

દેશી રાજ્યોના પ્રશ્નો:

('દિનુસ્થાન' પત્રમાં લખાયેલા કાઠિયાવાડના પત્રોનો સંગ્રહ.)

જાળનાર,

મનસુખલાલ રવજલાઈ મેહતા.

૧૯૨૦.

મૂલ્ય બે રૂપિયા.

પત્રો “ સંગ્રહ ” ના આકારે પ્રકટ કરવા. તેઓના આવા આગ્રહને યોગ્ય ગણી આ પત્રો પુસ્તકાકારે પ્રકટ કરે છે. પ્રથમ એ પત્રો પ્રત્યેક છૂટા છૂટા પ્રકટ કરવાનો મારો વિચાર હતો એટલે તે આકારે છપાયા છે ; પરંતુ પુસ્તકાકારે લખવાનો આગ્રહ થયો એથી છૂટા છૂટા છપાયેલા પત્રોને સાંકળવામાં આવ્યા છે.

આ પત્રો લખવામાં દેશપ્રત્યેની યથાસમજ સેવા કરવા સિવાય અન્ય કંઈ ધ્યેય નથી; એટલે એક અક્ષર પણ મારાથી સેવા સિવાય કોઈ અન્ય-માવનાથી ન લખાયેલો જો રાજ્ય પ્રગ્ન ઉભયને લાગશે, તો મને કૃતકૃત્ય થયેલો માનીશ. મારી નૈતિક વાકાવના પ્રમાણમાં મેં સ્પષ્ટ કહેવા યત્ન કર્યો છે. મારા વિચારોમાં ભૂલ હોય તેથી અથવા યથાર્થ હકીકતના અભાવે નાન્યકર્તાઓના, પ્રગ્નજનોના કે અધિકારી વર્ગના આત્માને ધગ્ન થઈ હોય તો તે માટે ક્ષમા માંગી લઉં છું; મારી નખખાઈઓ તરફ ન જોતાં, મારી સેવાશુદ્ધિ તરફ જોવા, જેઓને ઉદ્દેશીને મેં લખ્યું છે તેઓએ અતુગ્રહ કરવો એટલુંજ ધ્યેયું છે.

ત્રિવિદ્ય સંસ્થાન,

મુમ્બઈ, તા. ૩૦-૬-૧૯૨૦.

મનસુખલાલ.

અનુક્રમ.

વિષયોક્તિ.

વિષય.

પૃષ્ઠ.

પત્ર ૧ લો.

૧	એ વરિનું કાલિયાચડ	૧
૨	કાકિ રાજ્યોની રાજપ્રકરણી મૂલો	૨
૩	ઉપગતધારવાનું વિદ્યુત્ત	૨
૪	ઉપગત વધવા છતાં ઉદ્યોગ વધ્યા છે?	૩
૫	દેશીરાજ્યોમાં પ્રજાપ્રીય દસો	૩
૬	કાકિ પ્રજાઓની પરિપદ	૪
૭	સર પટણીપર આચાર્યો	૪
૮	એ પુનિવર્તિતરોનું કર્તવ્ય	૪
૯	શિવિલ્લ કલિયા અને દેશીરાજ્યોના કર	૫
૧૦	મુગળગણતંત્ર લાભ	૫

પત્ર ૨ લો.

૧૧	કાલિયાચડનાં મંદચાનો અને મહિનુર	૭
૧૨	નરેન્દ્રમંડળ અને કાકિ રાજ્યો	૮
૧૩	ચક્રેનચાલી દંદારામાં દેશીરાજ્યોના દસો...	૮
૧૪	લી. ચૌહાણના પુસ્તકનો પ્રયુક્ત કોષ આપશે ?	૮
૧૫	દેશીરાજ્યોથી અગ્રિય રાજ્ય સ્વરથ	૧૦
૧૬	રાજકુમારોનું વિદ્યુત્ત	૧૦
૧૭	મંદચાનોનાં કેળવણી...	૧૧
૧૮	દેશી પુનિવર્તિતરો	૧૨
૧૯	એક રાજ્યદારી મંદચાનીના વચનો	૧૩

પત્ર ૩ લો.

૨૦	આપણે એ રાજ્યધર્મ છે ?	૧૫
૨૧	કલિયાધર્મ મુદ્દાનું ઐતિહાસિક પશ્ચાત્ત	૧૬
૨૨	મહાપદ મં. ૫	૧૭

૨૩	આ સહાયક સંધિનું શું ?	૧૯
૨૪	સંસ્થાનોમાં પ્રગ્નવંત્ર	૨૦
૨૫	જુનાગઢને પાલિતાણીની વ્યવહાર અકુશળતા	૨૧

પત્ર ૪ થો.

૨૬	દેશીરાજ્યવિપયક ચર્ચા	૨૩
૨૭	રાજ્યકર્તાઓનું સંમેલન	૨૪
૨૮	રાજ્યો અને પ્રજાઓનો એક આવશ્યક હક્ક	૨૬
૨૯	હિંદી અને પ્રાંતિક સરકાર	૨૮
૩૦	દેશીરાજ્યોમાં સુધારણા-કમિશન	૨૯
૩૧	મોન નેશોર શેલી અને દેશી રાજ્યકર્તાઓ	૩૦
૩૨	જમસાહેબે આમરણ ખાલસાં કૃષ્ણ છે ?	૩૧
૩૩	દેશીરાજ્યો, પ્રાચીન ગૌરવના અવશેષો	૩૨

પત્ર ૫ મો.

૩૪	જુનાગઢ એડ્મિનિસ્ટ્રેશન	૩૩
૩૫	દેશીરાજ્યો પ્રત્યે તેઓની પ્રગ્નતા પ્રેમ	૩૪
૩૬	મહારાજા અશોકના જોતું એક પગલું	૩૫
૩૭	કાઠિયાવાડની દિવાન મંડળી	૩૭
૩૮	મોંઘવારી કેમ અટકાવી શકાય ?	૩૯
૩૯	સ્થાનિક ઉદ્યોગો અને તરણ કાઠિયાવાડ	૪૦

પત્ર ૬ ઠો.

૪૦	દેશીરાજ્યના પ્રશ્નો પ્રારંભ	૪૪
૪૧	કાઠિયાવાડને અંગે ખીજો પ્રયત્ન	૪૫
૪૨	ઓ. મી. પારખના વિચારો...	૪૮
૪૩	મી. શુક્લનો અભિપ્રાય	૪૮
૪૪	સર્વ રાજ્યો પ્રમુખેમ ધરાવતા નથી ?	૪૯
૪૫	સર શ્રીરાજશાહ તો એક જ મુત્સદ્દી હતા...	૫૦
૪૬	ગાંધીજીનું રાજપ્રકરણી કૌશલ્ય	૫૧
૪૭	૧૮૯૦ માં હિંદી રાજ્યો પ્રત્યે દેશલાગણી	૫૨
૪૮	નિર્માળ સ્થિતિનાં મૂળ કારણો	૫૩

પત્ર ૭ માં.

૪૯	વર્તમાન પરિસ્થિતિમાં મૂળ કારણો	૫૫
૫૦	અસલી હેરફેર કે ગ્રામ્ય કેમવધી?	૫૫
૫૧	ખ્રિસ્તિય હિંદ અને દેવીરાજ્યો: કૃત્રિમભેદ	૫૭
૫૨	લાલા લાલપતરાય અને દેવીરાજ્યો	૬૦
૫૩	દેવીરાજ્યોમાં ખાતુનો ઉચામ	૬૨
૫૪	બાવનમરના પ્રારંભની વહેર	૬૩

પત્ર ૮ માં.

૫૧	રાજ્યકર્તાની મહત્ત્વકાંક્ષા	૬૬
૫૨	પ્રગણીય મિશ્નકર્તાનો ઉપયોગ	૬૪
૫૩	દેવીરાજ્યોનો ખ્રિસ્તિય હિંદ કરતાં જમણો માર.	૬૫
૫૪	દેવીરાજ્યોનો "ગમતિ પટ"	૬૬
૫૫	દક્ષો આપે નહિ; દક્ષો લેવાય	૬૬
૬૦	મી. મેદાનકીની સલાહનું શું થયું?	૬૭
૬૧	ન્યાયના વ્યાપારથી પરાક્રમનો નાશ	૬૮
૬૨	ગીરાસીઆ કોમની કમતિ	૬૯
૬૩	હોરથાનોની ઉપજ અને પ્રગણીય ખર્ચો...	૭૦
૬૪	કાંડિયાવાડના યુવરાજ કુમારો...	૭૧

પત્ર ૯ માં.

૬૫	કાંડિયાવાડનો દરખાસ	૭૩
૬૬	રાજ્યો વચ્ચેની પ્રગણી માનજીવિમાં ફેરફાર	૮૦
૬૭	રાજ્યપ્રગણનાં હિતોનું સમીકરણ	૮૦
૬૮	રાજ્ય એ 'ગીરાસ' નથી, પણ 'રોટ' છે	૮૧
૬૯	રાજ્યોની સ્થિતિ હવે દિવસ કરનારી છે	૮૨

પત્ર ૧૦ માં.

૭૦	રોટની શક્તિઓ રહેને કે દેવ ખીલવગીમાં?	૮૫
૭૧	ઉપજીવિનું શિશુલુ	૮૭
૭૨	પગલવળની અને ધર્મ ચૂકેલી પ્રગણ	૮૮
૭૩	દેવીરાજ્યો કઈ રીતે ટક્યાં ?...	૯૧
૭૪	દેવીરાજ્યોની પ્રગણ કઈ રીતે દુર્ભાગ મળ?	૯૨

૭૫	સ્વાવલંબન સસાગ્રહથી ઉત્પન્ન થયે શકે	૯૫
૭૬	ભારી નીતિ	૯૬

પત્ર ૧૧ મો.

૭૭	કંઈ પ્રજા વધારે સુખી?	૯૭
૭૮	પંક્તિબદ્ધતા બનાવોની દેશીરાજ્યો ઉપર અસર	૯૮
૭૯	પૂર્વે કેવો સંબંધ હતો?	૯૯
૮૦	હમણાંનો સંબંધ કેવો છે?	૧૦૦
૮૧	સ્થિતિમાં ફેરફાર થવાનાં કારણો	૧૦૨
૮૨	પ્રજાના નૈતિકબળની કિંમત કાં આંકતા નથી?	૧૦૩
૮૩	જરૂરીઆત કરતાં વધારે ઉપજ કરવાનો હક્ક છે ?...	૧૦૪
૮૪	દયાએકું નૈતિકબળ ભારેલા અગ્નિ જેવું છે	૧૦૫
૮૫	પ્રજાએ નિરાશ થવાનું મુદ્દલ કારણ નથી	૧૦૬
૮૬	ગાય	૧૦૭
૮૭	પ્રજાનું શુભકામ	૧૦૭

પત્ર ૧૨ મો.

૮૮	રાજાઓએ મહાપુરૂષ તરીકે તૈયાર થવું જોઈશે	૧૦૯
૮૯	‘રાજા’ની સંસ્થાને યુદ્ધનાં ઝાંઝા, શ્રદ્ધામાં વિખેલવ...	૧૧૦
૯૦	આપણે-હિંદોએ-રાજકીય બાળકો નથી?	૧૧૩
૯૧	દેશીરાજ્ય એ સ્વાભાવિક સ્વરાજ્ય	૧૧૪
૯૨	દેશી પ્રજાએ ભંભેરાઈ ન જવું...	૧૧૫
૯૩	ખોટું ચલુતર પાડી નાંખી સાચું કરવું જોઈએ	૧૧૬
૯૪	દેશી રાજની પ્રજામાં જાહેર જીવન	૧૧૭
૯૫	રાજનું ધન પ્રજાના ઉપયોગમાં વપરાવું જોઈએ	૧૨૦
૯૬	સંસ્થાનેની રેલ્વેરાજનીતિ	૧૨૦
૯૭	આપણે બંધ થાય છે?	૧૨૧

પત્ર ૧૩ મો.

૯૮	અમારા ચિત્તો પ્રત્યે	૧૨૩
૯૯	કાસ્ત્રોપની રાજાઓને સલાહ	૧૨૩
૧૦૦	કેન્દ્રસેવા અધિકારીઓ અને પ્રજાઓ	૧૨૫
૧૦૧	મુન્દરવિવાદને રાજન ચાલવું જોઈએ પ્રજાની એક ધર્મ	૧૨૭

૧૦૨	સ્વદેશાભિમાન મુલક કેળવણી	૧૨૯
૧૦૩	કોંગ્રેસ કમિટીનો પંચાંગવિષયક સ્થિતિ	૧૨૯
૧૦૪	અખિલ દિંદના પ્રશ્નો	૧૩૨
૧૦૫	નવા રાજ્યો પ્રત્યે મૂળ રાજ્યોની જવાબદારી...	૧૩૩
૧૦૬	સોઈસિટી અને દેશીરાજ્યો	૧૩૪
૧૦૭	કોંગ્રેસ અને દેશીરાજ્યોમાં પ્રગતિ	૧૩૪
૧૦૮	આંતરિક પરિસરમાં દેશીરાજ્યો...	૧૩૪
૧૦૯	દેશી રાજ્યકર્તાઓ અને દેશના અંગ્રેસો	૧૩૫
૧૧૦	આંગ્રેજોની મદદનવપર પાણી ફેરવશે કે?	૧૩૫
૧૧૧	એન્ટિસ અધિકારીઓનો કાર્ય	૧૩૬
૧૧૨	વર્ણ રાજ્યો અને સેવાધર્મ	૧૩૭
૧૧૩	માત્રા	૧૩૭
૧૧૪	ગ્રીક અને મોઢા વર્ગના રાજ્યો	૧૩૮
૧૧૫	અભિનંદન	૧૩૮

પત્ર ૧૪ માં.

૧૧૬	સંપૂર્ણ રાજ્ય	૧૪૦
૧૧૭	દેશી રાજ્યકર્તાઓના સંસ્કારનો પ્રશ્ન	૧૪૪
૧૧૮	કાઠિયાવાડના રાજ્યકર્તાઓને ખરી ચિંતા છે?	૧૪૫
૧૧૯	કાઠિયાવાડની હથિયાર બંધીનો હવિલાસ	૧૪૬
૧૨૦	લગાયક જાતોને ઉત્તેજન	૧૪૮
૧૨૧	કાઠિયાવાડની પ્રગતિવંત્રતા	૧૫૦
૧૨૨	સ્વાયત્ત્ય અને સત્યાગ્રહ	૧૫૧
૧૨૩	રાજ્ય વ્યાપાર છોડી દેશે?	૧૫૨
૧૨૪	પ્રગતિ કાં ન સંભારી?	૧૫૨
૧૨૫	નવા સુધારામાં દેશીપ્રગતિ	૧૫૩
૧૨૬	આંધ્ર અને કાઠિયાવાડીઓ	૧૫૩

પત્ર ૧૫ માં.

૧૨૭	કાઠિયાવાડના સંસ્થાનોની નાણાંવિષયક સ્થિતિ	૧૫૫
	પત્ર ૧૬ માં.				
૧૨૮	દેશી રાજ્યકર્તાઓની મારા પ્રત્યે દષ્ટિ	૧૬૭
૧૨૯	દેશી દષ્ટિએ અસહકાર	૧૬૮

૧૩૦	વફાદારી અને દેશીરાજ્યો ...	૧૬૯
૧૩૧	સર્વોપરી સત્તાની જવાબદારીઓ ...	૧૭૦
૧૩૨	દેશના આગેવાનો અને દેશીરાજ્યો ...	૧૭૧
૧૩૩	એક રાજ્યદારી ખીન આવડત... ..	૧૭૨
૧૩૪	મુધારણાથી પડેલો પ્રગ્નને લાભ છે કે રાજ્યકર્તાઓને? ...	૧૭૪-ક
૧૩૫	એક રાજકીય મૂર્ખતા	૧૭૪-ખ
૧૩૬	દેશી રાજ્યમાં વર્તમાનપત્રો!... ..	૧૭૪-ખ
૧૩૭	મારાં ધર્મ સંકેતો	૧૭૪-ગ

પત્ર ૧૭ માં.

૧૩૮	સંસ્થાનોમાં વર્તમાનપત્રોનાં	૧૭૫
૧૩૯	અંગ્રહીય રાજ્યોને સમંવેશ સંદેશ	૧૭૬
૧૪૦	દેશીરાજ્યો કઈ શરતોએ નબી શકશે?	૧૭૭
૧૪૧	પ્રથમ અંગ્રહીય કે પ્રથમ આત્મભય?	૧૭૮
૧૪૨	નાનાં સંસ્થાનોનું જોશન શક્ય છે?	૧૮૦
૧૪૩	મુધરત ના પાડનાં સંસ્થાનો... ..	૧૮૨
૧૪૪	કિન્નરોં ગરવાં સંસ્થાનો	૧૮૩
૧૪૫	કિન્નરોંનું સ્વરૂપ	૧૮૪

પત્ર ૧૮ માં.

૧૪૬	હિંદુ કમિટીના નિર્ણયની દેશીરાજ્યોપર અસર	૧૮૭
૧૪૭	નવલકર શ્રીમદ્ એડવોકેટનું સહનઅવધોક્ત	૧૮૯
૧૪૮	કિટિય કિટિ જોડે કાંઈ બદલી કીધેલાં સંસ્થાનો... ..	૧૯૦
૧૪૯	સેફ્ટવર્થ ધનવાન થાય?	૧૯૨
૧૫૦	નવ રાજ્યો નહિ મેળાવાની વસ્તુ	૧૯૩
૧૫૧	સેફ્ટવર્થે પ્રત્યક્ષથી નવરત્નો નુ છે?	૧૯૫

પત્ર ૧૯ માં.

૧૫૨	સાંસ્કૃતિકતા અને આ રાજ્યો સંસ્કૃતિ કઈ છે?	૧૯૬
૧૫૩	નારોડે રાજ્યોનિયો દેશન નિયમ કયાં અન્ય	૧૯૭
૧૫૪	૧૯૧૮-૧૯૧૯ નેપાળી નાદ શોધના આરંભ	૧૯૮
૧૫૫	સેફ્ટવર્થે દેશન દેશન નિયમ નવ રાજ્યો	૧૯૯
૧૫૬	નવ રાજ્યો	૧૯૯

પત્ર ૨૦ મો.

૧૫૭	હાથિયાવાડના મીઠાનો ઉલોમ	૨૧૫
૧૫૮	પ્રભએ પોતાનો અચળ સંભળાતો કેમ કર્યો?... ..	૨૨૦
૧૫૯	રાત્રીએ મહાજનને આમંત્રણ લોકોએ... ..	૨૨૧
૧૬૦	પ્રભ અધઃપતિત અને કિમ કેમ થાય?... ..	૨૨૩
૧૬૧	દેવલાક રાત્ર્યકર્તાઓ દિલ્લી પ્રજાની આંખે શા માટે?... ..	૨૨૩
૧૬૨	જામનમરની પ્રભ સાંતિ કઈ રીતે શોધી શકે?... ..	૨૨૫

પત્ર ૨૧ મો.

૧૬૩	દિલ્લીના વાતાવરણની અસર થયા વિના રહેશે?... ..	૨૨૬
૧૬૪	એક મનુષ્યનું સર્વોપરીપાત્રું શા માટે ગોઠવાયું?... ..	૨૩૦
૧૬૫	શ્રિદેશ દિલ્લે અને દેશીરાત્રીઓની પ્રતિરોધશક્તિ	૨૩૨
૧૬૬	હકુમતનો પ્રશ્ન	૨૩૫
૧૬૭	રાત્ર્યકર્તા જામના કરો-એક આર્થિક અસાધાર	૨૩૮

પત્ર ૨૨ મો.

૧૬૮	હાથિયાવાડ રાત્રીય પરિષદ	૨૪૧
૧૬૯	નારો નાગી લામો છે, પણ મવિત અને નિમિત્ત છે	૨૪૩
૧૭૦	દેશીરાત્રીઓની ખાળોપદના અંકુશો દૂર કેમ કરાયાય?... ..	૨૪૫
૧૭૧	સુસદ્ધીવિવેક વિના પોતાને નમનાં પાણી સંસ્થાનો	૨૪૬
૧૭૨	હાથિયાવાડના ખેડૂતો ઉપરની વેડોનો પ્રશ્ન	૨૪૭
૧૭૩	દિવાનો સ્થાનિક પ્રજાનાંથી કે બહારથી લેવા?... ..	૨૪૮

રીતે વધી છે? એક ચર્ચાપત્રી વચ્ચે તેનું એક ઐતિહાસિક કારણ
 એનું બતાવવામાં આવ્યું હતું કે, દેશી રાજ્યકર્તાઓને અંગ્રેજ સરકારના
 અધિકારીઓ જો કે સફરુદ્ધિથી પરંતુ સરકારે અત્યંત નુકસાનકારક નીવડે છે
 એવી એક ચિંખામણ આપે છે તેને આખારી છે. નવા રાજ્યકર્તાઓ
 જ્યારે ગાદીએ બેસે છે ત્યારે રાજ્યારોહણ વખતે અંગ્રેજ અધિકારીઓ ઉપર
 દરે ઉપર ખામ છાંડે છે. ને જાન કુમળા મગમળા નવા રાજ્ય-
 કર્તાઓ ઉપર દસાધ નય છે, અને અંતે એ દિવાનાં તેઓ ન હોવાયોગ્ય રીતે
 વેમપૂર્વક વર્તે છે. આ ચર્ચાપત્રીની માન્યતાને દૃઢ કરનારો દાખલો હમણાં
 બન્યો છે. પોરબંદરના રાજાસાહેબને ગાદીએ બેસવાની ક્રિયા વેળાએ કાઠિ-
 યાચકભાતેના મર્નરના આડલા મી. મેફોનપ્રીએ જે વિગતપૂર્ણ બાપણું કેરું
 હતું તેમાં એફિનરોટના વખતમાં રૂ. ૬ લાખની ઉપજને ૧૭ લાખ
 સુધી વધારી આપવાની હકીકત બતાવવામાં આવી છે. આવી હકી-
 કત ચિખામણ પે કહેવાં છતાં પરિણામે પ્રજાચૂસવાનું કારણ થઈ પડે છે.
 માંમદા, નમનગર, રાજકોટ, મોરડી અદિ રાજ્યોની ઉપજમાં કેટલા મળે
 વધારો થયો છે તે જોતાં હેમવાદ જવાબ તેનું છે.

ઉપજ વધવા છતાં ઉદ્યોગ વધ્યા છે?

દેશી રાજ્યોએ આ રીતે પોતાની ઉપજ પાંચથી વધુ વધુ મળી વધારી
 દીધી છે, છતાં જોવા લાયક તો એ છે કે, એ રાજ્યોના ઉદ્યોગોમાં કુદારો
 થયો નથી પણ ઘટાડો થયો છે ક્યાં છે નમનગરની કારીગરી? ક્યાં છે
 દાઘવળાદનાં કોથો? નવા કોથોમાં તો એકાદ રાજ્યે એક નાની મીઠ
 કરી હાથ એ બાજે.

દેશી રાજ્યોમાં પ્રજાક્રિય હક્કો:

ખ્રિસ્તી દિવસમાં પ્રજાને રાજકારોગારમાં રસજન્યતે મારે મહત્વાનતા
 પમીઆ, ૫ અમુક હક્કો આપવામાં આવ્યા છે. દેશી રાજ્યોની પ્રજા આવા
 હક્કોની હક્કો કરે ને રજાનાયિક છે. એનું મીં બાન્ટેપુ ત્યારે દિવસમાં
 આવ્યા ત્યારે દેશી રાજ્યની સુધાનજાના પ્રજા કેટલાક પ્રજાદિનેરુઓએ હાથ
 ધર્યો હતો. તેઓ ૧૧ આ પ્રજા પમાજ પોડા વખતમાં પ્રજાનારી એવે ખરાબ
 બમે કોનિ ને વખતે આવ્યો હતો. તેઓ જાણીને આનદ પામ્યો કે, તેઓ
 નો પ્રજા જિ ૧ નસંચ રા થયો છે. મારી ખતમી મનુ મુજબ હેવડી
 “ નોરે ૧૬૧૧ ” નો નામદ ૧૮૫૬એ હાજર રહેલા રાજકર્તાઓને પ્રજાને

રાજદારોઆદર્શોબામ આપવાની પહેલ કરવાનું કામ એકમિનિસ્ટ્રીદ્વારે શરૂ કરવાની દીલ કરવી ન જોઈએ. જુનાગઢ અને બાવનગર જેવા પહેલાં મહાત્મા રાજ્યોના એકમિનિસ્ટ્રીદ્વારે પોતાના રાજ્યના પ્રમુખમાં ધારાસભાઓ, શરૂ કર મુદરાઈ ખાતાઓ વગેરે ખાતાઓ રચાવવાની સરખાત કરી શા માટે શુભ દાખલો ન બેસાડે ?

બ્રિટિશ ઇંદિયા અને દેશીરાજ્યોના કંઠ:

કેટલાક સોદાને વિશે એવી ચર્ચા ચાલે છે કે, બ્રિટિશ દિંદના કરનું પ્રમાણ વધારે છે કે દેશીરાજ્યોના કરનું પ્રમાણ વધારે છે ? મારી માનીતિ અને અભ્યાસ તો મને એમ કહેવરાવે છે કે, અપવાદરૂપ દેશીરાજ્યો દ્વારાય સમગ્ર રીતે જોતાં દેશી રાજ્યો કરતાં બ્રિટિશ દિંદમાં કરનું પ્રમાણ ધણું વધારે છે. દેશી રાજ્યોની કેટલીક રાજકીય ક્ષેત્રી સ્થિતિ છે તે કારણથી તેમજ કેટલીક તેઓની અભ્યારના અગત્યને વિશે ન ચાલી શકે એવી સીતિનીતિ છે તેથી તેઓની સારી ખાણુ જમણની નજરમાં આવતી નથી. સમયને યોગળી સમયાનુકૂળ નીતિ દ્વારા તેઓ ધારાકર છે, તો દેશી રાજ્યોની પ્રજા બ્રિટિશ દિંદ કરતાં વધારે મંતુદ શકે તેવી તેની કેટલીક સારી ખાણનો પથ છે.

મૃગજળવત્ લાભ:

વડાણના હોદ્દા સાર્વજનિક ગદાએ બેસવાની કિંયા પંચાએ મી. મેદાનદારીએ કાઢે રાજ્યોને એક અન્યત્ર દિવસિંતક વાત કહી હતી. મૃગજળવત્ વ્યાપારના મોહમાં કેટલાક રાજ્યો દોરાયા છે તે મોહમાં ન દોરાવાની તેઓએ અગેલી શિખાજળ દરેક રાજ્યે સોનેરી આરુણે નોંધી રાખવી જોગ્ય છે. મી. મેદાનદારીના શબ્દો પણ માર્મિક હતા. જે કાંઈ રાજ્યો વ્યાપાર વગર દોરાયા છે તેથી સરકાર અગત્યની નથી એ તેઓને સ્પષ્ટ સમજવું હોયુ જોઈએ.

અમારે પ્રજાની હરિશબ્દમાં જે રાજ્યો વ્યાપાર કરતાં ચર્ચા છે તેઓની પ્રજાઓનો પ્રેમ રાજ્ય વર્ધક કેળા રહી શકે ! અને જે ન રહી શકે તો તે રાજ્યકર્તાની જૂઝ હાંચા કાળે કેવી નહીં ? રાજ્યોના એ સર્વથી વધારેમાં વધારે આર્થિક છે. તેમ બંધકર જમુ છે. દક્ષિના પ્રદેશ લેવાની વ્યાં વેળખમી લાક્ષ્ય ચર્ચ આવે ત્યાં વ્યાપાર કરી પ્રજાની અપીતિ વહેલી પોતાને દાંચે કરી નખાઈ પડતાં રાજ્યો દેવો તીમો ખંડ છે તે તેઓ ક્યારે જોઈ શકશે !

રાજકીય હક્કો આપવાને સારી પેઠે કશું હતું. હમણાંજ પોરબંદરના રાણાના રાજ્યારોહણ વેળાએ મીં મેદાનકીએ દેશી રાજ્યકર્તાઓને પોતાની પ્રગતિ પણ રાજકારોગ્યારમાં હિસ્સો, ફેરવાયેલા દુનિયાના સંજોગો જોતાં, આપવા માટે આગ્રહપૂર્વક જણાવ્યું હતું. મીં મેદાનકીનો આ અભિપ્રાય દેશી રાજ્યો અને તેની પ્રગતિઓને હિસાબિત કર્યા વિના નહીં રહે. મીં મેદાનકીનું પ્રગતિ ઉપકાર ગણવા સમાન આ ફૂલ છે.

કાઠિ પ્રગતિઓની પરિપક્વ:

મીં મેદાનકીનાં આ હિસાબનક વર્તન અને વિચાર જોતાં એ યોગ્યજ થઈ પડશે કે, કાઠિયાવાડના સમગ્ર નાના મોટા રાજ્યોની પ્રગતિઓની એક પરિપક્વ ભરતી. પ્રગતિ વદન ગ્યનાત્મક પદ્ધતિએ દેશી રાજ્યોની પ્રગતિઓની જરૂરીઆતો, રાજકીયસુધારણાઓ, ઉદ્યોગ વૃદ્ધિ આદિ પ્રશ્નો આવી પરિપક્વમાં હાથ ધરવા. શરૂઆતમાં, ડરથી દળાઈ ગયેલી પ્રગતિઓ કદાચ જોઈતી હિસ્મતપૂર્વક બાગ લેતાં અટકશે, પરંતુ એ વાતથી હિસ્મત ન ખોતાં જણવાયેલા અને વિચારશીલ માણસોએ આવા સંમેલનની વ્યવસ્થા કરવી જોઈએ. રાજકોટમાં હમણાંજ સ્થપાયેલ “કાઠિયાવાડ હિતવર્ધક સભા”-એ શરૂઆતમાં આ કામ ઉપાડવાથી તેની સ્થિતિ અને મોભો યંધાઈ જશે. રાજકોટ કે બાવનગર આવી પરિપક્વને લાયક સ્થળ થઈ પડશે.

સર પટણીપર આશાઓ:

સર પટણીના વિચારોનો અને જે અનુભવ છે તે જોતાં મને ઘણી આશા છે કે, બાવનગર રાજ્યમાં તેઓ જરૂર કરી પ્રગતિય હક્કો ધરાવનારી સંસ્થાઓ ઘણાં કર્યાવિના નહિ રહે. જેણે બ્રિટિશ સિદ્ધતા રાજકીય સુધારાના કાયદા ઘડવામાં બાગ લીધો છે તે ગૃહસ્થના હાથે જે દેશી રાજ્યમાં સુધારાના હક્કો ન મળે, તો ખીજા પાસેથી તેની આશા રાખવી યોગ્ય કયાંથી? હું કશું છું કે, બાવનગરની પ્રગતિ આ નકના લાભ લીધા વિના નહિ રહે.

એડ્મિનિસ્ટ્રેટરોનું કર્તવ્ય:

“નરેક પરિપક્વ” સમસ્ય નાનકાર વાતસરોયે કહેલા ઉદ્ગારો પછી અને મીં મેદાનકીએ પોરબંદરમાં કરેલા ઉપદેશ પછી જે રાજ્યો અસરે એડ્મિનિસ્ટ્રેશન હેઠળ છે તે રાજ્યોનાં પ્રગતિય સંસ્થાઓ સ્થાપી પ્રગતિ

રાજકોશાગારમાં માંઝ આપવાની પટેલ કદવાનું કામ એમિન્ટ્રુટરેએ શરૂ કરવાની દીક્ષા કરેલી ન હોઈએ. લુનામઠ અને બાવનમઠ જેવા પટેલા ગણાતા રાજ્યોના એમિન્ટ્રુટરે પોતાના રાજ્યના પ્રમાણમાં ધારાસભાઓ, શરેર મુખરાઈ ખાતાઓ વગેરે ખાતાઓ સ્થાપવાની શરૂઆત કરી સા આટે શુભ દાખલે ન બેસાડે ?

શ્રિદિશ હંદિયા અને દેશીરાજ્યોના કર:

કેટલાક લોકોને વિશે એવી ચર્ચા ચાલે છે કે, શ્રિદિશ દિંદના કરનું પ્રમાણ વધારે છે કે દેશીરાજ્યોના કરનું પ્રમાણ વધારે છે ? મારી માઝીનિ અને અ. બ્યામ તો મને એમ કહેવરાવે છે કે, અપવાદરૂપ દેશીરાજ્યો સિવાય સમમ રીતે જોવાં દેશી રાજ્યો કરનાં શ્રિદિશ દિંદમાં કરનું પ્રમાણ ધારૂં વધારે છે. દેશી રાજ્યોની કેટલીક રાજકીય કંઠારી રિથનિ છે તે કારણથી તેમજ કેટલીક તેઓની અપવાદના સમયને વિશે ન ચાલી શકે એવી રીતિનીતિ છે તેથી તેઓની જેમ જાણુ નજમની નજરમાં આવતી નથી. સમયને ઓળખી સમયાનુકૂળ નીતિ રીતને તેઓ ધારણ કરે, તો દેશી રાજ્યોની પ્રજા શ્રિદિશ દિંદ કરનાં વધારે મંતુદ શરૂ તેવી તેની કેટલીક સારી આજનો પણ છે.

મૃગજળાવત્ લાભ:

વડવાણના કોશર સાહેબને મદીએ બેસવાની કિમ્મ પેલાએ મી. મેકાન-નકીએ કાઢી રાજ્યોને એક અન્યત્ર વિવચિત્તક વાત કહી હતી. મૃગજળ-વત્ વ્યાપારના મોહમાં કેટલાક રાજ્યો દોરાયા છે તે મોહમાં ન દોરાવાની તેઓએ આપેલી શિખામણ હજી રાજ્યો સોનેરી અમુરોએ નોંધી રાખતી થોડપ છે. મી. મેકાનકીના શબ્દો ધણુ માર્ગિક હતા. જે કાઢી રાજ્યો વ્યાપાર વગર દોરાયા છે તેથી સરકાર આજણી નથી એ તેઓને સ્પષ્ટ સમજાવું હોતુ જોઈએ.

અન્યારે પ્રજાની હિંસામાં જે રાજ્યો વ્યાપાર કરતાં થયાં છે તેઓની પ્રજાઓના પ્રેમ રાજ્ય વરદ કેલ રહી શકે ? અને જો ન રહી શકે તો તે રાજ્યકર્તાની જલ્દ હાંથા કાઢે કરી નહે ? રાજ્યોએ એ સર્વથી વધારેમાં વધારે આકર્ષક છે, તેમ બલકર પણ છે. દરિનો પ્રદેશ લેવાની ન્યાં જોખમી લાલચ વર્ધ આવે ત્યાં વ્યાપાર કરી પ્રજાની અપીનિ વહેરી પોતાને દાયે કરી નજવાં પડતા રાજ્યો કેવો તીમો ખેંડે છે તે તેઓ ક્યારે જોઈ શકશે ?

ମିତ୍ର ସମାଜର ନିମ୍ନ ପ୍ରତିଷ୍ଠାପକ ସମାଜ.

દેશી રાજ્યોના પ્રશ્નો.

સાખનાર:- મનમુખસાક્ષ રવજીભાઈ મેહતા.

પત્ર ૨ જો.

(દિવસવાન, તા. ૧૪-૨-૧૯૨૦).

કાઠિયાવાડના સંસ્થાનો અને મહિસૂર:

“જાઓ કોનીકલ” ના એક પ્રતિનિધિએ મહિસૂરના હાલના દિવાનની સીપેલી મુલાકાતનો જે અહેવાલ તે પત્રના તા. ૭મીના અંકમાં પ્રકટ થયો છે તે કાઠિયાવાડના મંરથાનોએ ખસુમ કરી ધ્યાનમાં લેવાલાયક છે. બ્રિટિશ દિવંદના રાજકીય બંધારણમાં પ્રાન્ડેગુ-એમ્સફર્ડવાળી ચોક્કસ દાખ પરવામાં આવી તે પહેલાં ધણી મુદ્દાથી વિચાગનાવાળા મુધારા મહિસૂર રાજ્યે દાખલ કર્યા હતા એવો મહિસૂરના દિવાને જે વિમત્તમયો ખુલાસો કર્યો હતો તે પાલ સમસ્ત દેશી રાજ્યોએ અને ખાસ કરી કાઠિયાવાડના દેશી મંરથાનોએ મનન કરવા જેવી છે, અને તે પ્રમાણે જવદારમાં મુકલ તૈયાર થવું જોઈએ. પ્રજાઅવાજ મંરથાનોનાં બંધારણમાં દાખલ કરવાથી રાજ્યસંસ્થાની સત્તા કમી હતી નથી, પરંતુ એથી દલકું પ્રજાપ્રેમ વધવાથી સત્તા વિશેષ જગજન થાય તે, એનો પ્રજા દાખલ મહિસૂર રાજ્યને છે. કોઈપણ અનુષ્ઠા કે નવરો નવનવ મંરથાનોને કરવા બાદ છે તેનું આજ રીતેનું આજકું જન થયું નહિં મંરથાની રચના કરવા પૂર્વે અપડે તરી ચોક્કસ પાત્રી હતી જાત એવા બધા મંરથાની રચનાના સંદર્ભે અને કમે તે મંરથા એક જાત પલ મંરથાની “ઉત્તરોત્તરી સત્તા” અથવા “હાલેલ આર હાલેલ” જેનું મંરથા દાખલ પડેલું અને તેનું ૧૪

નથી એમ માની પોતાને પણ જોડાવવા એમને એવી મામળી કરવા બંદાર પડતા હતા. મદિયરનાં વિચાર સાહેબે કરેલા ખુલાસા પડી આ પોતાને પાછળ રહી જનાર રાજ્યકર્તાઓ મું વિચાર કરે આવશે તે મળ્યું જરા રસવાળું થઇ પડશે.

રાહેનશાહી હંદેરામાં દેશી રાજ્યોના હક્કો.

બ્રિટિશ હિંદના રાજકિય સુધારાને અંગે નામદાર રાહેનશાહ વરદાશી જે હંદેરા બંદાર પાસેમાં આવ્યો છે તેમાં દેશી રાજ્યોના હક્કોનું પાલન કરવાનું વચન આપવામાં આવ્યું છે: એ વાત ખરેખર પ્રશંસનીય છે: વધારે એક વાત સ્પષ્ટ થવાની જરૂર છે. આ તો જૈતિયાસીક ખીના છે કે, દેશી રાજ્યોની સાથે અંગ્રેજ સરકારે અમુક વંદનામાંથી કર્યા છે. આ વંદનામાંની સરતો કરવાં વધારે સત્તાઓ “દરી” અને “પરપરા” થી રાખસ થઇ ગઇ છે. મોન્ટ-પર્ટ રિપોર્ટમાં એવા આશયમાં જણાવવામાં આવ્યું છે કે “અ-મારા અંગેવા દરી (Customs) અને પરપરા (Passport) થી અને અમરદ (protection) થી વધારે ખીલા છે.” આ મુત્તેલી જાણ છે. ખરી વાત એ છે કે, દેશી રાજ્યોના વંદનામાં કરવાં “કાંઈક વધારે” દેશી રાજ્યોએ ગ્રામ્યું છે. તે નામદાર રાહેનશાહનાં હંદેરાથી પાછું મળેલાં કે કેમ? આ પ્રશ્નો ઉત્તર એકજ વાત આવે છે. દેશી રાજ્યો પોતાના અંધારણમાં પ્રમખવાજ રાખસ કરી પ્રમખિયતાં મેળવે તો દેશવર્ષેનો વર્ગ પોતાના રાજ્યોના હક્કોને માટે અંતરથી પરિશ્રમ કરે; અને રાજ્યકર્તાઓ પ્રમખવાજના દેશથી પોતાના હક્કોનું પરિપાલન કરી શકે. કાંઈ રાજ્યો દહેને માટે થયા આનુર છે, પણ તેઓ હક્કો મેળવવાની ખરી આવી-પ્રમ અવાજ ન્યાં મુઠી નહિ મેળવે ત્યાંસુધી ક્યાંથી વિજી થઇ શકશે?

હી વોર્નરના પ્રુતકનો પ્રત્યુતર કોઇ આપશે?:

મુખ્ય સરકારના પૂર્વના એક સેક્રેટરી મી. લી. વોર્નરે દેશી રાજ્યોના અંધારમાં લખેલું “Protected Princos of India” (હિંદના સુરક્ષીત રાજ્યો) પ્રુતક આજે એક “સ્ટાન્ડર્ડ વર્ક” તરીકે ગણી લેવામાં આવે છે. જે વખતે તે પ્રુતક પ્રથમ પ્રકટ થયું ત્યારે દેશી રાજ્યોમાં નેની મુઠિથી ધગા કચરાયા હતા. તેઓના હક્કો અને દરમીનો મી. લી. વોર્નરે, વંદનામાં ખરી મચરડીને અર્થ કર્યો છે એવી તે વખતમાં રાજ્ય સાગથી હતી; પરંતુ તે વખતમાં અમારના જેટલી જાહેર દિમાગ ના

હોવાને લીધે ગિયારા રાજવાડા સમસમીને બેસી રહ્યા હતા. એ વાતને લાંબો
કામ થઈ ગયો. અને વચ્ચાખરા રાજ્યોના રાજ્યકર્તાઓ નવા થતા ગયા ;
પરિણામ એ આવ્યું કે, એ પુસ્તક વગર રહીઓ અપાયે રહી ગયું. અને
આજે મેં આવારમુદ્ર ગણી કામ લેવામાં આવે છે. જેમ બીજા મોટા
રાજાઓનાં કેટલેક કેદાણે કેળાવેલા અધિકારીઓ છે તેમ કાઠિયાવાડમાં
પણ કાળજેલા દિવાનો વગેરે અધિકારીઓ છે. તેઓમાંના કોઈ તદનામાઓ
મા બીજા રાજ્યકર્તાની લાખાણો અવગોળી મી. લી વૉર્નરના પુસ્તકનો
કાળજી-રહિતો-આપવાની કાં કલ્પના પણ કરતા નથી ? જ્ઞાનસાહેબ દેશી
રાજાના દરબારે આટલું મોટું દંતકથર કરવાય છે, તેઓનું લક્ષ આ દિશામાં
રખા છે.

દેશી સત્ત્વવાદી અંગ્રેજી સત્ત્વ સ્વસ્થ :

સેક ૧૪૬૦ મુધી જ્યાં સુધી જાણી પુરતો બનાવ બન્યો ત્યાં સુધી દેશી રજા-
વાડાના અવરજવાને અંગ્રેજ સરકારની સાથે ગણતરી હોવા તાર બાદ
જ્યાં જ્યાં મુધી અંગ્રેજ બંધાવાના બાગસાના વખત મુધી અંગ્રેજ અધિકાર-
નીચી દેશી રાજ્યો તરફ સંકાતી નજરથી જોવા હતા. બ્રિટિશ હિંદના
રાજ્યોની અગાધા હરનામણને દેશી રાજ્યવર્તણિકામાંથી કાઢી કાઢી મદદ
કરી કે જેના મુદ્દામાં જોવાનાં આવતું, તે પછી કિશ્તિમાં પંચવત્તન થવા
જામતું. તે દેશો મુધી તે વાત આપણે દેશી રજાવાડામાંથી મુદ્દામાં આપેલી
મદદથી જેમ જાણી મળીએ છીએ તેમ “નરેંદ્ર મંડળ” માં જોડવાનેલા
દેશો દેશી રાજ્યોની હિંદ અધિકારમાંથી પણ જોડી મળીએ છીએ, અર્થાત્
અંગ્રેજ રાજ્ય તરફ દેશી રાજ્યોથી જેવા સ્વસ્થ થયું કે. કાશિયાવાડમાં
પેરેલંડેના પદ મળ્યા વિના કાશિયાવાડમાં મળેલા સંકાતી નજરે જોવામાં
આવતું હતું, જેના મુદ્દામાં આજ મુધી “એક્સિસિટ્રેક્ટ” હતું. આ રજા-
વાડા પંચવત્તન હિંદના અંગ્રેજ રાજ્યમાં આજે જેમ આપણે જાણીએ.

अथ महर्षिः विप्रः

[illegible]

વાનું કારણ કોલેજની અંદર આપનું શિક્ષણ છે. એ કોલેજમાં કારોબાર administration ને લગતું બહુજ સામાન્ય જ્ઞાન આપવા ઉપરાંત એક કુશળ રાજ્યકર્તા થવાને યોગ્ય શિક્ષણ આપાનું નથી. નામદાર માયક્રનાડ સરકારને શિક્ષણ આપવાનું મરૂમ સર ટી. માધવરાવે પોતાને યીરે લીધું હતું. તેઓએ સર સયાજીરાવને જે વ્યાખ્યાનો આપ્યા હતા અને જે હજી અમકદ છે, પણ જે ધખા બારોડી બરેલા છે. તેવા એક ધખુ વ્યાખ્યાનનું રાજકુમાર કોલેજમાં દર્શન થાય છે? બ્યાંગુધી રાજકુમારેને સ્વદેશાભિમાનના મંરકારોવાણું શિક્ષણ નહિ મળે ત્યાંસુધી નામ દારી યીરે એવા રાજ્યકર્તા ઉત્પન્ન કરવા અશક્ય છે. માત્ર સામાન્ય બજારુર થવા પૂર્ણ જ્ઞાન આપવા શિવાય રાજકુમાર કોલેજનો “દાસ” દાર્ઘિ વધારે જ્ઞાન આપનું હાય એમ મું માનતો નથી. આ દિશામાં દેશી રાજ્યકર્તાઓએ જંમ ધ્યાન આપવાની જરૂર છે, તેમ ખુદ પ્રગત્યોએ જનુ ધ્યાન આપવાની જરૂર છે, કારણ કે તેઓના મુખ દુખનો આધાર તેના ઉપર છે.

સંસ્થાનોમાં ફેલવણી:

કાઠિયાવાડનું ફેલવણી ખાતું પ્રથમ અંગ્રેજ સરકારના દાયમાં હતું. ત્યાર બાદ ડેશી રાજવાડાઓના આગેવાની કે, તે વખતના અંગ્રેજ અધિકારીઓની ફેલવણી પ્રત્યેની ઓછી લાગણીથી ફેલવણી ખાતું ફરેક મુદ્દા બહુ રાજને સોંપવામાં આવ્યું છે. દેશી રાજ્યોના દાયમાં એ ખાતું મુખ્યત્વે ધણ બાદ રાજ્યમાં તેઓએ કોઈક સારો દેખાવ કર્યો હતો, પરંતુ ત્યાર બાદ ધીમે ધીમે એ રિવાજ એટલી નિરાશાજનક હદ સુધી પહોંચી છે કે જે ધણી દીરાને પાત્ર થઈ શકે. રાજની અંદર વ્યાપારીરતિ દબલ થવાથી કવણી અને જોડવાલવાદિ ખાતેઓ: “મરવના ખરો” મના સેવાની જીરે બલ દેશી રાજવાડાઓમાં થવા માંડી અને આજે ફેલવણી ખાતું ફેરે રાજ્યમાં રખાવાનું છે. બાવનમર તથા જુનામડના રાજ્યોએ માંઆવમાં ફેલવણી રચવના કરવા સુધીને કિસ્સા બનાવેલા હતા. તેઓએ વંચારે સરકારથી આ ફેલવણીપર ધ્યાન આપ્યું હતું. તે એ જાને મળે, મળે તેવળ આપવાની સુનિર્ધારિતિ પેલ પેલની સ્વતંત્ર રચાવી દાદ, રંગુ સર પત્રના વખતમાં ધખુ તે દિશામાં કોઈ ન હતું. મોરદા રાજ્ય પ્રમ ફેલવણી પાંચે ઉમેરવળ આપનું હતું. મોરદાનીઆ ફેલવણી મધ્યથી તેઓ નામ દારી દારી, પરંતુ ત્યારબાદ ફેલવણી રાજ્ય પત્ર નિર્ણય

થયું છે. જામનગર રાજ્યમાં હાલના જનમસાહેબના ગાદીપર આવવા પછી કેલવણીને માટે કોંઈપણ આક્રમ ધ્યાન ખેંચી શકે તેવું કામ થયું નથી. મોરબી રાજ્ય તો કેલવણીની કેમ જાણે વિરુદ્ધ હોય તેવી રીતના પગલાં લે છે. નામદાર હાકોર સારુએ પ્રોટેસ્ટર દેવેના વખતમાં આખા રાજ્યમાં મશત અને પ્રજાઆવ શિક્ષણ દાખલ કર્યું હતું, તેની સાથે “વખતુઆ ચેરીટીબલ હાઈસ્કૂલ” વહન મદત (ફ્રી કંપી હતી. અતિશય ખેદની વાત એ છે કે, એક ધર્માદા જેવી સ્કૂલમાં હમણા શ્રી લેવાનું ઠરાવવામાં આવ્યું છે અને રાજ્યના અંદર અપાતી ગુજરાતી મદત અને પ્રજાઆવ કેલવણી બંધ કરવામાં આવી છે. એ સ્ટેટતરફથી હાઈસ્કૂલના શિક્ષકો પણ અતિ સામાન્ય રાખવામાં આવ્યા છે. મોટી આવકવાળા આ સ્ટેટના વાલુકાના એકે ગામમાં એક પણ અંગ્રેજ નિશાળ નથી. રાજકોટ સ્ટેટના પ્રમાણમાં કેલવણી વધારે લેવાય છે, પરંતુ ત્યાં પણ શિક્ષણ ઘણું નબળું થઈ ગયું છે, કારણ કે પામર પગારેથી શિક્ષકોને રાખવામાં આવે છે, જોકે તો પણ મોરબીમાં રાજકોટ કરતાં ઓછા પગાર આપવામાં આવે છે.

દેશી યુનિવર્સિટિઆ :

કેલવણી પ્રત્યે દેશી રાજ્યોમાં સર્વત્ર ઉપેક્ષા નથી ; વડોદરા કેલવણીની બાબતમાં બ્રિટિશ હિંદ કરતાં પણ સરસાઈ કરે છે. વડોદરા હજી સુધી પોતાની યુનિવર્સિટિ કેમ સ્થાપતું નથી એ એક પ્રશ્ન છે. ગાદિસર અને ત્રાવણકોર સ્ટેટમાં યુનિવર્સિટિની યોજના ઘડવાનો પ્રયત્ન છે જ્યારે આ સ્ટેટો આગળ વધ્યા છે સારે કાલિયાવાડના સ્ટેટો પાછળ હટ્યા છે. પહેલા વર્ગમાં ગણાતો સ્ટેટો-જુનાગઢ, ભાવનગર, જામનગર, ગોંડલ, મોરબી અને ટ્રાંગ્રા વાર્ષિક આવકના સંબંધમાંએવી મંગીન સ્થિતિ ધરાવે છે કે, તેઓ ધારે, તો પ્રત્યેક પોતપોતાની સ્વતંત્ર યુનિવર્સિટિઓ સ્થાપી શકે ; પરંતુ ત્યાં અંગ્રેજ નિશાળો, પ્રાથમિક અને માધ્યમિક શિક્ષણ આપવા માટે વાલુકાઓમાં સ્થપાતી નથી, ત્યાં યુનિવર્સિટિની કામના ક્યાં કરી ? કેટલાક રાજ્યકર્તાઓ એવો ખ્યાલ ધરાવે છે કે, અંગ્રેજ કેલવણી લેતો વર્ગ સ્વતંત્ર ચર્ચ નામ છે અને તેથી પ્રગ્નના હક્કો માગે છે, એટલે કે રાજ્યભક્ત નથી સ્ટેટો. કેલવણી ઉપર આ બૂરામાં બૂરો આરોપ છે. કેલવણી સ્વતંત્ર બનાવે છે તેનો અર્થ હિન્દુમત્ત નથી થતો. પ્રગ્નવક માગે છે તેથી રાજ્યભક્ત મરી જતો નથી. ખરી વાત એ છે કે કેલવણી લીધેલા માનુષો વધારે

રાજ્યના દેશ છે, કાલે કે તેઓને વસ્તુસ્થિતિનું ખરું દર્શન થાય છે. તેઓ રાજકીય સ્થિતિ અસ્થિતિમાં કેવું સ્વરૂપ લેશે તેનો વિચાર કરીનેજ, પોતાના રાજ્યોને સારા બંધારણ અને સારા વલિયટથી સજ્જ થયેલા બેસાડે છે; અને એજ તેઓની રાજ્યમંત્રિ છે. અત્યારે તેઓ બે વસ્તુસ્થિતિ નહિ જોઈ શકે તો અસ્થિતિના રાજ્યકર્તાઓને તેથી શોભતું પડશે અને પ-ગિણામ એ આપશે કે, દેશી રાજ્યો જે પૂર્વની બાહ્યજલાલીના ભરણા છે તે વિનાશને ભાગે મળી જશે. આમ ન થવો દેશ માટે અસાધ્ય પાવાના રાજકર્તાઓને જાણ કરવા તેઓ મથે છે. જે દેશી રાજકર્તાઓ પોતાની પ્રજાને ખરી રાજ્યમંત્રિ ગણી જોવા ઈચ્છતા હોય તો દેશવણી એજ ખરું સાધન છે. હા એટલું ખરું છે કે દેશવણી રાષ્ટ્રિય પદ્ધતિ-રાષ્ટ્રિય પદ્ધતિને બાંહેધરું “દેશી પદ્ધતિ” શબ્દ વાપરીશ. કારણ કે રાષ્ટ્રિય શબ્દ બ્રિટિશ દિશામાં વપરાતો શબ્દપ્રયોગ હોઈ દેશી રાજ્યકર્તાઓ તેથી કંઈક દૂર ખાસ છે. ની દેશ તો વિદેશ સંસ્થાભિમાની ધર્મ શકે. આનું દેશી શિક્ષણ કે જોતાથી સંસ્થાભિમાન અને સ્વરાજ્યાભિમાન ઉપન થાય આવા પ્રકારની પ્રકૃતિપૂર્વક-આપવાથી રાજ્યકર્તાઓ પોતાનું ખરું સૈન્ય ઉપજાવી શકશે, કે જે રાજ્યના સ્વભાવ નીવડશે. આનું શિક્ષણ આપનારી દેશી યુનિવર્સિટીની સ્થાપના આ સંસ્થાનો કરશે તો તેઓ તેનો અપૂર્વ લાભ મેળવશે. દેશીભાષા ભાગ્યે જ શિક્ષણ આપતી આવી યુનિવર્સિટી રાજ્યાવ કાંઈ રોક કરશે ?

એક રાજ્યકારી સંન્યાસીના વચનો :

મહંમ મો. બહેરામખા મલબારીના વખતમાં તેઓ વસંતી નીકળતા “હમિયન કોફેટોર” નામના આઝાદિક પત્રમાં એક ‘રાજ્યકારી સંન્યાસી’ ની શ્રેણી “કિંદી રાજ્યને પત્રો” એ નામની એક શ્રેણી લખાઈ હતી; જે પાછળથી ૧૮૫૦ માં એક પુસ્તકાકાર પ્રકટ થઈ હતી; તેમાંથી નીચેનો ખામ હું અહીં ઉતારી લઉં છું :—

It is an old Indian saying that the possession of earthly rule is followed by the relegation of the Soul of the possessor to the dark regions after death, and to say the truth all human government generally and absolute rule especially whether carried on by individual or corporate authority, partly by the fallibility of man's judgement but more from his self-seeking and other moral faults of our kind

or another leads so much to failure or denial of justice, to abuse of power, to oppressions of other human beings and violation of their rights and of God's law, that its natural consequences to those on whose heads that load of the sins of omission and commission rests may well be accepted as embodied in the popular maxim. And it is to avoid this fate after death that ideal Kings of old are represented, towards the declining days of their lives, as making over the care and burden of the rule to their youthful heirs and themselves retiring into private life, so as to be able to devote their old age to penance and devotion.

એક જૂનું હિંદી કહેવત છે કે “રાજપાટ ભોગવ્યા પછી, ભોગવનારના આત્માને મૃત્યુ પછી હલકાં ભૂવનોમાં જવું પડે છે;” અને સત્તની ખાતર કહેવું જોઈએ કે, સામાન્ય રીતે મનુષ્યોથી ચાલતાં સઘળાં રાજ્યો અને એકલથુ સત્તાથી ચાલતાં રાજ્યો ખાસ કરીને પછી ભલે તે એક વ્યક્તિથી કે સંયુક્ત મંડલોથી ચાલતાં હોય-કેટલેક દરજ્જે મનુષ્યજાતિની પરિક્ષણશક્તિની ભૂલોથી, પણ વિશેષ કરીને પોતાના સ્વાર્થશોધક અને ળીઝ એક યા ળીઝ પ્રકારના દોષોથી એવાં માર્ગે ચડી જાય છે કે, કાં તો નિષ્ફળતા મળે છે, કાં તો ન્યાયની ના પાડવામાં આવે છે, સત્તાનો ગેર ઉપયોગ થાય છે, ળીઝ મનુષ્ય પ્રાણીઓના પર જુદમ થાય છે, તેઓના હક્કોનું અને ધર્મના કાયદાનું ઉલ્લંઘન થાય છે; અને જેઓના શિરે ભૂલ ચૂકા કરવાના પાપોના સ્વાભાવિક પરિણામો રહેવા જોઈએ એ વાત લોક કહેવતમાં યથાર્થ રીતે કહેવામાં આવી છે. અને મૃત્યુ પછી આવું પ્રારબ્ધ ભોગવવું પડે તે અટકાવવાની ખાતર પૂર્વના આદર્શરૂપ રાજાઓ પોતાના જીવનના પાછલા ભાગમાં રાજની ચિંતા અને માર પોતાના યુવરાજને સોંપી એકાંત જીવન ગાળતા નેમ કેટલાક દક્ષિણેશ્વરમાં પશ્ચાતાપ અને ભક્તિમાં ગાળતા જીવનમાં આવ્યા છે.

દેશી રાજ્યોના પ્રશ્નો.

સંપાદક: મનમુખસાલ રવજીભાઈ મેદતા.

પત્ર ૩ નો.

(દ્વિતીયાન, વા. ૨૧-૨-૧૯૨૩).

વ્યાપાર એ રાજ્યધર્મ છે?

જો કાંઈ રાજ્યોમાં વ્યાપાર વરદ પ્રેમ પ્રસારે છે તે રાજ્યો રાજ્યધર્મી
મોટી ખૂલ કરે છે એમ મેં માન્ય એક પત્રમાં લખ્યું હતું. આ વાત સામાન્ય
નથી એટલે તે સામાન્ય રીતે પસાર કરી ચકાવ તેમ નથી. જો એકલા
પ્રજાના દિવનોગ એ પ્રશ્ન હોત તો કદાચ તેને હું પ્રજાની બીજી શ્રીઆ-
દોમાંની એક ગણી ચલાવી લેત; પરંતુ આ પ્રશ્ન મને જે રાજ્યોપરથી
સ્વાભાવિક પ્રેમ છે અને જેઓનું અસ્તિત્વ કાયમ સ્થાવરમાં પોતાથી બનતો
શોખો આપવો એ મોટું સ્વદેશભિમાન હું માનું છું તેઓના દિવખાતર કોઈપણ
નેખમે અને કોઈપણ બોલે એ રાજ્યધર્મી ખૂલ થતી અટકાવતી એ મારું
પવિત્ર કર્તવ્ય સમજું છું. અત્યાર મુલાના બરવખડના ઇતિહાસમાં કોઈપણ
ટકાએ એવો ઉલ્લેખ નથી કે, બરવખડના રાજ્યોએ કોઈપણ વખતે વ્યા-
પાર કર્યો હોય. વ્યાપાર સીધી કે આડકતરી રીતે, રાજ્યે એટલે એ પરિ-
મતો પવન છે. અંગ્રેજ રાજ્યની બન્ને બાજુ છે. તેના સીધો કે આડકતરો
વ્યાપાર કરવાનો પ્રસંગ એ તેની કિસ્મત બાજુ નથી. અંગ્રેજ રાજ્યની
કિસ્મત બાજુનું અનુકૂળ દેશી રાજ્યોએ કર્યું હોત તો તે તેઓ આજે જે
દરજીને પ્રસારે છે તેના કરતાં વધારે નીચી દરજીને પ્રસારતા હોત,
પરંતુ અંગ્રેજ રાજ્યની જે બાજુ અનુ-સરજાની નથી એટલે કે વ્યાપારનો

આમોદ રાજ્યે રાજવાસાયક નથી તે ખીછ ખાણું અનુસરણ કાઢિ દેશી રાજ્યો કરે છે તે માફ ચોક્કસ માનવું છે કે તેના ભવિષ્યના હિતને માટે જોખમી છે. કદાચ નામદાર શહેનશાહના છેલ્લા ઢંદેરા પછી રાજ્યોના જે હકો છે તે અખાધિત રહે, પરંતુ એટલું તો ચોક્કસ છે કે, રાજનું કાર્ય આપાર નથી, એ કાર્ય વંશ્યોનું છે, અને જે કાર્ય રાજ્યોનું નથી તે તેઓના ધર્મ નથી. જ્યારે પોતાના ધર્મ વિરુદ્ધ કાર્ય રાજ્યકર્તા કરે છે ત્યારે પ્રજા નારાજ રહે છે અને તેનો પ્રેમ એટલીનું રૂપ પકડે છે, અને તેવું રૂપ પકડ્યા પછી રાજ્યની સ્થિતિ હવમગી જાય છે. આખા જગતમાં જ્યારે પ્રજામત અને અદ્યુત્તવાદ Democracy તો વેગ ચાલે છે, જ્યારે મોદરેશિયમ દરવાજા આગળ ઠોક્યાં કરે છે અને જ્યારે એકલથુ સત્તા Autocracy અને સંપૂર્ણ સત્તા (absolute power) ની સામેનું શિક્ષણ જનતા લેવા મંડી છે ત્યારે આ પૂર્વજનો સમરણ ચિન્હોરૂપ દેશી રાજ્યોમાંથી કેટલાક રાજ્યો પોતાની પ્રજાઓમાં એટલી કલ્પના થાય એવા રાજ્યધર્મથી વિરુદ્ધ કાર્યો કરવા શા માટે પ્રેરાય છે? શું એ દિલનું કુદૈવ છે? દિલમાં “દેશી-પાણું” રહેનું જોઈએ અને “દેશીપાણું” રહેવા માટે “દેશી રાજ્યો” કાયમ રહેવાનું જોઈએ એમ વૈજ્ઞાનીકમાનસશાસ્ત્રીઓનું કહેવું છે. જે દેશી રાજ્યો આ જગતનાં આ માર્ગે ચઢી પ્રજામાં અકારા થયે તો તેના અસ્તિત્વને અવગણ પડેન્યાયિતા કેમ રહેશે? હું જે કોઈ રાજ્યકર્તાઓ આ-પરે ચર્યા જે તેઓને તથા જે દિવાનો કે અધિકારીઓ પોતાના રાજ્ય-કર્તાઓને આ વચાટે ચરારે છે તેઓને વિનંતિ કરું છું કે, દેશીપાણું રાજ-વામાં જે મુખ્ય કારણમુત છે એવા દેશી રાજ્યોને આ ખોટા માર્ગે ચલાવતા અટકો. કદાચ અત્યારે તેનું પ્રત્યક્ષ પરિણામ નહિ દેખાય તો, અત્યારના રા-જ્યકર્તાઓના વારસાને તે માર્ગ નરશે.

સુત્રિયધર્મે ચૂકવાનું ઔત્સાહિક પરિણામ:

જ્યારે એ રાજ્યધર્મ નથી, અને પોતાના ધર્મ-વહિ કે રાજ ચૂક, તો તેનું પરિણામ નારાજનક આવે. અત્યારના દેશી રાજ્યકર્તાઓના આપ વાસણો કલિયુગના ચૂક્યા અને તેના પહેલુને જ જે અદ્યુત્તી સમજક મન થયો તેવાના રાજનું રાજનું કરવાનું ધર્મવિરુદ્ધ પગલુ ભર્યું તેના પરિણામે રાજ્યને કેમ, રાજ્યને આવી રાજ્યકર્તા નવાની નિયંત્રિત આવ્યાં છે એ જ રાજ્યના રાજ એક વૈવિધ્યમિત્ર ઉદારતાનું અર્થ આપે છે. આ ઉદારતાનું

આપી એમ બચાવવા માગું છું કે, જેમ અત્યારે આપણે પૂર્વજીવનના ધર્મ-
ન્યૂવણકામી સહન કરીએ છીએ તેમજ બલિયમાં અત્યારના આપણાં રાજ-
ધર્મ વિરુદ્ધના કાર્યોથી બલિયના વાસ્તોને સહન કરવું પડશે.

સહાયક સંધિ:

શ્રી. ખાસેરાવ જલ્લપ પોતાના "Wako up Princes" નામના
પુસ્તકમાં લખે છે કે "દેશી રાજ્યો પહેલાં મિત્રો અર્થાત્ સરખા બાગીદારો
હતા. અમમાનવાનો વિચાર તરતજમાં જન્મર બાગીદારમાં આવ્યો, અને
વિચારોની ફેરવાયલી સ્થિતિનું ન્યાયસાચીય પરિણામ શું આવ્યું? બંને
બાગીદારોની વચ્ચેના મંત્રણોનો ખરો ખ્યાલ આપવામાટે ન્યાય સ્થનામાં
ફેરફાર થયા. નામદાર સરકારની વર્તમાન રાજનીતિ-સહાયક સંધિ (Sub-
sidiary alliance) નું પરિણામ દેશી રાજ્યકર્તાઓ અને તેઓની
સરકારોની સત્તા અને નૈતિક અસરની ખોટમાં આવ્યું". હરદ ઇન્ડિયા કંપ-
નીના વલિયટની તપાસ કરનારી 'સિલેક્ટ કમિટી' આગળ જુલાની આપવાં
શ્રી. જેમ્સ મીને તેને પુજવામાં આવેલ પ્રથમ સહાયક સંધિ-Subsidiary
alliance ની અસર જે દેશોની સાથે કરવામાં આવેલી છે તેઓના વન-
નીઓના દિવ ઉપર ફેવી થાય છે" તેના ઉત્તરમાં કહ્યું હતું કે:—

"With respect to its effect on the people of the
country my opinion is very unfavourable. The substance
of the engagement we make with these princes is this:
We take their military protection upon ourselves and the
military power of the states into our own hands. Having
taken from them the military powers of Government, that
is all the power, we then say to them "we give up to
you the whole of the powers of Civil Government". Com-
plaint has been frequently made of the effect of the
subsidiary alliances, in subduing the spirit and relaxing
the powers of the Government of these Native Princes.
It appears to me that the subsidiary alliance does not
take away the spirit of the native princes by degrees from
them. Princes; this is not true. It does not remove the
responsibility at the first step. It does not remove the
done by degrees. We begin by taking the military power

આમોહ રાજ્યે રાજવાલાયક નથી તે ખીજી બાજુનું અનુસરણ કાંદિ દેશી રાજ્યો કરે છે તે માફ ચોક્કસ માનવું છે કે તેના ભવિષ્યના હિતને માટે જોખમી છે. કદાચ નામદાર સહેનશાહના છેલ્લા ટંદેરા પછી રાજ્યોના જે હક્કો છે તે અબાધિત રહે, પરંતુ એટલું તો ચોક્કસ છે કે, રાજ્યનું કાર્ય આપાર નથી, એ કાર્ય વૈશ્યોનું છે, અને જે કાર્ય રાજ્યોનું નથી તે તેઓનો ધર્મ નથી. જ્યારે પોતાના ધર્મ વિરૂદ્ધ કાર્ય રાજ્યકર્તા કરે છે ત્યારે પ્રેમ નારાજ રહે છે અને તેનો પ્રેમ બેદીલીનું રૂપ પકડે છે, અને તેવું રૂપ પકડ્યા પછી રાજ્યની સ્થિતિ હચમચી જાય છે. આખા જગતમાં જ્યારે પ્રજામત અને બહુમતવાદ Democracy નો વેગ આવે છે, જ્યારે બોલશેવિકમ દરવાજા આગળ ઠોક્યાં કરે છે અને જ્યારે એકલથુ સત્તા Autoeracy અને સંપૂર્ણ સત્તા (absolute power) ની સામેનું શિક્ષણ જનતા લેવા મંડી છે ત્યારે આ પૂર્વજનો રમણ ચિન્હોરૂપ દેશી રાજ્યોમાથી કેટલાક રાજ્યો પોતાની પ્રજાઓમાં બેદીલી કલ્પન થાય એવા રાજ્યધર્મથી વિરૂદ્ધ કાર્યો કરવા શા માટે પ્રેરાય છે? શું એ હિંદુનું હુદ્દય છે? હિંદમાં “દેશી-પાણું” રહેવું જ નોંધાયે અને “દેશીપાણું” રહેવા માટે “દેશી રાજ્યો” કાયમ રહેવા જ નોંધાયે એમ વૈજ્ઞાનીકમાનસશાસ્ત્રીઓનું કહેવું છે. જો દેશી રાજ્યો આ જગતમાં આ માર્ગે ચઢી પ્રજામાં અકારા થશે તો તેના અસ્તિત્વને અવરજવ પડેન્યાયિના કેમ રહેશે? હું જો કાંદિ રાજ્યકર્તાઓ વ્યાપારે ચૂક્યા છે તેઓને તથા જે દિવાનો કે અધિકારીઓ પોતાના રાજ્ય-કર્તાઓને આ રીતે અગ્રાધે છે તેઓને વિનંતિ કરું છું કે, દેશીપાણું રાજ્ય-ધર્મમાં જે સુખ્ય કારણમૂલ છે એવા દેશી રાજ્યોને આ ખોટા માર્ગે ચલાવતા અટકે. કદાચ અત્યારે તેનું પ્રત્યક્ષ પરિણામ નહિ દેખાય તો, અત્યારના રાજ્યકર્તાઓના પાસેએ તે માર્ગે નરડો

ક્ષત્રિયધર્મ ચૂકવાનું ઔતહાસિક પરિણામ :

જાણકાર એ અલગ્યને નથી અને પોતાના ધર્મ-સન્નિ કે રાજ્ય ચૂકે, તેના પાસે કોઈ ના અલગ્ય આ રીતે અત્યારના દેશી રાજ્યકર્તાઓના બાજુ રાજ્યના કોઈ અલગ્ય અલગ્ય અને તેના પરિણામે જો કે અલગની લગાડક મદદ થયા તે ૧૮૫૭ ના રૂડા નેકાડ કમળાનું ધર્મવિરૂદ્ધ પગલું ભર્યું તેના પરિણામે નેકાડ નેકાડ નેકાડ આ રીતે રાજ્યકર્તાની નજીક વિધિમાં આવ્યાં છે એ જ સ્થિતિ આજે પણ દેશી રાજ્યકર્તાના હિંદુસ્તાન અર્થે આપુ છું. આ હિંદુસ્તાન

આપી એમ જણાવવા માયું હું કે, જેમ અત્યારે આપણે પૂર્વજાતના ધર્મ-
સ્વતંત્રતાથી સહન કરીએ છીએ તેમજ બનિયમાં અત્યારના આપણા રાજ-
ધર્મ વિરુદ્ધના કાર્યોથી બનિયના વાસ્તોને સહન કરવું પડશે.

સહાયક સંધિ:

મી. આસેરાવ જાણવ પોતાના "Wako up Princes" નામના
પુસ્તકમાં લખે છે કે "દેશી રાજ્યો પહેલાં બ્રિટીશ અર્ધી સરખા બાંગીદારો
હતા. અમમાનવાનો વિચાર તરતજમાં જગજર બાંગીદારમાં આવ્યો. અને
વિચારોની ફેરવાયલી સ્થિતિનું ન્યાયશાસ્ત્રીય પરિણામ શું આવ્યું? બંને
બાંગીદારોની વચ્ચેના સંબંધોનો ખરો ખવાલ આપવામાટે ન્યાય રચનામાં
ફેરફાર થયા. નામદાર સરકારની વર્તમાન રાજનીતિ-સહાયક સંધિ (Sub-
sidiary alliance) નું પરિણામ દેશી રાજ્યકર્તાઓ અને તેઓની
સરકારોની સત્તા અને નૈતિક અસરની ખોટમાં આવ્યું." હરક ઇન્ડિયા કંપ-
નીના વડિરદની વખતે કરનારી 'સિલેક્ટ કમિટી' આગળ જુલાની આપવાં-
મી. જેમ્સ મીલે તેને પૂછવામાં આવેલ પ્રશ્ન સહાયક સંધિ-Subsidiary
alliance ની અસર જે દેશોની સાથે કરવામાં આવેલી છે તેઓના વર્ત-
નીઓના દિલ ઉપર કેવી થાય છે તેના ઉત્તરમાં કહ્યું હતું કે:—

"With respect to its effect on the people of the
country my opinion is very unfavourable. The substance
of the engagement we make with these princes is this:
We take their military protection upon ourselves and the
military power of the states into our own hands. Having
taken from them the military powers of Government, that
is all the power, we then say to them "we give up to
you the whole of the powers of Civil Government" Com-
plaint has been frequently made of the effect of the
subsidiary alliances, in subduing the spirit and relaxing
the powers of the Government of these Native Princes.
It appears to me that the subsidiary alliance does not
take away the spirit of the sovereignty by degrees from
these Princes; this is taken from them along with
sovereignty at the first step. It does not remain to be
done by degrees. We begin by taking the military power,

and when we have taken that, we have taken all. The Princes exercise all the power that is left them to exercise, as mere trustees of ours and unfortunately they are bad trustees."

“જે દેશો સાથે સહાયક સંધિ” કરવામાં આવેલ છે તેના દેશવાસીઓ ઉપર તેની અસર મારા મતાનુસાર પ્રતિદૂલ થાય છે. રાજકર્તાઓ સાથે આપણે જે વહનમાં કરીએ છીએ તેનો સાર નીચે મુજબ છે:—

આપણે તેમનું લશ્કરી રક્ષણ આપણા શિરઉપર લઘ્ય છીએ, અને તેમની લશ્કરી સત્તા આપણા વાળામાં રાખીએ છીએ. સમગ્ર સત્તાઓને જેમાં સમાવેશ થાય છે એવી લશ્કરી સત્તા આપણા કબજામાં લીધા પછી આપણે રાજકર્તાઓને કહીએ છીએ કે “અમે દિવાનીખાતની વમાન સત્તા વગરે સ્વાર્ચાન કરીએ છીએ.” “સહાયક સંધિ” દેશી રાજ્યોનું રાજકીય ચેતન હરી લે છે તથા રાષ્ટ્રીય વહિવટ સત્તાને હાનિ પહોંચાડે છે, એવી મતલબની દ્રવિયાદો ઘણી વખત કરવામાં આવેલ છે. મને લાગે છે કે, “સહાયક સંધિ” દેશી રાજ્યોનું રાજ્યાધિકારનું ચેતન તેઓની પાસેથી ધીરે ધીરે હરતી નથી; એ તો રાજ્યાધિપત્યની સાથે પરોક્ષરૂપે હસ્તગત કરવામાં આવે છે. એમાં કમશ: કરવાનું કાંઈ રહેતું નથી. રાજ્યાવમાંજ આપણે તેમની લશ્કરી સત્તા આપણા કબજામાં રાખીએ છીએ. લશ્કરી સત્તા સાથે વમાન સત્તા આવી ગઈ. રાજકર્તાઓ અવશેષ સત્તાનો આપણા વહિવટદારોતરીકે ઉપભોગ કરે છે; પણ કમનસીબે તેઓ ખરાબ વહિવટદાર છે.

હેઠવાદ ખાતેના એક પેર્સનલિટી અધિકારીએ તે વેળાએ બહુઅચ્છું કહ્યું છે:—

“This system of confederation which we have hitherto pursued with protected states of India is inevitably progressive in its nature. Every new alliance that we contract brings us into territorial or political contact with other states which in their turn submit to the same system and fall under the same consequences. A state that has once resorted to an alliance with us can no longer remain stationary. By degrees our relations become more intimate. the habit of relying upon the foreign support gradually

paralyses its own faculties, and in the end it loses the form as well as the substance of independence. If it is galling by its trammels and make vain effort to shake them off, as the Peshwa did, it only precipitates its own destruction: if it submits it declines by degrees, from one stage of weakness to another, until like the Nizam or the Raja of Mysore, it expires from exhaustion. The choice is between a violent and lingering death."

“ તાજાના રાજ્યકર્તાઓ સાથે અત્યાર સુધી કાયમ રખાયેલી આ મહાદારી મેટલથી અમુક રીતે હથેલીવિનાની નથી. દરવાખાં આવતાં દરેક નવાં જોડાણ આપણને અત્ય રાજ્યોની સાથે મુલાકાત તથા રાજકીય સંબંધમાં લાગે છે; અને તેઓ પણ વખત આવતાં જોઈ બેસવાને આપીને થાય છે આ જોઈને સ્થિતિ અનુભવે છે. આપણી સાથે મંબીથી જોડાયેલ રાજ્ય કેદિ ગાંધિવાનું રહી રહે નહિ રહેને રહેને આપણે તેની સાથેનો સંબંધ પધારે ગાદ થતો જાય છે, અને અંતમાં જિંદગી આધારપર અવસાનવાની જેવ ધારે ધારે તેના સામર્થ્યને સિધ્ધિ જનાની દે છે અને છેવટે તે રત્ન-પદ્માનું સ્વયં દેવ અને સરવ જુમાવે છે. કદાપિ જો તે પોતાના બંધનથી અત્યંત કંટાળીને પેલાની માફક તેમાંથી વિમુક્ત થવાને પ્રયત્ન આરંભે છે, તો તે પોતાની નાજુકી પોતાની મેજેજ દિવસ દરે છે. યદિ બંધન કષ્ટ સભે છે તો ધીમે ધીમે અપભ્રમ પામતું જાય છે; અને નિઃશક્તિની અગર માધસાદના મહારાજની માફક હોય પામે છે. એક કપાટમાં અથવા રીખાવાં રીખાવાં અંત, આ જો વચ્ચે પડેલી દરવાની રહે છે.”

આ “સહાયક સંધિ” નું શું?

આપાર દરવાજી રાજધર્મ સૂચાય છે, મહાધર્મ પ્રગટેલા છે એ ધર્મ સૂચવાયો, જેમ પૂર્વજો, ક્ષત્રિય ધર્મ સૂચવાયો અત્યારની પરિસ્થિતિ છે એવું ઉદાહરણ આપવાના હેતુથીજ મેં આ સહાયક સંધિની લક્ષણ તાંજી છે; પણ જ્યારે તે તાંજી છે ત્યારે સાથે સાથે તે સંબંધમાં શેણક સમજાવે છે એ અનુચિત નહિ થઈ પડે. રાજકીય મુલાકાતની યોજના અંગે જ્યારે ૧૮૦ મેન્ટેન્સ અડી આવ્યા ત્યારે વળમસાડેન અને મીઝ રાજ્યકર્તાઓએ પોતાના મહેલા હક્કોનું રક્ષણ દરવાજા પાલ કમો હતો. ખીજતેના મહારા-

ખામખી કરી એ કાંઈ નામદાર નથી, કે નથી કાંઈ એ રાખવા લાગે કામ.
 દેવી રાખ્યોની પ્રજામાંથી જેમાં કાંઈ બદેર ગગરગ કરી શકે તેવા દેવો
 તેઓએ દેવી અન્ધાર મુખી. મુંને મોટે જોવા કમું છે તેનાજ પશ્ચિમ
 અન્ધાર નિર્જગ અને બુદ્ધિમાનના કલિયાવાડ થતા મધેયું છે. મોઢો
 'જલુ' બોલતુંજ જોઈએ અને બોલતાં કદાચ નુકસાન પડેલાદવામાં આવે તો
 તે સદન' દરતુંજ જોઈએ. જો કાઠજલુ મદન દરવા પ્રજામાંથી તૈયાર ન
 હોય તો તે પ્રજાની અધોગતિ રિષાવાસે લખી છે એમ માનીજ તેવું.

જુનાગઢ ને પાલીતાણાની અવધાર અંકુશળતા :

જેમ એક ખાનગી માલુમને પોતાના હિતને અર્થે વ્યવહારકુશળતાની
 જરૂર છે તેમ એક રાજાને પણ તેની જરૂર છે. વ્યવહારકુશળતાની ખામીને
 લક્ષી જેમ ઘણી વ્યક્તિઓ તેમ પણ રાખ્યો પણ નુકસાનીએ પરેડ્યા છે.
 'કોલંડ' પોતાની વ્યવહારકુશળતાથીજ અમેરિકાને મહા યુદ્ધમાં ખેંચી શક્યું
 અને પશ્ચિમને વિજેતું થયું. યોદ્ધાજ વખત ઉપર મેં 'વર્તમાનપત્રોમાં' એવા
 પ્રકારનું વાંચેલું મને વાદ છે કે, જુનાગઢ રાજ્ય મિરનારના પડાવના સંબંધમાં
 'જૈનોની સાથે લડે છે અને પાલીતાણાની જૈનો સાથેની સરનોની મુદત યોદ્ધા
 વખતમાં પૂર્ણ થવાની છે. જુનાગઢના રૂઢ મંત્રકારોવાળા રાજ્યકર્તાઓ અથવા
 તો દુરામદી મુસદ્દાઓ આવી બાજવમાં સામાદે દુરામદે ચઢી જતાં હશે તે હું
 સમજી શકતો નથી. જુનાગઢમાં મિરનાર અને પાલીતાણામાં શીનુંજ એ
 જૈનોના તીર્થસ્થાનો છે. જૈનો ધર્મબલિત શિવમ ખીજ કાઢ હેતુથી એ
 પહોટો મંબાળવા માંગતાં નથી. તેઓને તેમાં કાઢ શકતીય હેતુ કે સ્વાર્થ નથી.
 ત્યારે જૈનોની સાથે અટપટ શા. આદે જોઈએ ? જો હાપલુપૂર્વક જોવામાં
 આવે તો એવા તીર્થસ્થાનો જે રાજ્યોમાં હોય તેઓએ તે શરે મગફર થતું
 જોઈએ અને તીર્થના અદાળ્યાને દરેક પ્રકારનું પ્રેક્ષાહન મળે તેવું વર્તન.
 રાખતું જોઈએ. એથી જો લેત્રાં આવડે તો રાજ્યને મોટા લાભ
 મળી શકે. જૈનો શ્રીમંત તેમજ વંષારી કેમ છે. જો તેઓની સાથે આ
 સંસ્થાનોએ પ્રેમપૂર્વક વર્તન રાખ્યું હોત અથવા હવુ પણ રાખે તો એ સા-
 દસિક અને વ્યાપારી કેમને પોતાના રાજ્યોમાં વ્યાપાર ઉદ્યોગ કરવાને આ-
 દર્શી શકે એટલુંજ નહીં પણ અનેક પ્રજાઓની પરમાર્થના કામો પોતાના
 પવિત્રમાં પવિત્ર માનેલા તીર્થોમાં દરવામાં. પોતાનો ધર્મ સમજે. બહારની
 પ્રજાઓની સાથે મીઠાસ રાખવાના લાભો અનેક છે. નામદાર ગાયકવાડની

મીઠાશ છે તો તેના રાજ્યમાં અનેક નવા સાહસો કરવાને અત્યારે કેટલીક કંપનીઓ રજીસ્ટર્ડ થઈ છે. જુનાગઢ એ કાંઈ નાનું રાજ્ય નથી તેમ પાલીતાણા પણ બહાર આછું જાણીતું નથી. જે બંને સ્થળોને લાખો માણસો જાણે છે તે બંને સ્થળોમાં કોઈ કાંઈ સાહસ કરવાની ઇચ્છા વડીક પણ કંઈ કરતું નથી ? અત્યાર મુખીના તે તે રાજ્યોના રાજ્યકર્તાઓની અને અધિકારીઓની વ્યવહારકુશળતાની ખામીને લીધેજ આમ બન્યું છે. આ બાબતમાં મને લાગે છે કે, સૌથીવધારે વ્યવહારકુશળતા અને આવડત રાજકોટ રાજ્યની—તેના રાજની અને દિવાન બંનેની છે. ખુદ રાજકોટ સ્ટેટની હદમાં એટલે કે, એજન્સીની હદમાં નહિ—અનેક બહારના મુંબઈના અને બીજા સ્થળોના માણસો આવી વસે છે. ઉદ્યોગો કરવા પ્રેરાય છે અને અનેક પરમાર્થના ઉપયોગને માટે મકાનો હળદરા રૂપીઆ ખર્ચી કરે છે. લગભગ એક હજાર તો સારી વિદ્યાર્થીઓને માટેની બોર્ડિંગો બહારના લોકોએ ખંધાવી છે. આર્ટ્સ કોલેજ સ્થાપવા એક ગ્રહસ્થ અમુક લાખ રૂપીઆ આપી ગયા છે અને બંને દરદારે બીજા ઉદ્યોગોના કારખાનાઓ થવાના દરેક સંભવ છે—હા, એક શરત છે અને તે એ કે જે રાજકોટ રાજ્ય વ્યાપારવૃત્તિથી મુક્ત નહિ થાય તો તેનો સંભવ પડી જાશે. પૂર્વના અમલખરત અધિકારીઓ જુનાગઢ રાજ્યને આ વ્યવહારકુશળતાને માગે ન લાઇ ગયા પણ એડ્મિનિસ્ટ્રેટર મી. રેનડોલ્ફ જો માટે એવા પ્રયત્નો નથી કરતા કે, જેથી જોનાનું આકર્ષણ આવા સાહસો એ રાજ્યમાં કરવાને માટે થાય ? મી. રેનડોલ્ફમાં જે ખરેખર અગ્રેષ્ઠ રુસ્સદાપણ હોય તો તેઓએ પોતે કારેગ થતી વખતે હંમેશાને માટે સ્ટેટમાં લેખીત સૂચના મંત્રી જવી જોઈએ કે, જોનાઓને ઉત્તેજન આપી ઉત્સાહિત રાખવો. પણ નારાજ કરી પગવશો નહિ. પાલીતાણામાં નવા રાજા ગાદીએ આવ્યા છે. હું જુઓ છું કે પાલીતાણાના દિવાન મી. સીમનલાલ પોતાના જૂના સંસ્કારો છોડી દઈ રાજકોટના દિવાન મી. કોટની વ્યવહારકુશળતાને અનુસરી રાજ્યનું શ્રેય કરવાનો એક રસ્તો ખુલશે.

દેશી રાજ્યોના પ્રશ્નો. :

લખનાર-મનમુખંસાસ રવજીભાઈ મેહતા.

પત્ર ૪ થી.

(દિગ્દર્શન, તા. ૨૮-૨-૧૯૨૭).

દેશીરાજ્યવિષયક અર્થો:

દેશી રાજ્યોના સંબંધમાં જાહેર દીક્ષાઓ અને અર્થોમાં સમયનો ફેરફાર જોતાં થયાં વિના રહેશે નહિ, પરંતુ એવી અગત્યની કરનારાઓએ અગત્ય કરતાં કેટલાક નિયમો અમલમાં લાવી શકી શકે તે આગળ વધવું એ જોનાર દિવસે અર્થ તે અગત્ય કરવામાં આવે છે તે દેશી રાજ્યોની પ્રતિષ્ઠા જાળવવામાં થઈ પડશે. આ નિયમમાં મુખ્યમાં મુખ્ય નિયમ તો એ રાખવાનો છે કે કોઈપણ અર્થ રચનાત્મક (Constructive) દેશી જોઈએ. વિધાયક (Destructive) ન હોવી જોઈએ. (૨) દેશી રાજ્યોના અસ્તિત્વને ધિક્કાર પોતાનાં ન હોવી જોઈએ, કારણ કે દેશી રાજ્યોનું અસ્તિત્વ મોટા મોટા રાજ્યદારીઓએ કાપી રહેવાનું જોઈએ છે, કારણ કે દેશી રાજ્યોના અસ્તિત્વથી આખા દિલ્હી “દેશીપણું” છૂંતી રહે. પુનામાં જ્યારે “સાર્વજનિક સભા” ની સ્થાપના થઈ ત્યારે તેના બીજા ઉદ્દેશોમાં આ એક ઉદ્દેશ હતો. મહાત્મા દાદાબાઈ અને સર શ્રીરામજીભાઈ પણ એવડા સુધી આગળ અગ્રિમ થયા હતા. (૩) દેશી રાજ્યકર્તાઓને વિશેષ રક્ષણભિમાનના અંકુરે હોય તેને જાળવ કરી રક્ષાદિત કરી પ્રતિનિધિત્વ લઈ જતા અર્થો તેઓની સારી ખાતુ ખૂલી ન જાય. (૪) અંગ્રેજ સરકાર અને દેશી રાજ્યોના કોઈ-

કરારો પ્રમાણે રાજ્યોમાં સુધારા કરાવવા કે રચાઈ હૂર કરાવવા અંગ્રેજ સરકાર પાસે જવાનું રહેતું નથી એટલે તે જાણતમાં અંગ્રેજ સરકારની પાસે રચાઈ જવું એ ઉપયોગ વિનાનું છે અને તેથી સ્વાભાવિક રીતે રાજ્યકર્તાઓ અને રાજ્યપ્રકારો વચ્ચે કડવાશ ઉત્પન્ન થવાં પ્રબલિત સાધી શકાય નહિ. કેટલાક અર્થદિલ્સાદીઓ એવું ધારે છે કે, પ્રબલત્ર નામદાર સરકાર દેશી રાજ્યકર્તાઓ પાસેથી અપાતી શકે, કારણ કે દેશમાં તે સર્વોપરીસત્તા - Paramount power-છે. આવા અર્થદિલ્સાદીઓએ સર હાઉડરનેસના મંત્રીનાં શબ્દો મનન કરવા જેવા છે:—

"Anglo political constitutions are some times proposed in India by extreme reformers that ignore the existence of existing states and would be quite incompatible with the existing constitution."

(૧) ખુદ અંગ્રેજોના રાજનિતિક પ્રયત્નોમાં નૈતિક જળ વધારી તેઓના મનો નું છે તે તેને સમજાવવાં જોઈએ.

રાજ્યકર્તાઓનું સંમેલન:

જ્યો. અરુણાચલનાં જ્ઞાન સામુદાયના આગ્રમવૃત્તી પાંડેલા અને પીળે વચલા રાજ્યકર્તાઓનું એક સંમેલન જ્ઞાનનગરમાં એકત્ર થવું હતું. ભારી ભાગ્ય પ્રમાણે ત્યાં રાજનિતિ મુદ્દાસ્વામે અંગે દેશી રાજ્યોના જે યોગના રહ્યાં છે તેને ઉદ્દેશને આ સંમેલન હતું. દેશી રાજ્યકર્તાઓ આવી યોગ-સમીપ્ત એકત્ર થવા વિચારો કરે તે એક સંતોષકરનક જનાય તમુજા મેલરોએ; પરંતુ આજ વિચારો કરવા અને તેના નિર્ણયોદિપર આવવું તેમાં જેને તત્કાલીનમાં જેન દલિલસત્તા અન્યાસનાં ખાસ આવરવરના છે. એકત્ર એકલા રાજ્યકર્તાઓને કેટલા તત્કાલીનમાં ધમકે છે અથવા કેટલા પ્રતિ-હલિલસા અપાસીને, એ તે વિશે સારા અવગણનાં નથી, પરંતુ જેઓ એ વિચારો સમુદાય એ સંમેલન હરકરો નિર્ણયનાં તરિકા અવગણનાં, આગંદાય થઈ પાસે કેટલું કે દુરકાં, એ જાણીથી દેશી રાજ્યકર્તાઓને વિશે તેવા દલિલસત્તા અવગણનાં કરવાં એક દુરકાં કિતુ એ નહિ. દેશી રાજ્યોનાં જન્મ દલિલસત્તા અવગણનાં, દેશી રાજ્યોનાં અવગણનાં નહા. અને તેનાં રાજ્ય, જન્મ આ સંમેલનમાં સર્વોપરી સત્તા કે જેના કટક કરે; તે અવગણનાં વરદિલ્સાદીઓનાં દેશી રાજ્યકર્તાઓને એક કટક આગંદાયનાં અવગણનાં છે તેના

ઉપરના અર્થી વિચાર કરવો હીક પડશે. માન્ટ-ફર્ડ રિપોર્ટને અંગે જે સૂચનાઓ રજુ થઈ છે તે સૂચનાઓથી અંગ્રેજ સરકાર અને દેશી રાજ્યોનો સંબંધ કેવા પ્રકારનો ધરાય છે તે જાણવું આવશ્યક છે. એ સંબંધ નામાંકિત અંગ્રેજ અધિકારીઓનાં લખાણો જોતાં અનિશ્ચિત છે. સર ડી. કમ્પ્લે હો-લરનેસ કહે છે કે:—

The nature of the tie between the native states and the British Government may now be considered. Is the tie regulated by international or by constitutional law? Do the chiefs exercise the rights of sovereign powers or do they merely occupy a privileged position conceded to them by the King in Parliament? Are their territories part of the dominions of Great Britain or external to them? These are theoretical questions about which eminent authorities have agreed to differ. They are difficult because the relations of the native states to the Crown have arisen in different ways, because the powers and liberties of the states differ very widely, because the British government has never clearly defined the position and because no exact guide is furnished by history or by any other country.

“દેશી રાજ્યો અને બ્રિટિશ સરકાર વચ્ચેના સંબંધનો કયો વિચાર કરીએ: આ સંબંધ આંતરરાષ્ટ્રીય કાયદાથી (ઇન્ટરનેશનલ લૉ) થી કે બંધારણના કાયદાથી (કોન્સ્ટિટ્યુશનલ લૉ) થી નિયમિત ચલાવાય છે? રાજ્યકર્તાઓ રાજ્ય વરીકેની સર્વ કુક્રમવ ધારણ કરે છે કે કુક્રમ શહેનશાહ અને પાર્લામેન્ટ વચ્ચેની બંધનમાં આવેલ અધિકારવાળી પ્રદ્ધિ ધારણ કરે છે? તેઓના વાંચના પ્રદેશો બ્રિટિશ સામ્રાજ્યનો એક ભાગ છે કે, તેનું બહારનું અંગ છે? આ કાયદનિક પ્રશ્નો ઉપર બિલ બિલ વ્યક્તિના બિલ બિલ અભિપ્રાયો છે. દેશી રાજ્યો અને શહેનશાહનો સંબંધ જુદે જુદે પ્રકારે દર્શાય છે. એક ખીમ રાજ્યોની સગા વધા સ્વતંત્રતામાં ધણે વધાવત છે. બ્રિટિશ સરકારે આ કેવી રાજ્યોની સ્થિતિનું સ્પષ્ટ નિર્દેશન કરી કયુ નથી; અને એ જાણવનાં કનિદાસ વચ્ચેની અવધા અન્ય દેશ વચ્ચેની સુખમતદર્શક માગ પ્રકિર્ત કરવામાં આવ્યા નથી. એ કારણો લગને કમ્પ્લે હોલરનેસે કહેવા કાવશે એ મુલ્યવજુ બરેલુ છે.

૧ પરી ગઈ છે કે કોઈ રાજ્યકર્તા દ્વારા પાટ્ટી ઉતરી જવાનાં ગંતેગો
 વત થાય તો તેને અત્યારે સર્વોપરી (Paramount power) શોખ
 જે લઈ જવાના હક્કનો દાવો રાખે છે. આ અસ્વાભાવિક ધોરણના
 રાષ્ટ્રે જેમ દેશી રાજ્યકર્તાઓની કફોડી સ્થિતિ રહે છે તેમ દેશી
 ન્યૂની પ્રજાના દાવમાં કોઈ સાધન-રાજ્યકર્તાને પાટો લાવવાનું રહેતું નથી.
 ૨ રાજ્યોના આ ગુમાયેલા કે ખોયેલા હક્કનું પરિણામ એક રાજક્રિય તેમ
 જાણીય દ્રષ્ટિએ જોવા લાયક છે. મી. ખાસરાવે મોલાના પુસ્તકદારાએ
 ૧ વિષય પરત્વે રાજ્યકર્તાઓનું ધ્યાન મી. મોન્ટેઝુ અર્થી આગ્રા ત્યારે
 મું હતું. સર્વોપરી સત્તા અને દેશી રાજ્યકર્તાઓની વચ્ચેનો ગ્રંથક
 ૨ શિથિલ કરવાનું હજી નહિ, પરંતુ સૌ કોઈ હજી કે ગ્રંથકો દ્વા-
 વિક ધરાવા જોઈએ, અસ્વાભાવિક ન જોઈએ. પ્રથમ માત્ર એટલું છે કે, દેશી
 રાજ્યકર્તા એવો દક્ષ ધરાવતા હોવા જોઈએ કે જે કોઈ વેળા પાટ્ટી ઉતરી
 ૩ નો પ્રશ્ન પ્રભુ ન કરે અને આવી જાય તો તે વખતે પાટો ચડાવવાનું
 ૪ પ્રજાના હસ્તક રહેતું જોઈએ, આ કાર્યક્ષેત્ર પ્રજાનું હોવું જોઈએ, એવું
 ૫ હું એ રાજ્યકર્તાઓનો દક્ષ છે એમ મી. ખાસરાવ નીચેના શબ્દોમાં
 ૬ છે. ખરેખર દેશી રાજ્યકર્તાઓ આવા હક્કની માંગણી કરે અને સર્વો-
 ૭ મતા તે માંગણીને સ્વીકાર કરવાની ઉદારતા દાખવે તો દેશી રાજ્ય-
 ૮ ળો અને તેઓનો પ્રજા વચ્ચે ખરેખર નૈતિક અંકુશ રહેતો જોઈતો
 ૯ હોય. મી. ખાસરાવના શબ્દો અર્થી ટાંકું ધું:—

After the perusal of the above extracts who will not
 distressed?.....The present situation is but a logical
 uence of the position created by depriving the rulers
 their power and the Sardars and people of the power
 ight the position. Not only is the Ruler made to go to
 1ches but he is deprived of the only safety, the cor-
 2ion by his own people in keeping him in a healthy
 3ition as a ruler

"કેવળા ઉદારા વચ્ચેનાં કયા સહકારીનું દિલ નરે. કુખ્ય? તોલની
 તે રાજ્યને તેની નગરો વિરુદ્ધ કરવાથી તથા નગરો અને પ્ર-
 ૧ મોને પેલા નામે ચાલવાનો દક્ષ હોઈ શકે. ઉદારતા છે.
 ૨ ને પાટ્ટી તથા નિજા પાટ્ટીનાં આંગે છે એટલું નહિ પણ

દેશી રાજ્યોમાં સુધારણા-કમિશન :

યોગ્ય અદિનાઓ પહેલાં મુંબઈના વર્તમાનપત્રોમાં એક લખનારે વ-
ધારણા એવી માંગણી કરવામાં આવી હતી કે દેશી રાજ્યોમાં રાજકીય સુ-
ધારણાને અંગે એક જાહેર 'કમિશન' નીમાનું નોંધણી, દેશી રાજ્યોને વિશે
પ્રજાતંત્ર આપતી રાજકીય સુધારણાનો આવકાશ અનિવાર્ય છે એ વાતમાં
એ મત હોઈ શકે નહીં, પરંતુ એ પ્રકારના કમિશનની માંગણી કરવામાં
આવી હતી તેવું કમિશન નીમે કોણ? વળી દરેક દેશી સંસ્થાને પોતાના
આંતરિક વહિવટમાં સ્વતંત્ર છે, અને દરેકની જરૂરીઆતો અને તેના પ્રમા-
ણમાં સુધારણાઓ દરેકના બિન્ન બિન્ન છે એટલે આ એ પ્રકારનું કમિશન
માગવામાં આવે છે તેવા કમિશનની ઉત્પત્તિ કવી રીતે થાય? જોખમ એવી
ગણી કરી હોય કે, દરેક સંસ્થાને પોતાનું આનું કમિશન નીમવું નોંધણી તો
ખરાબર હતું. લખનારના મનમાં એ એવું હોય કે દિંદી સરકાર તેવું કમિશન
નીમે તો તે બૂલબૂલવા વાત છે; કારણ કે દેશી રાજ્યોના આંતરિક પ્રશ્નોનો નીકાલ
કરવાનું કામ દિંદી સરકારનું નથી, પરંતુ પ્રત્યેક સંસ્થાનનું પોતાનું છે. અને
હાજે છે કે જેમ સર ડી. રમણ હોદ્દાએ પોતાના "Peoples and
Problems of India" નામના પુસ્તકમાં કહ્યું છે તે પ્રમાણે આ
લેખકે પણ બૂલ કરી હતી. સર હોદ્દાએ કહે છે કે :—

"The law courts of British India have no jurisdiction on their territories. Their (Native States') subjects are not British subjects. Thus India contains, a vast area which in many respects, though not wholly, resembles Foreign territory. This circumstance is often forgotten when Indian questions are discussed. Often the discussion proceeds on the assumption that the whole of India is under direct British Rule, and that the Governor-General in Council, with the sanction of the home government, can enforce throughout it a common policy."

"બ્રિટિશ હિન્દુસ્થાનના ન્યાયની અનાલતોને પોતાના પ્રદેશમાં અધિકાર નથી. દેશી રાજ્યોની પ્રજાઓ એ બ્રિટિશ રાયટ અનુભવી નથી. આ રીતે દિંદુસ્તાનમાં, દેશને મોટા ભાગ લગભગ બ્રિટિશ રાજ્ય હોય એ પ્રમાણે ખાસ છે. દિંદી પ્રજાની ચર્ચાને સમયે આ બીના ઘણી વેળા વિચારી

દેવામાં આવે છે. હિંદુસ્થાન એ બ્રિટિશ રાજ્યની સીંધી દેખરેખ નીચે છે, અને ગવર્નર જનરલ ધન કાઉન્સિલ હોમ ગવર્મેન્ટની સંમતિથી, અખિલ હિંદમાં સામાન્ય રાજ્યનીતિ યજ્ઞવી શકે છે એ ખોટી માન્યતાઉપર અનેક વખત ચર્ચા ચલાવવામાં આવે છે.

થોડાજ અઠવાડિયા પહેલાં મારે કેટલાક કાઝિયાવાડી ગૃહસ્થોની સભા આ યાજ્ઞવતમાં વાવચિત થઈ હતી. એ ગૃહસ્થો પણ ઉપર્યક્ત લેખકના જેવી ભ્રમણા ધરાવતા હતા. સર હોલ્ડરનેસ જેવા એક અંગ્રેજ અધિકારીના ઉપર ટાંકેલા શબ્દો જોઈ, હવે હું ધારૂં છું કે, આ જાતની ભ્રમણા નીકળી જતી નેહ્યે. બીજા દેશી રાજ્યોએ પોતે પોતાના રાજ્યોમાં સુધારણાના પ્રશ્નો હાથ ધરવા નેહ્યે; અને પ્રજાઓએ તે વાત પાછળ મન્યાં રહેવું નેહ્યે.

મૉન નેસેર શેલી અને દેશી રાજ્યકર્તાઓ :

‘Administrative Problems of British India (બ્રિટીશ હિંદનાં વહિવટી પ્રશ્નો) નામના પુસ્તકના લેખક મૉનસ્યર નેસેર શેલી કે જેઓ એક ફ્રેંચ વિદ્વાન છે તેઓએ દેશી રાજ્યકર્તાઓનું વર્ગિકરણ ત્રણ પ્રકારમાં કર્યું છે.

- (1) The intensely conservative, narrow-minded prince who entrenches himself in the customs and privileges of his ancestors and refuses to reform.
- (૧) તદ્દન જૂની રીતોને વળગી રહેનાર, તથા સંકુચિત વિચારના રાજ્યકર્તાઓ કે જે પ્રાચીન રીતરિવાજોને અવલંબી રહેલા છે અને કોઈપણ સુધારાને ધિક્કારે છે.
- (2) The enthusiastic young India chiefs, who discard their own vernacular for English, abandon their natural dress, forsake their religion and its consecrated practices and cross the sea in spite of caste-rules.
- (૨) ઉત્સાહી દેશી રાજાઓ, જેઓ અંગ્રેજ ભાષા ખાતર પોતાની માતૃભાષાનો ત્યાગ કરે છે, પોતાના સ્વાભાવિક પોષાકને તિલાંજલિ આપે છે, પોતાના ધર્મને તથા પવિત્ર ક્રિયાઓને વિસારી મૂકે છે અને જાતિયંધારણુ વિરૂદ્ધ સમુદ્ર યાત્રાએ છે.

(૩) And the "moderate young India" chiefs who advance more cautiously, reverence and defend religion and caste and admit of no change which would be in conflict with its institutions.

(૩) મધ્ય વિચારના યુવાન રાજાઓ, જેઓ ધીમે ધીમે સાવચેતીથી આમળ વધે છે, ધર્મ તથા સ્થિતિનું રક્ષણ કરે છે તથા તેને પૂજ્યશ્રદ્ધાથી નિહાળે છે, અને તેઓના અંધારણને ખસેડવા પડે એવી એક સુધારા કરવા નાખુશ છે.

સર હોદ્દરનેસ મૉન. શેલીના નિર્ણય સંબંધમાં બોલતાં કહે છે કે:—

His conclusion is that the pace towards progress will be that of the "Moderate young India" party, advancing slowly and steadily, without violent movement to the front or to the rear."

અંતમાં તે કહે છે કે મોખરે અથવા પાછળ પ્રગટ ચળવળ અને ધમાસ સિવાય ધીરે ધીરે થતું સતત આગળ વધવા, મધ્યમ વિચારનાજ પ્રથમ પ્રગતિને પ્રાપ્ત કરશે.

મૉન. શેલીના વર્ગિકરણ પ્રમાણે કાલિયાવાળા રાજ્યકર્તાનું વર્ગિકરણ કોઈ અનુભવી કરશે તો કહું રાજ્ય પ્રગતિના માર્ગે પ્રથમ પહેાંચશે તેનો ખ્યાલ આપણને મળી શકશે.

જનમસાદેએ આમરણ ખાસસા કર્યું છે?:

આમરણ નામનું એક નાનું રાજ્ય જનમસાદેજની અમુક રીતની કુત્ર મત નીચે છે. એના રાજ્યકર્તા એક ખરાસ જનતિના છે. રવિહાસ એવો છે કે, એ રાજ્યના મળ રાજ્યકર્તા એક ખરાસ જતાં જનુ પરાક્રમી અને રાગલી સેવા કરનાર મુદરથ હતા. તેઓએ કૌલ કોઈ પરાક્રમી સેવાની ખાસ આમરણ નામનો એક ટાપુકો તેને આપવાનાં આજ્ઞો હતો અને તેને એક નાના રાજ્યના આકારમાં મકરામાં આવ્યો હતો. દરેક વર્ષની પાવ ઉપર કોઈ સામાજિક વ્યવહાર હમણાના દરજ્જા કરેલો એનું નિમિત્ત કહ જનમસાદેએ તે રાજ્ય લગભગ ખાસસા જેવું કરી દીધું છે અને ત્યાંના દરજ્જાને આમરણ રાજ્ય હોડી છ આજ્ઞા જનુ પડ્યું છે. અત્યારે જનમસાદેએ તે મંચાને છે ને તે દરજ્જા નામદાર સરકાર સુધી પહેાંચ્યા હતાં હજુ તેને ન્યાય મળ્યો નથી.

આ જમાનામાં પણ એક રાજ્યને સામાજિક કારણે ખાલસા કરવાનું આવે છે એ જોઇ જોમ દિલગિરી તેમ આશ્ચર્ય થાય છે. જામસાહેબ દેશી રાજ્યોના હક્કોને માટે તો બહુ દંતેજરી રાખતા સંભળાય છે, પણ પોતે બીજાના હક્કો ઉપર લગ્ન કેમ આપી શકતા નથી ?

દેશી રાજ્યો-પ્રાચીન ગૌરવના અવશેષો :

સર હોલ્કરનેસ પોતાના પુસ્તકમાં દેશી રાજ્યોને ‘Relics of submerged society’ કહીને સંબોધે છે. વળી તેઓ દેશી રાજ્યોને ‘Indigenous political institution’ ગણે છે. મને લાગે છે કે, તેઓએ આ નામો યથાર્થ રીતે ઉત્પન્ન કર્યા છે. આ “અવશેષો” અને આ “સ્વમાવગત્ય રાજકીય સંસ્થાનઓને” કાયમજ નહિ, પરંતુ વધારે સુંદર અને સુદૃઢ બનાવવાનું પવિત્ર કાર્ય સામાન્ય રીતે આખા હિંદનું છે, પરંતુ વિશેષે હરી દેશી રાજ્યકર્તાઓ અને તેઓની પ્રજાઓનું આ પવિત્ર કર્મ છે, એટલુંજ નહિ પણ તેઓના ઉપર તે એક ઇશ્વરી ધર્મ મૂકાયેલો તેઓએ સમજવા યોગ્ય છે. ખેદની વાત એ છે કે, સમગ્ર હિંદના હૃદયે આ વાત ખરુંસચ્ચે કદાચ ધ્યાનમાં લેતું નથી. આ “સંસ્થાનઓના” ખરેખરા રક્ષકો તરીકે પ્રજાએ દેશી રાજ્યકર્તાઓને નિયત કર્યા છે એ સિદ્ધાંત જોવી વાત મેં સ્ત્રી, પ્રાંતિક, રાજકોટ વગેરે સંસ્થાનો ભૂલી ગયા છે. અને વ્યાપાર જ્ઞાને ચટયા છે એ જાણી કયા સ્વદેશાભિમાનીને દુઃખ ન થાય? એ સંસ્થાનોના હુકિશાળી રાજ્યકર્તાઓ આ માર્ગે ચાલી પોતાના સંસ્થાનોને નષ્ટા પાડે છે એટલુંજ નહીં પણ દેશી રાજ્યોના નામને જગતની નજરમાં વગોવાયે છે, અને પ્રાચીન ગૌરવના “અવશેષોને” વધારે નિર્જાત કરે છે. આ સંસ્થાનોએ સ્વયં હીલે આ નર્મ છોડવા જોઈએ એમ જો તેઓ જોઇ રાજ્યો તો વધારે લાડે છે. દેશી રાજ્યનું નામ ઉત્તર કરવાને બદલે આ વ્યાપારી રાજ્યો અવનત કરે છે એનું તેઓને કષ્ટ કહેતાં ક્યારે આપણે-પ્રજા વર્ગ-શીખીયું? જોઈએ વિશે સ્વદેશાભિમાનતા કદાચ આજે હોય તેઓએ તો આ સ્વદેશાભિમાનતા જાગૃત રાજ્યને “અવશેષો” ને નષ્ટતા પડતાં આટલાવવાની ખાતર કષ્ટ કરેલાં સુદૃઢ રાજ્યવેશ ન જોઈએ.

દેશી રાજ્યોના પ્રશ્નો :

સપ્તમાર્ગ :—મનમુખલાલ રવજીભાઈ ગ્રહના.

પત્ર પ મે.

(દિવસવાન, તા. ૧-૩-૧૯૨૦).

જુનાગઢ એડમિનિસ્ટ્રેશન :

જુનાગઢના નવાબની સગિર વયના કારણે તે ગંરથાનમાં અંગ્રેજ સરકારની દેખરેખ હેઠળ એડમિનિસ્ટ્રેશન છે. તેના એડમિનિસ્ટ્રેશન વરીફ મી. રેન્ડોલ્ફ નામના અંગ્રેજ ગૃહસ્થ છે. તેઓ દારૂબાંધના પ્રથમ બ્યુરોક્રેપ્શન ઓફિસર હતા એટલે સામાન્ય પ્રજામત એવો હતો કે, તેઓનો વલિવટ ન્યાયની નીકળી, પરંતુ જો સુધી દેશી રાજ્યોનાં પરિસ્થિતિમાં આવવાથી મી. રેન્ડોલ્ફને એક દેશી નવાબ કે રાજ્યકર્તાના જેવા મેળાથી રહેવાની કાંઈક તૃપ્તિ થઈ તેના પરિસ્થિતિ તેઓની દારૂબંધ પ્રજામિત થઈ પડી નથી એવું સામાન્ય લોકવક્તવ્ય છે, અને તે આપણે મુંગઈના 'ફાલીફલ' આદિ પત્રોમાં પ્રકટ થતા ચર્ચાપત્રોથી જોઈ શકીએ છીએ. અગાઉના નવાબોના નાગર દિવાન મી. પુરોષોત્તમરાય ગ્રાહાની દારૂબંધિના બ્યારથી અંત લાવવામાં આવ્યો હતો ત્યારથી નાગરપદ જોઈ ધણો સત્તાચિહ્ન થઈ ગયો છે, તથાપિ તેઓએ શુભાવેલી સત્તા તેઓને જીપીને એસવા ન દે તે સ્વાભાવિક છે એટલે મી. રેન્ડોલ્ફની દારૂબંધિ અગ્રિયતાનો અંદાજ કાઢતી વખતે જુદા જુદા મુત્તમની પહેલથી મી. રેન્ડોલ્ફની દારૂબંધિ કેટલે દરજ્જે ગવાઈ છે અથવા નીંદામ છે તે ત્રણ લક્ષણો લઈને તે ગંધર્વમાં મત ઉચારવો યોગ્ય છે. પદાપદીથી મી.

બોલતાં પ્રજાને માટે રહેવાની જો જરૂર છે તે જો કે, પ્રજા જેવી પોતાના રાજ્યકર્તાને ગાદીએ બેસાડવાનેવા આતુર છે તેટલાજ પ્રજાજનમાં તેજે રાજ્યકર્તાનો અમલ વિજયી નીચે તેટલા માટે નવાજની આસપાસ પ્રજાવંત્ર મેળવવાને માટે આતુર બનવું જોઈએ. અને આતુર બની, તેને માટે અત્યારથીજ પ્રયત્નો કરવાં જોઈએ. હું આશા રાખું છું કે, મેં ઉપર કહ્યું તે જાતના મનુષ્યો દેશી રાજ્યો ગ્રંથેલી ધાતક વિચારો બતાવતાં કે ચર્ચા કરતાં, લુનાગરની પ્રજાની નવાજને ગાદીએ લાવવાની ઇચ્છા સાંભળ્યા પછી, જરૂર અટકશે. નવાજને ગાદીએ બેસાડવાની સમ્મતિ આપી તે સર્વોપરી સત્તાના હાથમાં છે એટલે કે ગાદીએ બેસાડવાનો અધિકાર સર્વોપરી સત્તાના હાથમાં છે એવું અત્યારે મનાય છે. આ હક કોનો હોયો જોઈએ? પૃથ્વીના દરેક દેશમાં, દરેક કાળમાં આ હક પ્રજાનો હતો અને છે, કારણ કે જેમ તે સ્વમાયિક છે તેમ તે પવિત્ર પણ છે. આ પવિત્ર હક આપણે આપણી કંઈ મૂર્ખતાથી ગુમાવ્યો? દેશી રાજ્યોની પ્રજાઓને માટે Self-determination આત્મનિર્ણયનો હક છે કે જે શબ્દ માત્ર અરસીદ થે પ કહે છે તેમ “મામા” માંથી ઉત્પન્ન થયો હતો?

મહારાજ અશોકના જેવું એક પગલું:

જમતના આદિ કાળથી દરેક દેશે સ્વદેશી રાજ્યોજ કચ્છમાં છે તેનું જો મુખ્યમાં મુખ્ય કારણ કોઈ હોય તો તે એ છે કે, સ્વદેશી રાજ્યો પ્રજાના આચારવિચારજ નહિ, પણ તેના અંતઃકરણે જાણી પડી શકે છે. ભારતની પ્રજા ક્રૌંથી વિશેષ ધર્મને ચાહે છે અને ધર્મ એ ‘અહિંસા’ છે, કારણ કે એમ કહ્યું છે કે “અહિંસા પરમે ધર્મઃ” આ અહિંસાનું સર્વથા સ્ફૂર્ણ મહારાજ અશોક અને ત્યાર પછી ગુજરાતના રાજા કુમારપાળે કર્યું હતું. નેશિએ સર્વ પ્રાણીઓને અભયદાન આપ્યું હતું; એટલે કે, એ જાણે મહાપ્રભાવી રાજાઓના રાજ્યમાં કોઈએ શિકાર અથવા ખીંછ કોઈ રીતે દિસા કરવાનો પ્રતિજ્ઞા હતો. અશોકના કાર્યની ગીરનારજની તળેટીમાં ખેદપ્રેક્ષા પથ્થરપરના લેખો, તથા કુમારપાળના કાર્યની સાક્ષી કલિદાસ આપે છે. આવું કાર્ય મોરબીના રાજ્યમાં આજ વર્ષો થયાં તે રાજ્યના રાજ્યકર્તા નામદાર દરિદ્ર માણે કર્યું છે. એ રાજ્યકર્તાના વખતમાં કોઈ વેળા ગુન્દેમારને ફાંસી દેવાનાં આજની નથી, પરંતુ પચાસાઈ કરી સુધરવાની તક આપવામાં આવે છે. રાજ્યમાં આજ વર્ષો થયાં શિકારખેંટીનો કાપડો છે કે, જેની રૂએ કોઈ રાજા કે રાંઠ,

યુરોપિયન કે દેશી કોઇ, કોઇ પ્રાણીનો શિકાર કરવું નથી. રાજ્યની અંદર દરિયાકાંઠો હોવા છતાં મજીમારનો ધંધો કરવાની સર્વથા મનાઇ છે. શિકારના કાયદાથી મેંકડો નહીં પણ હજારો હરણોનાં ટોળાંઓને ટોળાંઓ નિર્ભય થઇને ખેતરોમાં મનુષ્યોના મંસર્ગમાં આવતાં છતાં આનંદથી જીવન ગાળતાં દેખાય છે. આખા રાજ્યમાં એકાદ નાનું કસાઈખાનું હશે કે, જે પણ વર્ષમાં ધર્મના તહેવારોમાં એટલે લગભગ ચાર માસ સુધી અંધ રહેતાં, રાજ્યમાં તમામ પ્રાણીઓને અભયદાન મળે છે. ગાયોનું રક્ષણ તો ત્યાં સર્વથા અને સર્વદા પૂજનીય રીતે છે. ખરેખર, તેઓનું આ કાર્ય તો અશોકનુંજ સ્મરણ કરાવે છે. હું ઇચ્છું છું કે, નામદાર ઠાકોર સાહેબ આ વિષયમાં પોતાની જે જે આજ્ઞાઓ હોય તેને પથ્થર પર કોતરાવી, અશોકે જેમ પોતાની આજ્ઞાઓ ઔરનારજીમાં સ્થિર કરી છે તેમ, પોતાના રાજ્યમાં સ્થિર કરે કે જેથી તેઓનું આ પ્રદાસનીય કાર્ય જગત્ની યાદદાસ્તમાં સદૈવ ચિરંજીવ રહે, જામદાર ઠાકોર સાહેબનું આ કાર્ય જગત્ની નજરમાં ક્યારનુંય આવી ગઈ હોત, પરંતુ તેમ નજરમાં ન આવવામાં જે કોઇ પણ કારણ જવાબદાર હોય તો તે કારણ તેઓને વિષે એક રાજ્યકર્તાનું જે કાર્યક્ષેત્ર નથી તે કાર્યક્ષેત્રમાં પડવાનું છે તે છે. વ્યાપાર રાજ્ય કે રાજ્યકર્તાનું કાર્યક્ષેત્ર નથી, તે રાજવંશી દરબજને પ્રાપ્ત નથી, છતાં એ કાર્યક્ષેત્રમાં પ્રવૃત્તિ કરવાને તેઓને એક પ્રથમ શોખ થઇ ગયો છે અને વ્યાપારપ્રવૃત્તિ અને રાજ્યપ્રવૃત્તિ બન્નેની પ્રવૃત્તિઓ તદનજ વિરુદ્ધ છે. વ્યાપારપ્રવૃત્તિ મનુષ્યને વિષે અસ્તોપવૃત્તિ ઉત્પન્ન કરે છે, અને તેથી કેટલેક દરબજે અનુદાર થઇ જવાય છે. રાજ્યપ્રવૃત્તિ એ એક પવિત્ર ઇશ્વરી ધર્મ છે અને તે મનુષ્યને ઉદાર બનાવે છે. આ રાજવર્મપ્રવૃત્તિથી એક રાજ્યકર્તાને પોતાનું સર્વસ્વ રાજના નાણાં ભંડારે, ઉપજને અને પોતાનો આત્મા પ્રજાને સમર્પણ કરવાનું ઉદાર ચિત્ત થાય છે, એથી ઉલટું વ્યાપારપ્રવૃત્તિ પ્રજાના હિતના પ્રત્યેમાં પણ મંદુચિત્ત કરકસર કરવાનું શીખવે છે. મોરખીના મંચંધમાં આમજ બન્યું છે. અને તેથીજ તેઓમાં સ્વદેશાભિમાન, પોતાની પ્રજાને મારી ગણી લેવાની સ્વાભાવિક ટેવ, અને બૂના વખતના રાગદોષના જેવા ધાવાય સદ્ગુણો, અને સ્વભાવો છતાં પ્રજાને અસ્તોપ રહે છે; તેમ તેઓની કાર્યાદિના તારા અંશે જગત્ની દૃષ્ટિએ આવતા નથી. તેઓ ધણા જુદિનાન અને જગતના અભ્યાસી અને અનુભવી છે, છતાં તેઓ આ વાત કેમ બેઠે રાકતા નહીં હોય! મને લાગે છે કે, તેઓ સદેજ દિશા જાહેર તો મેં ઉપર કહ્યું તે અગાધના જેવું મહાન કાર્ય જગતની નજરમાં આવી સદૈવ જગત્ની સ્મૃતિમાં ચિરંજીવ રહે.

કાલિયાવાહની દિવાન મંડળી :

ગૌરીશંકર આજ, ગોકળજી ઝાલા, કયા માંથી, વગેરે કાલિયાવાહના દેવી નાન્મેના દિવાનો જે મરાઠુરતા મેળવી મયેલા તેવી મરાઠુરતા મેળવવી એ અત્યારના દેશકાળના મેયેમો એવાં બહુ મુશ્કેલ છે. જે દિવાનપદ આ દિવાનોએ જે રચનાએ કરેલું તેજ રચનાના અત્યારના દિવાનોને તેટલી તો નરિ, પરંતુ તેથી અધિક મરાઠુરતા મેળવવી અત્યારે શક્ય નથી. તેના ઘણાં કારણો છે. એ કારણોમાં અત્યારે ઉત્તરવાતું નરિ રાખતાં કોઈ ખીજે અવસર લાઈશ, દરમ્યાનમાં અત્યારે પહેલા અને ખીજા વર્ગના દિવાનોનો દરેક પરિચય આપવા પાડું છું. કાલિયાવાહના પહેલા વર્ગમાં લુનાગર, બાવનગર, જામનગર, ધ્રાંગધ્રા, ગોંડલ, મોરબી, પોરબંદર છે. ખીજા વર્ગમાં પાલીતાણા, રાજકોટ, લીંબડી, વડવાણ, વાંકાનેર, ધ્રોગ વગેરે છે. લુનાગરમાં નરાંજ સગિર વધના હોષ એન્ટ્રિન્ડ્રેશન છે એટલે દિવાનપદ લગભગ ખાલી જેતું છે. બાવનગરમાં મહારાજના દેવગ્રોહ થયા પછી પણ મી. મોરારજી દયા હતા. દાક્ષમાં એન્ટ્રિન્ડ્રેશન હોષ કાઉન્સિલની ચોક્કસ થાય છે. મી. દત્ત એક કેળવાયેલા ગૃહસ્થ છે. તેઓના વખતમાં પ્રજાકીય તંત્રની ઝાંખીની સરખાવ કરવામાં આવી હતી. તેઓનો કારભાર પ્રજાપ્રિય થયો નહોતો, ખાસ કરી રેશ્મેના નોકરોલી હરવાળ પછી તેઓનો કારભાર અપ્રિય થયો હતો. તેઓનું લક્ષ્ય વહિવટી કામ પાછળ હોઈ પ્રજાની પ્રગતિ મંજૂરી કાંઈ ખાસ થયું નહોતું. જામનગરમાં મી. ગોકળભાઈ બેરીસ્ટર દિવાનને રચાને છે. તેઓનો કારભાર સરખાવમાં પ્રજામાં અપ્રિય થયો હતો, પરંતુ હમણાં પ્રિય અને અપ્રિયની વચલી રિયતિમાં છે. તેઓ એક બેરીસ્ટર હતાં તેઓને વિધાનસભા કે જનરલ દિવની પ્રતિષ્ઠા વરદ કાંઈ બાવજ ન હોય એવું તેમના કારભાર દરમ્યાન જણાય છે. રાજની ઉપજતી શક્તિ વરદ તેઓનું વિશેષ લક્ષ્ય હોઈ પ્રજામાં કચાટ રહે છે. ધ્રાંગધ્રામાં મી. માનસિંહજી કરીને ગીરાનીઆ ગૃહસ્થ છે. કાલિયાવાહમાં અત્યારે કોઈ દિવાનનો કારભાર આંગણીચી હોય તો તે ધ્રાંગધ્રાનો છે. આ કારભાર દરમ્યાન પ્રજા અને રાજ વચ્ચે અંતર પડ્યો હતો, જેને પરિણામે પ્રજા સામે પણ થઈ હતી અને કેટલાક આગેવાનોને શરયાન છોડીને જતું પડ્યું છે. મી. માનસિંહજીના કારભારની મોટામાં મોટી ખાલી એ રાજ્યને તેઓએ મોટું વ્યાપારી બનાવ્યું છે તે છે. રાજનું મુખ્ય કામ વ્યાપાર છે એ જૂતિ અને એ પ્રતિ રાજ્યને માટે મંજૂર રાજપ્રકરણી બલ છે. રાજસાહેબનો સ્વભાવ દિવાન બજાવે છે. ગોંડલમાં મી. રણજીભાઈ

પટવારી દિવાન છે. તેઓ એક વિદ્વાન વકીલ છે. તેઓમાં પ્રખલિતની બહાર પ્રવૃત્તિઓ કરવાની હોંસ છે; પરંતુ ગોંડલના હાકોર સાહેબની રાજનીતિ કંઈક એવા પ્રકારની છે કે દિવાનની સ્થિતિ એવી નથી કે, તે પ્રજાનું કંઈ સીધું હિત કરી શકે, કારણ કે લગામ માત્ર રાજ્યકર્તાના હાથમાં છે. રાજ્યકર્તા દેખતા હોય એ બહુ પ્રશંસનીય છે, પરંતુ રાજ્યને વધારે દેખતું રાજ્યનું એટલે અમલદારો તદ્દન પરવંત્ર ન રહેવા જોઈએ. મોરબીમાં મી. ભાણુજી કાનજી નામના એક ખવાસ ગૃહસ્થ છે. તેઓનું અંગ્રેજી શિક્ષણ થોડુંજ છે. તે વિનયી અને શાંત છે; તથાપિ તેઓ પ્રજાનું કંઈ સક્રિય હિત કરવાની સ્થિતિમાં નથી, કારણ કે ગોંડલના કરતાં મોરબીના હાકોર સાહેબ તો સર્વથા રાજલગામ પોતાનેજ આધિન રાખે છે. પોરબંદરમાં મી. આનંદરાય છે. તેઓ એક વકીલ છે. તેઓનો કારભાર પ્રજાપ્રિય કેમ નથી થયો? પાલીતાણામાં મી. ચમનલાલ કરીને ગૃહસ્થ છે. પાલીતાણાના હાકોર હમણાંજ ગાદીએ આવ્યા છે એટલે તેના અમલ દરમ્યાન પ્રખલિત કરવાનું મી. ચમનલાલને ઘણું મળી શકશે. જો તેઓમાં તેવું કરવાની હોંસ હશે તો, સાફ કરી શકશે. રાજકોટમાં મી. હરજીવન કોટક છે-તેઓ એક કેળવાયેલા અને મુત્સદ્દી દિવાન છે. તેઓના કારભારમાં રાજકોટની વિદ્યાવિષયક પ્રવૃત્તિઓ ઘણી સારી વર્ધમાન થઈ છે. મી. કોટકના કારભારમાં જે ખામીઓ એવી છે કે જે તેઓના ખીજ સારાં કામોનું મહત્ત્વ ઓછું કરી નાંખે છે. તેઓએ રાજકોટ રાજ્યને વ્યાપારમાં ચઢાવી દીધું છે અને સારી આશા આપનારા રાજ્યને વ્યાપારના શોખે ચઢાવી દઈ, રાજ્ય સાહેબને તેવી વૃત્તિએ ચઢાવવા જેવું કયું છે. ખીજી ખામી નાના નાના કરો વગેરે નાંખવામાં મોરબીનું અનુકરણ કયું છે અને કેટલીક બાબતમાં મોરબી કરતાં ચઢી જાય તેમ છે. લીંબડીમાં મી. અમૃતલાલ મહેતા છે; જે એક વકીલ છે; વિદ્વાન, સાદા અને નિરાભિમાની અને સીધા છે. તેઓ પ્રજાનું હિત કરવામાં વતપરતા રાખે તેવી વૃત્તિના છે, પણ મોટે ભાગે લીંબડી દરબાર ગોંડલ અને મોરબીની નીતિવાળા છે, એટલે કે લગામ વિશેષ-મોરબી કરતાં જો કે ઘણી ઓછી-દરબાર સાહેબ પોતાને આધીન રાખતા હોય કોઈ દિવાન ખાસ હિત કરી શકવાની સ્થિતિમાં નથી હોતા, તેમ મી. મહેતા વિશે છે. વટવાણમાં મી. અનુપચંદ મોદી છે. તેઓ પણ એક વકીલ છે. તેઓ સારા વહિવટી એડમિનિસ્ટ્રેટર છે, તેમ મુત્સદ્દી પણ છે. વિદ્યાવિષયક બહાર પ્રવૃત્તિનો તેમને કંઈ શોખ નથી જણાવતો. ત્યાંના રાજ્ય પણ નવા હોય તેઓની પાસે પ્રજાવંત્ર રાફ કરવાની તક સંભવે છે. વાંકાનેરમાં મી. દેવશંકર નામના ગૃહસ્થ

પણી છે. લીમડી કરતાં સહેજ આંજ એવો લગભગ-રાખવાનો શોખ રાજ-
સાહેબને છે, એટલે અહિંના કારખાદીની પણ તે પ્રકારની લગભગ રિયલિટી
છે. મી. દેવશંકરને વલિયારી કામ સિવાય બીજી જાહેર પ્રવૃત્તિઓનો પ્રેમ નથી
જણાતો. ડ્રોગમાં મી. મૃગશંકર કરીને જૂના મંડકારના કારખાદી છે. તેના
વખતમાં રાજ્ય ધણું પછવ રિયલિટીમાં આવ્યું છે. રાજ્યની નાણાવિષયક પ્રવૃત્તિ
તેઓના કારખાદ દરમ્યાન મુંબાગતની તેઓ નિપુણતા બતાવી શક્યા નથી.
મોંધવારી કેમ અટકાવી શકાય? :

બમે-પરોષના રાજ્યોને મોંધવારી અટકાવવાને માટે ભગિરથ ઉપાયો.
ચોંટાળા જોઈએ, પરંતુ દેશી રાજ્યોને આને તેમાં પણ કાઠિયાવાડના રાજ્યને
મોંધવારી અટકાવવી હોય તો તે સહેલામાં સહેલી બાબત છે, માત્ર તેની
દરિયા અને લાગણી જોઈએ. યોગ્ય વર્ષો પૂર્વ કાઠિયાવાડમાં યોગ્યમાં
જોડી એક વર્ષની આધાખોરાકી રાખવાની પદ્ધતિ હતી. દરેક વર્ગના
લોકો પોતાને ત્યાં અનાજ અને ચારો સંગ્રહી રાખવાને દેવાયેલા હતા.
ધડ, ચણા, બાજરા, મગ, અડદ વગેરે ચીજોના કોઠાર કે કોઠિયો રાખતા
હતા. જુવારને ખાણોમાં ખરતા હતા, હડગની કાઠારો અને ધામની ગંદાએ
કરતા હતા. ખેડૂત વર્ગમાં ધણે બાગે આ પદ્ધતિ હજી ચાલે છે, પણ પ્ર-
જનના બાકીના વર્ગોમાંથી તે નીકળી મળે છે. રાજ્ય પ્રજનના હિતને અર્થે
પ્રજનની સમ્મતિથી કોઈપણ ઉપાય ચોંટા શકે છે. જે દેશમાં આપી દશ
આને જુવાર મળુ મળતી, બાજરી બાર આને ચીદ આને મળતી, ધડ
રૂપીએ સવા રૂપીએ મળતા, દપાસીઆ બાર ચી ચીદ આને મળતા, તે
દેશમાં ખાતારે જુવાર અડા રૂપીએ, બાજરા સાતપચ્ચ ચાર રૂપીએ, ધડ
૪ થી ૫ રૂપીએ અને દપાસીઆ ત્રણ રૂપીએ મળુ મળે છે. બારથી ચીદ
આને હડગ એક મળા મળતી હતી તેને બદલે ત્રણ રૂપીએ મળે છે. સામાન્ય
રીતે એટલે લગભગ ૬૦ ટકા માણસની મંજૂર ૨. ૪ થી મોંઢીને ૨. ૨૫
જુધી માંડ માસિક કમાણી મેળવી શકે છે. એવા દેશના માણસને આટલા
બાગે આપી કુટુંબનિર્વાહ ક્યોંથી કરેલા? જ્યાં તેલ ૩. ૫ થી ૬. ૨. મળુ
મળતું ત્યાં ૨૦ થી ૨૫ ભેતે છે. ધી ૨. ૬- થી ૧- સુધી મળતું તેને બદલે
૩. ૬૦ થી ૧૫ ભેતે છે. આવી મોંધવારી સહન કરવા જેટલા પ્રજનના મોંઢા
આમની સહિત નથી. આવી મોંધવારી થતા અટકાવવાને માટે રાજ્ય નેજાના
કરવાને જેમ નિર્વિદ વધેથી ખંચાએ છે તેમ રાજ્યનું કે. જન. તે પ્રજન-
લાભરતું કામ તેઓ શીનિત્વક કરી શકે છે.

હું છઠ્ઠું છું કે, કાઠિ રાજ્યો પાછી પોતાના દેશને અનુકૂળ એવી જૂની પદ્ધતિને ગ્રહણ કરે. ઉભડ-એટલે જેને પોતાની માલિકીના ધર નથી તેવા લોકો સિવાયના પ્રજાના બાકીના ભાગને પોતપોતાના કુટુંબની જરૂરીયાત પૂરતી બાધાખોરાઈની ચીજોનો સંગ્રહ કેઢી, કાઠારો વગેરે સાધનો માર-કરે કમતીમાં કમતી એક વર્ષનો કરવાની રાજ્યોએ પ્રજાને મરજીઆત અને જરૂર લાગે તો ફરજીઆત રીતે ટેવ પાડની જોઈએ. જેઓની સ્થિતિ એટલો સમઠ રાખવા પૂરતી ન હોય તેને રાજ્યની તીજેરી તરફથી અમુક નિયમોથી ખીરધાર કરવી ; એવી ખીરધાર કરવાથી રાજ્યને નુકસાન થવાનો ભય નથી, કારણ કે, જેઓ રાજ્યની હદમાં માલ મીલકત ધરાવે છે તેઓના પૈસા જવાનો ભય રાખવાનું કંઈપણ કારણ નથી. ઉભડ લોકોને માટે પણ આવી કોઈ યોજના વિચારપૂર્વક કામ લેવાથી થઈ શકે. મોંઘવારી અટકાવવાનો ખીરને ઉપાય એ છે કે, ૩ અને અનાજના વાવેતરનું પ્રમાણ એવું રાખવું કે, રાજ્યની પ્રજાની જરૂરીઆત પૂરતું જ વાવેતર પ્રથમ અનાજનું થવું જોઈએ ; અને ત્યાર પછી રૂના વાવેતરનું કામ કરી શકે. કમતીમાં કમતી ચાલુ વર્ષ અને એક વર્ષ ભવિષ્યના ખોરાકની જોગવાઈ થયા બાદજ નીકારા થવા દેવો જોઈએ. બી, દુધ એ કાઠિયાવાડનું મુખ્ય પોષણ છે એટલે પ્રથમની પેઠે ગાય અથવા ભેંસના હુઝારાંની સગવડ દરેક ઘરમાં કરવાને માટે રોટ્ટોએ સહાયતા આપવી જોઈએ. આ પ્રકારની યોજનાઓ પ્રત્યેક રોટ્ટે કરવાથી પ્રજા નબી શકે. નહીં તો તો તેઓ જીવનું દુઃખ ભોગવતી રહેશે.

સ્થાનિક ઉદ્યોગો અને તરણ કાઠિયાવાડ :

દેશના ખીજા ભાગના પ્રમાણમાં કાઠિયાવાડમાં દેશવસ્તીનો વિશેષ પ્રચાર છે. દેશવસ્તી લીધા બાદ ખુદ કાઠિયાવાડમાં કાંઈપણ રાજ્યમાં સ્થાનિક ઉદ્યોગો શીખવાના કે ઉદ્યોગો કરવાના સાધનો નહિ હોવાથી હેતુ જીવનીઆ હુકમ પછી કાઠિ તરફોને નુજન, કલકના, રંગુન, મદ્રાસ, આફ્રિકાના જુદા જુદા ભાગોનાં ફરજીઆત આકર્ષિત થયે પ્રમુખ કરવું પડે છે. લગભગ સાત વખતી દિનરથી વાણ વર્ષ સુધી અન્યત્ર કર્યા બાદ પોતાના દેશમાં પાંચા રાજ્યાર કે ઉદ્યોગના અભાવથી તરણ કાઠિયાવાડીઓને મોટા ભાગ પડાર દેશવર પ્રમુખ કરે છે અને ત્યાં જે કાંઈ કમાઈ કરે તેનાંથી અગત કરી પેતાના કુટુંબના પિયરનું અથ દેશમાં મોકલે છે. જે રોટ્ટો પ્રજાને ઉત્સાહિત કરી ઉદ્યોગની દિશામાં પેતાના તરણ પુત્રને દેશમાં સ્થાન કરી આપે

દો એ વર્ણુ પુરો ખરા સ્વદેશીબાની નીકળી રાજ અને પ્રગતે વિવેકરૂ
 થય પડે. આતું કામ માયે થેતું એ ચાલવમે છે. A. Political
 recluse ની સદીધી લખાએલા "Letters to an Indian Raja"
 એ નામના પુસ્તકમાં ઉદયમ દુષરના સંબંધમાં દેશી સંસ્કૃતિબાને આ
 પ્રમાણે કીપામય આપી છે :—

"Therefore, if arts and industries are to be deve-
 loped,—and that they must be developed is one of the
 urgent needs of the times—natural talents must be utilised
 and improved by the best training which can be given
 on the spot or obtained in foreign countries where it is
 at the highest. The knowledge and skill thus required
 must be applied to the development of the resources of
 the State, whether agricultural, mineral, manufacturing, or
 artistic, and they must be directed towards the production
 of articles of such quality and at such cost that they
 shall be enabled to hold their own against outside compe-
 tition. But your Court and your Administration must set
 the example of extending their patronage to them. Under
 such impulse, the old arts and industries ought not only
 to preserve their special characteristics, but also to be
 able by comparison with foreign models even to strike
 out new styles of work and ornament and thus add to
 their excellence and reputation. In the case of entirely
 new lines of business, however small, in the present want
 of knowledge and enterprise among the people, must also,
 cautiously and under well considered conditions, take some
 share of the initial work. In this and in similar other
 ways must technical education and industrial enterprise
 be made fruitful of good and a source of prosperity to the
 people and to the State. Of course all these measures will
 require money and money must be found for them, even as
 a prudent investment in behalf of the commonwealth."

"દુષર અને દેશી બીજાએ એ લેખના લખનાની એક અંગતી
 ઉપર લે. તેના વિષયને માટે સ્વ. : કીટાચર દુદિ. લખ

લેવો નોંધાયે ; અને તેના ઉચ્ચતમ દેશી કેલવણીથી તથા હાલમાં પૂર્ણ પ્ર-
ગતિ પામેલી વિદેશીય કેલવણીથી વધારે યોગ્ય અને લાભદાયક બનાવવાને
મથવું નોંધાયે. એવી રીતે મેળવેલ જ્ઞાનનો તથા દુશીઆરીનો દેશની કૃપા
સંબંધીની, ખનિજ સંબંધીની, હુન્નર ઉદ્યોગ સંબંધીની, તથા કસબી ચીન્ને
સંબંધીની સંપત્તિઓનો ઉદ્ધાર કરવામાં વ્યય થવો નોંધાયે. પરદેશી માલ
સાથે કારીગરીની ઉત્તમતામાં તથા કિંમતમાં સારી રીતે ટક્કર ઝીલી શકે
એવી ચીન્ને બનાવવી નોંધાયે. તમારે પોતે તથા કારભારી મંડલે યોગ્ય
આશ્રય આપી દાખલો બેસાડવો નોંધાયે. આ ઉત્તેજનથી, જૂની કલાઓએ
તથા ઉદ્યોગોએ પોતાનું અસલી વિશેષ લક્ષણ સાચવી રાખવું એટલુંજ
નહિ પણ વિદેશીય માલની સાથે સરખામણીમાં નૂતન ધાટ યોજવા અને
પ્રાચીન ઉત્તમતા અને ગૌરવમાં વધારો કરવો. ધંધાની તદ્દન નવીજ દિ-
શામાં પ્રજાવર્ગના જ્ઞાનની તથા સાહસની ભાવનાની ખામીને લઈને રાજ્ય-
વસ્થા સાવચેતીથી તથા યોગ્ય સરતે પ્રાથમિક પગલાં લેવાવાં નોંધાયે.
આ અને એવી અન્ય રીતિઓથી ઔદ્યોગિક જ્ઞાન અને સાહસિકતાને રાજ
તથા પ્રજા ઉભયને માટે ફાયદાકારક બનાવવાં નોંધાયે. આ ઔદ્યોગિક
પગલાંઓ ભરવાને માટે અવશ્ય નાણું નોંધાયે ; અને તે નાણું સાર્વજનિક
શુભાર્થે હાથપણભરી રીતે રોકીને પણ, ખચિત મેળવવું નોંધાયે.”

દેશી રાજ્યોના પ્રશ્નો.

લખનાર:- મનસુખલાલ સ્વલ્લાલ મેહતા.

પત્ર ૬ ફો.

(દિવસવાન, વા. ૧૩-૨-૧૯૨૦).

દેશી રાજ્યના પ્રશ્નો પ્રારંભ :

હાલિયાવાડ વિષયક પ્રશ્નો વિશે ત્રણ વર્ષ ઉપર મુંઝાટમાં પ્રથમ ચર્ચા કરવામાં આવી હતી. એ સમયમાં હિંદમાં સર્વત્ર “સ્વરાજ્ય” ની ભાવના પ્રસરી રહી હતી, સ્વમંદ્ય દાદાબાઈ નવરોજીના સમ્બંધમાં “દેશી રાજ્યો” એ હિંદના સ્વરાજ્યો નહીં છે, કારણ કે તેનો આંતરિક વિકાસ સર્વથા દેશી રાજ્યકર્તાઓના હાથમાં છે; એટલે કે હિંદના મૂળ વતનીઓ-દેશીઓના હાથમાં છે. સંપૂર્ણ સ્વરાજ્ય ભોગવતાં આ દેશી રાજ્યોને કેટલીક સહેનસાહી રાજનીતિના પરિણામે પરવંચતા ભોગવતી પડે છે અને તેથી રાજ અને પ્રજા ઉભયને સંપૂર્ણ સ્વાતંત્ર્યનો લાભ મળતો નથી; આ કારણથી દેશી રાજ્ય-કર્તાઓને ભોગવતી પડતી પરવંચતા દૂર કરવાના હેતુથી તેમજ દેશી રાજ્યોની પ્રજાને, પાછા ખાત ખાતાના રાજ્યકર્તાઓથી પરવાર રહેવું પડે છે તેને પ્રજા-કીય અંશરૂપ ભોગવી દેવાના હેતુથી એક સંસ્થા કેટલાક દેશી રાજ્યોની અનિર્દિષ્ટ-લક્ષ્યોને સ્થાપવાનો વિચાર કરેલા. પ્રારંભમાં માત્ર કાઠિયાવાડના દેશી સંસ્થાનોને એજન્ડા ચળવળ કરવાનો બાવ રાખવામાં આવ્યો હતો, તથાપિ કંઈ પણ કાઠિયાવાડનો સહોદર હોઈ નેનું વેનદાય કરવાની માંગના કેટલાક કચ્છી રાજ્યોના વરુથી થઈ અને તેના પરિણામે મુંઝાટમાં “કચ્છ-કાઠિયાવાડ પ્રજાકીય સભા”ની પ્રાથમિક સરજાવ કરવામાં આવી. દેશી

રાજ્યોની પ્રજાઓએ, આ બનાવ બન્યો તે પહેલાં કદિ આવી જાહેર નૈતિક હિમ્મત દર્શાવવા યત્ન કર્યો નહતો, અને તેથી કાઠિયાવાડ અને કચ્છના વતનીઓ આવું કાર્ય કરવા નોકળે એ વાત જેમ રાજ્યકર્તાઓને તેમ પ્રજાને અવનવી લાગી. રાજ્યકર્તાઓમાં તો એક પ્રકારનો બળભગાટ થઈ રહ્યો અને રાજ્યોના બળભગાટના પરિણામે ડરમાં ઉછરેલી પ્રજા ડરી ગઈ. રાજ્યકર્તાઓએ એટલું જાણુવા જોવાને ધીરજ પણ ન બતાવી કે, આ સંસ્થા કેવા ઉદ્દેશોપર્યંક સ્થાપવામાં આવે છે; તે રાજા અને પ્રજા હિમ્મતના હિત અર્થ છે કે માત્ર પ્રજાના હિત અર્થે છે? જે રાજ્યકર્તાઓને પ્રજાના હિત અને સ્વાતંત્ર્યનો ખ્યાલજ નથી તેઓએ આ ચળવળના સંચાલકો પ્રત્યે પોતાનું બળ દાખવવા નિષ્ફળ પ્રયત્ન કરવા માંડ્યો; હજી આ સંસ્થાના ધારા ધોરણો ઘડાતા હતા દરમ્યાનમાં એવું બન્યું કે, મી. મૉન્ટેગ્યુ હિંદની રાજકીય સુધારણાના પ્રશ્નો વિષે વિચાર કરવા માટે હિંદમાં આવ્યા. ‘કચ્છ કાઠિયાવાડ પ્રજાકીય સભા’ના સંચાલકો પોતાની સભાને વ્યવસ્થામ મૂકવાને અર્થે, રાજ્યોના બળભગાટ ઓછો કરવા અર્થે અને પ્રજાનો ડર શમાવી બળવાન કરવા અર્થે પ્રયત્નો કરે અને તે પછી પોતાના ઉદ્દેશો પાર પાડવાની તબવીજ કરે એટલો વખત ન હતો, કારણ કે મી. મૉન્ટેગ્યુની પાસે દેશી સંસ્થાનોએ-એટલે કે રાજા અને પ્રજા બન્નેએ-ગુમાવેલા હક્કો વિષે પોતાનું કથન મૂકવાનો વખત જતો કરાય તેમ ન હોતું. આ કારણથી એ સંચાલકોમાંના આ લખનાર કે, જે એક સંચાલક હતો તેને એમ લાગ્યું કે “કચ્છ-કાઠિયાવાડ પ્રજાકીય સભા”ની વ્યવસ્થા યોજવામાં હમણા સમય અને વીર્ય ચાપરનું તેના કરતાં એક વ્યક્તિ તરફ પોતાના અંગત વિચારો દેશી સંસ્થાનોને મળ્યાં મી. મૉન્ટેગ્યુ પાસે મૂકવાથી અત્યારે વધારે લાભ છે. એ વેળાએ મહિસરમાં મી. ગુન્દાપાએ અને દક્ષિણ સાંગલીમાં મી. અભ્યંકર વડીલે પણ આવેજ વિચાર રાખેલો. “કચ્છ-કાઠિયાવાડ સભા”ના સંચાલક અને આ બીજા એ ગૃહસ્થોએ મી. મૉન્ટેગ્યુ પાસે પોતપોતાના મેમોરેન્ડમો મોકલ્યા. ત્રણેનો સમુચ્ચયે ઉદ્દેશ એ હતો કે, દેશી રાજ્યો અને તેની પ્રજાઓ એકજ છે-એક કુટુંબરૂપે છે; એટલે એ હિમ્મત રાખી અનેલા દેશી સંસ્થાનોને “આત્મનિર્ણય” નું સૂત્ર બરાબર લાગુ કરવું જોઈએ, એટલે કે દેશી રાજ્યોને પણ એવી સ્વતંત્રતા મળવી જોઈએ કે, દેશી રાજ્યો અને પ્રજાઓ પોતપોતાનું સંભાળી લે અને સુરક્ષાપરી નબળાઈ એવા કારભારમાં વચમાં ન આવવું. અત્યારે કાલકરા-રોના જે સ્વરૂપે કરવાનો આગ્ય છે તે અનુસાર રાજા પ્રજાને અનર્થાદિત

હોદ્દે પડે ત્યારેજ એમના મરકાર પ્રજાની મદદે જાય છે, અને જો પ્રજા
 દલના અધોભ વર્તનની લેની સામે થાય તો પ્રજા વિરુદ્ધ રાજાની મદદે
 જાય છે. આ જન્મે અન્યવરૂદ્ધ પ્રથા કાઢી નાંખવી; એટલે પછી પ્રજાજન
 જેમ રાજાને મગશે, તેમ પ્રજા ને રાજા જાણનાર થતાં કીધશે અને પરસ્પર
 પ્રેમભાવની દૃષ્ટિ થશે. આવા હેતુઓપૂર્વક “આત્મનિર્ણય” નું મુખ લાગુ
 પાડવા આ ગૃહસ્થોએ તનતોડ મહેનત કરી હતી; આ ગૃહસ્થોના શુદ્ધ ઉદ્દેશોને
 ધ્યાનમાં લીધા વિના કેટલાક રાજાઓએ ઉતાવળા થઈ પોતાના વિરોધીઓ
 ગણી લેવાની ઉતાવળ અને ખૂલ કરી, અને એ ગૃહસ્થોના પ્રયત્નોથી પોતાને
 લાજ મળી શકત તેની કોપેલા કરી, પરંતુ મી. મોન્ટેગ્યુએ એ ગૃહસ્થોની
 દર દરની ખૂલ ન કરી. મોન્ટ-દ્રોઈ રિપોર્ટમાં તેઓએ એ ગૃહસ્થોના
 પ્રયત્નોની નોંધ લેતાં જણાવ્યું કે “સિટિઝિટિઝની પેઠે દેશી રાજ્યોમાં પણ
 નવા વિચારના પ્રવર્તક છે.” મી. મોન્ટેગ્યુ મથા પંક્તિઓ લખનારનું આરોગ્ય
 અન્યવચિત્ત અર્થ; અને કિંદમાં જેમ ઘણી ખરી કીલ્યાણના અંગે છે તેમ
 એટલે કે એક એ વ્યાકુલઓના ઉપરના નાદેર કિલ્યાણનું જીવન અવલોકે છે તેમ
 આ મંદચાના અંગેમાં પણ જન્યું; અને તેના પરિણામે “કાઠિયાવાડ
 સભા” ની સંપૂર્ણ સ્વચરણ થવા ન પામી. આમ છતાં એ ત્રણ ગૃહસ્થોએ કરી
 મૂકેલી અગત્ય આખા દેશની નજર સન્મુખ નો રજા કરી. અચરનવાર વર્તમાન-
 પત્રો એ દિશામાં પોતપોતાની જાનતું કર્યા કરે છે, અને નાદેર પુરોને પણ
 આ એક પ્રજા ઉદ્દેશવાનો છે એમ રજા કર્યું છે. એ કીલ્યાણના પરિણામે
 અત્યારે નીજામ, દહેર અને બીજા રાજ્યો પોતપોતાને ત્યાં પ્રજાકીય અંધારણ
 કરવા પ્રયત્નમંદ થયા છે અને બીજા દેશી રાજ્યોને પણ જોઈ વલે અંશે એમ
 થયું છે કે, આપણે પણ હવે પ્રજાકારોઆરને માર્ગે જતું જોઈએ. આ સિધ્ધિ
 આપ્યા કરની હતી દરમ્યાનમાં ખુદ કાઠિયાવાડમાંજ આ દિશામાં પ્રયત્ન
 કરવાની સફલતા દિપ્ત થઈ.

કાઠિયાવાડને અંગે બીજે પ્રયત્ન:

રાજકોટના જાણીતા એડિટર મી. ગુકલને એવો હિસાહ થયો કે,
 તેઓએ કાઠિયાવાડના કિલ અંગે કાંઈ પણ પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. તે હિસાહના
 પરિણામે તેઓએ રાજકોટના કેટલાક પ્રતિષ્ઠિત વકીલોના સહકાર વડે
 “કાઠિયાવાડ કિલવર્ચક સભા” ને નામે એક મંથા યોગ્ય માસ થયાં સ્થાપી
 છે. એકાન્મિત્તા દરેખાઓ કે દેશી મંથાનોના કારોઆરમાં પ્રજાકીય તરફ

સુદૃઢ નથી, તેમ જાહેર જીવનની ઉત્પત્તિને જાનને કારણાર અતુકૂળ નથી એવા કેટલાક અંશે સત્ય વિચારથી અને કેટલેક અંશે કડ્ડી આ નવી અંસ્થાએ પોતાના ઉદ્દેશો અંજોબ્યા હોય એવું તે સમાના ઉદ્દેશો વાંચતાં જણાય છે; બ્રિટિશ રાજ્ય તરફ વફાદારી રાખવી એ એક વાત એ અને દેશી રાજ્યને પ્રશ્ન ઉઠેલવામાં પોતાની સહાયે બ્રિટિશ રાજ્યની વફાદારી રાખવાનો ઉદ્દેશ રાખવો એ બીજી વાત છે. આ એક બહુ મહત્વની નહિ એવી નજાગાઈ છતાં, મી. શુક્લે આ અંસ્થા સ્થાપી તેમાં પોતાના શક્તિજળનો ભોગ આપવાની જે વૃત્તિ દાખવી છે તે અભિનંદન ય છે. મી. શુક્લ અને તેના સહકારીઓને એમ લાગ્યું કે, હજુ કાઠિયાવાડની સ્થાનિક સહાયતા મેળવવાના અતુકૂળ અંજોગો નથી એટલે તેઓએ મુંબઈ જઈ આ દિશામાં ચળવળ કરી ત્યાંથી અર્થિક અને જાહેર સહાયતા લાવવાની શુદ્ધિ કરી અને ગયા અડવાડીઆમાં સાત આઠ ગૃહસ્થો સાથે મુંબઈ જઈ ઉત્સાહિત પ્રયત્નો કર્યા હતા. તેઓએ પોતાના અભિપ્રાયો જાહેર વર્તમાનપત્રો અને જાહેર સભાઓ પાસે બહુ ઉત્સાહ અને ભોગશુદ્ધિપૂર્વક જાહેર કર્યા હતા. “કાઠિયાવાડ હિતવર્ધક સભા” નો પરિચય પણ જાહેરને ઘણી સારી રીતે કરાવ્યો હતો. મુંબઈમાં કરેલા પ્રયત્નો અને દર્શાવેલા અભિપ્રાયો અંખંધી મારા વિચારો જણાવું તે પહેલાં મારે એ કહેવું આવશ્યક છે, કે મારે એ સમ્રાતી પ્રગતિ અને સદ્વર્તમાને માટે મને જે કીક લાગે તે કહી નાખવું જોઈએ, એમ ધારીને કે કદાચ મારા વિચારોમાં તેઓને કંઈ અડચણ કરવા જેવું લાગે. કાઠિયાવાડની વસતી મુંબઈમાં અને બીજા સ્થાનકે રહે છે તેથી તેની સહાયતા લેવી એ કેવળ યોગ્ય છે; તથાપિ બહાર મદદ લેવા જતાં પહેલાં સ્થાનિક સહાયતા લેવાના પ્રયત્નો કરવા વધારે લાભકારક હતા. કાઠિયાવાડ કે જેની વસતી ૨૫ લાખ માણસની જણાવવામાં આવે છે અને જેને વિશે સંખ્યાબંધ અંસ્થાઓ છે તેઓની પ્રજ્ઞાથી સ્થાનિક સહાયતા પહેલી લાવવી જોઈએ; જ્યાં સુધી સ્થાનિક પ્રજ્ઞને પોતાના તરફ ન વાળી શકાય ત્યાં સુધી આ સભા કે બીજું કોઈપણ તે પ્રજ્ઞનું હિત ક્યાંથી કરી શકે? હું કહુલ કંઈ છું કે, ડરમાં ઉઠેલી પ્રજ્ઞને એકદમ પોતાની તરફ વાળવાનું કામ કાંઈ સહેલું નથી, પરંતુ સહેલું હોય કે મુશ્કેલ હોય. તથાપિ તેજ કામ પહેલું આદરવાની જરૂર હતી અને છે; જ્યાં સુધી પ્રજ્ઞમાં આપજ્ઞ ન આવે ત્યાં સુધી તેનું સાદું ક્યાંથી થઈ શકે? અને પ્રજ્ઞને ધારે કે, હકો આપવામાં આવ્યા તો તે સાચવી પણ ક્યાંથી શકે? સભાએ પહેલું પ્રવૃત્તિ પ્રચારક કામ Propagandist work-જુદ

કાર્યાવારમાં કરવું થોડું હતું; એ કે તે પાતું મુકેલ છે, છતાં
ધીરજ, ખર્ચ અને આત્મબોધથી અછડાય નથી; એટલી વાત ખરી છે કે
આ પરિણામ સાચા માટે આવ જિસાદ એ એક સાધન પૂરું નથી.
તેને માટે જેમ જિસાદ તેમ પૂર્ણ નૈતિક દિશ્મન, દીર્ઘદષ્ટિયું સુલહીપત્વ,
અને આત્મબોધની ખાતર જરૂર છે. આપણે આ દોષને દક્ષિણ આફ્રિકામાં
બહારના ગાંધીજીએ જ્યારે પોતાના કામની રાજઆવ કરી હતી તેનું સ્મરણ
કરવું જોઈએ. એ કાર્ય સત્ય હોય, નિષ્ઠા સત્ય હોય, અને ખર્ચ હોય તો તે
અવશ્ય હજારો બન્ને દેશી રાજ્યોની રાજની અભિવૃદ્ધિનું કાર્ય સત્ય છે,
કાર્યવાદોની નિષ્ઠા સત્ય છે, અને ખર્ચ છે તો પછી કેમ ક્ષેત્ર ન મળે?
આવ ધીરજાદિ ગુણોજ જોઈએ.

આ ઉપરથી માફ એમ કહેવું નથી કે, મુંબઈ આદિ બહારના સ્થળોએ
દરેલી રાજ્યપાત્ર કંઈ પરિણામ નથી. એનું પણ પરિણામ છે; પરંતુ એ
પરિણામમાં સામાજિક બંને મમાયેલા છે. સાબ નીલાગચા જાણે તો કા-
ર્યાવારમાં જે મર્યાદા સમયને આગળનામાં વિલંબ કરે છે તેને આજે રાતે
એકે ભરવું અને સાચું થયાવિના છૂટકોજ નથી; કારણ કે જાહેર ચર્ચા
એવી છે કે, નૈતિક અસર થયાવિના રહેતીજ નથી; પરંતુ આ અસર બહુ
દીર્ઘ આપુખાણી બની શકે તેના કરતાં વાસ્તવિક અસરમૂલ્ય થવા વિશેષ
મંજૂર રહે છે, અને દર્શને બગવા નાસ્તવિક અસર (compensatory
relief) ના જેવો સાબ પ્રત્યાવિના નહિ રહે. અસાબની દૃષ્ટિએ
જોઈએ, તો કાંઈ મર્યાદાના સત્યક્ષતિયા આ સમા પ્રત્યે આદરભાવથી
જોતાં પાતું કરી અટકશે, કારણ કે તેઓ એમ માની લેવાનો સંભવ છે કે,
બહાર અમરો જાહેરો કરી અમારા ઉપર અંદાજે થવાનો સંભવ પ્રયત્ન
કર્ષો છે; આ ન કરી શકે મુકેલ અને બીજા પ્રવિષ્ટિત વર્ગોના કથનની
જે બીજી રીતે નારી અસર થવા પાનત ને થવાનો સંભવ આજે થઈ જાય
છે. સ્વાભાવિક રીતે સ્થાનિક પ્રજા, સમ્પ્રદાય આ લીજન્ટસ છે બીજી
જોડિતો પરી જોડાતાં અટકશે. શ્રી મુકેલ અને અંગના સુદરનીઓએ
જરા પાત્ર રાખી એ પેટાની મારી પ્રવિષ્ટિત પ્રજાએ અને પ્રજાપરજોનો
આદર સમા કર્યો હોય તો સંભવ બધું રંગો દર્શિય રાખી એક દેશ મર્યાદા-
અને તે પણ બગવાન-બનાવી રહેલ. કવિ ૧૧ : એક કાર્યાવાદની ગ
વારીય પત્રિય થોડું પાતું કામ કરી રહેલ.

ઑન. મી. પારેખના વિચારો :

મુંબઈમાં મળેલી સભામાં દર્શાવેલા વિચારોનું પૃથક્કરણ કરીએ : એકંદરે જોતાં, એ વિચારો દર્શાવતાં ઑન. મી. ગોકુળદાસ કહાનદાસ પારેખે ઘણું મધ્યમપણું ગ્રહણ કર્યું હતું, તેમના વિચારોમાં નૂતનતા તો કવચિત્ જ હોય છે, તથાપિ તેમાં કહાપણુ હોય છે. ઑન. મી. પારેખે પોતાના વિચારો ઘણી બાબતમાં પ્રજાપૂર્વક કહ્યા હતા. એકજ બાબતમાં તેઓના વિચારોમાં રૂઢપણું દેખાતું હતું. પોતે હજી જૂના સંસ્કારોસહિત હોઈ તેઓ દેશી રાજ્યોને માટે દુરના કરતાં નજીકનો અંકુશ રાખવા માગે છે. જસ્ટીસ રાનાડે, સર શી-રોજશાહ, પવિત્રાત્મા દાદભાઈ નવરોજી, નામદાર ગોખલે કે મી. મલબારી હોય, તો મારી ખાતી છે કે, એ જેમ પ્રજાની તેમ રાજ્યકર્તાઓની સ્વતંત્રતા કેમ વધે તેનો વિચાર કરી વાત કરત. એક તરફથી બ્રિટિશ હિંદને નોટરશાહીમાંથી મુક્ત કરવાનો લક્ષ્ય રાખવો, તથા દેશી રાજ્યોની પ્રજાને અવાજ આપવાની વાત કરવી તથા બીજી તરફથી રાજ્યકર્તાઓને બંધનથી કંઈ અંશે પણ મુક્ત ન થવા દેવાનો આગ્રહ કરવો એ પરસ્પર વિરૂદ્ધ સિદ્ધાંત છે. તેઓના મુખમાંથી એવું બોલાવું યોગ્ય હતું કે, રાજ્યો અને તેઓની પ્રજાઓને સર્વ વ્યવહારોમાં પરસ્પરનું સંમાણી લેવા દેવું એ સર્વોપરી સત્તાને ધર્મ છે.

મી. શુક્લનો અભિપ્રાય :

મી. શુક્લના બાપણમાં ઉત્સાહ અને લાગણી બહુ સારાં પ્રમાણમાં જણાઈ આવે છે. જે ઉત્સાહ અને લાગણીથી તેઓએ કાઠિયાવાડની સ્થિતિ સંબંધી વિવેચન કર્યું હતું, તેની હું હચ્છું છું કે રાજ્યકર્તાઓ પ્રત્યે સારી અસર થાય. મને લાગે છે કે, મી. શુક્લે એ વેંડુ વસ્તુઓ પર વધારે ધ્યાન રાખ્યું હોય તો તેઓનું વિવેચન બહુ વધારે સારી અસર કરી શકત. એક તો તેઓએ જે હિમ્મત બતાવી છે તેમાં કાંઈક બીકનું મિશ્રણ છે; તે જો નહોત તો બહુ ધન કરી શકત. તેઓએ કાઠિયાવાડના સંસ્થાનોનાં નોટલે દોષો વર્ણવ્યા, પરંતુ તેમ કરતાં તેઓ તે સંસ્થાનોના નામ આપતાં અવશયા છે. જે તેઓએ નામ આપ્યાં હોય તો તે સંસ્થાનોને એવી બાબ પડત કે તેઓની જીલ્લ જગતની નજર બદલ નથી. બીજી વાત મી. શુક્લ પાને કાઠિયાવાડ આજી રાજે તેની મુસદ્દાગીરી અને રાજ્ય હાલની કનિષ્ઠતાને અન્યાસ તેઓના બાપણમાં નથી જણાયા. તેની ગેરહા

તરી જણાઈ આવે છે. તેઓએ સર્વોપરી સત્તાએ વચમાં આવવાની નીતિ
 -Intervention policy-ગંજેથી જે વિચારે બતાવ્યા હતા તે આ
 સૈકાને અનુકૂળ નહોતો. એકે તેઓએ એક વસ્તી દરમ્યાનગીરી ન કર-
 વાની રાજનીતિ Non-intervention policy-ના દિશાપત્રી પાતે છે
 એમ કહ્યું છે અને ઘણી વસ્તી એમ કહ્યું છે કે, બંધારણ વચમાં આવ-
 વાની રાજનીતિ બંધ કરી સ્વાયત્ત કાઠિયાવાડના મંડલાનો ખોટા પાટા ઉપર
 ચડી ગયા છે. આ બે પરસ્પર વિરોધી વાત છે. વળી દેશી રાજ્યોને ખોટા
 તરફ આકર્ષણ કેમ કરાવવું તે તેમાં જોવામાં આવતું નથી. આ વિચાર દીર્ઘ-
 દષ્ટિએ કરી સકામ તેવું છે. જે વાત્સલિક દષ્ટિએ જોઈએ તો મી. શુક્લનું
 બાળક જે રાજ્યકર્તાઓ બદલાયેલા મંજોગો અને મમયને આશ્રય આપના
 પોતાના સ્વમને અને સ્વચ્છે કારબાર કરતા હશે તેઓને સાવધ બનાવશે. હું
 કહ્યું છું કે રાજ્યકર્તાઓ મી. શુક્લના બાળકને ધ્યાનમાં લઈ બદલાયેલા સમયને
 વગર વિલંબે જોગબતા શીખે. મી. શુક્લે, હું માનું છું કે, કાં તો ગેરકારોબારના
 ઉદાહરણ ન આપતાં માત્ર પ્રજા અગાજ દાખલ કરવાની મંજીન 'માંગણી
 કરી હોત, કે જેથી તેઓની શૈલી સ્થનાત્મક થાત અને કાં તો તેઓએ બીક
 મિશ્રિત દિમ્ભવને બદલે સંપૂર્ણ દિમ્ભવ બતાવી હોત. તેઓએ સમુચ્ચય
 ધણાખરા મંડલાનો ખોટો કાપ છે તેમ કરવાને બદલે જે મંડલાનો બંધોનો
 ઉદાહરણ તેઓ પાસે હોય તેને મંજોગીને કહેવું એ રાજદ્વારીદષ્ટિએ ધણું
 લાભકારક થઈ પડત, કારણ કે મોટાં વાત કરતાં દેશી રાજ્યની મંડલા-
 -institution-વ્યોવવાનો સંભવ છે; જે વાત દીર્ઘ રાજ્યપ્રકરણીદષ્ટિએ
 નુકસાનકારક છે.

સર્વ રાજ્યો પ્રજાપ્રેમ ધરાવતા નથી?

દેશી રાજ્યની મંડલાને નિર્દોષ-શુદ્ધિએ કાલનજરમાં હલકા પાડવાનું ધ-
 ન્ય એ પરવંત દિંદને પોતાય તેવું નથી, તેમજ ધણાં રાજ્યો હીક નથી
 ધણા રાજ્યકર્તાઓનોજ હોય છે એમ કહેતાં ધણા વિચાર કરવાનું છે. આ
 સ્થળે એક રાજ્યદારી સ-ન્યાસીના શબ્દો મને યાદ આવે છે :—

“The Native Princes being absolute rulers, they
 appear at first sight to be the source of all obstacle
 to any change, but a nearer acquaintance will show the
 view to be not quite correct; as a body they are un-

doubtedly intelligent, but they are not all equally devoid of a love for their subjects; or the desire to govern them well."

“દેશી રાજ્યકર્તાઓ સર્વસત્તાધારી રાજ્યો હોઈ, તેઓ પ્રથમ દષ્ટિએ કોઈપણ નવા ફેરફારમાં આડા આવતા જણાય છે; પણ બારીક અવલોકન કરતાં ઉપરનો વિચાર વદન સસલા ભરેલો નથી એમ જણાયે. એક સમૂહતરીકે તેઓ ખરેખર બુદ્ધિમાન છે; પણ તેઓ બધા એકસરખા, પ્રજાને માટે પ્રેમ રહિત અથવા તો રૂઝવતે કુખરૂપ રાજ્યવહિવટ ચલાવવાની અભિલાષા વિનાના હોતા નથી.”

વહુપરાંત મી. શુક્લે બીકમિશ્રિત હિન્મત રાખતાં સમુચ્ચયે ઘણાખરા સંસ્થાને ભૂલમાં છે એવા ભાવમાં કહ્યું છે, તેને બદલે જે સંસ્થાનેની ભૂલો તેઓની જાણમાં હતી તેનાં સ્પષ્ટ નામ આપ્યાં હોત તો એક ગેરલાભ થતો અટકત; બ્યાંસુધી લખનારા કે બોલનારા નામે સ્પષ્ટ આપતાં અચકાય છે ત્યાંસુધી એ સંસ્થાને એમ ધારી લે છે કે, હજુ પણ આપણાથી બોલનાર, લખનાર ડરે છે ખરા. તેઓ એવું ધારી લે તેથી પછી કહેનારના વચનનું બહુ મહત્ત્વ કરતા નથી, અને પરિણામે એ ભૂલો સુધર્યા નિના રહી જાય છે. આટલું મી. શુક્લના વિચારો માટે કહેવું મને યોગ્ય લાગ્યું તેથી મેં કહ્યું છે, છતાં મારે એ પણ સાથે સાથે કહેવું જોઈએ કે, મી. શુક્લે જે વાતાવરણ ઉત્પન્ન કરવાનો બહુ સારો પરિશ્રમ ઉઠાવ્યો છે તેથી પ્રજા અને રાજ્યકર્તાઓમાં જરૂર અમુક જગૃતિ આવશે. મી. શુક્લ અને તેઓના સહકારીઓને જે ઉત્તેજન મુંબઈએ આપ્યું છે તેથી મારી એવી આશા છે કે, તેઓ આ કામમાં ખત રાખી હમેશાં વધારેને વધારે કાઠિયાવાડનું ભલું કરવા પ્રેરાયા રહેશે. મી. શુક્લ જે ઉત્સાહથી કાઠિયાવાડ પાછા ફરે છે તેને માટે તેને મુખારકળાદી આપું છું.

સર ફીરોજશાહ તો એકજ મુત્સદા હતા:

મુંબઈમાં મળેલી સભાએ અને વર્તમાનપત્રોએ દર્શાવેલા વિચારો વાંચતાં મને સર ફીરોજશાહનું સ્મરણ થઈ આવે છે. સભામાં અત્યારના જાણીતા કેટલાક રાજ્યકર્તાઓ હતા. મી. છનાએ અને બીજાઓએ જે વિચારો બતાવ્યા છે તેમાં જોઈ ખાસ વાંધા લેવા જેવું કંઈ નથી; તથાપિ તેમાં દીર્ઘદષ્ટિ કે મુત્સદીપણું તો મને નથી જણાયું. મારી ખતી છે કે સર ફીરોજશાહ હોત તો તે દેશી સંસ્થાનેના સંબંધમાં કોઈ બીજી રીતેજ કામ લેવાવત. તેઓના

દેશી બજારોના રાજ્યપ્રકરણી વિચારો ધરાવનાર રાજ્યદવારી અને મુલસદી (statochann) ક્યાંય નજરે ચડતા નથી તે મારો તો ખેદ છે. તેઓ દેશી રાજ્યોના સંબંધમાં એવી રીતે કામ લેત કે રાજ્યકર્તાઓ જગતની નજરમાં દલકાત ન પડે અને પ્રજાનું હિત ધ્યાન. અર્થાત્ રાજા અને પ્રજા બંનેનું હિત કેમ જળાવાય તે બેધર્મિક એઓ સમાનો કાર્યક્રમ કે કરાવો કરાવત. તેઓ દેશી રાજ્યોના અસ્તિત્વની બહુ કીમત ગણતા હતા. દાગણુકે અણીના વખતે તેઓજ કામના છે એમ તેઓ માનતા. ૧૮૬૫ માં ફ્રાંસિસ પ્રત્યે મુંબઈ પ્રજાકાના દેશી રાજ્યકર્તાઓની કેવી લાગણી છે તે સંબંધમાં બોલતાં તેઓએ કહ્યું હતું કે:—

“Speaking from my own knowledge, I can vouch that the majority of the chiefs of this Presidency have close sympathy with the aims and objects of the educated natives and especially with those of the Congress.”

“મારી જાણ પ્રમાણે હું ખાતરી કરી શકું કે, આ પ્રજાકાના દેશી રાજ્યકર્તાઓનો મોટો ભાગ, રૂઝવાયેલી રાષ્ટ્રીય જનતાના અને મુખ્યત્વે કરીને ફ્રાંસિસના ધ્યેય અને હેતુઓ તરફ ખીલી નજરથી નિહાળે છે.”

સર પ્રિન્સિપાલના આ શબ્દો એટલા મારે હું બતાવું છું કે, દેશી રાજ્યકર્તાઓ અને બ્રિટિશ હિંદની પ્રજા વચ્ચેના સંબંધ તેઓના વખતમાં કેવો સારો હોતો બેધર્મિક; અત્યારે એથી લગભગ ઉલટું છે. બ્રિટિશ હિંદમાં તો દેશી રાજ્યો પ્રત્યે તે “લુભી રાજ્યો” કેમ નરોય એવી બ્રાંતિ થઈ ગઈ છે. સર પ્રિન્સિપાલ હોય તો તેઓ રાજાઓને ધણા મુલસદીપણાપૂર્વક અને રોડભાવથી જ દહેલ અને તે પ્રમાણે વર્તેલ. મને લાગે છે કે, સર પ્રિન્સિપાલ તો એક જ મુલસદી (statochann) હતા.

ગાંધીજીનું રાજ્યપ્રકરણી કૌશલ્ય:

મુંબઈમાં મગેલી આ સભામાં ગાંધીજીએ પણ આવશ્યકતા પોતાના પ્રંદેશ પ્રત્યેનું કર્તવ્ય માન્યું હતું. ગાંધીજી ત્યાં જો બોલ્યા છે તે એવા દર-રૂપમાં બોલ્યા છે કે તે તેઓજની મારે કેવળ ચોખ્ખું હતું. મદદતમા ગાંધીજી પ્રત્યે દેશી રાજ્યકર્તાઓનો અંગત પ્રેમ કેટલો છે તે હું કેટલાક રાજાઓના અંગત પરિચયથી સારી રીતે જાણું છું. મદદતમાજી બ્યારે આફ્રિકાથી આ દેશમાં પધાર્યા ત્યારે તેઓથી પ્રત્યે રાજકોટ, ગાંધીજી તથા બાવનગરના રાજા

આગેવાનોએ સ્થાપ્યું હતું તેઓએ ચોટીલી એક સભામાં ૧૮૮૯ નાં ડિસે-
મ્બરની પાંચમી તારીખે નીચે પ્રમાણે હસાર પસાર કર્યો હતો:—

“That this meeting considers that the maintenance of the rights, status and privilege of the native princes of India is essential to the prestige of the British Government, and to the public interests and welfare of the inhabitants of India generally.—”

“બ્રિટિશ સરકારની પ્રતિધાને માટે, અને સર્વ સામાન્ય રીતે હિંદના જનરલ દિલ અને બહાને માટે હિંદના દેશી રાજ્યકર્તાઓના હક્ક, મેભો, અને આમ હક્કોનું ઓરણુ કર્યું એ ખાસ આવશ્યક છે.”

આટલેથીજ આગેવાનો અટકતા નહિ. જે “રાજ્યદારી મંત્રાસી”ના વિચારો હું વારંવાર મારા પત્રોમાં લીકું છું તેઓએ તો અંગ્રેજ સરકારને જે દેશી રાજ્યો દેખાત છે તેને કાયમ રાખવા ઉપરાંત નવા ઉભા કરવા માટે આમ્રદ કર્યો હતો. તેઓએ કયું છે કે,

“From this point of view, it would behove the British Government to create and maintain Native States if there were none: it, therefore goes without saying that those which already exist should be cherished at their best. Their existence might be useful to the growth of a healthy type of civilization under foreign influences which are directly at work in British India and indirectly in Native territory.”

“બ્રિટિશ સરકારને એ લાગ્યું છે કે જ્યાં દેશી રાજ્યો ન હોય ત્યાં નવા ઉત્પન્ન કરવાં આ કારણથી કલા વિના એ ક્ષતિવં શાય છે કે, પો-
તાથી અને તેટલી સર્વ રીતે જે દેશી રાજ્યો વીધમાન છે તેને મારી પેંડે મંભાળવાં. બ્રિટીશ મંત્રોના અસર સીમીતિતિ બ્રિટિશ હિંદમાં અને આઝમરી, નીને દેશી મંથાનોમાં થવા લાગી છે તેથી વધારે વંદુસ્ત જનનાની અનિ-
દિ માટે દેશી રાજ્યોનું અસ્તિત્વ ઉપચાલી થશે.”

નિર્બંધ સ્થિતિનાં મૂળ કારણો:

અમારે જેમ દરદીન દરદના ગીન્દો (Gyandhar) જેમ અન્વાર દરદમાં આવે છે, પણ દરદના મૂળ કારણો (Causes) ને બેઠાં નહવાર

કરવામાં આવતી નથી: તેમ દેશી રાજ્યોની પ્રજાની નાજાની સ્થિતિના ચિન્હો
જોઈ ઉપાય કરવામાં આવે છે. તેથી ખરેખર દરેક જગ્યા ધણે સંભવ આપે-
મારાથી બનશે ત્યાં સુધી આવતા પત્રમાં હું તેનાં મૂળ કારણો ધરિદાસની
મદદ વડે આપવા પ્રયત્ન કરીશ.

દેશી રાજ્યોના પ્રશ્નો.

લખનાર:—મનમુખસાહેબ રવજીભાઈ મેહતા.

પત્ર ૭ મો.

(દિ. ૨૦-૩-૧૯૨૦).

તત્કાલ પારસ્થિતિનાં મૂળ કારણો:

અમારા પ્રશ્નમાં જે દેશી રાજ્યોની વર્તમાન પરિસ્થિતિનાં મૂળ કારણો
પ્રતાપાદિત થયાં છે, તેમાં અત્યંત ઘટનાઓ મૂળ કારણોનો પ્રતિબિંબિતી મળી આવે છે.
તેમાં અનેક કારણો જણાયા છે. કારણોમાંથી એક વાત કહીએ તો એ-
ક અમલનો પરિવર્તન થયાં જોયે તો એ વર્તન થયાં, એ વર્તન પહેલાં કારણો-
માંથી પેદા થયે અને ત્યાર પછી આપકવાદી અમલ નહિ, પણ તેનું સર્વો-
ત્તમ હતું. આથી ૧૮૨૦ માં અંગ્રેજ સરકારની સાથે આપકવાદી સરકારે
સંકરારો કર્યા ત્યારે રાજ્યો અને પ્રાંતો જુદાંજુદાં હતાં; તથાપિ
કોઈક ચારિત્રીક જુદાંજુદાં ખાસિયતોમાં રાજ્યો અને પ્રાંતોએ પોતાનું
વાસ્તવ્ય અને જાન તરફ ઉપેક્ષાથી સ્વેચ્છા, એટલે રાજ્યો રાજ્યો વચ્ચે,
પ્રાંતો અને બાધાતો વચ્ચે, રાજ્યો અને પ્રાંતો વચ્ચે સહેજ નેરો
સરખેદ કે સ્પર્શની જેમવાળી ચર્ચા ઉત્પન્ન થઈ નાના નાના વિગતો અને
હરી પાડવાં. આ એક ચારિત્રીક મોટામાં મોટી નૈતિક જોડાણ થયેલી
દેશના ખીમત રાજ્યોએ અંગ્રેજ સરકારની સાથે કાલકારો કરી રાજ્ય
ની લાગણ્યો અને લોખંડો જોડવાનું અંગ્રેજ સરકારને સોંપેલું તેમ
જાણના. રાજ્યોએ પણ કરેલું. આના પરિણામમાં “સદાચક સંધિ”

અથવા Subsidiary alliance ઉપન થઈ. આ મંધિના પરિણામે પ્રજાના નૈતિક ચારિત્ર ઉપર કેવાં માફાં આવ્યાં હતાં તે મી. જેમ્સ મીલના પાર્લામેન્ટ આગળ ઉચ્ચારાયેલા શબ્દોથી હું મારા એક પત્રમાં જણાવી ગયો છું. મને જે કાંઈ દેશી રાજસ્થાનના ઇતિહાસનું અલ્પ જ્ઞાન છે તે ઉપરથી હું એવા સાર ઉપર આવ્યો છું કે, દેશી રાજ્યો-રાજા અને પ્રજાની વર્તમાન પરિસ્થિતિને માટે જો કોઈ પણ વધારેમાં વધારે જવાબદાર હોય તો આ કારણ છે. આ મંધિ કરાવનારનો દોષ હું અંતઃકરણથી માનતો નથી; કારણકે તે દોષ આપણે જ છે. આપણે આપણી અજ્ઞાનતા કે નાદાનીથી અમુક સ્થિતિ બહારી લઈએ તેને માટે ખીજતો દોષ શું કરવા કાઢવો? ખીજું કારણ અત્યારે સર્વોપરી સત્તા અને દેશી રાજ્યો સાથે પ્રજાના મુંબંધમાં સહાય કરવાની રાજનીતિ છે તેને આભારી છે. સ્વાભાવિક રીતે દરેક કાળમાં અને દરેક દેશમાં એવી નીતિ ચાલે છે કે, રાજાને ગાદીએ બેસાડવાનું કામ દરેક પ્રજાનું હોય છે; પોતાની પ્રજા રાજ્યકર્તાને રાજતિલક કરી ગાદીએ બેસાડે એ જેમ રાજ્યકર્તાને માટે માનપ્રદ છે. તેમ તે રાજ્યકર્તાનો પવિત્ર હક્ક છે. પ્રજાએ રાજ્યકર્તાને ગાદીએ બેસાડવાનું કામ કરવું એ પ્રજાનો પણ પવિત્ર હક્ક છે, અત્યારે સ્થિતિ એવી છે કે, જેને સુખ દુઃખ જોનાથી ભોગવવાનું છે તે પ્રજાને આ બાબતમાં કાંઈ કરવાપણું રહેતું નથી. એ વ્યવસ્થા લગભગ અંગ્રેજ સરકારને કરી લે છે. જ્યારે આ સત્તા સર્વોપરી સત્તાના હાથમાં હોય અને પ્રજા તે મુંબંધમાં ખીલકુલ અવાજ વિનાની હોય તો રાજ્યકર્તાને પ્રજાને જવાબદાર કે જોખમદાર થવાનું શિક્ષણ પ્રથમથી જ ક્યાં રહે છે? ગાદીને માટે જે ત્રણ વારસ હોય-જેવી રીતે જામનગર અમે લોમડીમાં બન્યું હતું તેમ-ત્યારે કોને હકદાર કે લાયક ગણવો એ પણ સર્વોપરી સત્તાના હાથમાં છે. પ્રજાને તો કાંઈ પૂછવાનું જ નથી. આ સ્થિતિમાં પ્રજાનો પ્રેમ સંપાદન કરવાનું કે સર્વોપરી સત્તાનો પ્રેમ સંપાદન કરવાનું સ્વાભાવિક રીતે ઉમેદવારને મળે? વળી, એક રાજ્યકર્તાનું વર્તન યથાયોગ્ય ન હોય તો પ્રજા કાંઈ જ કરી શકે નહિ. એથી ઉલટું, જો પ્રજા પોતાના દુઃખની મારી રાજ્યકર્તાની સામે થાય તો રાજ્યકર્તાને સહાય આપવાને નામદાર સરકારને માથે કેમ ન હોય એવી સ્થિતિ ચાલે છે. હું અંતઃકરણથી એમ માનું કે જો રાજ્યકર્તાઓ અને પ્રજાઓની વચ્ચે પ્રેમ અને પરસ્પરની જવાબદારી ઉભત્ત કરવાં હોય તો, સૌથી પહેલી અગત્ય આ પૃથા દૂર કરવાની છે. જેમ ખીજા દેશોમાં અને છે તેમ અને અગાઉ હિંદમાં બનતું હતું તેમ થવા માટે આ પૃથા દૂર

કરી નાંખવીજ નેત્રીએ. અંગ્રેજ સરકાર 'આત્મનિર્ભયતા' હક જાણી પ્રગળે
 માટે દંડ છે તો દેશી રાજ્યોની પ્રગળે સામારે નહિ? આ ચાલતી આ-
 વેણી પૃથા દર દરવામાં આવે તો પ્રગળે "આત્મનિર્ભય" નો 'હક મેળવે'
 પ્રગળ માની લેશે. જેઓ દેશી રાજ્યોની પ્રગળા હકને માટે દંતભર છે
 તેઓએ સૌથી પહેલું કામ હાથ ધરવા લાયક હોય તો તે આજ છે; તોજ
 દેશી રાજ્યો જવાબદાર સામનવાળા સંસ્થાનો બની શકશે અને તોજ જે આપણે
 સ્વદેશાભિમાનની ખાતર કાયમ જોવા ઇચ્છીએ છીએ તે સંસ્થા કાયમ રહેશે.
 આ કારણે ઉપરાંત એક કારણ નામદાર સરકારની દેશી રાજસ્થાનના ગ્રંથમાં
 જૂદા જૂદા પ્રકારની રાજનીતિઓ છે. સારા બાળે ખાલસાની રાજનીતિ
 તો મણે વખત પહેલાં છોડી દેવામાં આવી છે; પણ દેશી રાજ્યના કારણ
 બારમાં વચમાં આવવાની (intervention policy) રાજનીતિ અથવા
 નહિ વચમાં આવવાની રાજનીતિ (non-intervention policy)
 પ્રશ્નોપાત દરવામાં આવી છે. આ રાજનીતિઓએ રાજ્યકર્તાઓ અને પ્ર-
 નાઓના નૈતિક ચારિત્ર ઉપર ઘણી ગ્રાહી અસર કરેલી નું માનું છું. હાખલા
 તરીકે ન્યાયે વચમાં આવવાની રાજનીતિ ચાલતી હતી ત્યારે પ્રજાપોતાના
 મુક્તિનો સ્વયં આધાર સર્વોપરી સત્તા પ્રત્યે રાખતી અને આમ થતાં
 રાજ પ્રત્યે પ્રગળે રાખવો જોઈતો સદ્ભાવ કપાથી ગમે? કાઠિયાવાડમાં
 બાબાતો પાપભાણ થઈ ગયા છે, તે બાબાતો પોતાના રાજ સામેના કયાંદ
 રાજકર્તાઓ પાસે નહિ લઈ જતાં સર્વોપરી સત્તા પાસેજ લઈ જવાનું, શીં
 જોઈ અને તેનું પરિણામ બનેલી વચ્ચે વૈમન્ય થવામાં આવતું. જેના પરિ-
 નામે આપણે તેઓની પાપભાણી થઈ છે. આજ રીતે જ્યારે વચમાં નહિ
 આવવાની રાજનીતિ આજે છે ત્યારે રાજ્યકર્તા ગમે તેવા પ્રકારે આજે તો
 પ્રગળ કાંઈ કરી શકવાની રિથતિમાં નથી. પરિણામ એ આપ્યું છે કે, દેશી
 રાજ્યોની સંસ્થાપ્રત્યે જીદિમાન વર્ગ (intelligant class) નો સદ્ભાવ
 જેઓ પૂર્વે હતો તેવો હવે નથી રહ્યો; જે કે (સમુદાયોનો mass) નો
 પ્રેમ હજી અવિચ્છિન્ન છે. આવા પ્રકારની રાજનીતિઓને બાંહે વંદે રાજ્ય
 કર્તાઓને માદાંએ એસાજવતો, અને પાટે ચલાવવાનો હક પ્રગળે સુપ્રત
 રવામાં આવે તો બધે પરસ્પર જવાબદાર થતાં રીખે. આ ઉપરાંત એક
 રાજ્યની બૃહતે માટે જે નિયમ સર્વોપરી સત્તાને દરવાજી વડે પડી હોય
 તેવને લાગ પાડવાની રાજનીતિ છે. ૧૮૬૦ માં અલિપુરના ગ્રંથમાં જે
 હક બહાર પાડવામાં આવ્યા છે તે બધાં રાજ્યોને સામારે લાગુ પાડવા

બ્રિટિશ હિંદના પ્રશ્નો પ્રત્યે રોકાયેલો રહેતાં ધીમેધીમે દેશી રાજ્યો વીસરાયાં નહિ તો ઉપેક્ષાયાં. કાળ જતાં બ્રિટિશ હિંદની અંદર રહેતી પ્રજા બ્રિટિશ અમલમાં ઓતપ્રોત થઈ ગઈ, અને તેના પરિણામમાં અમે બ્રિટિશ હિંદની પ્રજા અને અન્ય તે દેશી રાજ્યોની પ્રજા એવો ભેદભાવ ઉત્પન્ન થયો. કોંગ્રેસની રાજઆવથી તે ઘણા વર્ષો પર્યંત, જેમ જાંવી પ્રજાઓ માનતી તેમ દેશી રાજ્યકર્તાઓ પણ કોંગ્રેસને પોતાના સ્વદેશાભિમાનની અંસ્થા માનતા, અને તેને સહાયક રહેતા. જ્યાંસુધી હિંદના રાજકીય પ્રશ્નોની લગભગ સર શીરોજશાહના હાથમાં હતી. ત્યાંસુધી આ સ્થિતિ કેટલીક હદ સુધી ટકી રહેલી, નવા જમાનાના આગેવાનો થયા, અને બ્રિટિશ અમલમાં ઓતપ્રોત થયેલ પ્રજા દેશી રાજ્યોની પ્રજાને પોતાનાથી જુદી માનતી થઈ, આ વસ્તુ સ્થિતિ બદલનાર રાજ્યકારી અને મુસ્લમી (politician and stateman) કોઈ નહિ થાય?

લાલા લજપતરાય અને દેશી રાજ્યો :

કોંગ્રેસની સ્થાપના પછીના ૩૫ વર્ષના ગાળામાં દેશના આગેવાનોને એકાંત હૃદય બ્રિટિશ હિંદના પ્રશ્નો પ્રત્યેજ રહેવાથી અને સર શીરોજશાહની કોટિના કોઈ મુસ્લમી આગેવાન નહિ હોવાથી બ્રિટિશ હિંદની સામાન્ય પ્રજાનાજ નહિ પણ તેના આગેવાનોના દેશી રાજ્યો અંગેથી વિચારોમાં કેવા ફેરફાર થવા પાડ્યો છે તેનો એક આભેદુળ દાખલો લાલા લજપતરાયનો છે. લાલા લજપતરાયે “હિંદનું રાજ્યકારી બંધન” એ નામનું એક પુસ્તક લખ્યું છે તેમાં દેશી રાજ્યોના અંગેમાં લખ્યું છે કે, “લાલના કોઈ દેશી મહારાજાને વડિલ કોઈપણ બ્રિટિશ ગવર્નર કે લેફ્ટનન્ટ ગવર્નરના જોડો સામે કે ખરાબ હોય તોપણ બ્રિટિશ રાજ્યકર્તાના જોડો સ્વતંત્રતા તરફ દેશી મહારાજાની ઈચ્છા ન રહે, કેનકે બ્રિટિશ પ્રજા જગતના અભિપ્રાયને આધીન રહે છે. જ્યારે દેશી મહારાજા રહેતા નથી. કોઈ એકાદ માણસની વશાહતના. જરૂરમાં અન્ય માણસોના હાથન મરણ ઉપર તેને સખા આવી દેવી એ કુરુદા છે. જુદા બ્રિટિશ સરકાર પણ વિદી પ્રજાના જેડ અને અન્યાયના નાશક નહી, તો પછી એક અક્ષિ નમે તેટલી વશાહતી જરૂર ને. પણ તેના મેંજનું અકુલમાં પોતાની પ્રજાના માનુષ્યને કેમ કોરી રાખ રહેતાં મેં આ વચનો અનેક હેતુઓના કારણે છે. એક હેતુ તો એવો છે કે આ વશાહતી અરજના પાછા પાછા સંજોગો કદાચ નેહા ફરફાર થયો છે.

તે બતાવતું. ખીન્ને હેતુ એ છે કે, આ ફેરફાર જોઈને રાજ્યકર્તાઓ હંજી સાવધ
 અને જાગૃત થયા નથી તે થઈ શકે. એક વખત એવા હતા કે દેશી રાજ્યોની
 ઝંઝાને એક “સ્વદેશાભિમાનની ઝંઝા” (patriotic institution)
 તરીકે ગણી તેને આક્રમણમાં આવેલી હતી. તેને બદલે આવો વિચાર ઉત્પન્ન
 થયો છે. સાક્ષાત્ત અમેરિકાની સ્વતંત્રતાનાંથી આવે છે એટલે તેઓના
 આ વિચારો થવા પામે એ સંભવિત છે. પરંતુ મને લાગે છે કે, પંડિતે
 જનમોહને માલ્યા આવા વિચારને સંભવિત આવે એ જનવાચન નથી;
 ફરેશીરાજસાહેબે જે હવાવે દોત તે નહીં આવતું; સાક્ષાત્તની એ વાત
 સંસ્થા સહ છે કે, શી રાજ્યકર્તાઓએ પ્રજામતને સંપૂર્ણ આપાન થતાં
 સીમેનું જોઈએ; અને તોજ તેનું અસ્તિત્વ રહેવાનું; પરંતુ સાક્ષાત્તની વાત
 હિંદને સ્વરાજ્ય મેળવવાના મંતવથી પરસ્પર વિરોધી છે. ધારે કે બ્રિટિશ
 હિંદને સંપૂર્ણ સ્વરાજ્ય આપવામાં આવ્યું. હિંદી-દેશી-પ્રધાનો નીમાયા; અને
 તેઓના પરિવર તથા પ્રજા રહેશે તો વસ્તુસ્થિતિમાં કેવોક જાગ્યાર ફેરફાર
 અશે? ખરી વાત એ છે કે, દેશી રાજ્યોએ અસારે સંપૂર્ણ આંતરિક સ્વદેશ-
 સ્વાયત્તા સ્વરાજ્યો (Autonomous Home Rule) છે-સાક્ષાત્તની દેશી
 રાજ્યો માટે આજ સમય વાપર્ષા છે-તે સ્વરાજ્યો આપણા દેશીઓ-જાનઓ
 અને પ્રજાઓમાંથી લીધેલા અમલદારો ચલાવે છે. તે સ્વરાજ્યો સામાજિક
 નિર્મળ થવા દેવા જોઈએ? તેનું રાજ ચલાવવાનું ધોરણ જૂની પૃથ્વી ઉપર
 છે તે ફેરવી સમય અને સ્થિતિને અનુકૂળ બનાવવા પૂરતું કરવું જોઈએ,
 અને તે કરવું એ ધારવામાં આવે છે તેનું કંઈ મુશ્કેલ નથી; જે આપણે
 આગેવાનોના તે દિશામાં લક્ષ્ય અને પરિશ્રમ હોય તો સાક્ષાત્તનું મહિમુરના
 હમજુના દિવાને ધોડા અડવાડિયા પડેલાં કહેલા સમયોપર પ્યાન જન્ય એવું
 કે છત્તું છું. શું દેશી રાજ્યો, આગેવાનો અને સ્થાનિક પ્રજા ધારે તો નમુ-
 નેદાર ન થઈ શકે? જો દેશી રાજ્યકર્તાઓ વચ્ચે નફાવાચ ધરાવતા ન
 હોય એવા મનુષ્યો અને પ્રજાની અવગણના કરનાર ચોક્કસ રાજ્યોના લખલા
 આપી પડેલાં નહિ મારે એમ હું આજ સમય છું, કારણ કે યોદ્ધા બૂલ
 કરતી વ્યક્તિઓને માટે આખી ઝંઝાને અત્યવસ પડેલાં નાનું કરવું એ
 કેવળ સ્વદેશાભિમાનના ધાત કરવા બદલાય છે દેશી રાજ્યોમાં દરેક પછેપછે
 દેશી કેળવણેલા દિવાનો અને કેળવણેલા અધિકારીઓ અને કેળવણેલા
 પ્રજાઓ છે તેઓ ધારે અને ધોડા આપમેળે ન આવે તો રાજ્યકર્તાઓને ચોક્કસ
 માર્ગે લઈ જવાનું હાથ ધારવામાં આવે ન તેટલું સ્પષ્ટ નથી. બ્રિટિશ

દેશી રાજ્યોના પ્રશ્નો.

સપ્તમાર:—મનમુખસાક્ષ ૨૩૮૨૧૭ પ્રેસ.

પત્ર ૮ મો.

(દિગ્ગજાન, તા ૨૭-૩-૧૯૨૦).

રાજ્યકર્તાની મહત્વાકાંક્ષા:

ગોરખીના શહેર સાહેબ મુજબમાં એક બેંક સ્થાપનાને દરતો સમય છે એ વાત જો સાચી હોય નો, અને જાણે છે કે, તેમાં એક જાહેર રાજ્યકર્તા રહી બેસે છે, પરંતુ આ રાજ્યકર્તાની જાણી વાત બાબતે રાખી દે તે નામદારને પાડું મું છે, એક રાજ્યકર્તાને મદદ થનાર જનતાની મદદકાંક્ષા હોવી પડે છે, એક પ્રવાસી રાજ્યકર્તા થવાની? રાજ્યકર્તાને પ્રજાને શોધવું પ્રજામંભાગનું કામ છે તે સંબંધી આજથી ૪૦ વર્ષ કપર દિલના એક વાઈસરોયે દેશી રાજ્યકર્તાઓના એક ખાજા પ્રમંને દેલો સમયે નામદાર શહેર સાહેબને અર્પણ કર્યું હતું કે “તેઓ (રાજ્યકર્તાઓ) મનુષ્યના મનને દેશી રાજ્ય આપવું આનંદજનક અને ઉભા કાર્યમાં પોતાનો આપો સમય દેશી રાજ્ય : કે જે હાલ પાતાના મેસ્યોનેલી પ્રગટિ અને અભિવૃદ્ધિ કરવાનું છે અને જે જાણે: મનુષ્ય તેઓની સંગતના નીચે પરમાત્માને મોકલો છે તેના આધિકારાત્મક હિત અને મુખ દેવાનું છે. આનું સેવ દેશપત્ર વિદ્યાપ્રમાં વિદ્યાપ્ર મદદકાંક્ષા પર્વ કરવાને આનંદ મનુષ્યના હૃદયમાં જે ઉચ્ચમાં ઉચ્ચ અભિલાષા કિત્તવ થાય તેને જીમ કરવાને જન્મ છે.” ગોરખીના મહારાજ સાહેબને હાં આવી એક રાજ્યકર્તાને કાવચ મદ-

ત્વકાંક્ષા થતી નથી? આ સ્થળે મને એ આદર્શાહના ઐતિહાસિક દૃષ્ટાંતો યાદ આવે છે:—

એલેક્ઝેન્ડર ધી ગ્રેટ અથવા જેને આપણે સીકંદર આદર્શાહના નામથી ઓળખીએ છીએ તેને માટે એક એવી વાત ચાલે છે કે, તેણે અનેક ભંડારો નાણાંથી રેલમછેલમ કર્યા, તથાપિ તેને છેલ્લી ઘડીએ એવો વિચાર થયો કે, આ મેં સંઘળું શા માટે કર્યું? આ વિચારમાંને વિચારમાં તેને સદ્બુદ્ધિ મુઠ્ઠા આવી અને મહા પશ્ચાત્તાપ કર્યો, પણ તેના આત્મામાંથી તેને એક જ વાળ મળતો કે, “હવે શા કામનું? ઘણું મોડું થયું.” આજ રીતે સોમનાથ પાટણની ચદાઈ લાવનાર મહમદ ગઝનવીના મંત્રણમાં બન્યું હતું તેણે પોતાના અંતઃમયે પોતાનું સંઘળું દ્રવ્ય પોતા સન્મુખ એકત્ર કરાવ્યું અને ખુબ અશુભાત કર્યો કે “આ તો મારી સાથે આવવાનું નથી, છતાં મેં આટલાં વ્યર્થ પ્રયત્નો શા માટે કર્યા?”

પ્રગટીય મીલકતનો ઉપયોગ:

મોરબી, ધ્રાંગધરા અને થોડે અંશે રાજકોટ પોતાના રાજ્યમાં જેમ વેપાર કરે છે તેમ બહાર પણ વેપાર કરે છે એ હું અનેકવાર જણાવી ગયો છું. આ ઉપરાંત બહાર વેપાર કરનારા સંસ્થાનો લીંબડી અને વાંકાનેર પણ છે; આ પાંચે રાજ્યનો પૈસો આ રીતે તેના રાજ્યકર્તાઓ બહાર રોકે છે. ગોરલ દારૂરસાણ સદ્ભાવે વેપારને માર્ગે ચડ્યા નથી; પરંતુ તેઓ પણ પોતાના રાજ્યનું નાણું મુજબમાં એસ્ટ્રા વગેરેમાં રોકે છે, એમ મારા સાંભળવામાં આવ્યું છે. પોતાના રાજ્યનું નાણું પોતાના દેશની અંદર હુતર ઉપોગ કિપત્ર કરવાને, તેને ખીલવવાને અને વેપારની એકંદર વૃદ્ધિ કરવાને બદલે બહાર રોકવાને આ રાજ્યકર્તાઓ શી રીતે પ્રેરવા હશે? શું તેઓ એવો ખ્યાલ ધરાવતા હશે કે, મંસ્થાનોની મીલકત એ એક ખાનગી ગુપ્તસ્થના જેવી મીલકત છે? તે આપણે ખ્યાલ તેઓ ધરાવતા ન હોય તો જે મીલકત પ્રગટીય છે તેના આ રીતે સ્વેચ્છાએ ઉપયોગ કેમ કરી શકે? રાજ્યકર્તાઓએ હવે દેશકાળદિને ફેરફાર જેવાં સ્પષ્ટ સમજી જવું જોઈએ કે, જે મીલકત તેઓની ખાનગી નથી; પણ પ્રગટીય છે. તેઓ માત્ર પ્રત્યક્ષાથી નિષ્પદ થયેલા ફરજીએ છે. જેમ ન વડત્તોએ પોતાની જે આ વસ્તુ હવે સમજી જતી જોઈએ છે. તેમ પ્રગટીય પણ હવે એ મીલકત પોતાની છે એમ સમજી શકે તેમજ તેના ઉપયોગ કરવાના હોય.

તેઓને સ્પષ્ટ કહેતાં શીખવું જોઈએ. સ્પષ્ટ કહેતાં શીખવું જોઈએ. એટલુંજ
 બસ નથી; પરંતુ તે પ્રત્યક્ષ મતા છે એવો પોતાના રાજ્યકર્તા ખાસે પો-
 તાનો હક સિદ્ધ કરતાં શીખવું જોઈએ. પોતાના સંસ્થાનોના તરફ, પુરાન
 અને ગોઠા મનુષ્યો જમતના ચારે ખુલ્લે ઉદ્યોગોને ખાટે કરે અને રાજ્ય-
 કર્તાઓ પોતાના રાજ્યમાં દુનરઉદ્યોગોમાં નાણું નં રોકતાં બહાર અટકા-
 નાણું રોકે એ પોતાના હકે તેવી વાત નથી. પ્રજાના જે માબુસે કેળવણી
 છે તેઓએ આત્મામાંથી હર કાદી નાખી આ વાતની ચળવળ કરવી જ જોઈએ.
 જુનાગઢ, બાવનગર, મોરબી, ધ્રાંગધરા, ગોંડલ, જામનગર એ સંસ્થાનોની
 ઉપજ એટલી મોટી છે કે, તેઓ ધારે તે નાનાં નાનાં જર્મની બનાવી શકે;
 પણ સવાલજ માત્ર ધારવનો છે. ધારે કાણ? હું તો, તે કામ પ્રજાનું
 ખર્ચું છે. જ્યાંમુઠી પ્રજા પોતાનો હક સિદ્ધ કરતાં તદિ શીખે ત્યાંમુઠી
 સવળું બર્ધ છે, અને પ્રજાએ સામારે તેવો હક સિદ્ધ કરતાં હરબું? તેમાં
 કાંઈ ખાપ કે શું-હો છે?

દેશી રાજ્યોને બ્રિટીશ હિંદ કરતાં ખમણો માર:

આ સંસ્થાનોએ પોતાનું અટક નાણું બહાર નહિ રોકતાં રથાનિક
 દુનરઉદ્યોગો ઉત્પન્ન કરવામાં રોકવું જોઈએ એ જેમ પ્રત્યક્ષ હક છે તેમ
 બીજું એક આર્થિક કારણ એ છે કે, યુરોપ અને તેવા ખીજા દેશોથી આ-
 વડા તૈવાર માત્ર ઉપર બ્રિટીશ હિંદના ખર્ચો અને કરો વધા નહાઓ ચલ-
 વા ઉપરાંત ખુદ સંસ્થાનોના રથાનિક કરો અને ખીજા ખર્ચો ચલે છે. ગોંડલ
 એ એકજ એવું રાજ્ય છે કે, જે કોઈ પ્રકારનું રાણું લેતું નથી, બાકી
 બધા સંસ્થાનોમાં સાં જાના કરો છે. આમ બ્રિટીશ હિંદના અને રથાનિક
 ખર્ચો ચલી પ્રજાને બેવડો માર સદન કરવો પડે છે. આ આર્થિક કારણ
 ઉપરાંત દેશી રાજ્યોને મોટામાં મોટું ગુકલાન તેની પ્રજામાંથી સારામાં સારું
 માખણરૂપ પ્રજાનું વસ્ત્ર બહાર ઉદ્યોગ અર્થે ચાલ્યું જાય છે. "વાણીઆ
 વિના રાવણનું રાજ્ય ગયું." એવું એક જૂનું કહેવત છે. "વાણીઆ"નો
 અર્થ આ રથાને વેચ્ય અર્થાત્ વેપારી છે. મારા વેપારી એ રાજ્યની
 શોખા હી છે, એવું કારણ એટલુંજ છે કે, વેપારીઓ દુનરઉદ્યોગો
 ઉત્પન્ન કરી રાજ્યનું નાણું બહાર ધસાણ જતું બનકારે છે. ગોંડલ કાંતર
 સાદેજ અને માલ છે કે ધણાં વર્ષો પૂર્વે પોતાને ત્યાં જિનના કાપડની મીલ
 કરનારને ઉત્તરના આપણ નવાર હતા હજુ એ સ્વદેશી ઉદ્યોગો ખીજવવાનું

અભિમાન ધરાવે છે. હું ઇચ્છું છું કે નામદાર હાકોર સાહેબ આ દિશામાં હવે અક્રિય (passive) ને બદલે સક્રિય (active) પ્રયત્નો કરે. ભાવનગરની કાઉન્સિલ દુનરકવોગને માટે શું કરે છે તે હવે જોવાનું છે. જુનાગઢના કેટલાક ગૃહસ્થો નવાખને ગાદીએ લાવવાની બહુ ઇતેઝારી ધરાવતા હતા તો હવે નવાખ સાહેબને આ માર્ગે લઈ જવા પ્રયત્ન નહિ કરે? બધાં સંસ્થાનોમાં મોરખી સૌથી વધારે નાણું અને દરેક જાતની સગવડો ધરાવે છે. તે રાજ્ય ધારે તો જોપાન, જર્મની જેટલાં ટુના, દુનર અને ઉવોગો થોડાં વખતમાં કરી શકે. પણ નામદાર હાકોર સાહેબને પોતાના રાજ્યમાં કાંઈ કરવાનો શોખજ ક્યાં છે? જેવી રાજ્ય આ પ્રજાને લેણા દેતી! ખીતું શું કોરું?

દેશી રાજ્યોનો “જગૃતિ ઘંટ” :

પ્રજાના સુખની વાત તો દર રહી, પણ તેઓના જેવા વિચિત્રણ પુરૂષો આવી ગંભીર રાજ્યદારી બૂલ કેમ કરતા હશે, કારણ કે વ્યાપાર કરવો એ એક મોટામાં મોટી રાજ્યદારી બૂલ છે. દેશી રાજ્યોની સંસ્થા પ્રત્યે લોકપ્રેમ ઓછો કરાવનાર આ એક મોટામાં મોટું સાધન છે. પ્રજામાંથી ચેનકેન પ્રકારેણ રાજ્યની ઉપજ વધારી બહાર વ્યાપાર ખેડવો એ “ગાય દોહીને કુતરી પાવા” જેવું કાર્ય થાય છે. અગાડિના દેશી રાજ્યકર્તાઓએ અનેક બહો કરી સંસ્થાનોને નબળા પાડ્યા છે તેજ રીતે આ એક મોટામાં મોટી બૂલ કરવામાં આવે એ દેશી રાજ્યને નબળા પાડવાનું એક વધારે કર્મ થાય છે. જેનામાં મુંગમાં વ્યાપાર ચલાવવાની શક્તિઓ છે તેનામાં શું જોપાનનો રાજ્ય મિદ્દોની પેઠે પોતાના રાજ્યમાં ઉવોગો ખીલવવાની શક્તિઓ નથી? આ રાજ્ય સાહેબોએ હવે સમય ઓળખવો જાઈએ છે. એક વખત એવો હતો કે દેશના આગેવાનો દેશીરાજ્યના અસ્તિત્વને રાખવા માગતા હતા. તેને બદલે વસ્તુસ્થિતિ ફેરવી ફરતી ગય છે તે લાલા લગ્નપતરાયે દર્શાવેલા અને મેં મારા છેલ્લા પત્રમાં ઠાંકિલા ગ્રન્થોથી સ્પષ્ટ જણાવે આવે છે. આ રાજ્ય સાહેબોએ હવે પોતાના ગુમેચ્છકોના કથન ઉપર પોતાના મમત્વના કરતાં વધારે વિશ્વાસ મુકવો જોઈએ. લાલા લગ્નપતરાયેના અવાજ એ અરેખર “જગૃતિ ઘંટ” સમજવાનો છે. જે સંસ્થાનો પોતે રહે-પણ-રતા માર્ગે ચડ્યા છે તે દેશી રાજ્યની સંસ્થાના મુખને જરૂરમાં આ મારે છે.

હક્કો આપે નહિ, હક્કો લેવાય :

સી. મેન્ડેરુ આગ્રા અને જે વખતે મુંગમાં દેશી રાજ્યોની પ્રજાના

દક્ષને માટે ગળવળ થઈ હતી ત્યાં લીમડીના નામદાર દોકર સાહેબ પોતાને ત્યાં પ્રગતવંત્ર દાખલ કરવાના છે એવી વાત જાણાર આવી હતી. જોન. મી. પી. જે. પરેલ પાસે તેઓએ એક ચોળના પથ્થુ ધારી મંગાવી હતી એમ મેં ખુદ મી. પરેલ પાસેથી જાણ્યું હતું. આ વાતને યજ્ઞ વર્ષ વીતી ગયા છતાં હજુ તેમાંનું કંઈ નામનિશાને સંભળાયું નથી. હું દમ્બું છું કે નામદાર દોકર સાહેબ આ જાણવનો ખુલાસો જાહેરમાં મૂકે. લીમડીના સુવરાજ કુમાર પ્રગતવંત્રના જંદુ દિમાયતી છે એમ તેમના પરિચયવાળા મનુષ્યોથી સાંભળ્યું છે, પણ ન તો ચોળના અંબલમાં મૂકાઈ કે ન તો કાંઈ તેના સંબંધમાં હજુ સુધી સાંભળવામાં આવ્યું. શું આ માત્ર વોતોલ કરવાની હતી? લીમડી દોકર સાહેબ એક ખાનગી ગૃહસ્થ હતા. મહુમ દોકર સાહેબના દેવસોક થયા પછી પૂર્વ પુત્રના ચોગે તેઓ ધણીજ દૂની પેઢીઓના સગ-પણ સંબંધે લીમડીની માદી મેળવી શક્યા છે, એટલે એક દેવતવરકિનો પણ તેઓને જરાબર અનુભવ છે. જો તેઓ અત્યારના વાતાવરણમાં એક દેવતવરકિ હોત તો તેઓ પણ પ્રગતવંત્રના એક દિમાયતી હોત, પરંતુ કોણ જાણે અધિકાર રજવાં દેવતવરકિની સ્થિતિ, ક્યા કારણથી, જુલી વચમાં આવે છે! લીમડી દોકર સાહેબ પોતાના સુવરાજની સદાયવાથી આ દિ-સામાં પ્રવર્તે તેની અત્યારે શહ એવી પડશે. જાણી દરેક નાના કે મોટા, મંદકારિત કે નાંદ મંદકારિત રાજ્યકર્તાઓએ કાંઈ દિવસ પ્રગતે હકો સેદેલાઈથી આખા નથી વોટરાનો દાખલો અપવાદરૂપ છે. એવું સમજી દરેક રાજ્યની પ્રજાએ એમ સમજી પ્રયત્નો આદરવા જોઈએ કે હકો કાંઈ આપતું નથી. હકો લેવાય છે. જો પ્રજાઓ પોતાના જગતે જુલી મછ છે તેવું પુનઃ સમજ્યુ હરી રચનાત્મક રીતે પ્રયત્નો કરશે તો વિગપ તેઓના પદમાં છે એ નિઃસંશય સમજવું. જગતનો આદ્યસુધીનો ઇતિહાસ આ સિદ્ધાંતને પ્રુટિ આપે છે, માટે પ્રજાઓએ પોતાનું આવરિક જળ વધારવું.

મી. મેકાનટ્રીની સલાહનું શું થયું?

પોરબંદરના મહારાજા માદીએ આવ્યા તે વેળાએ કાઠિયાવાડ ખાતેના મુંગલના મવર્ગરના આકલા મી. મેકાનટ્રીએ તેઓને એવી સલાહ આપી હતી કે વખતના દેશદાર સાથે તેઓએ રાજ્યમાં પ્રગતવંત્ર દાખલ કરવું પડશે. મી. મેકાનટ્રીએ આ સારી સલાહ આપવા પહેલાં દિલ્હીમાં નરેન્દ્ર સમા આગળ વાદપ્રસંગે જે બાજબી હતું હતું તેમાં પણ તમામ રાજ્યોને આ

મુચ્ચના કરી હતી. મી. મેકડોનકીએ તેનું અતુકરણ કર્યું હતું. પોરબંદરમાં આ મુંબઈમાં કાંઈ અળવગાટ હતું મુંબઈ થતો નથી સંભળાતો. પોરબંદરના નવા રાજ્યકર્તાને હતું રાજકારભારથી વાકેફ થવાનું હોવાથી કદાચ થોડો વખત તેમ જાય એ સ્વાભાવિક છે. પોરબંદરમાં નવા રાજ્યકર્તાની કોલેજની કા-કોઈ સારી ગણાતી હતી તે જોતાં તો તેઓ પોરબંદર રાજ્યને પ્રગતિના માર્ગે લઈ જવાની આશા રાખી શકાય. ઘણી વખતે જે રાજ્યકર્તાઓનું જીવન કોલેજમાં અળકતું દેખાતું તેઓ ગાદીએ આવ્યા પછી નિષ્પ્રજ્ઞ નીવડે છે; તેવું પોરબંદરના મુંબઈમાં નહિ અને એવી આપણે આશા રાખીશું.

ન્યાયના વ્યામોહથી પરાક્રમનો નાશ :

અંગ્રેજ રાજ્યનો કાઠિયાવાડને મુંબઈ થયો તે પહેલાં કાઠિયાવાડનું ખૂ-ખૂર કેવળ લડાયક જુરસાવાળું હતું. પોતાને કંઈપણ ઇજ્જત બીજા તરફથી કરવામાં આવે તો જેમ અંકિતઓ તેમજ રાજ્યો કે તેના સરદારો અને ભાયાતો તે ઇજ્જતને બદલો લેવા માટે પોતાના કાંડાળા ઉપરજ આધાર રાખતા હતા. એક રાજ્યનો સીમાડો કે સરહદનો સહેજ ભાગ દબાવે તો તેની સામે ચડાઈ લઈ જવામાં આવતી હતી. રાજ્યકર્તાઓ સરદારો કે ભાયાતના ગીરાસ કે હક્કને કાંઈ ઇજ્જત કરે અને તે મુંબઈ ચોખ્ખા દાદ ન મળે તો સરદારો અને ભાયાતો બહારવટે નીકળી પડતા હતા. ખાનગી વ્ય-ક્તિઓને પણ જે કાંઈ ઇજ્જત થાય તો તે બે પ્રકારના ઇલાજો હેતી હતી. જેને કાઠિયાવાણું કહેવામાં આવે છે તે વર્ણના લોકો બહારવટે નીકળી પડતા. બ્રાહ્મણવર્ગ ત્રાગાં એટલે પોતાના શરીરનો તપ કરવો-ક્યાંમુંથી કે દેહ પડી જાય સાંમુંથી. (ગાંધીજીનો સલામત ત્રાગાંનું વૈજ્ઞાનિક સ્વરૂપ હું માનું છું) વેપારીવર્ગ ઉચાળા ભરીને રાજ છોડી જતા હતા. આ બધાઓમાં પોતાના દુખો કે ઇજ્જતો ટાળવાનો એવો દૃઢ આગ્રહ રહેતો કે, રાજ્યકર્તાઓએ જેવટે નમણું આપવું પડતું અને નનામણા કરવા પડતા હતા. અંગ્રેજ સર-કારનો મુંબઈ થયા પછી આ પરાક્રમી ઉપાયોનું સ્થાન ન્યાય અને કાયદાએ લીધું. કાઠિયાવાડના રાજ્યોની સાથે અંગ્રેજ સરકારે અમુક કોલકરારો કર્યા. જેની રૂએ બે રાજ વચ્ચે કોઈ પ્રકારની તકરાર થાય તો અંગ્રેજ સરકાર વચ્ચમાં રહી પતાવે. કોલકરારો કરતી વખતે તે વખતના અંગ્રેજ મુલસદીઓ એક એવી સરત કરાવતા કાકિમાન થયેલા કે બે રાજ્યકર્તાઓને મળવું હોય ત્યારે વચ્ચમાં એક અધિકારી બેઠકે. લડવાના નેખમનાં ઉતરવાના કરતાં

આ સંદેહો ઉપર-અંગ્રેજ સરકાર માર્કિતે નીચેના લાવના-નામનોએ માન્યો, એક તરફથી પોતાનામાં પરાક્રમ ધરતું ગયું અને બીજી તરફથી પોતાના સીમાડાઓ કે જમીનની બીજી તરફમાં મળ્યાં રહેવાનો દુરામદ કાવચ રહેલો એટલે અંગ્રેજ સંબંધની ચાલવાતનો વખત તો કાઢી રાખ્યોએ પરસ્પરના અપરાધો અંગ્રેજ અધિકારીઓથી પતાવવાના કામમાં પોતાની સર્વ શક્તિઓ વાપરી. પરિણામ એ આવ્યું કે જે એક વખતે તોફાની (કે પરાક્રમી) રાખ્યો હતાં તે લડવાના ધંધાથી નમજાં પડ્યાં અને અંગ્રેજ સૂતા નીર-થઇ, બહારવટે નીકળી પડતા સરદારો અને બાપાતો પોતાના રાખ્ય-કર્તાઓ અન્યાય આવતા તેનો દલાલ અથમ દાંડળને કરતા હતા તેઓ પણ ન્યાયનું ચરણ લેવા લાગ્યા. મોંઘીજી કહે છે તે પ્રમાણે ધારૂં કરી ધન ન્યાં વધારે હોય ત્યાં ન્યાય મેળવવાના અધિકારીમાં જીવ થાય છે તે પ્રમાણે ધણા દાખલાઓમાં. જનરૂં અને પરિણામ એ આવ્યું કે આ ચલા સરદારો પાપમાલ થઇ ગયા. રાખ્યોને પહેલાંના વખતમાં તો સામા ધનારને ધણી વખત નમરૂં પણ આપવું પડતું હતું તેને બદલે ન્યાયના આશ્રય પડી તો સામા ધનારનો કીનો સેવાની ભાવના જાગૃત થતી; અને એ કીનને પરિણામે; અત્યારે તે ચાર બાપાતો પાપમાલ થઇ ગયા છે. મોટા કદનાં રીસં જેવા તે બાપાતો કે જેને માથે સોનેરી ઉપરણીઓ; ચારી પાસાળી અંગરખાઓ, ખાંભે શમશેર, કમરે બેઠો, જાંઘ ઉપર પછેડીઓ, મુરવાઓ અને પગમાં સોના રૂપાની બેડીઓ, હાથમાં રૂપાથી મટેલા દુકાઓ સહિત કાઢી ધોડીઓ ઉપર આખા દેશ નવરતે પડતાં હતા તેનું નામનિશાન ક્યાં છે? આ સ્વર્ણ પરિણામ ન્યાયના બ્યામોદમાં આવ્યું. દુકાઓમાં પ્રગ્મની સેવા કરનારાં બાતુઓ અને ગૃહસ્થોનો અતુભવ છે કે, દુકાગના વખતમાં કાર્દિયાવાડમાં સૌથી વધારે મદદને પાંચ કોઇ હોય તો ગીરાસીઆ કેમ છે. લડાઇમાં મરતું, બહારવટે જતું એવા વિચારવાળા પરાક્રમી પ્રાગ ન્યાયના મોદમાં એટલા બધા દુરામદપૂર્વક ધસેલી કે તેના પરિણામે તેનું પરાક્રમ નરૂપાવત થયું અને તેની ગમુના પણ ન થવાનો વખત આવ્યો છે.

ગીરાસીઆ કેમની ઉત્પત્તિ :

ગીરાસીઆ કેમની ઉત્પત્તિ અર્થે મોરબીના કુમારચી હજમરાજીએ એક મંડળ સ્થાપ્યું હતું, તેણે કેટલું સાફ કામ બજાવ્યું હતું, પણ તેઓ સ્વર્ગ-વાસી થતાં હતાં તેની લીધવાય મંદ પડી ગઇ જણાય છે એ મંડળ

પોતાના અર્થની જે લીટી દેરી હતી તે જોઈએ તેટલી દીર્ઘદષ્ટિવાળી ન હોવાના પરિણામે તે વિશેષ કાંઈ ન કરી શક્યું. મંડળની લીટી એવી હતી કે, સંસ્થાનોની સામે સરકારની મદદ માંગવી. આ લીટીને બદલે જે તે મંડળે રાજ્યોનેજ પોતાના કરી લીધા હોત, તે આજે એ કામ કોઈ ખીજ સ્વ-રૂપેજ હોત. પણ જે થયું તે નહિ થાય. હવે શું કરવું તે સવાલ છે. હમણાં એ મંડળના પ્રમુખ ધ્રાંગધ્રાના દિવાન મી. માનસિંહજી છે; કે જેણે એક ગીરાસીઆ કામના સભ્ય છે; મી. માનસિંહજી અત્યારે જે દરજ્જાને પોતાના રાજ્યને ત્યાં તથા ખીજ રાજ્યોની સાથે ધરાવે છે તે દરજ્જાને લઈને જે આ મંડળનું બંધારણ ફેરવી નાંખી, રાજ્યોને ગીરાસીઆઓ તેમના અંગત છે અને તેઓની શોભા એ રાજ્યોની શોભા છે એવી સમજપૂર્વક કામ લે તો તેઓ ધણું કરી શકે. બધા રાજ્યકર્તાઓનેજ એ મંડળના મુરખીઓ બનાવવા જોઈએ અને તેઓની સમ્મતિ અને પ્રેમપૂર્વક કામ લઈ ગીરાસીઆ કામનો ઉદ્ધાર રાજ્યોને સોંપે તોજ ઉદ્ધાર થાય. ખીજને કોઈ રસ્તો નથી. મી. માનસિંહજીએ પોતાની અત્યારની સ્થિતિની તક ગુમાવવા જેવું નથી. અધિકાર છે ત્યાંસુધી તે ધણું કરી શકવાના.

સંસ્થાનોની ઉપજ અને પ્રજાકીય ખર્ચો :

આજથી સાડ વર્ષ પહેલાંની, કાઠિયાવાડના દેશી રાજ્યોની ઉપજ હતી તેના કરતાં આજે કેટલાક સ્ટેટોમાં છથી આઠ ગણી ઉપજ વધેલી છે; એથી હલકું પ્રજાકીય ખર્ચો ઉપજવૃદ્ધિના પ્રમાણમાં ઘણાખરા સ્ટેટોમાં કાંઈ વધ્યા નથી. પ્રજાકીય ખર્ચો દેશી રાજ્યમાં ત્રણ પ્રકારનાં છે. કેળવણી, ઔપધાલયો અને શહેરમુકામ. ખીજના મુકામને ભાવનગર, ગોંડલ અને ધ્રાંગધ્રા આ ત્રણ પ્રજાકીય ખર્ચોના મંબંધમાં ઓછા કૃપણ છે. લીંબડી કેળવણીની ખાખતમાં હીટ છે; પણ ત્યારે આ સ્ટેટોની ઉપજની વૃદ્ધિની સાથે પ્રજાકીય ખર્ચોની સરખામણી કરીએ ત્યારે અત્યંત ખેદ થાય છે. એ ખર્ચો કેટલાં દેવાં જોઈએ એના બચાવ વાંચનારને આપવા માટે હું ઉપજ અને ખર્ચના આંકડાં તૈયાર કરું છું. દરમ્યાનમાં મારે એટલું અગાઉથી કહી નાખવું જોઈએ કે, એ આંકડાંની વચ્ચે આકાશ પાતાળ જેવો મોટો તફાવત છે. વાંચનારાઓએ યોરોડ રખાવવું રાખવી જોઈશે, કેમકે આંકડાંઓ સહેલાઈથી મેળવવા સંભવિત નથી, પણ હું તેઓને ખાત્રી આપું છું કે, જે વાત હું કહું છું તે મની. તે ખરી

સ્વરુપિણિ છે. કાંઠિયાવાડના રાજ્યકર્તાઓએ દરેક સમયનું જોઈએ કે, તેઓ દિંદના પુત્રો છે. જેમ ખીજ દિંદના પુત્રો ગાતાછને આહુતિ આપવામાં પોતાનો ફાળો આપવા ઉત્તેજીત છે, તેમ તેઓએ પણ આપવા એ તેમની પવિત્ર ફરજ છે. જેઓ તેમ નહિ કરે તેઓ માતાછને કૃતઘી ઘંશે. ખીજું શું કહું? દેશી રાજ્યોને પ્રભુ સરળી જુદા આપે તો તો તેઓ દિંદનાં દિદારમાં જાણર. ફાળો આપી રહે, પણ તેમ ક્યારી બને? ત્યાંસુધી દેશની દશાંજ પ્રવિક્ષણ છે ત્યાં સુધી સરળી જુદા આપેજ ક્યાંથી!

કાંઠિયાવાડના યુવરાજ કુમારો:

એક રાજ્યકર્તા પાદે તો તેની પાસે જોઈતો ખર્ચ સાધતો છે કે તે રાજ્ય ભોગવતાં છતાં જનકર્ષકોની પેઠે મંત્રારમાં રાજ્ય કરતાં છતાં મોક્ષ મેળવી શકે. ગાત્રી વડનો લાભ તો વીરભજ લાભ રહે. એવી ધર્મભાવના છે કે રાજ્યકર્તાઓ પૂર્વપુણ્યમંથથી રાજ્યભારી પ્રાપ્ત કરે છે, પરંતુ અપરાધ સિવાયના તો પૂર્વના પુણ્યનો મંથય રાજ્યરેફજ લાભ કરી પૂર્ણ કરી દે છે અને જો એમ દોષ તો જે પ્રાચીન કહેવત "રાજ્યકર્તાઓને દેહત્યાગ પછી દક્ષકાં ખરતોમાં જતું પડે છે" ને રાજ્યકર્તા મંથાત્રી અપરાધો છે તે સત્ય દરે છે. અત્યારે વિન્દુરવાનમાં ૧૭૦ વર્ષનાં મોટાં રાજ્યો ગણાય છે તેના રાજ્યકર્તાઓમાંથી બહારેજ દેશ પાતાના અત્માનું કષ્ટાભ્ય કરવાની જુદીથી છેલ્લી ઉમરે પેનાના યુવરાજને મારી સુખત કરી વાનપ્રસ્થ થવાની જુદીએ જવંદા કરી. વાનપ્રસ્થ થવાની તો માત્ર બાજુએ રહી, પરંતુ પ્રાચીન રીતે પોતાની મનની લગામનો ચોડા બામ પનુ યુવ-રાજ્યમાં મજા પેને તેટલો બાર જોડો કરવા દશે. અત્યર્થની વાત એ છે કે આપણા રાજ્યકર્તાઓ ત્યારે પ્રાચીન બાવનાને ભૂલતાં જાય છે ત્યારે કુરોષના રાજ્યો પ્રાચીન બાવનાને અનુસરતા આવે છે. ઉગ્રાંજોજ દાખલો લાજો. ઉગ્રાંજના રાજા કે, તેવલા પુરુષાંજ મંથર્નરીને ખંધારનુવણ (Cathartionat King) છે. છતાં રાજા કે પુરુષાંજનું પ્રાચીનમાં બજાનું રાજ્યની રીતિરિતે મંથીન બનાવે છે એવું પાદી ખુદ ત.મ.દર પ્રિન્સ ઓફ વોમને અંધાઈ રહેવંદાવવા બહુ બહુ. બ.વેમાં પ્રવેને જોઈલમાં આવે છે. તેઓ દિંદના પ્રવેને અ.વ.વા છે તેના નવનવ દમકાંજ અ.વ.ને મંથ-જ્યાં છે દેશી રાજ્યોમાં સરવ જો કે એક દાખલો બનાવતાં નથી. પનુ ફરેક દેશોએ અ.વ. બને છે કે રાજા બને પુરુષાંજની વાને વિચારને

હોય અને તેથી તેઓ ઘણું કરી રાજથી દૂર રહે. ભાવતગરના મહુમ મહારાજ વખતસિંહજીની સાથે તેઓના યુવરાજ અને તેના પંછીના મહારાજ ભાવસિંહજીની વચ્ચે વિચારબેદ હતો. ધ્રાંગધ્રાના મહુમ રાજસાહેબ અને તેના પિતામહ વચ્ચે પણ તેમજ હતું. અત્યારે પણ તેવીજ નવતના દાખલાઓ મળી શકે છે. ગોડળ અને મોરખી રાજ્યના યુવરાજો રાજથી દૂર રહે છે. પિતાના વખતમાં યુવરાજપુત્રો પ્રજામાં ભેળાઈ પ્રજાના સુખ-દુઃખના ભાગીદાર થતાં શીખ્યા હોય તો ખુદ પિતાના વખતમાં અને ત્યાર પછી પોતાની કાર્કિદીના વખતમાં પ્રજાહિત કેટલું બધું કરી શકે? એથી ઉલટું રાજથી દૂર રહેવાથી એક રાજકર્તા જેવી ઉદાર છાંદગીથી ભાવેજ વર્તી શકાય. એટલુંજ નહિ પણ કેટલીક વખત સંકુચિત સ્થિતિમાં રહેવું પડે અને સંકુચિત સ્થિતિમાં ઉદાર અને ઉમદા સંસ્કારો કે જે એક રાજ્ય-કર્તાના આવશ્યક ગુણો છે તે ક્યાંથી મેળવી શકે? અને મેળવી ન શકે તો પછી તેની કાર્કિદી ક્યાંથી ઉદાર અને ઉમદા થઈ શકે?

દેશી રાજ્યોના પ્રશ્નો.

લખનાર:—મનમુખસાહ સ્વચ્છકાંઈ મેલતા.

પત્ર ૯ મો.

(દિવસપાન, તા. ૬-૪-૧૯૨૦).

કાલિયાવાડનો દરખાસ્ત;

દેશી રાજસ્થાનની પરિભ્રમણમાં રાજ્યકર્તાઓના સંમેલનને 'દરખાસ્ત' ની મંજૂર આપવામાં આવે છે. કાલિયાવાડના સંસ્થાનોનું સાત વર્ગમાં વર્ગીકરણ કરવામાં આવ્યું છે. આમાંથી પહેલા એ 'વર્ગનો આદિ' પરિચય આપું છું: દેશી રાજ્યની પ્રજાઓ સ્વાતંત્ર્યને માર્ગે જાય તેને મારે સર્વ પ્રયત્નો કરવા મંજૂ છે, લથાપિ દેશી રાજ્યોના પ્રજા વિશે ચર્ચા કરતાં વસ્તુસ્થિતિ હોય તેના કરતાં તેને વધારે પડતું કંટાળા અતિ હિંસાથી લેખકો અને ચળ-ચળારોથી અપાઈ જાય છે તે દેશી રાજ્યોને અન્યાય આપવા જરૂરનાર થાય છે. દેશી રાજ્યો કેમ જાણે મહા નિમજી અસ્થામાં હોય અથવા તે ત્યાં કેમ બંધકર લુપ્તો હોય એવું સ્વરૂપ બતાવવામાં આવે છે તે અયોગ્ય છે. જેમ સર્વત્ર દરેક રાજ્યની ખામીઓ (drawbacks) હોય છે તેમ આના સંબંધમાં કશું છે. દેશી રાજ્યની સંસ્થાને મૂળમાંથી ઉચ્છેદવાનું એ જાતની રીકા સાધન થઈ પડે છે. આજે દુ એવા હેતુથી પરિચય આપવા ધારૂં છું કે, કાલિયાવાડના સંસ્થાનો વિશે પ્રજાને ખરો ખ્યાલ આવે. આ પ્રમાણે પરિચય આપતાં કેમ જણ સંસ્થાનના મુખ્ય અથવા દોષને ન્યૂનાધિક સ્વરૂપ આપવામાં નહિ આવે. એટલું ધ્યાનમાં રહેવું જોઈએ કે જોવી રીતે અવિનક્ત

હિંદુ કુટુંબ અનેક છે તેવીજ રીતે દેશી રાજ્ય એ એક અવિભક્ત રાજ્ય-
 દારી કુટુંબ છે. જેમ અવિભક્ત હિંદુ કુટુંબની કેટલીક ઉત્તમ બાબતો છે.
 તેમ કેટલીક નબળી બાબતો પણ છે; આજ રીતે દેશી રાજ્યની કેટલીક
 ઉત્તમ બાબતો છે અને કેટલીક નબળી બાબતો છે. નબળી બાબતો
 સુધારવી જોઈએ પણ તે સુધારવાં એવા પ્રયત્નો ન થતા જોઈએ કે, જેથી
 ઉત્તમ બાબતોવાળા દેશના મૂળને નુકશાન થઈ જાય. અહિં જે જે સંસ્થા-
 નની નબળી બાબતો બતાવવામાં આવશે તે માત્ર સુધારણા કરવાની શ્રદ્ધાથી
 બતાવવામાં આવશે. રામમેદકોન્ડે કહ્યું છે તેમ હું પણ દેશી રાજ્યોને
 માટે આશાવાદી છું. એક વાત મારે હંમેશાં માટે કહેવી જોઈએ કે,
 મારા પત્રમાં એક રાજ્યદારી સંન્યાસીના શબ્દો ટાંકી મેં એમ બતાવ્યું હતું
 કે, અહાં રાજ્યો સારાં નથી અથવા તમામ રાજ્યકર્તાઓ પ્રગ્નપ્રેમ ધરાવતા
 નથી એવું કાંઈ નથી. કાઠિયાવાડના પ્રથમ એ વર્ગના લગભગ અઘા રાજ્યો
 શ્રદ્ધિશાળી અને પોતાની પ્રગ્ન પ્રત્યે પોતપોતાની કેળવણીના પ્રમાણમાં પ્રેમ
 ધરાવે છે. તેઓમાં સુખ્ય ભાગે જે કહેવા જેવું હોય તો તે એ છે કે તેઓમાં
 રાજ્યની ઉપજ વધારવાનો સંસ્કાર બહુ પેસી ગયો છે, પરંતુ તેમાં તેઓનો
 પોતાનો જોડો દોષ હોય તેનાં કરતાં તેઓને અત્યાર સુધી જે શિક્ષણ મળ્યું
 છે તેને આભારી છે; તેની સાથે કેટલેક દેશી અધિકારી વર્ગ નવા તાજા
 ગાદીએ બેઠેલા રાજ્યકર્તાઓને કોઈને કોઈ રવાડે ચડાવી દે છે, તે પણ એક
 કારણ છે. આ રાજ્યકર્તાઓને જો પ્રગ્ન અને અધિકારી વર્ગ તેમજ દેશના
 આગેવાનો યોગ્ય માર્ગે લઈ જવા ઇચ્છે તો તેઓ પોતાના સંસ્થાનોનું અને
 આખા દેશના હિતમાં કાળો આપવાનું ઘણું કામ કરે તેવા છે. જાહેર પ્રગ્ન
 મતની તેઓને અત્યાર સુધી આદત પાડવામાં આવી નથી તેથી તેઓ જાહેર-
 હિતચાત્રોથી ભય પેડે છે, પણ જો ઘડાપણપૂર્વક કામ લેવામાં આવે તો તે યોગ્ય
 માર્ગે ચલ્યાવિના નહિ રહે. આટલી પ્રતાવના પછી દરેક સંસ્થાન વિશે કહ્યું.

જુનાગઢ:—જુનાગઢ એ પ્રથમ વર્ગમાં પ્રથમ પદ ધરાવે છે. તે એક
 સુસહમાની રાજ્ય છે. તેના રાજ્યકર્તા 'નવાગ' ની સંતાથી સંબોધાય છે. આ પત્ર
 લખાય છે તે અરસામાં યુવાન નવાગનો રાજ્યાભિષેક થાય છે. અત્યાર સુધી અંગ્રેજ
 સરકારની દેખરેખ તળે એર્ડમિન્સ્ટ્રશન હતું. એર્ડમિન્સ્ટ્રશન દરમ્યાન કેટલીક વલિ-
 વડી સુધારણાઓ થઈ છે; તથાપિ જુનાગઢની રીયાસત તેજ સ્થિત થવા પામી
 છે. રાજની સ્થિતિના પ્રમાણમાં પ્રગ્નકીય ખર્ચો અતુલ્ય છે. કાલેજ, આયોજા-
 લયો અને રાહેર સુધારણાનાં પાપણ માર્ગે છે. રાજની અંદર પક્ષાપક્ષી વર્ગો

પ્રજાએ વિશેષ જાગૃત થવાની જરૂર છે. પ્રજા પ્રત્યે રાજની અમી નજર છે. ત્રાંચણકોરની પેઠે સ્વતંત્ર યુનિવર્સિટી ગોઠી શકે છે.

ક્રાંગધા:—ક્રાંગધાનું ચોથું સ્થાન છે. તેના રાજ્યકર્તા યુવાન છે અને ઇંગ્લંડમાં બેરિસ્ટરનું શિક્ષણ લીધેલું છે. તે કોમળ અને માયાળુ તથા ભલા છે. તેઓની ભલાઈનો ઉપયોગ અન્યથા રીતે અધિકારીવર્ગ કરે છે તે શોચનીય છે. અધિકારી વર્ગે રાજ્યને વ્યાપારને માર્ગે ચઢાવવાની ગંભીર રાજકીય ભૂલ કરી છે; એ ભૂલથી રાજને તથા પ્રજાને બંનેને નુકશાન અંતે થશે ખેતી વગેરેના કારો આજી કરવા લાયક છે. રાજના છતો પ્રેસો કરવાની પૃથા કેમણ કરવાની બુદ્ધિથી ચાલે છે તે દૂર થવી જોઈએ. અધિકારીવર્ગની ભૂલને પરિણામે પ્રજા એક વખત સામી થઈ હતી. જે ગૃહસ્થોને તેથી રાજ્ય છોડવું પડ્યું છે તેઓની સત્યનિષ્ઠાને માટે રાજસાહેબને માનબુદ્ધિ ઉત્પન્ન થવી જોઈએ અને તેઓને સત્કારપૂર્વક પાછા બોલાવવા જોઈએ. બીજા કેટલાક સ્ટેટના પ્રમાણમાં પ્રજાકીય જીવન મુદ્દલ નથી. અધિકારીવર્ગનાં મોટા ભાગ મુશિક્ષિત નથી.

ગોંડલ:—ત્યાર પછીનું સ્થાન ગોંડલનું છે. ભાવનગર પછી સારા રાજ્ય તરીકે ગોંડલને સ્થાન આપી શકાય. રાજનીતિ કૃત્રિમ ઉપજ વધારવાની વિરુદ્ધ છે એ તેનો પ્રશંસનીય સદ્ગુણ છે. આ મંસ્થાને રાજ્યમાંથી દાણ સર્વથા કાઢી નાંખવાનો ઘણો સ્તુતિપાત્ર દાખલો બેસાડ્યો છે. રાજનીતિ સ્વદેશીને પ્રોત્સાહક છે. ભાવનગર રાજ્ય કરતાં પણ જાહેર હિલચાલ કરવાની પ્રજાને વધારે જાણ છે, તથાપિ પ્રજા મંદ અને નીસ્તેજ છે, રાજ્યકર્તા સ્વદેશાભિમાની છે; પોતાનો હક્કને માટે અંગ્રેજ સરકારની સાથે પણ સારી રીતે ટક્કર લે છે. તેઓમાં ખાસ ગુણ એ છે કે રાજ્યને કારોબાર બંધારણ પૂર્વક અને ધારાધોરણને અનુસરી ચાલવા દેવો. તેમાં પોતે આહું આવવું નહિ. તેઓની રીતભાવ એવી છે કે એક પ્રજાસત્તાક રાજ્યના પ્રમુખ થવાને લાયક ગણાય. તેઓ એક અંતિમ સામાજિક મુદ્દારક છે. રજપૂતોના ઝનાનાના ધોરણને દૂર કરવાના હેતુથી તેઓએ પોતાના કુટુંબમાંથી એ ધોરણ સર્વથા કાઢી નાંખ્યું છે. આ બાબતમાં તેઓ એટલા બધા આગ્રહી છે કે તેઓને સીધી અને આરકબરી રીતે ધણું સહન કરવું પડ્યું છે. કેળવણી પાછળ તેઓની કાળજી બહુ સારી છે, જે કે પ્રથમના કરતાં કંઈકે શિથિલતા આવી છે. જે તેઓની આસપાસ ઉચ્ચ પ્રકારનું અધિકારી વાતાવરણ

ત્રાય હો તે પ્રજા માટે ઘણું કંઈ તેવા છે. પ્રજા અંધારણપૂર્વક અન્યાયોને માટે અધિકારી વિરૂદ્ધ પગલાં લેવાની નૈતિક દિશ્મત બતાવે એવું તેઓ માટે છે, પણ તેઓ એજ વખતે બૂલી જાય છે કે, જેમ પ્રજા નિર્બળ છે તેમ તેને કેળવવા માટે અવશ્યાસ સરકારની પેઠે રાજ્યના પ્રયત્નો નથી. જમલદારોનું વર્તવ વધારે હિતમ બનાવતું ઘટે છે. ગીસરીઆના હિંદાર અર્થે (એએ એક કોસેજ રચાપી છે; પણ વિલક્ષણ એ છે કે બાયાતો અને જાનો મંબંધ અખંડ નથી. કોઈ કોઈ વેળા આ રાજનું ન્યાયનું ખાતું ટીકા-ખાત યથા પડે છે. લેણું વસુલ કરવામાં રાજનો અગ્રદક્ષ ગણવાથી ઘણા જનચોં થાય છે. એકુતોની રિયતિ ઘણી આગ્રાહ છે. જૈવધ સર્વથા બંધ છે. માત્રા ઉદારમિત રાજ્યે પ્રજાકીય હક્કો આપવાની સદ્ગાત' કાં નથી કરી એવો પ્રશ્ન દરેક સ્થાને રહે છે.

મોરબી:—મોરબીનું સ્થાન તે પછી છે. દિંદના દેશી રાજ્યોના મહોશ અગ્ર સમર્થ શક્તિઓના રાજ્યકર્તાઓમાં તેઓનું સ્થાન ઘણું ઉચ્ચ પાત્રી શકે એવું સામર્થ્ય તેઓમાં છે. જો તેઓની સમર્થ શક્તિઓ અને પ્રહિજ્ઞ રાજની અભિવૃદ્ધિ અર્થે વપરાયાં હોત અથવા હલુ પણ વપરાય ॥ તેઓથી નોંપેના રાજ મિકેડોના જેવું પ્રજાનું કલ્યાણ યથા શકત, પથવા થઈ શકે. તથાપિ રાજનીતિ રાજ્યને મદાધનાત્મ બનાવવાની વાપી બધો લક્ષ્ય વ્યાપારમાંજ શેકાયેલો રાખવામાં આવે છે. વ્યાપાર પ્રતિ રાજ્યના મુળને માટે જોખમકારક છે એ વાત રાજ્ય જોઈ શકતું નથી. રાજ્યને મદા ધનાત્મ બનાવવાની હજીના પરિણામે બેતી અને બીજા વિગેરો પર દુનિત દેશ ધણા પાડવામાં આવ્યા છે. કેલગુડી, સહેર અને ગ્રામ્ય પ્રશાષ તથા ઔપચારિક પ્રજાકીય ખર્ચો અત્યંત નિરાસાજનક હોવાથી ભાં અસાધારણ પરિવર્તનની જરૂર છે. રાજ્યકર્તા બહુ દમામદાર છે; છતાં ૫૬ પ્રેમાગ છે; કેટલાક શુભો અને રીતબ્રાત અસલી સારા રાજ્યકર્તાઓના જેવાં છે. રાજનીતિ દૃષ્ટિ અને કદક છતાં રાજ અને પ્રજા હંમેશા એક ધીલને માગ્યા અને મંવતોના જેમ પરસ્પર ચાહે છે. આ તેઓનો લોદચૂંબક જેવો ગુણ છે. રાજની અંદર અધિકારી વર્ગનો ત્રાસ નયા, કારણ કે અંધા-નુ એવું છે કે પ્રજા ઉપર કાંઈપણ અન્યાયાર કરી શકે એવી રિયતિમાં અધિકારી વર્ગને રાખ્યો નથી. વસુલના દરવાની રદી પ્રજાને ત્રાસથી મુક્ત રહે. હવે પ્રેમ વગેરે મોટા કમાણીની ઇન્ડાથી દરવામાં આવનાં દાયના કિયોનો યથા પામ્યા છે. અગ્રાકના જેવું એઓનું કામ સર્વ મુંઝા પ્રાણીઓને અન્ય-

દાન આપવાનું છે. પ્રજા ઉપર કે તેની એક વ્યક્તિ ઉપર કિંચિત્ અત્યાચાર થાય અને એક પોસ્ટ કાર્ડ કે એક પત્રથી રાજ્ય સાહેબને ખબર આપવામાં આવે તો પોતે જાતે જ જ્ઞાનરથની વપાસ કરી તેને માટે યોગ્ય કરે છે. રાજ્યકર્તા પ્રજાના નાના મોટા દરેક મનુષ્યને જાતે જાણખવાની અને તેના પરિચયમાં આવી સ્થિતિ બાજી લેવાની પ્રશંસનીય દેવ ધરાવે છે. અત્યાર સુધીની રાજનીતિ સર્વથા સંરક્ષક (Conservative) છે, છતાં રાજ્યકર્તાની અંદર કેટલાંક વલો એવાં સારાં છે કે જે તેઓને ગાંધીજી જેવા પુરુષના સમાગમનો લાભ મળે તો તેઓ હજુએ પ્રજાનું અપૂર્વ હિત તેમ પોતાના આત્માનું કલ્યાણ કરી જાય એવી તેઓના હૃદયને માટે મારી શક્યા છે, કારણ કે હંમેશાં “કર્મ બાંધવે શરૂ તે કર્મ છોડવે પણ શરૂ હોય છે.”

પોરબંદર:—પોરબંદરના રાજ્યકર્તા હમણાજ ગાદીએ આવ્યા છે: એટલે તેઓના સંબંધમાં અત્યારે અભિપ્રાય નહિ હવ્યાં. તેઓની કોલેજની કાર્કિદી બહુ સારી હતી. એટલે તેઓને માટે સારી આશા રાખી શકાય. રાજ્યાભિષેક થયા પહેલાં રાજ્ય એડમિનિસ્ટ્રેશન તળે હતું. તે જો કે એક હથુસત્તાવાળું—Autocratic હતું, છતાં રાજ્યમાં ઉદ્યોગ વધારવાનો પ્રયત્ન સારો કર્યો છે. વાતા કંપનીએ એક સીમેન્ટનું કારખાનું કર્યું છે. રાજ્યાભિષેક વેળાએ ગવર્નરના એજન્ટ મી. મેકેનકીએ કારખાનુંમાં પ્રજાને હિસ્સો આપવાની જે સારી સલાહ આપી હતી તેના તેઓ સફળપણે કરશે એવી આશા છે. કેટલાંક રાજ્યોની વ્યાપારપ્રવૃત્તિ, ગીરાસો લઈ લેવાની પ્રવૃત્તિ વગેરે બાબતો ટીકાપાત્ર થાય છે એ તેઓ જોઈ લેશે.

વાંકાનેર:—વાંકાનેરના રાજ્યકર્તા દરેલ પ્રવૃત્તિના અને મનુષ્યસ્વભાવના સારા અભ્યાસી છે. રાજનીતિ કૃપણ છે, એટલે તેઓની કાર્કિદીના સારા અંશો દેખાઈ શકતાં નથી. રાજ્યની કિંજલ કેટલીક બાબતમાં કૃત્રિમ રીતે વધારવામાં આવે છે. વ્યાપારમાર્ગ ચડી જવાની બૂલ કરી છે. પ્રજાને હક્કો આપવાનો વિચાર કરવામાં આવે છે.

રાજકોટ:—રાજકોટ સંસ્થાન હમણાના રાજ્યકર્તાના વખતમાં બહુ આગાદ અને જનહિતલાવીવાળું થયું છે. કાલિયાવાડમાં અત્યારે કોઈ શહેર વધ્યું હોય તો તે રાજકોટ છે. તેનું કારણ કોટરસાહેબની રાજ્યાવધી કાર્કિદી બહુ સારી હતી તે છે. એક વેળા એવું મનાતું હતું કે, રાજકોટ કાલિયાવાડમાં રાજનીતિના સંબંધમાં બહુ ઉચ્ચ સ્થાન લઈ લેશે, તથાપિ

ત્રણેક વર્ષ થયાં રાજ્ય વ્યાપારપ્રવૃત્તિએ મર્યું એટલે નૃસિંહ રાખત થા', તેમ રાજનીતિ સત્તાદૃઢ-autocratic-વધારે થતા લાગી છે એટલે પ્રથમની આસાએ કાંઈક મંદ પડવા લાગી છે. આ રાજનીતિ જરૂરવાથી અને વ્યાપારવૃત્તિ ટોડવાથી શંકરસાહેબની કાર્ટિદી પાતું મૂક ઉત્તર સ્વરૂપ લઈ શકે. આ તરતમાં સુધારી લેવાય એવી વાત છે. દુષ્કિમ વશદારી તરફ રાજ્યનું વલણ કેમ થયું-તે કું ચાછ ચકતો નથી. જરૂર પ્રવૃત્તિની પ્રવૃત્તિ રાજનીતિ કરવામાં આવે છે તે. આરા રાજ્ય અને મુશ્કિલ દિવાનને માટે સાફ નથી. પ્રગણીય ખર્ચો ઠીક છે, પરંતુ વધારે ઉદાર થવાની જરૂર છે. ઉદ્યોગ પાછળ ખ્યાન ઠીક છે. દુષ્કિમ ઉપજ નહિ વધારવાનું ખ્યાન આપવાનું છે.

પાલીતાણા:—પાલીતાણાના રાજ્યકર્તા હમજાંગ ગાદીએ આવ્યા છે. તેઓએ શિશુમંજીમાં લીધું છે તે કેવું કળદાથી નિવડે છે તે જોવાનું છે. મહંમ શંકર સાહેબ માનગિરજના સમયની જાહેરાતવાલી રાજમાં નગરે પડતી નથી. જોગાની આપે એટલેઆથી વર્તવામાં રાજ્યને મૌલોગિક અને પારમાર્થિક વિષયોમાં ધણે લાભ લઈ શકે. ખીજા લોકોનું આકર્ષણ કેમ કરાય તે રાજ-કોટ રાજ્ય પામેથી જોઈ લેવાય તેનું છે. પ્રગ સામાન્ય રીતે પ્રમાદી અને તેથી નિર્ધન છે. પ્રગણીય ખર્ચો વધારવાની જરૂર છે.

લીમરી:—લીમરીના રાજ્યકર્તા વિચિત્રાનું તેમ જમલતા અનુભવી છે. રાજની સામાન્ય રાજનીતિ કૃપણ છે, છતાં કેળવણી આદિ પ્રગણીય વિષયોમાં ઠીક છે. સુવરાજ ઉદારચિત્ત દેવાથી રાજ્યને નખરોદાર રાજ્ય થયેલું જોવા મળે છે. એમ કહેવાય છે. રાજ્ય વેપાર કરે છે; એ રીકાપાત્ર વાત છે. ગીરાસો લઈ લેવાની તિકલુ ફર્યાદ મંજૂરાય છે. પ્રગ હકકોની વતો કરવામાં આવે છે, પરંતુ તેમાં કાંઈ યોગિનતા નથી. એક દેવત વ' કે છવન માળા પુણ્યયોગે થવા પામેલા રાજ પોતાના પૂર્વના અનુભવથી કેમ પ્રગનું દિવ કરવામાં આર્થપાતા નથી અથવા લીલ કરે છે એ આશ્ચર્ય છે.

વડવાણ:—વડવાણના રાજ્યકર્તા હમજાંગ ગાદીએ આવ્યા છે. તેઓ ચાંત, વિનયી અને મધુર છે, પરંતુ કાઠક નરમ (porous) છે એટલે જો મંજૂર ન રહે તો જીલ્લા રીન પણ દેરાઈ જાય. રાજના પ્રમાણમાં વ્યાપાર બહુ સારો છે; મહાજન દર મનોજગતમાં છે. મીંઝ મેકાનકીએ આપેલી સલાહ માન્ય કરી વર્તન ચલાવવાથી રાજ લાભ થશે. પ્રગણીય ખર્ચો સારો છે, છતાં વધારવા લાયક છે.

પોતાની સ્થિતિ-ટકવાનો આધાર માત્ર બ્રિટિશ અમલ પ્રત્યેની વફાદારી રાખવાથી હજી સકશે એમ માને છે તે તરફ જસ નથી. જેમ વફાદારી સ્થિતિ ટકવાનું એક કારણ છે તેમ પ્રજા અને રાજ્યોના હિતો એક સરખાં છે એમ ઉભય પણ જોવાં શીખે તેથી સ્થિતિ ટકવાનું ખરું કારણ ઉપસ્થિત થાય છે. આ વાત જાણે પણે ખૂલ્લા જોડી નથી. એ વાત ખરી છે કે, પ્રજાઓ રાજકિતમાં ભાગ લેવાની આજ્ઞામાં કેટલેક અંશે પછાત છે, પરંતુ રાજ્યકર્તાઓ પ્રજાને કોઈ વખત પોતાના રાજ્યના હિતના પ્રયોગના ગ્રંથમાં વિશ્વાસમાં લેવાનો ખ્યાલ પણ કરવા નથી, તેનો એકજ દાખલો આપું. મી. મૉન્ટેગ્યુ જ્યારે હિંદમાં આવ્યા ત્યારે રાજ્યકર્તાઓએ એકજ થઇ પોતાના દોકો ગ્રંથમાં જે વાદો મી. મૉન્ટેગ્યુને રજુ કરી હતી તેમાં કોઈ પણ રાજ્યકર્તાએ પ્રજાની આજેવાની સલાહ પણ લેવાનો પર્યાયિત પ્રયત્ન ન હોતો હોયો. પ્રજાના આજેવાનો પોતાના અંગ છે એવું જ્યાં સુધી દેશી રાજ્યકર્તાઓ નહિ જોઈ શકે ત્યાં સુધી રાજા અને પ્રજાઓના હિતોનું સમીકરણ ક્યાંથી થઈ શકે? રાજા અને પ્રજાના હિતોનું સમીકરણ થવાનો ઉપાય શું છે એ ગ્રંથોના એક મુસદ્દાએ ઘણો મંબોર વિચાર કરીને કહ્યું છે કે:—

રાજ્ય એ ગીરાશ નથી પણ 'સ્ટેટ' છે:

એવું જ્યારે રાજ્યકર્તાઓ જાણતા થશે ત્યારે જ ઉભયના હિતોનું સમીકરણ થઈ જશે એ સુખી થઈ શકશે, એ મુસદ્દાના સંબોધ અડી દે ઉતારી શકે છે:—

"Therefore, I hold that without doubt the straightest, purest, wisest and worthiest course—one which combines duty with policy—is for you and your brethren to turn their Principalities into *states*, as I have already suggested and thereby to create that identity of interests, or rather remove that apparent absence of such identity between yourselves and your subjects which is the main, indeed the only excuse for the Paramount power for interfering with the affairs of the Native States"

"આ રાજ્યથી જે એમ કહ્યું છે કે (જ્યાં સુધી સંધ્યામાં સંધ્યા, નિમિત્તમાં સંધ્યા, સંધ્યામાં સંધ્યા અને ઉપરનાં ઉપરનાં સંધ્યા—)

કર્તાએ અને સ્વાર્થ, પ્રતિષ્ઠા અને રાજનીતિને જોડે છે—આપના અને આપના ખંડુઓ (ખીજા રાજ્યકર્તાઓ) માટે એ છે કે, મેં અગાઉ કહ્યું છે તેમ આપનાં રાજ્યો જે માત્ર ગીરાસ જેવા છે તેને સંસ્થાન (સ્ટેટ) ના આકારમાં ફેરવી નાંખવા, અને તેમ કરી આપની અને આપની પ્રજાની વચ્ચે હિતોનું સમીકરણ ઉત્પન્ન કરવું, અથવા ખીજી રીતે કહીએ તો આપની અને આપની પ્રજા વચ્ચેના હિતોના સમીકરણ—એકરૂપતાને—જે અભાવ દેખાય છે તે દૂર કરવો, કે જે સમીકરણનો દેખાતો અભાવ, દેશી રાજ્યોના વિષયોમાં વચમાં આવવાનું સર્વોપરી સત્તાને મુખ્ય અને ખરેખરી રીતે એકજ બ્રહ્માનું છે.”

કાલિયાવાડના રાજ્યકર્તાઓને આ વચનો અતિ ગંભીરતાપૂર્વક લક્ષ્યમાં લેવા માટે હું આગ્રહ કરું છું. અભારે જે રાજ્યકર્તાઓ રાજ્યને પોતાના ગીરાસ માને છે અને જેમ સ્વેચ્છા થાય તેમ રાજ્યની ઉપજનો અને રાજ્ય તથા પ્રજાઓનો ઉપયોગ કરે છે તેઓ આ એક જગ્ગર મુત્સદીના શબ્દોને પૂનઃ પૂનઃ વિચારી પોતાના રાજ્યોને ખરાં સંસ્થાનનું સ્વરૂપ આપશે, તો પ્રજાઓનું જેટલું હિત છે તેનાં કરતાં પણ રાજ્યકર્તાઓ ખુદનું અને તેઓના વંશ-પરંપરાનું હિત કાયમ રહેશે, જેઓ હજી પોતાના રાજ્યને ગીરાસરૂપજ ગણી વર્તે તેના કડવાં ફળ તેઓના વંશવારસોને ભોગવવાં પડે એ સર્વાંશ સંભવિત છે.

રાજાઓની સ્થિતિ ધૃષ્ટિા ઉત્પન્ન કરનારી છે? :

આગીશ વર્ષ ઉપર હિંદના એક વાઇસરોયે આ પ્રમાણે કહ્યું હતું :—

“Indeed, I do not know in the world a more enviable position than that of the Princes of India, enjoying as they do under the aegis of the British *empire* an absolute immunity from those anxieties by which chiefly European states are perpetually exercised, namely dangers threatening them without and the fear of revolution within.”

“ખરેખર, હિંદુસ્થાનના રાજ્યકર્તાઓની સ્થિતિ કરતાં વધારે ઠગ્યાં ઉત્પન્ન કરનારું સ્થાન જગતમાં ક્યાંય દેખ એમ હું જાણતો નથી.—આ રાજ્યકર્તાઓ ક્રિડિત કલેનકાદવની યાત્રી, જે જાતની ચિંતાઓથી પુરો-પતા સંસ્થાનો નિરંતર રહે છે—એટલે કે ખદારના બચ અને અંદર અજાનાર બચની ચિંતાથી રહે છે તેની ચિંતાથી મુક્ત છે.”

સર ટી. ડબ્લ્યુ. હોલરનેસ પણ કહે છે :

"The position of an Indian Prince is in many respects an enviable one."

" એક દેશી રાજ્યકર્તાની સ્થિતિ ધન્ય સ્થિતિમાં અદેખાઈ ઉત્પન્ન કરે તેવી છે."

ઉપર પ્રમાણે જે બે મુખ્ય અધિકારીઓના વિચારો ટાંક્યા છે તે બન્ને એકમ ઉપદેશપૂર્વક બોલ્યા હશે કે જેમ એ આપણે જાણતા નથી; પણ વસ્તુસ્થિતિમાં આ શબ્દો બોલાયા છે એ નિઃસંશય છે. બાહ્યદષ્ટિએ જોતાં એટલે કે દેશીરાજ્યકર્તાઓના બાહ્ય વૈભવ, તેઓની પ્રાગ્જ્યોપર નિરંકુશતા-પૂર્વક રાજ્ય કરવાની સત્તા એ વગેરે જોઈને તેઓની સ્થિતિ ખીનજોને અદેખાઈ ઉત્પન્ન કરનારી લાગે એ સંભવિત છે; પરંતુ અરેખરી રીતે દેશી રાજ્યકર્તાઓ તેવી સ્થિતિમાં છે કે નહિ એ એક વિચારણીય પ્રશ્ન છે. જેઓ જાડી મામડીના હોમ અને જેઓ પોતાના જીવનનું કર્તવ્ય સાંસારિક વૈભવો ભોગવવામાંજ સમાયેલું માનતા હોય એવા અપવાદરૂપ રાજ્યકર્તાઓ કદાચ હોય કે જેઓને પોતાની સ્થિતિ મહા મુખી લાગતી હોય; બાકી જેઓ એક પ્રતાપી રાજ્યકર્તા બનવાની મહત્વાકાંક્ષા ધરાવતા હશે તેઓને તો પોતાની સ્થિતિ સોનાના પાંચરામાં પુરાયેલા પક્ષી જેવી લાગતી હશે; કારણકે પ્રતાપી રાજ્યકર્તા પોતાનું રક્ષણ બહારની સહાયતાથી કરે છે નહિ; તે તો પોતાની સ્વશક્તિપૂર્વક ધનું રક્ષણ કરે છે, પરંતુ અત્યારે આ વિચાર અસંધાને છે, કારણકે અત્યારે જે વસ્તુસ્થિતિ છે તેમાં ફેરફાર થવાના અત્યારે સ્વપ્નમાં પણ ચિન્તે નથી; એટલે તે સંબંધી વિચાર કરવામાં નિરર્થક વીર્ષ મુમાર્ચનું યોગ્ય નથી. ઉપરના શબ્દોથી સારે શું સાર ગ્રહણ કરવો ? જેમ એક વાહસદાપને અને એક મોટા અધિકારીને રાજ્યકર્તાઓની સ્થિતિ અદેખાઈ ઉત્પન્ન કરનારી લાગે તેવીજ રીતે ધન્ય મનુષ્યો એવા છે કે જેઓને એ પ્રમાણેજ લાગે છે. હું એમ માનું છું કે બાહ્યદષ્ટિએ જે સ્થિતિ ખીનજોને આવી મહામુખરૂપ લાગે છે તેથી દેશી રાજ્યકર્તાઓએ એક મંજીર ચેતવણી લેવા જેવું છે. જે રાજ્યકર્તાઓ પ્રવંદના નુખતે અર્થેજ પોતાનું જીવન માગવાને બદલે રાગને પોતાનો મીરાસ માની પોતાના વૈભવ અને પોતાના ખ્યાલોથી વર્ધના હોય તેઓએ એવી ચેતવણી આ ઉપરથી લેવા યોગ્ય છે કે, આવો અભિપ્રાય નહિ પામવા દેવો એ એક મુતસબિદદષ્ટિએ જોખમકારક છે. એવા

દેશી રાજ્યોના પ્રશ્નો.

લખનાર:—મનમુખજ્ઞાલ રવજીભાઈ મેહતા.

પત્ર ૧૦ મો.

(દિવસપાન, તા. ૧૦-૪-૧૯૨૦).

રોડોની શક્તિઓ: રેલ્વે કે દેશખીલવણીમાં?

મુંબઇનું 'ટાઇમ્સ ઓફ ઇન્ડિયા' પત્ર સામાન્ય રીતે દેશી અંશધારો પ્રત્યે મિત્રીભાવથી વર્તે છે. માત્ર સહેનશાહી રાજનીતિનો પ્રશ્ન હોય ત્યારે દેશી રાજ્યોના કેવા હાલ કરે છે તે વાત જોવી. વારીખ ૩૧ મી માર્ચના અંકમાં 'ટાઇમ્સે' "રેલ્વે, ઇન્ફ્રાસ્ટ્રક્ચર અને ઇન્ડિયાવાડ" એ નામનો એક મુખ્ય લેખ લખ્યો છે. એ લેખ વાંચતાં ૨૫૯ જણાઇ શકે તેમ છે કે જાહેરમાં જે એમ કહેવામાં આવે છે કે 'ટાઇમ્સ' કેટલાંક રાજ્યોનું મિત્ર છે એ વાત સાચી છે. પ્રાંગમના અને જામખરના પક્ષમાં અને મોરબીની વિરુદ્ધમાં તેણે સરકારને દોરવવા પ્રયત્ન કર્યો છે. તેમાં મોરબી રેલ્વેના કારોગારને માટે જે હકીકત જણાવવામાં આવી છે તે લગભગ અસત્ય છે. હું કશુંલ કહું છું કે, મોરબી રોડ દ્વારેમાં અસાધારણ પ્રકારના સુધારાની જરૂર છે, પણ રેલ્વેના સંબંધમાં ઇન્ડિયાવાડની ખીણ રેલ્વેઓના કરતાં મોરબી રેલ્વેનો કારભાર બપોર રીતે ખરાબ છે એવું વિષ્ણુ આપણું એ માત્ર જાણ છે. જેમ ખીણ રેલ્વેઓની જુદી જુદી નાની મોટી ખામીઓ છે તેવી ખામીઓ મોરબી રેલ્વેની નહિ હોય એમ હું કહેતો નથી, પણ હું પુરવાર કરવાની સિધ્ધિમાં છું કે, મોરબી રેલ્વેને ૨૮૬ જેવો વિનય છે અને વિવાદોની કાળજી રાખે છે તે કરતાં ખીણ

રેલ્વેઓ બરૂંદર ઓછો વિનયી અને ઓછી કાળજી રાખનાર સ્ટાફ ધરાવે છે. બીજી રેલ્વેઓમાં માણસોને બકરાંની પેઠે સીંચવામાં આવે છે તેવું તો બરૂંદર મોરખી રેલ્વેમાં થતું નથી. રેલ્વેના સ્ટાફને વધારે પગારોની બરૂંદર છે, પણ તેથી રેલ્વેનો સ્ટાફ બીજા કરતાં નાસદાયક છે એવું કહેવાય તેમ છેજ નહિ, એથી ઉલટું વધારે સારો છે. મારી એક્સ ખાત્રી છે કે, જી. આઈ. પી. રેલ્વેના મંકડો મોરખી લાઇન કરતાં સોગણાથી પણ વધારે હશે. મોરખી સ્ટેટ રેલ્વે કરે અથવા ધ્રાંગધ્રા કે જનમનગર રાજ્ય કરે તેમાં મને તો બધાંનું ડહાપણ લાગતુંજ નથી. એટલે-મોરખી રેલ્વેને લાઇન વધારવા દેવી અને ધ્રાંગધ્રા અથવા જનમનગરને ન વધારવા દેવી એ હેતુથી મોરખી રેલ્વેનો હું બચાવ કરતો નથી, પણ 'ટાઇમ્સ' જેટી રીતે કોયો પક્ષપાત કરે છે તે બતાવવા માટેજ આટલું કહેવું પડ્યું છે.

શહેનશાહી રાજનીતિ રેલ્વે વધારવાની છે અને તેથી સરકાર બ્યારે તેવી લાઇનની વૃદ્ધિ કરવાની સ્ટેટો પાસે સહાયતા માંગે ત્યારે સ્ટેટોએ તે મદદ આપવી એ જૂઠ્ઠી વાત છે, પરંતુ માત્ર કમાઇ કરવાની ખાતર સ્ટેટોએ પોતાની શક્તિઓ અને નાણાં વાપરવા એ વાત રાજ પ્રજાના હિત અર્થે નુકશાન-કારક છે. સ્ટેટો પોતાનું નાણું અને પોતાની શક્તિઓ જો પોતાના મંસ્થાનને ખીલવવામાં-સ્વદેશી હુન્નર ઉદ્યોગો જનમાવવામાં અને નહેરુકામ કરવામાં વાપરે તો પ્રજા અને રાજ ખરા સુખને માર્ગે મૂકાય-જો મને ખરું પુછો તો હું એમ માનું છું કે સ્ટેટોએ રેલ્વેઓ બાંધી પોતાને માટે રાજકીય પર-તંત્રતા બહારી લીધી છે. ઉપરાંતમાં રેલ્વેથી દુષ્કાળમાં કાઢિયાવાડને લાભ થવાની જે લાલચ બતાવવામાં આવે છે તે તદ્દન ખોટી છે. કાઢિયાવાડ એ ખેતીવાડીનો પ્રદેશ છે અને તેમાં અનાજનો પાક વધારે થાય છે. બ્યારે રેલ્વે નહોતી ત્યારે એ અનાજ બહાર જતું નહિ તેથી એટલું સસ્તું મળતું કે લોકો સર્વથા સુખી રહેતા, એટલુંજ નહિ પણ દુષ્કાળના પ્રમંથોની સામે રક્ષણ કરવા માટે ત્રણ ત્રણ વર્ષના ખેરાક પૂરતું અનાજ પ્રજા સાચવી શકતી હતી. તેને બદલે રેલ્વે થયા બાદ ઘણું અનાજ બહાર તણાઇ જાય છે, અને દુષ્કાળ પડે ત્યારે મોંઘા ભાવો ખરચી બહારથી લાવવામાં આવે છે. રેલ્વેથી દેશને આ રીતે મહા નુકશાન થયું છે. જો દેશી રાજ્યો હાલ હોય તો રેલ્વે ચલાવવાના વિજયમાંથી ખસી જઈ પોતાના દેશની ખીલવણી પાછળ પોતાની શક્તિઓ અને નાણાં વાપરે એમાંજ સર્વાંશે તેઓનું હુવતર છે. મોરખી હાઇર સાલેબ જેવા વિચિક્ષણ રાજ્યકર્તા રેલ્વેની પાછળ શામાટે પોતાની

સક્રિયતા અને નાણાં વાપરી હાથે કરી પરતગતી બેઠારી લે છે? જે સલાહ હતું મોરબીને આપું છું તેજ માંગના, જમનગર અને બીજાં તમામ દેશી રાજ્યોને આપું છું-જે તેઓનો દિવસ ઘેર હોય તો હવે તેઓએ પોતાની પરીક્ષાસક્તિ વાપરતાં શીખવું જોઈએ. પણ અને નથી લાગતું કે તેઓ તેમ કરે, ત્યારથી દેશી રાજ્યોપર મદદ બેઠો છે ત્યારથી તેઓ પોતાનું વારસા-વિકસિત કર્યા છે તે જોવાં બૂલી ગયા છે. શહેનશાહી રાજનીતિને સહાય જોતી હોય ત્યારે બસે દેશી રાજ્યો પોતાનો પ્રયોગ સુખેથી આપે, પરંતુ માત્ર કમાણી કરવાની જુદીથી આ માર્ગે જાય છે એનું રજા અવિધ્યન કરેશે.

ઉપજવૃદ્ધિનું શિક્ષણ:

જુનાગઢના પુરાણ નવાજ તા. ૩૧ મી. માર્ચે જુનાગઢની ગાદીએ બેઠા છે. તેઓ એક પ્રભાવિષ્ય રાજ્યકર્તા નીકળે એમ આપણે કમળીયું. નવાખના ગાદીના અભિષેક વેળાએ મુંબઈના ગવર્નરના કાઠિયાવાડ ખાતેના આદલ્લા મી. ૦ મેદાનજીએ જે આપણું કર્તુ દર્શવું તે જૂદી જૂદી દૃષ્ટિમિત્રથી વિચારવા ચોખ્ખું છે, મી. ૦ મેદાનજીએ એક સારા અમલદાર વંસીકે કાઠિયાવાડમાં પ્રશંસામાં છે, કારણ કે તે વારંવાર રાજ્યકર્તાઓને પ્રભુત્વની સલાહ આપે છે. મી. ૦ મેદાનજીની તે એવાં છતાં તે દરેક રાજ્યકર્તાના રાજ્યારોહણ વેળાએ ઉપજ વધારવાની જે વાત કરે છે તે તેઓનાં મનથી મરે તેથી નિર્દોષ અને મહત્વવાળી હોય છતાં પ્રજાને માટે તે ઘણીજ નુકસાનકારક નીવડે છે. ધણા કાગથી હું જોઉં છું કે દરેક પોલિટીકલ ઓફીસર રાજ્યાભિષેકના પ્રમેદામણ વખતે વડેણું સંગળે ઉપર ઉપર વધારવાના મંત્રકારો સહજુદિથી રહે છે. ઉપજ વસુલાતની મેરજ્યવરણથી જોઈ આપતી હોય તે સારા કાર-મારથી એન્ડમિન્ટ્રેશનોએ વ્યવસ્થાથી લીધી હોય અને તેથી ઉપજ વધારી હોય તેને માટે કાંઈ કહેવું એ ચોખ્ખું છે, પરંતુ પ્રજા ઉપર નવા નવા કરો ધોખીને અથવા બીજી રીતે પ્રજામાંથી પૈસા લઈને અને નહિ કે દુષકરિયોગી રીતે, ઉપજ વધારી હોય તેમાં વખાણ કરવા જેવું કાંઈ છેજ નહિ. મી. ૦ કાનજીએ ૨૫ લાખની ઉપજથી ૬૦ લાખની ઉપજ વધારવાનું માન એન્ડ-મિન્ટ્રેશનને આપ્યું છે, પણ જુનાગઢ રાજ્યે કાંઈ નવા દુષકરિયોગથી આ પજ વધારી હોય એવું દેખાતું નથી. તેની સાથે જોવાનું તો એ છે કે ૩૦ ૧ ૨૫ લાખની ઉપજની શ્રદ્ધિ છતાં ૩૦ થી ૩૫ લાખના અર્ધા રૂપીઆ જાણીય ખર્ચોની શ્રદ્ધિમાં વાપરવામાં આવ્યા નથી. દેશીરાજ્યકર્તાઓને

રેલ્વેઓ જરૂર ઓછો વિનયી અને ઓછી કાળજી રાખનાર સ્ટાફ ધરાવે છે. ખીજી રેલ્વેઓમાં માણસોને બંકરાંની પેઠે સૌંચવામાં આવે છે તેવું તો જરૂર મોરબી રેલ્વેમાં થતું નથી. રેલ્વેના સ્ટાફને વધારે પગારોની જરૂર છે, પણ તેથી રેલ્વેનો સ્ટાફ ખીજા કરતાં નાસદાયક છે એવું કહેવાય તેમ છેજ નહિ, એથી ઉલટું વધારે સારો છે. મારી ચોક્કસ ખાત્રી છે કે, જી. આઈ. પી. રેલ્વેના મંકડો મોરબી લાઇન કરતાં સોગણાથી પણ વધારે હશે. મોરબી સ્ટેટ રેલ્વે કરે અથવા ધ્રાંગધ્રા કે જામનગર રાજ્ય કરે તેમાં મને તો બધાંનું હડાપણ લાગતુંજ નથી. એટલે-મોરબી રેલ્વેને લાઇન વધારવા દેવી અને ધ્રાંગધ્રા અથવા જામનગરને ન વધારવા દેવી એ હેતુથી મોરબી રેલ્વેનો હું બચાવ કરતો નથી, પણ 'ટાઇમ્સ' ઓટી રીતે કેવો પક્ષપાત કરે છે તે બતાવવા માટેજ આટલું કહેવું પડ્યું છે.

શહેનશાહી રાજનીતિ રેલ્વે વધારવાની છે અને તેથી સરકાર બ્યારે તેવી લાઇનની વૃદ્ધિ કરવાની સ્ટેટો પાસે સહાયતા માંગે ત્યારે સ્ટેટોએ તે મદદ આપવી એ જૂઠી વાત છે, પરંતુ માત્ર કંમાઇ કરવાની ખાતર સ્ટેટોએ પોતાની શક્તિઓ અને નાણાં વાપરવા એ વાત રાજ્ય પ્રજાના હિત અર્થે તુકશાન-કારક છે. સ્ટેટો પોતાનું નાણું અને પોતાની શક્તિઓ બે પોતાના સંસ્થા-નને ખીલવવામાં-સ્વદેશી હુતર ઉલોગો જન્માવવામાં અને નહેરકામ કરવામાં વાપરે તો પ્રજા અને રાજ્ય ખરા સુખને માર્ગે મૂકાય-જો મને ખરું પુછો તો હું એમ માનું છું કે સ્ટેટોએ રેલ્વેઓ બાંધી પોતાને માટે રાજકીય પર-વંત્રવા બેઠારી લીધી છે. ઉપરાંતમાં રેલ્વેથી દુષ્કાળમાં કાઢિયાવાડને લાભ થવાની જે લાક્ષ્ય બતાવવામાં આવે છે તે વહન ઓટી છે. કાઢિયાવાડ એ ખેતીવાડીનો પ્રદેશ છે અને તેમાં અનાજનો પાક વધારે થાય છે. ત્યારે રેલ્વે નહોતી ત્યારે એ અનાજ બહાર જતું નહિ તેથી એટલું સસ્તું મળતું કે લોકો સર્વથા સુખી રહેતા, એટલુંજ નહિ પણ દુષ્કાળના પ્રમંથોની સામે રક્ષા-કરતા. માટે વધુ રાજ્ય વરતા ખોરાક પૂરતું અનાજ પ્રજા માથેથી શકતી હતી. તેને બદલે રેલ્વે થયા બાદ ધાણું અનાજ બહાર તગણા બંધ છે અને દુષ્કાળ થઈ ત્યારે મોંઘા ભાંગે ખરેખરી બહારથી લાવવામાં આવે છે. રેલ્વેથી દેશને આ રીતે મહા નુકસાન થતું છે. બે દેશી રાજ્યો કાચા હોય તો રેલ્વે ચકા-વવાના નિયમનાથી ખસી જઈ પોતાના દેશની ખીલવવાની પાલખ પોતાની શક્તિઓ અને નાણાં વાપરે એમાંજ સર્વકે તેઓનું હિતજ છે. મોરબી સ્ટેટ રેલ્વેને જોડે નિયંત્રણ રાજ્યના રેલ્વેની પાલખ પ્રમાણે પોતાની

સક્રિયો અને નાણાં વાપરી હાથે કરી પરનંવતા બેઠારી સે છે? જે સલાહ હું મેલખીને આપું છું તેમ માંગધા, જમનગર અને બીજાં તમામ દેશી રાજ્યોને આપું છું-જે તેઓનો દિવસ ઘેર હોય તો હવે તેઓએ પોતાની પરીક્ષાશક્તિ વાપરતાં ધીમપું જોઈએ. પણ મને નથી લાગતું કે તેઓ તેમ કરે, ત્યારથી દેશી રાજ્યોપર ગ્રહ જોડા છે ત્યારથી તેઓ પોતાનું વાસ્તવિક દિવસ ક્યાં છે તે જોતાં બૂલી ગયા છે. શહેનશાહી રાજનીતિને સંકાય જોતી હોય ત્યારે બધે દેશી રાજ્યો પોતાનો શત્રો મુખેથી આવે, પરંતુ માત્ર કમાણી કરવાની શુદ્ધિ આ માર્ગે નાય છે એનું હજી અવિશ્યજ કહેશે.

ઉપજવૃદ્ધિનું શિક્ષણ :

જુનાગઢના પુરાન નવાજ વાં ૩૧ મી માર્ચે જુનાગઢની માદોષી બેઠા છે. તેઓ એક પ્રગતિપ્રિય રાજ્યકર્તા નીકળે એમ આપણે દમ્ભીશું. નવાખના માદોના અંબિષેક વેળાએ યુગદ્ધના ગવર્નરના કાર્યાવાહ 'ખાતેના આદલા મીં' મેદાનકીએ જે બાપણું કંપું હતું તે જૂઠ્ઠી જૂઠ્ઠી દલખિંદુથી વિચારવા યોગ્ય છે, મીં મેદાનકી એક સારા અમલદાર વસીકે કાર્યાવાહમાં પ્રશંસાયા છે, કારણ કે તે વારંવાર રાજ્યકર્તાઓને પ્રજાસંમતની સલાહ આપે છે. મીં મેદાનકીની તે સેવા છતાં તે દરેક રાજ્યકર્તાના રાજ્યારોહણ વેળાએ ઉપજ વધારવાની જે વાત કરે છે તે તેઓના મનથી ગમે તેવી નિર્દોષ અને મહત્વવાળી હોય-છતાં પ્રજાને માટે તે ધણીજ તુલ્યાનકરક નીવડે છે. ધણા કાળથી હું જોઉં છું કે દરેક પોસિટીવલ ઓપીસર રાજમાનિકના પ્રશ્નો દાખલ વધના વડણ રાજ્યો ઉપર ઉપજ વધારવાના સંસ્કારો સદ્ગુદ્ધિથી પાડે છે. ઉપજ વધુલાવની મેરુવ્યવસ્થાથી જોઈતી આવતી હોય તે સારા કાર-ખારથી મિન્દ્રેશનોએ વ્યવસ્થાથી લીધી હોય અને તેથી ઉપજ વધારી હોય તેને માટે કાંઈ કહેવું એ યોગ્ય છે. પરંતુ પ્રજા ઉપર નવા નવા કરો નાંખીને અથવા ખીજી રીતે પ્રજામોથી પેસા લઈને અને નદિ કે દુધઉરદોગો કરીને, ઉપજ વધારી હોય તેમાં વખાણુ કરવા જેવું કાંઈ છેજ નહિ. મીં મેદાનકીએ ૨૫ લાખની ઉપજથી ૬૦ લાખની ઉપજ વધારવાનું માન એક-મિન્દ્રેશને આપ્યું છે, પણ જુનાગઢ રાજ્યે કેમ નવા દુનરકેદોગથી આ ઉપજ વધારી હોય એનું દેખાતું નથી. તેની સાથે જોવાનું તો એ છે કે ૩૦ થી ૪૫ લાખની ઉપજની શક્તિ છતાં ૮૦ થી ૩૫ લાખના અર્ધા રૂપીઆ પ્રગતિપ્રિય ખર્ચોની શક્તિમાં વાપરવામાં આવ્યા નથી. દેશીરાજ્યોકર્તાઓને

રેલ્વેઓ જરૂર જોઈએ વિનયી અને જોઈથી કાળજી રાખનાર સ્ટાફ ધરાવે છે. ખીજી રેલ્વેઓમાં માણસોને બકરાંની પેઠે સોંપવામાં આવે છે તેવું તો જરૂર મોરબી રેલ્વેમાં થતું નથી. રેલ્વેના સ્ટાફને વધારે પગારોની જરૂર છે, પણ તેથી રેલ્વેનો સ્ટાફ ખીજા કરતાં ત્રાસદાયક છે એવું કહેવાય તેમ છેજ નહિ, એથી ઉલટું વધારે સારો છે. મારી ચોક્કસ ખાત્રી છે કે, જી. આઈ. પી. રેલ્વેના મંકડો મોરબી લાઇન કરતાં સોગણાથી પણ વધારે હશે. મોરબી સ્ટેટ રેલ્વે કરે અથવા ધ્રાંગધ્રા કે જામનગર રાજ્ય કરે તેમાં મને તો બધાંનું હડાપણ લાગતુંજ નથી. એટલે-મોરબી રેલ્વેને લાઇન વધારવા દેવી અને ધ્રાંગધ્રા અથવા જામનગરને ન વધારવા દેવી એ હેતુથી મોરબી રેલ્વેનો હું બચાવ કરતો નથી, પણ 'ટાઇમ્સ' ખોટી રીતે કેવો પક્ષપાત કરે છે તે બતાવવા માટેજ આટલું કહેવું પડ્યું છે.

શહેનશાહી રાજનીતિ રેલ્વે વધારવાની છે અને તેથી સરકાર બ્યારે તેવી લાઇનની વૃદ્ધિ કરવાની સ્ટેટો પાસે સહાયતા માંગે ત્યારે સ્ટેટોએ તે મદદ આપવી એ જૂઠી વાત છે, પરંતુ માત્ર કમાઈ કરવાની ખાતર સ્ટેટોએ પોતાની શક્તિઓ અને નાણાં વાપરવા એ વાત રાજ્ય પ્રજાના હિત અર્થે નુકશાન-કારક છે. સ્ટેટો પોતાનું નાણું અને પોતાની શક્તિઓ જો પોતાના અંતર્યામને ખીલવવામાં-સ્વદેશી હુતર ઉઘોગો જન્માવવામાં અને નહેરકામ કરવામાં વાપરે તો પ્રજા અને રાજ્ય ખરા સુખને માર્ગે મૂકાય-જો મને ખરું પુછો તો હું એમ માનું છું કે સ્ટેટોએ રેલ્વેઓ ખાંધી પોતાને માટે રાજકીય પર-તંત્રવા બહારી લીધી છે. ઉપરાંતમાં રેલ્વેથી દુષ્કાળમાં કાઠિયાવાડને લાભ થવાની જે લાલચ બતાવવામાં આવે છે તે તદ્દન ખોટી છે. કાઠિયાવાડ એ ખેતીવાડીનો પ્રદેશ છે અને તેમાં અનાજનો પાક વધારે થાય છે. ત્યારે રેલ્વે નહોતી ત્યારે એ અનાજ બહાર જતું નહિ તેથી એટલું સસ્તું મળતું કે લોકો સર્વથા સુખી રહેતા, એટલુંજ નહિ પણ દુષ્કાળના પ્રમંગોની સામે રક્ષણ કરવા માટે ત્રણ ત્રણ વર્ષના ખોરાક પૂરતું અનાજ પ્રજા સાચવી શકતી હતી. તેને બદલે રેલ્વે થયા બાદ ઘણું અનાજ બહાર તણાઈ જાય છે, અને દુષ્કાળ પડે ત્યારે મોંઘા બાંધે ખરચી બહારથી લાવવામાં આવે છે. રેલ્વેથી દેશને આ રીતે મદદ નુકશાન થયું છે. જો દેશી રાજ્યો હાથ દોય તો રેલ્વે ચલાવવાના વિષયમાંથી ખસી જઈ પોતાના દેશની ખીલવાળી પાછળ પોતાની શક્તિઓ અને નાણાં વાપરે એમાંજ સર્વાશે તેઓનું હિતવર છે. મોરબી હકાર સાહેબ જેવા વિચિત્રણ રાજ્યકર્તા રેલ્વેની પાછળ શાનાટે પોતાની

સક્રિયો અને નાણાં વાપરી હાથે કરી પરતવતા બેઠારી લે છે? જે સલાહ હું મેરઝીને આપું છું તેજ પ્રાંત્રા, જામનગર અને ગીર્જા તમામ દેશી રાજ્યોને આપું છું-તે તેઓનો દિવસ ઘેર હોય તો હવે તેઓએ પોતાની પરિણાસક્રિય વાપરતાં સીખવું જોઈએ. પણ મને નથી લાગતું કે તેઓ તેમ કરે, ત્યારથી દેશી રાજ્યોપર પ્રહાર બેઠો છે ત્યારથી તેઓ પોતાનું વાસ્તુવિક દિવ હમાં છે તે જોતાં જૂલી ગયા છે. ઇહેનચાલી રાજનીતિને સદાય જોતી હોય ત્યારે બસે દેશી રાજ્યો પોતાનો પ્રયોગ મુખેથી આપે, પરંતુ માત્ર ક્રમાણી કરવાની જુદીથી આ માર્ગે જાય છે એનું ફળ બલિષ્ઠત્વ કહેશે.

ઉપજવૃદ્ધિનું શિક્ષણ :

જુનાગઢના કુશાન નવાજ તા. ૩૧ મી માર્ચે જુનાગઢની ગાદીએ બેઠો છે. તેઓ એક પ્રજાપ્રિય રાજ્યકર્તા નીકળે એમ આપણે હૃદયથીશું. નવાજના ગાદીના અભિષેક વેળાએ મુંબઈના ગવર્નરના હાકિયાવાડ ખાતેના આદલ્લા મીં મેકાનકીએ જે બાધણ કર્યું હતું તે જૂઠી જૂઠી દૃષ્ટિનુંદુષ્ટી વિચારવા યોગ્ય છે, મીં મેકાનકી એક સારા અમલદાર વરિંકે હાકિયાવાડમાં પ્રશંસામાં છે, કારણ કે તે વારંવાર રાજ્યકર્તાઓને પ્રજાતંત્રની સલાહ આપે છે. મીં મેકાનકીની તે સેવા છતાં તે દરેક રાજ્યકર્તાના રાજ્યારોદધુ વેળાએ ઉપજ વધારવાની જે વાત કહે છે તે તેઓના મનથી ગમે તેવી નિર્દોષ અને અદલ્તવાળી હોય છતાં પ્રજાને માટે તે વળીજ નુકસાનકારક નીવડે છે. ધણા હાજથી નું જોડે છું કે, દરેક પોલિટીકલ ઓફીસર રાજ્યાભિષેકના પ્રમંત્રે દોમળ વધના વરણ રાજ્યો ઉપર ઉપજ વધારવાના મંરકારો સદ્જુદિથી ખાટે છે. ઉપજ વધુલાવની મેરઝવરથાથી જોઈતી આવની હોય તે સારા કાર-બારથી એમિન્ટ્રેશનોએ વ્યવસ્થાથી લીધી હોય અને તેથી ઉપજ વધારી હોય તેને માટે હાંધ કહેવું એ યોગ્ય છે, પરંતુ પ્રજા ઉપર નવા નવા કરો નાંખીને અથવા ખીછ રીતે પ્રજામાંથી પૈસા લઈને અને નહિ કે દુષ્કરદોષો કરીને, ઉપજ વધારી હોય તેમાં વખાણ કરવા જેનું કાંઈ હેજ નહિ. મીં મેકાનકીએ ૨૫ લાખની ઉપજથી ૫૦ લાખની ઉપજ વધારવાનું માન એક-મિન્ટ્રેશને આપ્યું છે, પણ જુનાગઢ રાજ્યે કેટલું નવા દુષ્કરદોષોથી આ ઉપજ વધારી હોય એનું દેખાતું નથી. તેની સ્થિતિ જોવાનું તો એ છે કે ૩૦ થી ૫૫ લાખની ઉપજની શદિ છતાં ૩૦ થી ૩૫ લાખના અર્ધાં દર્ષાવા પ્રજાની અર્ધાંની શદિમાં વાપરવામાં આવ્યા નથી. દેશીરાજ્યકર્તાઓને

રેલ્વેઓ બહાર જોઈએ વિનયી અને જોઈએ કાળજી રાખનાર સ્ટાફ ધરાવે છે. બીજી રેલ્વેઓમાં માણસોને બકરાંની પેઠે સૌંચવામાં આવે છે તેવું તો બહાર મોરબી રેલ્વેમાં થતું નથી. રેલ્વેના સ્ટાફને વધારે પગારોની બહાર છે, પણ તેથી રેલ્વેનો સ્ટાફ ખીખા કરતાં ત્રાસદાયક છે એવું કહેવાય તેમ છેજ નહિ, એથી ઉલટું વધારે સારો છે. મારી ચોક્કસ ખાત્રી છે કે, છ. આઈ. પી. રેલ્વેના મંદિરો મોરબી લાઇન કરતાં સોગણથી પણ વધારે હશે. મોરબી સ્ટેટ રેલ્વે હશે અથવા ધ્રાંગધ્રા કે જામનગર રાજ્ય કરે તેમાં મને તો બધાંનું ઉદાપણ લાગતું જ નથી. એટલે-મોરબી રેલ્વેને લાઇન વધારવા દેવી અને ધ્રાંગધ્રા અથવા જામનગરને ન વધારવા દેવી એ હેતુથી મોરબી રેલ્વેનો હું બચાવ કરતો નથી, પણ 'સાક્ષ્ય' ખેડી રીતે કેવો પક્ષપાત કરે છે તે બતાવવા માટેજ આટલું કહેવું પડ્યું છે.

સંવેદનશીલ ગાંધીજી રેલ્વે વધારવાની છે અને તેથી સરકાર બ્યારે તેવી લાઇનની રૂઢિ કરવાની સ્ટેટ પાસે સહાયતા માંગે ત્યારે સ્ટેટએ તે મદદ આપતી એ જુદી વાત છે, પરંતુ માત્ર કમાઈ કરવાની ખાતર સ્ટેટએ પોતાની શક્તિઓ અને નાણાં વાપરવા એ વાત રાજ્ય પ્રગતિના હિત અર્થે નુકસાન-દાયક છે. સ્ટેટ પોતાનું નાણું અને પોતાની શક્તિઓ બે પોતાના સંસ્થાનને ખીસવવામાં-સ્વદેશી દુનર કિલોગ્રા બનાવવામાં અને નહેરુકામ કરવામાં વાપરે તો પ્રગતિ અને રાજ ખરા સુખને માર્ગે મુકાય-જો મને ખરું પુછો તો, હું એમ માનું છું કે સ્ટેટએ રેલ્વેઓ બાંધી પોતાને માટે રાજકીય પર-તંત્રના બેઠાની લીધી છે. ઉપરાંતમાં રેલ્વેથી કુશળમાં કાઢિયાવાડને લાભ થવાની જે લાલચ બતાવવામાં આવે છે તે વહન ખોટી છે. કાઢિયાવાડ એ ખેતીવાડી પ્રદેશ છે અને તેમાં અનાજનો પાક વધારે થાય છે. બ્યારે રેલ્વે નહેરુની ત્યારે એ અનાજ વધારે બનું નહિ તેથી એટલું સસ્તું મળતું કે લોકો નહેરુના કાંચા રોટલા એટલું જ નહિ પણ કુશળ પ્રમોગની મામે રમણ કમલ, મારે મદુરુ વગેરેના ખોરાક વસ્તુ અનાજ પ્રગતિ માયરી શક્તી હતી. તેને બદલે રેલ્વે દ્વારા ખોરાક વાળું અનાજ બહાર તમારું વ્યય છે અને કુશળ પોતે ત્યારે મોટા ભાગે અસ્થિ બહારથી લાવવામાં આવે છે. રેલ્વેથી દેશને રા. રીતે પણ કુશળ થતું છે. જે જેની રાજ્યે, રાજ્ય દેશને રેલ્વે મદદ-વગરના વિગતવારના નહિ. મદદ વિગતવાર દેશની બહારની ખાસ પોતાની શક્તિઓ અને તમારું માર્ગે અનાજ વધારે તેમજ કુશળ છે. મોરબી રેલ્વે કાઢિયાવાડને નુકસાન નહિ કરતી ખાસ, મોરબી પોતાની

મુખ્ય દરીને પ્રજાની પરાવલ્લંબન દૃષ્ટિએ આભારી હતી. દરેક પક્ષ કાલિ-
યાવાદમાં એક વર્ષ અને તે પછી કેળવણી વર્ષ છે કે, જે વચ્ચે આવકા-
ની રાજનીતિનો અસ્ત છે. આ પરાવલ્લંબનની આદત એટલી દૃઢ થઈ ગઈ છે,
કે, જેના પરિણામમાં પ્રજા પોતાની જવાબદારીનું બાનજ બૂલી મૂકે છે.
દમબુનિયત વાગે દાખલો લઈએ. દેશી રાજ્યોમાં પ્રજાકીય જંબારણું દાખલ
કરાવવાનું કામ પણ અંગ્રેજ સરકારનું હોય એવું માનનારા બહુપણ છે. દે-
સાક એવું માનનારા છે કે, દેશી રાજ્યોમાં જુલારણા દેવી જોઈએ તેને માટે
અંગ્રેજ સરકાર કમીશન નીમે, કાલિયાવાડના રાજ્યો પ્રાંતિક સરકારની સાથેના
વ્યવહારમાં રહે તેમાં મારે મન પ્રજાને માટે દોષ વિશેષ આપું નથી થઈ
જવાનું, પણ જેઓ પ્રાંતિક સરકારની સાથે રહે એવું મુજબ છે તેઓમાં જે
બાવ રહેલો છે તે બાવ પરાવલ્લંબનનો છે. આ સ્થળે હું કોઈની બુલચૂક
જેવા બોલો નથી. હું જે જોવા બોલો છું તે એ છે કે કાલિયાવાડની પ્રજા
પોતાની નૈતિક જવાબદારી અથવા કાર્તવ્યશુદ્ધિ ચૂકી જતાથી પરાવલ્લંબનની
આદતને બદલે પરાવલ્લંબનની આદતથી સંસ્કાર પામી છે અને તેના
પરિણામે તે નિર્માણ થઈ છે. પરાવલ્લંબન ઉપર આધાર રાખવો એને હું
મર્મવ્યુતપાત્રું અથવા ધર્મચૂકવાપણું કહું છું. મહાત્મા ગાંધીજીએ જ્યારે
કોંગ્રેસમાં પંજાબ સંબંધી પ્રજાને કષ્ટો અપાવનારો દરમિય પક્ષાર કરાવ્યો ત્યારે
પ્રોફેસર સભ્યમર્તિએ કહ્યું હતું કે પોતાની પ્રજાને કિવાની પાડનારા
દરાવ હિંદમાં થઈ શકે. પ્રોફેસર સભ્યમર્તિનું કથન પંજાબના દરાવના સંબં-
ધમાં યોગ્ય હોય કે ન હોય, પણ અને તેનું કથન કાલિયાવાડને માટે કરવું
પડે છે. જો કરતાં પડેલી જૂલી કહેવત “પોતાની જામ કિયાડી કરવી નહિ”
કાલિયાવાડી પ્રજા વધારે વાપરે છે, પરંતુ મારી મજૂરી પ્રમાણે. કાલિયાવાડી
પ્રજાએ જ સાચી વધારે વાર પોતાની જામ કિયાડી કરી. કાલિયાવાડના
સંસ્થાનોને પરવડત જનારો છે. રાજ્યકારોનાર બરાબર ન હોય તે બરાબર
કરવા અથવા પ્રજાની આમુક જરૂરીઆતો હોય તે પૂરી કરવા પ્રજાએ પોતાના
જામ ઉપર આધાર રાખવો જોઈએ કે બદ્દારની મદદ ઉપર આધાર રાખવો
જોઈએ? અંગ્રેજ સરકાર અને દેશી રાજ્યોના સંબંધ એવા પ્રકારે જોવાયેલો
છે કે, અંગ્રેજ સરકાર પ્રત્યે દેશી રાજ્યો એટલે કે રાજ્યકર્તાઓ અને પ્રજા-
ઓએ વડીલ અને મિત્રભાવપૂર્વક વર્તવું જોઈએ, પરંતુ પોતાના નજીકના
રાજ્યકર્તા વિરુદ્ધ અંગ્રેજ સરકાર પાસે જઈએ એ વાત અંગ્રેજ સરકાર આપણી
જોઈએ નિમિત્તની નમગામ માન્યાવિના ન રહે; એવી તે વિચિત્ર છે. પોતાના

આવી કુમળી વયે ઉપજ વધારવાના સંસ્કારો આપવાનું છેલ્લા સો વર્ષથી ચાલે છે. અને તેના પરિણામમાં એ કુમળા રાજ્યો ઉપજ વધારવાના રવાડે ચડી ગયા છે, જેનું પરિણામ પ્રજાસૂક્ષ્મ જવામાં આવ્યું છે. હું ઇચ્છું છું કે, મી. મેક્ડોનલ્ડનું આ વાત ઉપર ધ્યાન ખેંચવામાં આવે અને આવી સલાહનું ઝેરી પરિણામ આવે છે તે વાત તેઓ જોઈ ભવિષ્યમાં ગાદીએ બેસતા રાજ્યકર્તાને આવી વાત કરવાના જોખમો જુએ. આવા આવા વિષયો ઉપર જાહેર હિલચાલ કરનારાઓએ ખંચુસ ધ્યાન આપવું જોઈએ અને યોગ્ય રીતે સરકારી અસલદારોને સમજાવવા જોઈએ.

પરાવલંબની અને ધર્મચૂકેલી પ્રજા :

કાઠિયાવાડના રાજકીય ઇતિહાસનું બરાબર નિરીક્ષણ કરવામાં આવે તો એટલું સ્પષ્ટ જણાઈ આવે તેમ છે કે કાઠિયાવાડની પ્રજાએ જોડેલા સ્વાવલંબન ઉપર આધાર રાખ્યો હોય તેના કરતાં પરાવલંબન ઉપર વધારે આધાર રાખ્યો છે. કાઠિયાવાડ પરાક્રમી હતું; તેમાંથી માણસો બહારવટે નીકળતા હતા, પ્રજાએ ઉચાળા ભરી ચાલી જતી હતી, ખાલિજો ત્રાગાં કરતાં હતા એ જો કે ઇતિહાસસિદ્ધ વાત છે; અને એ સઘળાં સ્વાવલંબનના ઉદાહરણો છે, તથાપિ સ્વાવલંબનના ઉદાહરણો અને પરાવલંબનના ઉદાહરણોની ન્યારે સરખામણી કરીએ છીએ ત્યારે પરાવલંબનના ઉદાહરણો ખુબ ખજવત્તર જણાય છે. પરાવલંબન હું એને કહું છું કે, ન્યારે રાજ્યમત્સ સુખદાય ન હોય ત્યારે પ્રજાએ પોતાનું નૈતિક બળ સિદ્ધ કરી રાજ્યમત્સને વ્યવસ્થિત કરવાને બદલે બહારના રાજ્યની મદદ માંગી રાજ્યમત્સને જે વ્યવસ્થિત કરાવે તે. અંગ્રેજ સરકારના આવવા પહેલાં મુસલમાની અને ખ્રીસ્તી રાજ્યોની મદદ પ્રજાએ ઘણીવાર લેવામાં આવ્યાના દૃષ્ટાંતો ઇતિહાસ પૂરા પાડે છે. અંગ્રેજ સત્તા કાઠિયાવાડ ઉપર જમાવટ કરી શકી તેમાં પણ પ્રજાની પરાવલંબનદષ્ટિ મુખ્ય કારણ છે. પોતાના રાજ્યકર્તાઓ યોગ્ય પાડેથી ઉતરી ગયા હોય ત્યારે પ્રજાએ તેની સામે પોતાનો સત્યાગ્રહ બતાવી તેને યોગ્ય માર્ગે લઈ જવાના પ્રયત્નો જો કે અંગ્રેજી અમલના પરિચય પહેલાં ઘણીવાર કરવામાં આવતા હતા, તથાપિ અંગ્રેજી અમલ પડી તો સત્યાગ્રહથી સ્વાવલંબનનું ચેતન પ્રજાએ લગભગ સંપૂર્ણપણે ત્યાગી દીધું છે. દેશી રાજ્યોના સંબંધમાં અંગ્રેજ સરકારની જે વચમાં આવવાની રાજ્યકર્તા-Policy of intervention પ્રથમ ચાલુ હતી અને ઘણાય વતે. ચાલુ રહી હતી !

મુખ્ય દગીને પ્રખ્યાતી પરાવર્તનના દરિયાના કાંઠાની હતી. હવે પણ કો-
વાવામાં એક વર્ષ અને તે પણ કેવળ સર્વે વર્ષ છે કે નો વાતમાં આપણ-
ની માનવીનિષ્ઠા મળી છે. આ પરાવર્તનની અસર એટલી દર મુંઝે ભેગા
કે, જેના પરિણામમાં મન પોતાની જાણવારીનું અનુભવ જતી થઈ છે.
દમનનિષ્ઠા નામે દાખલો કાઢ્યો. દેશી સંસ્કૃતિને પ્રતિદીપ સંધારી આપણ
કલાવવાનું કામ પણ અંતર અરણ્યનું ગેર ભેગું મનનાય પડાય છે. કે-
લાક એવું માનનારા છે કે, દેશી સંસ્કૃતિમાં મૂલ્યવાન કોઈ એવને તેને મળે
અંતર સરકાર દમીલન નીચે. કાલિયાવાડના સર્વે પ્રાંતિક સમકારી મળેના
વ્યવહારમાં મેં તેમાં મારે મન પ્રગળે મારે હાં નિંદર વિનું નથી મન
જવાનું, પણ જેમાં પ્રાંતિક મર્યાદા સાથે મેં મુંઝે છે તેમાં મેં
ભાર રહેલા છે તે બાવ પરાવર્તનના છે. આ રથને હું મેંની બુદ્ધિ
સ્વેચ્છા જોઈ નથી. હું જે મેંના મેંના પું ને મેં છે કે કાલિયાવાડની પ્રગ
ગોવાની નૈનિક જાણવારી અથવા કાંઈકાંઈ મૂલી જાણી જાણવાળની
આવડને જાણે પરાવર્તનની આવડથી મંદકાર પામી છે અને તેના
પરિણામે તે નિર્મોલ્ય થઈ છે. પરાવર્તન ઉપર આધાર રાખવો એને હું
ધર્મચૂલપાનું અથવા ધર્મચૂલપાનું કહેવું. મર્યાદા માંથી કાઢી
કેમિસમાં પંચજ મેંની પ્રગળે કાંઈ જાણવારો દરાર પમાર કરાવે ત્યારે
પ્રોફેસર સમર્થનિએ કહ્યું હતું કે પોતાની પ્રગળે જિતારી પાડનારા
દરાર કિંદમાં થઈ રહે. પ્રોફેસર સમર્થનિનું કથન પંચજના દરારના મંચ-
ધર્મો ચોખ દોષ કે ન દોષ. પણ મેં તેવું જ કથન કાલિયાવાડને મારે કરવું
પડે છે. સૌ દરવાં પટેલી ગૂલી કહેવડ “પોતાની જમ ઉપાડી કરી નહિ”
કાલિયાવાડી પ્રગળ વધારે વાપરે છે, પરંતુ મારી મચુલી પ્રમાણે કાલિયાવાડી
પ્રગળેના સૌથી વધારે વાર પોતાની જમ ગેવારી કરી કાલિયાવાડના
મંદકારોને પરવંચ બનાવ્યા છે. સાન્યકારોનાર જાણર ન દોષ તે બરાબર
કરવા અથવા પ્રગળી અમુક જરૂરીયાનો દોષ તે પૂરી કરવા પ્રગળે પોતાના
જમ ઉપર આધાર રાખવા એટલે કે અધારની મદ ઉપર આધાર રાખવો
તેંદર્યે? અંગ્રેજ સરકાર અને દેશી સંસ્કૃતિના મંચે એવા પ્રકારે મોડવાયેલા
છે કે, અંગ્રેજ સરકાર મંચે દેશી સંસ્કૃતિ એટલે કે સાન્યકારોનાં અને પ્રગ-
ળાએ વડીલ અને મિત્રભાવપૂર્વક વર્તવું તેંદર્યે. પરંતુ પોતાના નહકના
સાન્યકારો વિરુદ્ધ અંગ્રેજ સરકાર પામે જાણે એ વાત અંગ્રેજ સરકાર આપણી
સ્વેચ્છાનિમાનની નજીક આપણના ન રહે; એવી તે વિચિત્રતા છે. પોતાના

સ્વદેશી રાજ્યકર્તાને જરૂરીઆતો શામાટે કહેવું નહિ? તે ન દરકાર કરે તો શામાટે તેની પાસે આગ્રહ ન કરવો? યોગ્ય રીતે વર્તન ન હોય તો તે યોગ્ય કરવા માટે પ્રજાએ પોતાનું નૈતિક ગળ શા માટે પોતાનાજ રાજ્યકર્તા સમીપે ન દાખવવું? અને બહાર દોડ્યા જવું? મને લાગે છે કે કાઠિયાવાડ આ બાબતમાં પોતાનો ધર્મ ચૂક્યું છે અને અભારે તેને કાંઈ સોમયું પડ્યું હોય તો આ ધર્મ ચૂકવાના કારણનેજ આભારી છે. “ગમે તેવા હોય તોય પોતાના” એવું એક દેશી કથન છે. આ કથન આપણને ધર્મ શીખવે છે. ખાનગી જીંદગીમાં પોતાના સ્વજન ગમે તેવા હોય તો પણ પોતાના છે એવું સમજીને વર્તવામાં આવે છે, તો આપણા પ્રજાકીય જીવનમાં “રાજ્ય” એ એક “રાજ્યદારી કુટુંબ” છે અને તે કુટુંબના સભ્યો-એક રાજથી માંડી એક રાંક સુધીના સઘળા મનુષ્યો-આપણાં સ્વજન છે, એમ ગણી તે ગમે તેવા હોય તો પણ તેઓને વ્યવસ્થિત કરવાનું કામ આપણું પોતાનું છે. બહારની સહાયતા માંગવી એ એક જખ્ખર નૈતિક નિર્જાતતા તો છે, પણ એ કરતાંય વધારે એમાં ધર્મ ચૂકવાપણું છે. આપણે સર્વોપરી સત્તા પાસે જઈ શકીએ છીએ, કારણકે તે વડીલ સત્તા છે, પણ તે પ્રજાની પોતાની અગવડો કે જરૂરીઆતો માટે નહિ. સર્વોપરી સત્તા પાસે આપણે એટલા માટે જઈ શકીએ છીએ કે રાજ અને પ્રજા ઉભયના એકતિત્વ હક્કોને જ્યાં હાનિ પહોંચતી હોય ત્યાં; દાખલા તરીકે, દેશી રાજ્યોમાં ખાણોના ઉદ્યોગને સર્વોપરી સત્તા અતુટૂળ ન હોય તો રાજ પ્રજા બન્ને સાથે જઈતે કહીએ કે આ વિષયમાં અમારા પ્રત્યે ન્યાયપૂર્વક વર્તવું જોઈએ; અથવા આત્મનિર્ણયના હક્કને માટે જઈ શકીએ. બીજા એક કારણથી પણ આપણે સર્વોપરી સત્તા પાસે જઈ શકીએ. ધારો કે કાણુલ દેશી સંસ્થાનોની, સરહદ ઉપર રંજીત કરવું હોય તો આપણે સર્વોપરી સત્તાની સહાયતા માંગવા જઈએ, કારણકે સર્વોપરી સત્તા અને દેશી રાજ્યો પરસ્પર બન્નેને સહાય કરવા બંધાયેલ છે. જેઓ દેશી રાજ્યોની ખામીઓ દૂર કરાવવા માંગતા હોય અથવા પ્રજાકીય હક્કો મેળવવા ઇચ્છતા હોય તેઓએ પ્રથમ તો પોતાનો ધર્મ સાચવવાનું શીખવું જોઈએ; એટલે કે પોતાના નજીકના (immediate) રાજ્યકર્તા પાસે જવું. પોતે પોતાના નૈતિકગળ ઉપર આધાર રાખવો અને પરાવલંબનની આદતને તિલાંજલી દેવી. ગાંધીજી ઘણી વખત એવા બાવમાં બોલી જાય છે કે, વ્યક્તિ, સમાજ કે પ્રજાને પોતાના પાપના પ્રાયશ્ચિત્ત આપવાંજ પડે છે. આ વાત હું પણ માનું છું. કાઠિયાવાડની પ્રજા પરાવલંબન દષ્ટિ રાખતી રહી

એ તેનું પાપ છે; અને તેનું પ્રાપ્તિ એ તેમની વર્તમાન સ્થિતિ છે. અંગ્રેજ પ્રજા આપણને અદિતીય આદર્શરૂપ થતી જોઈએ. તેના સ્વદેશ અને સ્વ-રાજ્યની પરમશક્તિના સદૃશ્યથીજ તે મહારાજ્ય જોઈએ છે.

દેશી રાજ્યો કઈ રીતે ટક્યાં?

એક પ્રતિષ્ઠિત અંગ્રેજ અધિકારી લખે છે કે "It has with perfect truth been said that who in India" indigenous political institutions of long standing still exist, it is the English who saved them from destruction." (આ સંપૂર્ણ સસપૂર્વક કહેવામાં આવ્યું છે કે, કિંદ કે જેમાં હજી મૂળની રાજ્યકીય સંસ્થાઓ (દેશી રાજ્યો) કે જેઓની ઘણાં ઘણાં કાળથી સ્થિતિ છે તે હજી પિયમાન છે તેઓને અંગ્રેજોએ નાશ થતી બચાવી લીધી છે) આ વચનો દું દેશ અર્થાત્ અમુક ભાગે-અંશે-સાથા છે એમ મારું છે પણ સ્વાશે સાથા છે એમ માનતો નથી. દું એમ મારું છે કે સહાયક સંધિ (subsidiary alliance) થી નિર્બળ પાછા પછી દેશી રાજ્યોને અસ્તિત્વમાં રહેવા કેવામાં સર્વોપરી સત્તાની અર્થાત્ અંગ્રેજોની હાકપણમરી વર્તવું છે. આ હાકપણ મરી વર્તવું માટે આપણે તેઓના ખર્ચખર નક્કી કરીએ. જેમ સર્વોપરી સત્તાના આટલા અંશે નક્કી કરીએ, તેમ આપણે દેશી રાજ્યકર્તાઓના પણ તેજ દારણ માટે નક્કી કરીએ. હવેમાં સદ્ભાગે સરકારની રાજનીતિ દેશી રાજ્યોના સંબંધમાં "પરસ્પરના સહાય બાવ" ની છે; પણ જે દાયકાઓમાં સરકારનો રાજનીતિ દેશી રાજ્યોને ખાલસા દરવાની અને અંકુશમાં રાખવાની હતી અને જે વખતમાં તેના આદલાઓ પોતાના સ્વખે આકલા હવા તારે પણ દેશી રાજ્યકર્તાઓએ અનેક પ્રકારની કળાં પદ્ધતી પોતાના રાજ્યોની સ્થિતિ ટકાવી રાખી હતી. દું ઇતિહાસની સાક્ષી આપી શકું કે, આ દાયકાઓમાં પ્રજાએ રાજ્યની સ્થિતિ ટકાવવામાં પોતાનો મેળ રાખે આપ્યો નથી, એટલુંજ નહિ પણ પ્રજામાં એવાં કેટલાંક "કાળો મેલો" હતાં કે જે પોતાના સ્વ સ્વર્ણોની ખાતર દેશી રાજ્યને નબળા પાડનારો સાબતો અંગ્રેજ સરકારના આદલાઓને પૂરા પાડતા હતા. જેઓ કારિયાકારના રાજપ્રકારની પાકે છે તેઓ જાણે છે કે, જે દાયકાઓમાં કેટલાક દરવર-દારો, મંત્રિનેદારો, કેપુડીઓ દેશી રાજ્યોને અનેકવિધ પદવના આ દેશીઓ પતાં "દેશી રાજ્યો" હતા સદ્ભાગે સરકારનો રાજનીતિ દેશી રાજ્યોના

અવિમક્ત કુટુંબ તેની નજાળી બાલુ છતાં પણ ઇચ્છામાં આવે છે તો દેશી
 રાજ્યોના સંબંધમાં પણ તેમ હોવું જોઈએ. આ અવિમક્ત કુટુંબના કરતાં દેશી
 રાજ્યોની રીથિતિ, જે અવિશયોક્તિ બરી રીતે ચીતરવામાં આવે છે તેની
 હોય તો હું સ્પષ્ટ રીતે ધનકાર કરું છું. આમ છતાં જરૂર હિંદુ અવિમક્ત
 કુટુંબના જેવી જે નજાળી બાલુ છે તેને માટે એકલા રાજ્યકર્તાઓને જવાબદાર
 ગણવામાં આવે છે. રાજ્યકર્તાઓએજ પ્રગતને દબાવી દીધી છે, રાજ્યકર્તાઓ
 'સપથ' વસ્તુરિથિતિનું કારણ છે એમ જે કહેવામાં આવે છે તે, ખતે સર્વોચ્ચ
 સમ્ભવ નથી અંશે સમ્ભવ છે. જો પ્રગતિ દબાઈ ગયેલી હોય તો તેમાં પ્રગતિ
 પોતાનોજ વાંક છે અને જે રિથિતિ તે બોગવતી હોય તેને માટે તેણે પોતા-
 નોજ ઉપકાર માનવાનો છે. પ્રગતિ રીતે જવાબદાર છે આના ઉત્તરમાં હું
 એમ પૂછું કે, એક રાજ્યકર્તાને વિષે એવું ક્યું ચેતન છે કે જે પ્રગતિ
 વશ ન થઈ શકે? મેં આ વિષયમાં ઘણા વિચાર કરી જોયા અને ખતે એમ
 લાગ્યું કે, રાજ્યમાં એવું કોઈ ચેતન-બળ નથી કે જે પ્રગતિ પામી શકે.
 જો એવું પગપાત્ર કોઈ વસ્તુ હોય તો તે પ્રગતિમાં હોવું ધટે છે. તે આ
 રીતે ધટે છે. રાજા ગાદીએ આવ્યા પહેલાં તેની કેલક્ષણીને માટે પ્રગતિ જવાય
 ચિંતા રાખતી નથી; જોયી પ્રગતિને યોગ્ય રાજ્યકર્તાનું આંતરિક સ્વરૂપ
 ધરાય છે કે નહિ તે પ્રગતિ જોતી નથી; એ તેનો એક વાંક છે. જો રાજાનું
 સ્વરૂપ જરાબર ધરાવું ન હોય તો તેનો આકર્ષક વાંક પ્રગતિ છે. વળી
 ૨૦ થીની ઉંમરની લગભગમાં રાજ્યકર્તા ગાદીએ બેસે છે; તે વખતથી
 તેનો અધિકારીવર્ગ અને આસપાસનું પાતાવરણ રાજ્યકર્તાને ધટે છે. અધિ-
 કારીવર્ગ અને આસપાસનું પાતાવરણ પ્રગતિમાંથી ભેદાય છે, એટલે આ
 સંબંધોની જવાબદારી પ્રગતિને વરીકેની બૂલોડ જતી ન જોઈએ, છતાં તેઓ
 પોતાની પ્રગતિને વરીકેની જવાબદારી બૂલી જઈ પોતાના અંગેવ દિતોની
 જદિ અર્થે રાજ્યકર્તાની જિતિએ અથવા દબાઈને અનુકૂળ થઈ વર્તે છે અને
 ઘણી વખત અમૂક અર્થે-વેરાડે-પણ મદદગારી દે છે. આ રીતે જે પ્રકારે રાજ્ય-
 કર્તા ધરાવતા જાય તેમ પ્રકારે તેનું સ્વરૂપ બદલે આવે છે. એક રજા દાખલ
 આથી આ સ્વરૂપનું પ્રસંગ બદલ કરાવું. નવા રાજ્યકર્તાને "ઉપજ વધારી"
 એવો મંત્ર અધિકારીએ સીધાં જ અથવા "વ્યાપારમાં સામ જતાવ" અને
 તેના પરિણામે એક રાજ્યકર્તામાં બેનફિટ પ્રકારેજ ઉપજ વધારવાની હુદ્દિ ધરાવ
 તો નસાઈ ખતી? વ્યાપારમાં સામ જતાવ્યાથી આવ્યા દબાવમાં અને પ્રગતિ
 સાધેના અવરોધમાં વ્યાપારરૂપિ ઉદ્ભવી ન રહે? અને આને માટે જવાબ-

દાર કોણ ? રાજા કે પ્રજાના આ સભ્યો ? મારો જોવો જોખમ ખેડનાર કોઈ એક જાહેર હિલચાલ કરનાર નીકળે અને તે વાત રાજાને અણગમતી હોયતો મને યેનકેનપ્રકારેણુ રાજાની સન્મુખ ખડો કરી દેનાર પોલીસ અને રાજાની ઇચ્છાને તૃપ્ત કરનાર ન્યાય આપનાર કોણ ? ડિટેક્ટીવ, પોલીસ કે ન્યાય ખાતાના અધિકારીઓ કે નહિ ? અને આ અધિકારીઓ પ્રજાના સભ્યો ખરા કે નહિ ? રાજાને લોભે ચડાવી દીધા પછી રાજ્યકર્તા કોઈનો ગીરામ પડાવી લેવાની યુદ્ધિથી ગીરાસદારને અમૂક શાસને પહોંચાડવા માટે ઇચ્છે અને તે પ્રમાણે ન્યાય ખાતાના અમલદાર ન્યાય કરે તો રાજાનો વાંક કે પ્રજાના આ સભ્યનો ? આ ઉપરથી હું એમ કહેવા માગું છું કે, રાજાની આસપાસના માણસો અને અધિકારીઓ જ્યારે એમ સમજતાં શીખશે કે “અમે પ્રજાની સેવા કરવા માટે રાજાદ્વારાએ પ્રજાએ નિયત કરેલા મનુષ્યો છીએ, અને એ ઉપરાંત પ્રજાના સભ્યો પણ છીએ સારે તેઓ પોતે પોતાના ધર્મયુક્ત થઈ શકશે અને જ્યારે તેઓ ધર્મયુક્ત થઈ શકશે અને જ્યારે તેઓ ધર્મયુક્ત થશે સારે કોઈ રાજાનો મગદુર નથી કે ધર્મયુક્ત મનુષ્યને અધર્મ કરવાનું કહી શકે. આ અધિકારીઓની એ પ્રકારે જવાબદારી છે; એક તો રાજાને પોતાના હિત-અર્થે પ્રજાહિતને નુકશાન કરનારા માર્ગે ન ચઢાવવા અને ખીલું કોઈ રાજા પોતાના સ્વછંદથી અમૂક અયોગ્ય માર્ગે કામ લેવાનું કહે તો ખીજે માર્ગે પોતાની આહુવિદ્યા પ્રાપ્ત કરી લેવી. આ અધિકારીઓ પોતાને ન્યાંસુધી પ્રજાના સભ્ય તરીકે માની નહિ વર્તે ત્યાંસુધી બધા અનિષ્ટો થઈ શકે. અધિકારીઓથીજ વાત અટકતી નથી. સામાન્યપણે દેશી રાજ્યોમાં રાજ્યકર્તાને “બહાલા” થવાની ઘણાને આદત હોય છે. ખીજી વ્યક્તિ કે આખી પ્રજાને નુકશાન થઈ જાય તો પણ રાજ્યના અનિષ્ટ પગલાંઓને પણ પ્રશંસનારા પ્રજામાંથી મળી શકે. એક રાજ્યકર્તાને વ્યાપાર માર્ગે કદાચ સારી કમાણી થઈ જાય તો તેની પ્રશંસા કરનારા કેટલાક નીકળી શકે ? અને આનું પરિણામ શું ? દેશી રાજ્યમાં કોઈ પ્રજાકીય અગવડને માટે પ્રજાએ હડતાળનો નિશ્ચય કર્યો હોય અને રાજ્યવાળા ચાર જણને જોલાવી શરમાવે, દમાવે કે ભય બતાવે અને હડતાળ પાડવાના ગંદત વિરૂદ્ધ વર્તન એ ચાર જણા કરે અથવા તો તે તોડી પાડે એટલે પ્રજાકીય બળને કેટલી હાનો ? રાજ્યના અધિકારીઓ પ્રજામાંથી લેવાએલ અયોગ્ય નીકળે તે સઘળાનું કારણ પ્રજાનું નૈતિક બળ ઓછું કે નહિ ? અમૂક પ્રજાકીય હિલચાલ કરવાનો અમૂક માણસોએ સંકેત કર્યો હોય તેમાંથી ખસી જઈ રાજ્યને તેથી વાકેફ કરવામાં રાજ્યને બહાલા થવા

નીકળનાર વ્યક્તિઓ જે પ્રજામાંથી નીકળે તે પ્રજાનું નૈતિક જળ (moral-
 food) નમકું કે નદિ? અને આ સ્વર્ગને માટે પ્રજા જતાગતાર લખાય
 કે નદિ? જે સમાજ કે પ્રજામાંથી એક કે વધારે વ્યક્તિઓ નીકળે તેને માટે
 પ્રજાજ જવાબદાર ગણવી જોઈએ. જે સાંકળના મકાસ જરોજર મોકળા હોય
 તો સિદ્ધ કરી સકાય એવું છે કે, દેશી રાજ્યોની પ્રજા દબાઈ ગઈ હોય તો તેનું
 મૂળ પ્રજામાંજ છે. એક રાજ્યકર્તાની વ્યક્તિમાં એવું ચેતનજન નથી કે જે
 આખી પ્રજાને દબાવુ થઈ શકે. જે તેઓમાં ચેતનજન હોય તો તે અધિકારીવર્ગ
 અને આસપાસના વાતાવરણનું બનેલું ચેતનજન છે. આ ચેતન જે નીચિયાનું
 હોય તો રાજ્યકર્તાઓનો મગફળ નથી કે તે કાંઈ કરી શકે. હું તો એમ માનું છું
 કે ઉપર બતાવ્યો તે ન્યાય પ્રમાણે આ રિધવિને માટે પ્રજાજ જવાબદાર છે.
સ્વાવલંબન સત્યાગ્રહથી ઉત્પન્ન થઈ શકે:

મી० નરહરિજનની સાથે એક વખત વાર્તાલાપમાં મને તેઓએ કહ્યું કે
 દેશી રાજ્યોને જિંદે જે કાંઈ અગવડો હોય તે સત્યાગ્રહથી દૂર થઈ શકે કે
 નદિ? એ સાધન તને દેમ લાગે છે? આનો 'હકાર' સિવાય બીજો ઉત્તર શું
 હોઈ શકે? માંથીજના સત્યાગ્રહની જાદુ વિશાળ વ્યાખ્યા છે. સવિનય કાયદાનો
 ભંગ કરવો એટલીજ સત્યાગ્રહની વ્યાખ્યા નથી: સત્યાગ્રહને વિશાળ અર્થમાં
 લઈએ તો પ્રજાએ કે વ્યક્તિએ કોઈ પણ બોગે સત્ય હોય તેનેજ
 વગળી રહેવું. દેશી રાજ્યોમાં જે કોઈ ખાસ ન્યૂનતા હોય તો તે સત્યનો
 આગ્રહ કરવામાં અને રાખવામાં હર છે તે છે. દેશી રાજ્યોમાં ધણાખરામાં
 એક એવી સારી પદ્ધતિ છે કે સમગ્ર પ્રજાની કે વ્યક્તિની કાંઈ ફરિયાદ
 કાળજી પોતે સાંભળવી; એટલે રાજા પાસે કોઈ પણ વ્યક્તિ કે સમૂહને જવાને
 માટે વક છે. જેમ બીજા રથજોએ અરજ કે મુલાકાતને માટે પરવાનગી માંગવી
 પડે છે. તેનું કાંઈ દેશી રાજ્યોમાં જરૂરનું નથી હોતું. જે પ્રજાનો જથ્થો
 પોતાના અમુક હક્કોને માટે કે અમુક અગવડો દાખવાને માટે પોતાના
 મનથી મંપૂર્ણ મંદેક કરે, અર્થાત્ પોતાને જે યોગ્ય લાગે તેનો આગ્રહ પડે
 અને રાજ્યકર્તાઓની સમીપ તે આગ્રહ રજુ કરવામાં આવે, તો સહેજે
 પ્રજાની માંગણીઓનો સીધાર થાય, પણ પ્રજાને તેવો આગ્રહ રાખવામાં
 હર નટે છે અને કયો પ્રત્યેક પોતાનું સંભાળી લેવું એવી ભાવનાથી એકંદર
 જનસમૂહાવના કસ્યાણની વાત હોય ત્યાં પણ આગ્રહપૂર્વક રહેવા નથી. યથા-
 રિથત વસ્તુ જોવાની આદત હોય તો આપણને જણાય કે મુલ્ય વસ્તુને વગળી
 રહેવું એમાંજ સ્વાવલંબન છે, અર્થાત્ તેનાથીજ સ્વાવલંબનની ઉત્પત્તિ થાય

છે. દેશી રાજ્યોની પ્રજા આ સલામતદર્શી બળવાન સાધનથી સ્વાવલંબન ઉત્પન્ન કરે તો તેઓ, મારી ચોક્કસ ખાતરી છે કે, બ્રિટિશ હોદ્દને જે હકકો પ્રાપ્ત કરતાં આટલો ભોગ આપશે પડશે છે તથા પ્રબળીય વીર્ય ખરચવું પડ્યું છે તેનો સહસ્રાંશ ભાગ પણ તેટલું મેળવવાને માટે ખર્ચવો નહિ પડે. સલામત એજ સ્વાવલંબન ઉત્પન્ન કરે છે.

મારી નીતિ:

એક વખત હું દેશી રાજ્યકર્તાની તરફેણ કરું છું, બીજી વખત હું તેની નખખી બાબુ બનાવું છું એક વખત હું પ્રજાના હેતુને માટે લડત ચલાવું છું તો બીજીવાર હું પ્રજાની વિરુદ્ધ લાખું છું, એક વખત હું સર્વોપરી સત્તાને વખાણું છું તો બીજીજ વખત હું સર્વોપરીસત્તાના દોષ શોધી કાઢું છું. આ ઉપરથી કેટલાકને મારી નીતિ વિવશણ લાગે છે. આ માટે મારે માફ સ્વરૂપ વાસ્તવિક રીતે કહેવું જોઈએ. મારો એકજ હેતુ અને એકજ આશય છે તે એકે હું દેશીરાજ્યોને, બીજી શરૂ તેટલાં દુનિયાના બીજાં રાજ્યોની કક્ષામાં મૂકાયેલાં બંધા અને તેથી તેનું અસ્તિત્વ ચિરંજીવ રાખવા માગું છું, અને તેથી એ સંસ્થાના અસ્તિત્વને જે જે પક્ષોએ તુલના કર્યું હશે અથવા કરતાં હશે તેઓને મારે મારી યથાશક્તિ કહેવા અને કરવા પ્રયત્ન કરીશ, જે જે પક્ષોએ તેનું હિત કર્યું હશે અથવા કરતાં હશે તેઓને પ્રશંસીશ. જો: રાજ્યકર્તાઓ પ્રજાઓનું હિત નહિ સાચવતાં હોય અને તેને પરિણામે દેશીરાજ્યોની સંસ્થા વગાવાતી હશે અને પરિણામે તે સંસ્થા નખખી પડતી હશે તો હું રાજ્યકર્તાઓથી કહ્યો કરીશ. જો પ્રજા પોતાનો ધર્મ મૂકી દેશીરાજ્યોની સંસ્થાને લલપી પાડતી હશે અને તેથી નિર્બળા કરતી જોડશ તો તેને ખરા સ્વરૂપે પ્રકટ કરીશ. જો સર્વોપરીસત્તા દેશી રાજ્યો પ્રત્યે ઉપેક્ષિત રહેતી હશે તો તેઓને પણ કહીશ. જો બ્રિટિશ વિદેશીરાજ્યોને બહી વળતાં દેખાતા, તો તેઓને પૂર્વના સંબંધોનું સ્મરણ કરાવીશ. સાફ તો એકજ સાધ્ય છે. દેશીરાજ્ય મુદ્દ કરી તેનું અસ્તિત્વ ચિરંજીવ રાખવું. આ સાધનની સિદ્ધિએ જો મારામાં જે કાંઈ નબળાઈ છે તે જઈક હારેલો બળવાન રહી કાઢી તેટલા માટે પ્રજાને અત્યુચ્છ દસ્તાવેજ આપી દેવાનું છે. મારો આજ દલકા ભરે ખાલકત. કીક નહિવત્. પર્વક મોંભાળી બેસે પણ કરીશ. કાકે કાકે મોંભાળી કરીશ. કે અધિકારીઓની, પ્રજાની, બ્રિટિશ રાજાના કે મહેસલનારના અવરૂપ થશે તો મારા કરી લઉં, બહી જે જે તે કાંઈ જોઈ આવશે એક નહી તે જે જે હોય તે મારા કરીશ.

દેશી રાજ્યોના પ્રશ્નો.

સંપાદક:—મનમુખસાલ સ્વચ્છાઈ ચેડલા.

પત્ર ૧૧ મો.

(દિવસપાન, તા. ૧૭-૪-૧૯૨૭).

કઈ પ્રશ્ન વધારે સુખી?

સામાન્ય રીતે એવો મનુષ્યસ્વભાવ છે કે પોતાના કરતાં બીજાને વધારે સુખ હોય એમ માને છે. એક વખત એવો દત્તો કે, ત્યારે બ્રિટિશ દિલ્લી પ્રજા દેશીરાજ્યોને પોતાના કરતાં વધારે સારી સ્થિતિમાં માનતી હતી, એવા દાસ્તખુધી કે તે (બ્રિટિશ દિલ્લી પ્રજા) છતાંએથી જેની પ્રજા છે, અને દેશી રાજ્યો મંપૂર્ણ સ્વતંત્ર નહિ તો કેટલેક હદનો સ્વતંત્ર છે. એક વખત એવો દત્તો કે ત્યારે બ્રિટિશ ખાસાસખાઓમાં તેઓના સભ્યો દેશીરાજ્યોની પ્રગતિ બ્રિટિશ દિલ્લી કરતાં વધારે તીવ્રતર છે એમ બતાવતા હતા. હમણો વાત-વચ્ચે બદલાયું છે, બ્રિટિશ દિલ્લી પ્રજા હમણાંના સમકીય ફેરફારોથી એમ માનતી થતા છે કે, બંને સ્વતંત્રતાના માર્ગે છીએ, ત્યારે દેશીરાજ્યો પાછાત આવે દુખી છે. ખુદ દેશી રાજ્યોની પ્રજાનાં પત્તુ એવી બાવના ઉપજાતા છે કે, બંને બ્રિટિશ દિલ્લી કરતાં દુખી નહિ. આ વાતનું નિગ્રહનું કયાં કરવું?

દિલ્લી મહેર નેહરૂની વપાસ કરે નહિ જે સંદેશનાં તે કમિશન હોય. હવે, તેના એક મતનો " સંદેશના. ૫૨ ના. નંબરના એક પુસ્તક દાખલો. જે તેના નેમે. એવા બાવનાં હોય. કે બ્રિટિશ દિલ્લી કરતાં દેશી રાજ્યોના પ્રજા વધારે નખા. જરાં મેંતરો અને વગરે જરૂર બાવનાઓ માન્ય પડે. " સ્વચ્છાઈ ૫૪ પા. ૬૫ થી ૬૭ નજરે એ પુસ્તક માની જાણે નથી.

એટલે કદાચ મારાથી તેજ શબ્દો આવ્યા હશે કે નહિ તેની મને શંકા રહે છે, પણ આ વાતની મારી ખાત્રી છે કે અરાબર આ ભાવમુલક શબ્દો છે. અંધકારને કમિશનની વખાસને માટે આખા હિંદમાં પ્રચલિત પડ્યું હતું અને અંગ્રેજોમાં અવસોકનની ટેવ હોવાથી તેઓને અભિપ્રાય કિંમતીજ ગણાવો નોંધ્યો. એ લખનારનો અભિપ્રાય કાંઈક એવું બતાવવાનો છે કે બ્રિટિશ હિંદના અંધારણમાં કાંઈક સ્થાને આવી સ્થિતિ ઉત્પન્ન કરનાર ખામી હોવી નોંધ્યો. અંધકારનો અભિપ્રાય કાંઈ પણ વ્યક્તિગત રાજ (individual state) ને માટે નથી; પરંતુ એકંદરે બધાં સંસ્થાનોની સ્થિતિ ઉપરથી સરવાળે જે સાર નીકળે તે પ્રકારનો અભિપ્રાય છે. અંધકારના અભિપ્રાયથી જૂદા પડવાનું બની શકે તેમ નથી, કારણકે વસ્તુસ્થિતિ ખીણ રીતે જણાતી નથી. મારો પણ તેવા પ્રકારનો અભિપ્રાય છે, ફર માત્ર આટલોજ છે કે જે વ્યક્તિગત સંસ્થાનો (individual states) ની વાત કરવા બેસીશું, તો એવાં કેટલાક સંસ્થાનો છે કે જેઓની પ્રગ્નઓની સ્થિતિ ઘણી દયાપાત્ર છે. એવા પણ વ્યક્તિગત રાજ્યો છે કે જે હજી પણ પોતાની પ્રગ્નને શુલામ (slaves) માને છે. એવાં થોડાંક રાજ્યો છે કે, જેઓની રાજનીતિ ખોટે પાટે ચડી ગઈ છે, પણ એકંદરે જેવા બેસીએ તો અંધકારના અભિપ્રાયથી જૂદું પડાય નહિ. બ્રિટિશ હિંદમાં ધીમે ધીમે વખત મુધી ચાલનારો ધમારો છે, જ્યારે દેશી રાજ્યોમાં ઉગ્ર પણ થોડા વખત પૂરતો ધમારો છે. બ્રિટિશ હિંદની પ્રગ્ન પોતાને સુખી માને તેવું જે કોઈ તે રાજ્યનું પ્રશંસનીય કામ હોય તો પ્રગ્નને બોલવાની અને લખવાની અંત ખીણ જાહેર પ્રવૃત્તિઓની છટ છે. તેઓની આ સુંદર યોગનાથી પ્રગ્ન પોતાની ઉપરના ખીજા બોજાઓ જૂઠી જાય છે, અને પોતાને સુખી માને છે. દેશી રાજ્યોની પોતાની કેટલીક રાજકીય કંદારી સ્થિતિ છે તે કારણથી, પોતાના ઉપર ટીકા થાય તે સહન કરવાની ટેવ નહિ ધરાવતા હોવાથી તેમજ કાંઈક ખીજા સ્વભાવથી અને પોતાની કેટલીક અંગત ભૂલોથી પ્રગ્નને જાહેર પ્રવૃત્તિ કરવા દેતાં અવશ્ય છે અને તે હાલના જમાનામાં પ્રગ્નને દુઃખદાયક લાગે છે. વળી બ્રિટિશ હિંદ નહક દેવાથી તે કાલ વધારે દુઃખદાયક લાગે એ સ્વાભાવિક છે.

પંખમના ખતાવોની દેશી રાજ્યોઉપર અસર :

બ્રિટિશ અનુક્રમના સેવા કરવાના અનેક પ્રકાર છે—તે અનુક્રમે અગ્રિમ થતું અટકાવવા માટે મુલ્ય તરફ દેખી તે તેની સેવા અને કાલ ખીજાથી

deposed. The paramount power determines all questions of succession to chiefships and no succession is complete until sanctioned. It is both the right and the duty of the paramount power to interfere to prevent oppression and gross misrule and to take such steps as may be necessary to that end. The paramount power is the source of honours; it regulates precedence, fixes salutes, grants titles and dignities. Lastly the principles of international law do not apply to its relations with the states."

"આનો ઉત્તર "રાજપણું" શું એના ઉપર અવરતો છે. કેટલાક લખનારાઓ એવો અભિપ્રાય આપે છે કે, "રાજપણું" "સ્વતંત્ર અને અધાધિત" હોતું બોધાયે અને તેના બાગ પાડી શકાય નહિ. બીજા કેટલાક એમ સિદ્ધ કરે છે કે, "રાજપણું" એ પક્ષમાં વહેંચી શકાય, અર્થાત્ તેના એ ભાગ પાડી શકાય. બે પ્રથમ અભિપ્રાય સસ હોય તો, દેશોરાજ્યો "રાજપણુના અધિકાર" વાળાં નથી. બે બીજો અભિપ્રાય સસ હોય તો, તેઓને "અર્ધરાજ" મળવા દઇ શકાય. વસ્તુરિથતિને બીજો અભિપ્રાય પધારે બંધાયેલો થઇ પડશે. બે બાજતો બીનવડારી છે તે આ પ્રમાણે છે: નિઃસંકલ્પે બ્રિટિશ સરકાર હિંદમાં સર્વોપરી સત્તા છે. જ્યાં દેશી રાજ્ય-કર્તાઓ તેનું ઉચ્ચત્ત્વપણું સ્વીકારે છે અને મૈત્રીબાધ અને વફાદારીની ફરજથી બંધાયેલા છે. બધારનું અને બંધરનું ગ્રંપણું રાજપણું-અધિકાર-કાંઇ રાજા ધરાવતા નથી. કાંઇ પણ રાજા લગભગ કે સુવેદ ભરેર કરી શકતા નથી, તેમ બીજા રાજ્યની બેઠે અને તેમાં પણ પરદેશી રાજ્યની બેઠે કાંઇ બંધાર કરી શકતા નથી. જ્યાં રાજાઓ સર્વોપરી સત્તા પ્રત્યે આશાકિંતવણું ધરાવતા બંધાયેલા છે અને રેસીડેન્ટ અથવા તે સત્તાના બીજા કાંઇ પણ પ્રતિનિધિની સલાહ તેઓએ કબુલ કરવી પડે છે. તેના નિર્ણય ઉપરના તરીકે સ્વીકારવાનું બોધાયે. છેલ્લી હદે અનાયાદિતવણું તેને જગતો મળવામાં આવે છે, અને તેથી રાજાને પદબદ્ધ પણ કરી શકાય. ગાદીના વારમાના સર્વ પ્રમાણે સર્વોપરી સત્તા નીકાલ કરે છે અને ત્યાંમુઠી ખાદીવારસપણું ગ્રંપણું થતું નથી. બુલ્લમ અને અનિ બોલી રીતે રાજ્યકારમાર થતો અટકાવના માટે રાજમાન આવવાનો અને તે હેતુ પરિપૂર્ણ કરવા માટે ઉપાય લેવાનો સર્વોપરી અનાનો હક્ક અને ફરજ છે. સર્વોપરી સત્તા માન વગેરેનું મળ છે. તે અધ-દક્ષ નહીં કરે છે, તેણે નહીં કરે છે અને છીનવેલો અને પકિયા આવે છે.

દુખાયાવિના રહેતી નથી. તે બંનેનો સંબંધ પૂર્વે કેવો હતો તે નીચેના શબ્દોથી જાણાશે:—

“Time was when the sovereignty of Native rulers of India was ampler and less fettered than it is to-day. The earliest treaties speak of ‘reciprocal’ friendship’ and mutual alliance.”

“એક સમય એવો હતો કે બ્યારે હિંદના દેશી રાજ્યકર્તાઓનું રાજ્ય પાણું—અધિકાર—હમણાની કરતાં વિશેષ વિશાળ અને ઓછા બંધનવાળું હતું. જૂના વહનાનાઓ “પરસ્પરની મૈત્રી” અને “પરસ્પરના સાથીપણા” ને અર્થે છે.”

હમણાનો સંબંધ કેવો છે?

દેશી રાજ્યોનો સંબંધ પૂર્વે કેવો હતો અને તે બદલાઈને બ્યારે કેવો રહ્યો છે તે નીચેના ઉલ્લેખપરથી જાણાશે:—

“It turns on what is meant by “sovereignty.” Some authorities hold that sovereignty must be fettered and is not divisible; others assert that sovereignty can be shared by two parties, and that there is such a thing as “semi-sovereignty. If the first view is right, the native chiefs are not in the position of sovereign powers. If the second view is right, it is permissible to regard them as “semi-sovereigns.” The second view would seem to fit the facts better. The facts not in dispute are these. The British Government, is unquestionably the paramount power in India. All native chiefs acknowledge its supremacy and owe to it allegiance and loyalty. No chief enjoys complete external and internal sovereignty. No chief can declare war or peace, or can negotiate with any other chief, much less with a Foreign State. All states owe obedience to the paramount power, and must accept the advice of the resident or other authority representing it. In decision for or against a particular chief, the paramount power has the right to interfere. The paramount power has the right to demand that the chief should be loyal to it and should not be allied with any other power.”

deposed. The paramount power determines all questions of succession to chiefships and no succession is complete until sanctioned. It is both the right and the duty of the paramount power to interfere to prevent oppression and gross misrule and to take such steps as may be necessary to that end. The paramount power is the source of honours; it regulates precedence, fixes salutes, grants titles and dignities. Lastly the principles of international law do not apply to its relations with the states."

"આનો ઉત્તર "રાજપણું" શું એના ઉપર અરજી છે. કેટલાક લખનારાઓ એવો અભિપ્રાય આપે છે કે, "રાજપણું" "સ્વર્વત્ર અને અખાધિત" હોતું જોઈએ અને તેના બાગ પાડી શકાય નહિ. બીજા કેટલાક એમ કહે છે કે, "રાજપણું" એ પદમાં વહેંચી શકાય, અર્થાત્ તેના એ બાગ પાડી શકાય. જો પ્રથમ અભિપ્રાય સત્ય હોય તો, દેશીરાજ્યો "રાજપણુના અધિકાર" વાળાં નથી. જો બીજો અભિપ્રાય સત્ય હોય તો, તેઓને "અર્ધરાજ" ગણવા હજી શકાય. વસ્તુસ્થિતિને બીજો અભિપ્રાય પધારે બંધાયેલો થઈ પડશે. જે બાજતો બીનવકસરી છે તે આ પ્રમાણે છે: નિઃશંકપણે બ્રિટિશ સરકાર દિંદમાં સર્વોપરી સત્તા છે. બધા દેશી રાજ્ય-કર્તાઓ તેનું ઉચ્ચત્ત્વપણું સ્વીકારે છે અને જૈત્રીબાવ અને વધાદારીની ફરજથી બંધાયેલા છે. બહારનું અને અંદરનું સંપૂર્ણ સમ્બંધ-અધિકાર-કોઈ સમત ધરાવતા નથી. કોઈ પણ રાજ લગભગ કે સુલેદ જાહેર કરી શકતા નથી, તેમ બીજા રાજ્યની જોડે અને તેમાં પણ પરદેશી રાજ્યની જોડે કોઈ બંધ વધાર કરી શકતા નથી. બધા રાજ્યો સર્વોપરી સત્તા પ્રત્યે આત્મક્રિયપણું ધરાવતા બંધાયેલા છે અને રેસીડેન્ટ અથવા તે સત્તાના બીજા કોઈ પણ પ્રતિનિધિની મક્કાદ તેઓએ કબુલ કરવી પડે છે. તેના નિર્ણય છેવટના તરીકે સ્વીકારવાનું જોઈએ. છેડી હરે આત્મક્રિયપણું તેને બળવો મળવામાં આવે છે, અને તેથી સમતને પદખટ પડી શકાય. માદીના વારસાના સર્વ પ્રત્યેનો સર્વોપરી સત્તા નીકાલ કરે છે અને ત્યાંસુધી ગાદીવારસપાત્રું સંપૂર્ણ થતું નથી. વડા અને અધિ બોડી રીતે રાજ્યકારભાર ધરો અટકાવતા માટે રજાન આપવાનો અને તે હેતુ પરિપૂર્ણ કરવા માટે ઉપાય લેવાનો સર્વોપરી અધિકાર હજી અને ફરજ છે. સર્વોપરી સત્તા માન વગરનું મૂળ છે. તે અચ-ક નથી કરે છે, તેઓ નહીં કરે છે અને કીનઓ અને પદિઓ આપે છે.

દુખાચાવિના રહેતી નથી. તે બન્નેનો સંબંધ પૂર્વે કેવો હતો તે નીચેના શબ્દોથી જાણાશે:—

“Time was when the sovereignty of Native rulers of India was ampler and less fettered than it is to-day. The earliest treaties speak of ‘reciprocal friendship’ and mutual alliance.”

“એક સમય એવો હતો કે બ્યારે હિંદના દેશી રાજ્યકર્તાઓનું રાજ પશું—અધિકાર—હમણાની કરતાં વિશેષ વિશાળ અને ઓછા અંધનવાળું હતું. જૂના તહનામાઓ “પરસ્પરની મૈત્રી” અને “પરસ્પરના સાથીપણા” ને અર્થે છે.”

હમણાંનો સંબંધ કેવો છે?

દેશી રાજ્યોનો સંબંધ પૂર્વે કેવો હતો અને તે બદલાઇને અત્યારે કેવો રહ્યો છે તે નીચેના ઉલ્લેખપરથી જાણાશે:—

“It turns on what is meant by ‘sovereignty.’ Some authorities hold that sovereignty must be fettered and is not divisible; others assert that sovereignty can be shared by two parties, and that there is such a thing as ‘semi-sovereignty.’ If the first view is right, the native chiefs are not in the position of sovereign powers. If the second view is right, it is permissible to regard them as ‘semi-sovereigns.’ The second view would seem to fit the facts better. The facts not in dispute are these. The British Government, is unquestionably the paramount power in India. All native chiefs acknowledge its supremacy and owe to it allegiance and loyalty. No chief enjoys complete external and internal sovereignty. No chief can declare war or peace, or can negotiate with any other chief, much less with a Foreign State. All states owe obedience to the paramount power, and must accept the advice of the resident or other authority representing it. Its decision has to be accepted as final. Disobedience pushed to extremes becomes a crime and may lead to the chief being

deposed. The paramount power determines all questions of succession to chiefships and no succession is complete until sanctioned. It is both the right and the duty of the paramount power to interfere to prevent oppression and gross misrule and to take such steps as may be necessary to that end. The paramount power is the source of honours; it regulates precedence, fixes salutes, grants titles and dignities. Lastly the principles of international law do not apply to its relations with the states."

"આનો ઉત્તર "રાજપણું" શું એના ઉપર અવલબે છે. કેટલાક લખનારાઓ એવો અભિપ્રાય આપે છે કે, "રાજપણું" "સ્વતંત્ર" અને અખામિત" હોવું જોઈએ અને તેના બાગ પાડી શકાય નહિ. ખીજા કેટલાક એમ કહે છે કે, "રાજપણું" બે વક્ષમાં વહેંચી શકાય, અર્થાત્ તેના બે બાગ પાડી શકાય. જો પ્રથમ અભિપ્રાય સત્ય હોય તો, દેશોરાજ્યો "રાજપણુના અધિકાર" વાળાં નથી. જો ખીજો અભિપ્રાય સત્ય હોય તો, તેઓને "અર્ધરાજ" ગણવા દઇ શકાય. જનુરિયલિને ખીજો અભિપ્રાય વધારે અંધમેશ્તો થઇ પડે. જે બાબતો ખીનવહારી છે તે આ પ્રમાણે છે: નિઃશંકપણે પ્રિટિશ સરકાર હિંદમાં સર્વોપરી સત્તા છે. બધા દેશી રાજ્ય-કર્તાઓ તેનું ઉચ્ચદરપણું સ્વીકારે છે અને દૈન્યીબાચ અને વફાદારીની ફરજથી. અંધારેલા છે. ગઢારનું અને જાંઘરનું ગંધૂર્ણ રાજપણું-અધિકાર-કોઇ રાજ્ય ધરાવતા નથી. કોઇ પણ રાજ્ય લગાઇ કે મુલેદ જાહેર કરી શકતા નથી, તેમ ખીજા રાજ્યની જોડે અને તેમાં પણ પરદેશી રાજ્યની જોડે કોઇ વ્યવહાર કરી શકતા નથી. બધા રાજ્યો સર્વોપરી સત્તા પ્રત્યે અન્યાયિકત્વપણું ધરાવતા અંધારેલા છે અને રેસીડેન્ટ અથવા તે સત્તાના ખીજા કોઇ પણ પ્રતિનિધિની મક્કાદ તેઓએ કબુલ કરવી પડે છે. તેના નિર્ણય હેતુના તરીકે સ્વીકારવાનું જોઈએ. હેતુ હરે અન્યાયિકત્વપણું તેને જગતે ગણ્યમાં આપે છે, અને તેથી રાજ્યને પદજાટ પણ કરી શકાય. માદીના વારસાના સર્વ પ્રત્યેનો સર્વોપરી સત્તા નીકાલ કરે છે અને ત્યાંમુધી માદીસરસપણું ગંધૂર્ણ થવું નથી. જુલમ અને અતિ ખેડી રીતે રાજ્યકારઆર થના અટકાવવા માટે રાજ્યના આવવાનો અને ને તેનું પરિપૂર્ણ કરવા માટે ઉપાય લેવાનો સર્વોપરી તત્વના દહ અને ફરજ છે. સર્વોપરી સત્તા માન વગેરેનું મૂળ છે. તે અધિકાર નહીં કરે છે, તેઓ નહીં કરે છે અને કાનૂનો અને પ્રક્રિયા આપે છે.

દુઝાયાવિના રહેતી નથી. તે અન્નેનો સંબંધ પૂર્વે કેવો હતો તે નીચેના સંબંધોથી જણાશે:—

“Time was when the sovereignty of Native rulers of India was ampler and less fettered than it is to-day. The earliest treaties speak of ‘reciprocal friendship’ and mutual alliance.”

“એક સમય એવો હતો કે બ્યારે હિંદના દેશી રાજ્યકર્તાઓનું રાજ્ય પાણું—અધિકાર—દમણની કરનાં વિશેષ વિશાળ અને યોગ્ય અંધનવાળું હતું. વૃદ્ધતા વદનાવાળા “પરસ્પરની મૈત્રી” અને “પરસ્પરના સાથીપણા” ને અર્થ છે.”

દમણનો સંબંધ કેવો છે?

દેશી રાજ્યોનો સંબંધ પૂર્વે કેવો હતો અને તે બદલાઈને અત્યારે કેવો હતો છે તે નીચેના ઉદાહરણપરથી જણાશે:—

“It turns on what is meant by ‘sovereignty.’ Some authorities held that sovereignty must be fettered and is not divisible; others assert that sovereignty can be shared by two parties, and that there is such a thing as ‘semi-sovereignty.’ If the first view is right, the native chiefs are not in the position of sovereign powers. If the second view is right, it is permissible to regard them as ‘semi-sovereigns.’ The second view would seem to fit the facts better. The facts not in dispute are these. The British Government, unquestionably, the paramount power in India. All native chiefs acknowledge its supremacy and owe to it all power and loyalty. No chief enjoys complete external and internal sovereignty. No chief can declare war or peace, or war against, and any other chief, except with a British title. All native chiefs acknowledge the paramount power, and must accept the advice of the British Government in all matters of importance. In domestic matters, the British Government has no direct interference. The British Government has no direct interference in the internal affairs of the native states. The British Government has no direct interference in the internal affairs of the native states.”

deposed. The paramount power determines all questions of succession to chiefships and no succession is complete until sanctioned. It is both the right and the duty of the paramount power to interfere to prevent oppression and gross misrule and to take such steps as may be necessary to that end. The paramount power is the source of honour; it regulates precedence, fixes salutes, grants titles and dignities. Lastly the principles of international law do not apply to its relations with the states."

"આનો ઉત્તર "રાજપણું" શું એના ઉપર અવગત છે. કેટલાક લખનારાઓ એવો અભિપ્રાય આપે છે કે, "રાજપણું" "સ્વતંત્ર અને અસાધિત" હોવું જોઈએ અને તેના બાગ પાટી યજ્ઞય નહિ. બીજા કેટલાક એમ કહે છે કે, "રાજપણું" જે ખામાં વડેથી યજ્ઞય, અર્થાત્ તેના જે બાગ પાટી યજ્ઞય. જે પ્રથમ અભિપ્રાય સત્ય હોય તો, દેશીરાજ્યો "રાજપણુના અધિકાર" વાળાં નથી. જો બીજો અભિપ્રાય સત્ય હોય તો, તેઓને "અર્ધરાજ્ય" ગણવા હજી યજ્ઞય. જનુરિયલિને બીજો અભિપ્રાય પધારે બંધબેસતો થઈ પડે. જે બાજનો બીજવડારી છે તે આ પ્રમાણે છે: નિઃસંદર્ભ જિલ્લા સરકાર દિલ્હી સંપર્કથી સત્તા છે. જ્યાં દેશી રાજ્ય-દર્જાઓ તેનું ઉચ્ચત્ત્વપણું સ્વીકારે છે અને દેશીબાવ અને વસાહતીની ફરજથી બંધાયેલા છે. બહારનું અને અંદરનું સંપર્ક રાજપણું-અધિકાર-કામ સાત પરાવના નથી. કોઈ ખજ રાજ્ય લગભગ કે મુલેક બાહેર કરી રહ્યા નથી, તેમ બીજા રાજ્યની જોડે અને તેમાં પણ પડેથી રાજ્યની જોડે કંઈ અ-પરાર કરી રહ્યા નથી. જ્યાં રાજ્યના સંપર્કથી સત્તા પ્રથે આઝાદિયપણું બરાબર બંધાયેલા છે અને રેસીડેન્ટ અધિકાર તે સત્તાના બીજા કોઈ ખજ પ્રતિનિધિની નકાદ નિમિત્તિ હાથક કરવી પડે છે. તેના નિર્ણય ઉપરના તરીકે સ્વીકારવાનું નહિ. ઉપર કહે અનુસંધિયપણું તેને જાણે મનુષ્યમાં આને છે, અને તેથી રાજ્યને પદજટ ખજ કરી રહ્યા. આવીના વારસાના સર્વ પ્રમાણે સંપર્કથી સત્તા નકાદ કરે છે અને ત્યાંથી આઝાદિયપણું સંપર્ક રહ્યું નથી. જુદા અને અલગ બેટી રહે અનુસંધિયપણું થયે: અસરવા: ખૂટે રાજ્યના અસરવા: અને તે રહ્યું પડિયું હરકા ખૂટે ઉપર તે બે. સંપર્કની સત્તાના રાખ અને રાખ છે. સંપર્કથી સત્તા રાખ પડેનું સત્તા છે. તે અસરવા: નથી કરે, તેથી નહીં કરે છે અને કોઈના અને પ્રતિનિધિ અપે છે.

છેવટે, આંતરરાષ્ટ્રીયના સિદ્ધાંતો તેના ખીજા રાજ્યોની સાથેના સંબંધોને લાગુ પડતાં નથી.”

સ્થિતિમાં ફેરફાર થવાનાં કારણો :

કમ્પની સરકાર અને દેશી રાજ્યોનો પ્રથમ ઉપર બતાવ્યો તેવો સંબંધ હતો અને પાછળથી તે સ્થિતિ બદલીને ઉતરતા પ્રકારની કેમ થઈ તે સંબંધી અનેક ઐતિહાસિક કારણો મળી શકે છે. મેં મારા છેલ્લા પત્રમાં કહ્યું છે કે અનેકવિધ કળવકળથી દેશી રાજ્યોએ પોતાનું અસ્તિત્વ જાળવી રાખ્યું છે તે માટે આપણે ઋણી છીએ; પરંતુ પોતાનું અસ્તિત્વ જાળવી રાખવા પૂરતીજ તેઓની શ્રેજ નહોતી. તેઓની શ્રેજ રાજ્યની સ્વતંત્રતા જાળવવાની પણ હતી. ઉપર જે સ્થિતિ બતાવી તે બેતાં એક રાજ્યને યોગ્ય સ્વતંત્રતા મળવા પામી નથી એમ આપણને સ્પષ્ટ જણાવું જોઈએ. સ્વતંત્રતા કેમ ઓછી થઈ તેનો બ્યારે વિચાર કરીએ છીએ સારે દોષ આપણે શિરજ આવશે જોઈએ. ખીજા દેશી રાજ્યોનો વિચાર અલ્યારે ન કરતાં માત્ર કાઠિયાવાડનોજ વિચાર કરીએ તો એટલું સ્પષ્ટ જણાય છે કે, કાઠિયાવાડના રાજ્યકર્તાઓને ઘણાં વર્ગો થયાં પ્રજના નૈતિકગળનું મૂલ્ય જોઈએ તેવું રહ્યું નથી. ખરેખરી રીતે જોઈએ તો તેઓએ પ્રજગળની ઉપેક્ષાજ કરી છે; અને પ્રજના નૈતિકગળની ઉપેક્ષા થતાં રાજ્યો નળગાં મડે એ સ્વાભાવિક પરિણામ છે, અને રાજ્યો બ્યારે નળગાં પડે સારેજ તેઓએ પોતાની સ્વતંત્રતા ગુમાવવી જોઈએ. કોણ જાણે આપણા રાજ્યોના બંધારણમાં કોઈ એવું નળગું વત્ત છે કે, જેની રૂએ રાજ્યના હિતમાં અથવા સુખદુઃખમાં ભાગ લેવાજી સારે પ્રજને આમંત્રવામાં આવતી નથી; તેનું પરિણામ એ આવે છે કે, રાજ્યકર્તાને શિરજ બંધી જવા-જદારી આવી પડ છે અને રાજ્યકર્તા એકલ થવાથી તે પોતાની સ્વતંત્રતા કેમ જાળવી શકે ? માફ પોતાનું દહ માનવું છે કે, ઇતિહાસની મદદડે તપાસ કરવામાં આવે તો જણાય કે, દેશી રાજ્યોની જે સ્વતંત્રતા પ્રથમ હતી તે પાછળથી ઓઈ દેવાનું મુખ્ય કારણ રાજ્યોએ પ્રજના નૈતિકગળને પોતાની બાલુમાં ન રાખવાનું છે.

હું આશા રાખું છું કે, ઉપરના એ વકરાઓ વાંચી જે સ્વદેશાભિમાની રાજ્યકર્તાઓ હશે તેઓને દુઃખ થયાવિના નહિ રહે, કારણકે તેઓને પોતાની સ્થિતિનું પૂરું ભાન કરાવનાર એ એ વકરાઓ છે. દીલગીરી બરેલું છે કે, હજુ પણ રાજ્યકર્તાઓ કેળવણીનો પ્રચાર થયા છતાં પ્રજના નૈતિકગળની કિંમત

આંદો શક્યા નથી. તેઓ પ્રજાને પોતાના હિતના અર્થાત્ પ્રજાકીય હિતમાં ભાગ આપતા નથી, એટલે બહારના કામોમાં ભાગ આપવાની વાત તો ક્યાં રહી? આપણે સુદિવસ ક્યારે આવશે કે, ક્યારે દેશી રાજ્યકર્તાઓ પોતાની સ્વતંત્રતા જાળવવાનું મુખ્ય સાધન પ્રજાનું નૈતિકબળ છે એમ જોતાં શીખશે, અને જોતાં શીખીને તેઓની સાથે તે પ્રજાએ વર્તશે? કુટુંબનો જે વડીલ કુટુંબના અર્ધાં સભ્યોની સલાહપૂર્વક વર્તે છે તે હમેશાં જૂલ કરતાં અટકે છે અને તેથી તે પૂજ્ય છે-દેશી રાજ્ય એ એક રાજકીય કુટુંબ છે-નાજ તેનો વડીલ છે. પ્રજાના માણસો એ કુટુંબના સભ્યો છે. આ સભ્યોની સલાહ હવે રાજકીય વડીલ વર્તે તે હમેશાં નિર્જેખમાં છે અને તે હમેશાં પૂજ્યો.

પ્રજાના નૈતિકબળની કિંમત કાં આંકતા નથી?

સામાન્ય રીતે અર્ધાં દેશી રાજ્યોને અને ખાસ કરી કાઠિયાવાડના રાજ્યોને દુ વિનવી વિનવીને કહું છું કે, અત્યાર સુધીમાં તેઓએ જે પરવંત અવરથા પોતાની બુદ્ધિથી બોરી લીધી છે તે જોઈને અવિષ્કમાં તેવી જૂલ કરતાં અટકશે તો વધારે પરવંતતા આવતી અટકશે. મને સંપેદ આશ્ચર્ય તો એ થાય છે કે, કાઠિયાવાડના કેટલાંક રાજ્યો વરદથી પ્રજાના નૈતિકબળની કિંમત આંકવાની વાત તો દૂર રહી, પરંતુ તે બગ હજી કેમ વધારે નબળું પડે એવાજ સ્ત્રાવ્યોં નેઓ વરદથી મેવાતા રહ્યા છે કાઠિયાવાડમાં એકંદરે શિક્ષણજ્ઞ એવું છે કે, નાના મોટા તમામ રાજ્યો-જોડા અને બાવનગરનો અપવાદ- પોતાનો ઉપજ કાર્ પજી રીને વધારવાનાજ મોહમાં પડ્યા છે. તેમાં પજી ખાસ કરી પાંચ છ રાજ્યો તો આંખ ઉધારી જોતાં નથી કે આ તે અમે પ્રજાનો નાશ કરીએ છીએ કે, અમારા પોતાના હિતોનો? જે રાજ્યો ઉપજ કેમ વધારી એજ મંત્રવ્ય ધરાવે છે અને એને માટે એઓની જાંધી પ્રતિષ્ઠિ છે તેઓનાં નામ મારા હેઠાં પત્રમાં મેં આપ્યા છે. આ રીતે પ્રજાને જૂઠી જૂઠી રીતે નિર્બળ કરી નાંખવાથી તેઓનેજ નુકસાન છે-તેઓ કશાં નુકસાન જોવા નહિ પામે તો તેઓના વંશને જોવા પામશે, કારણકે પ્રજા હમેશાં જીતીજ રહે છે, પજી વ્યક્તિઓ (રાજ્યો વ્યક્તિઓ છે) તેઓને અનેક રાજકીય તથા પ્રજાકીય જોખમો રહ્યા છે-પ્રજા નાશજ તો આખો દેશ નાશજ તો પરિણામ મુંદું લાલ્લા લાલ્પનરાખતાં વચતો રાંચા.

નગ રાજ્ય ચતુર સિરોમણી હતો. તેના જંગમ પ્રવા પુરો મા દરે જાણી. આમ છતાં નગરાજ્યે રાજીના સમયે ઘેર અંધારા વનમાં દમવંતીને બર વંચમાં

થાય તેથી કરી રાજ્યના બળને તે પ્રમાણ પૂરું નુકશાન થાય છે, પરંતુ એ બળ સર્વથા નાશ પામતું નથી, તેવીજ રીતે સમ્પત્ત રાજનીતિથી પ્રભુ-
બળને દયાવી દેવામાં આવે, તેથી પ્રભુબળ નાશ પામતું નથી. અગ્નિ જેમ
ધૂળ કે રાખ પડવાથી અંદર દબાઈ જાય છે તેમ પ્રભુના બળના સંબંધમાં
બને છે. જેમ એ ભારેલા અગ્નિ ઉપરથી કોઈ રાખ ઉપાડી લેનાર નીકળી
આવે અને પછી અગ્નિનો ઉપયોગ કરે તો તે અગ્નિ કામ આપે છે. આ
પ્રમાણે કાઠિયાવાડની પ્રજાના બળ વિષે સમજવાનું છે. એ બળ ભારેલું છે.
જે થોડા કાલ્યા અને આત્મભોગી પુરૂષો નીકળી આવે તો કાઠિયાવાડની
પ્રજામાં નૈતિકબળ છે કે નહિ તેની ખબર પડે.

પ્રજાએ નિરાશ થવાનું મુદ્દલ કારણ નથી :

કાઠિયાવાડની પ્રજા ગમે તેવી દયાઈ ગઈ હોય અથવા નિર્બળ થઈ
ગઈ હોય તોપણ તેણે નિરાશ થવાનું કાંઈ કારણ નથી. કારણ સ્પષ્ટ છે. દયા-
નંદ સરસ્વતી તથા ગાંધીજી કાઠિયાવાડની પ્રજામાંથી ઉત્પન્ન થયા છે અને
એ વાત પોતાની નજર સન્મુખ પ્રજા અને તેના નેતાઓ ધ્યાનમાં રાખે તો
તેઓને નિરાશ થવાનું કારણ બિલકુલ ન રહે. દયાનંદ સરસ્વતીએ પંજાબમાં
જઈ કામ કર્યું હોય અથવા ગાંધીજી બ્રિટિશ હિંદમાં કામ કરતા હોય તો
તેઓના આત્મા કાઠિયાવાડને માટે કાંઈ કરતા નથી એમ માનવું એ ભૂલ છે.
એ ભગ્યાત્માઓ પોતાની શક્તિઓ સ્ફુરાવે છે તેની અસર માત્ર બ્રિટિશ હિંદમાં
કામ કરે છે એમ કાંઈ નથી સર્વત્ર કામ કરે છે. કાઠિયાવાડ ઉપર તેની અસર થવી
શકે થઈ છે. પ્રજાને વધારે નહિ તો આટલું જ્ઞાન તો થયું છે કે, સત્ય વાતને
વળગ્યા વિના આપણો પત્તો નહિ ખાય. આ જ્ઞાન ક્રિયામાં મૂકાયા વિના
રહેવાનુંજ નથી. બ્યારે પ્રજાને એ જ્ઞાન સંપૂર્ણપણે થશે ત્યારે તેને ક્રિયામાં મૂકનારા
પ્રજાજનો અવશ્ય નિકળ્યા વિના નહિ રહે. માત્ર વખતોગજ એ પ્રશ્ન છે.
આટલા કારણથી હું ઠરકુંઠું કે, કાઠિયાવાડની પ્રજાને નિર્માદ્ય ગણી ચળ-
વળદારો પરાવલંબનને માર્ગે જશે નહિ. સ્વાવલંબન એજ સત્ય માર્ગ છે,
અને સહન કરવાથી અને જાતિભોગ આપવાથીજ સ્વાવલંબન ઉત્પન્ન થાય
છે. પુનઃ એક વાર કહું છું કે, કાઠિયાવાડે નિરાશ થવાનું મુદ્દલ કારણ નથી,
કારણકે તેણે ગાંધીજી તથા દયાનંદ ઉત્પન્ન કર્યા છે. એવા પુરૂષો હવે ઉત્પન્ન
નહિ થાય એમ માનવાનું કંઈ કારણ નથી.

થાય તેથી કરી રાજ્યના જાળને તે પ્રમાણ પૂરતું નુકશાન થાય છે, પરંતુ એ જાળ સંવર્ધના નાશ પામતું નથી, તેવીજ રીતે સમ્પત્ત રાજનીતિથી પ્રજા-જાળને દયાથી દેવામાં આવે, તેથી પ્રજાજાળ નાશ પામતું નથી. અગ્નિ જેમ ઘૂણ કે રાખ પડવાથી અંદર દગ્ધ થાય છે તેમ પ્રજાના જાળના સંવર્ધમાં જાળે છે. જેમ એ ભારેલા અગ્નિ ઉપરથી કોઈ રાખ ઉપાડી લેનાર નીકળી આવે અને પછી અગ્નિનો ઉપયોગ કરે તો તે અગ્નિ કામ આવે છે. આ પ્રમાણે કાઠિયાવાડની પ્રજાના જાળ વિશે સમજવાનું છે. એ જાળ ભારેલું છે. જો થોડા ડાહ્યા અને આત્મભોગી પુરૂષો નીકળી આવે તો કાઠિયાવાડની પ્રજામાં નૈતિકજાળ છે કે નહિ તેની ખબર પડે.

પ્રજાએ નિરાશ થવાનું મુદ્દલ કારણ નથી :

કાઠિયાવાડની પ્રજા ગમે તેવી દગ્ધ ગઈ હોય અથવા નિર્જાળ થઈ ગઈ હોય તોપણ તેણે નિરાશ થવાનું કાંઈ કારણ નથી. કારણ સ્પષ્ટ છે. દયા-નંદ સરસ્વતી તથા ગાંધીજી કાઠિયાવાડની પ્રજામાંથી ઉત્પન્ન થયા છે અને એ વાત પોતાની નજર સન્મુખ પ્રજા અને તેના નેતાઓ ધ્યાનમાં રાખે તો તેઓને નિરાશ થવાનું કારણ બિલકુલ ન રહે. દયાનંદ સરસ્વતીએ પંચાંગમાં જઈ કામ કર્યું હોય અથવા ગાંધીજી ખ્રિષ્ટિશ હિંદમાં કામ કરતા હોય તેઓના આત્મા કાઠિયાવાડને માટે કાંઈ કરતા નથી એમ માનવું એ ભૂલ છે એ ભગ્યાત્માઓ પોતાની શક્તિઓ સ્ફુરાવે છે તેની અસર માત્ર ખ્રિષ્ટિશ હિંદમાં કામ કરે છે એમ કાંઈ નથી સર્વત્ર કામ કરે છે. કાઠિયાવાડ ઉપર તેની અસર થવ શરૂ થઈ છે. પ્રજાને વધારે નહિ તો આટલું જ્ઞાન તો થયું છે કે, સંસ વાતનું વળગ્યા વિના આપણો પત્તો નહિ ખાય. આ જ્ઞાન ક્રિયામાં મૂકાયા વિન રહેવાનું જ નથી. જ્યારે પ્રજાને એ જ્ઞાન સંપૂર્ણપણે થશે ત્યારે તેને ક્રિયામાં મૂકનાર પ્રજાજાળનો અવસ્થ નિકળ્યા વિના નહિ રહે. માત્ર વખતનોજ એ પ્રશ્ન છે આટલા કારણથી હું ઠંઠું કે, કાઠિયાવાડની પ્રજાને નિર્માલ્ય ગણી અજાણ્યકારો પરાવલંબનને માગે જશે નહિ. સ્વાવલંબન એજ સત્ય માર્ગ છે, અને સહન કરવાથી અને જાતિભોગ આપવાથીજ સ્વાવલંબન ઉત્પન્ન થાય છે. પુનઃ એક વાર કહ્યું કે, કાઠિયાવાડે નિરાશ થવાનું મુદ્દલ કારણ નથી, કારણકે તેણે ગાંધીજી તથા દયાનંદ ઉત્પન્ન કર્યા છે. એવા પુરૂષો હવે ઉત્પન્ન નહિ થાય એમ માનવાનું કંઈ કારણ નથી.

ગાય :

ગોંડલ અને મોરબી એ બે દેશી રાજ્યો એવાં છે કે, ત્યાં પશુઓને સારામાં સારું રક્ષણ મળી શકે છે. મુસલમાન પ્રજાની સખ્ત વિરુદ્ધતા, છતાં ગોંડલના દરેકર સાહેબે ગોરબ બંધ કર્યો હતો, છતાં આગ્રખની વાત એ છે કે, ગાયો પરદેશ મોટી મંજૂરામાં ચડવાની જે તીવ્ર પ્રત્યાજ્ઞ છે તેને અંગે સૌથી વધારે અને સૌથી સારી ગાયો ગોંડલ રાજ્યમાંથી જવાનું જોઈએ સંભળાય છે. આ વાત જો સત્ય હોય તો ઘણું ખેદની વાત છે. જે ગાયો વધતે માટે લઘુ જવામાં નથી આવતી એમ ધારી જવા દેવાની ખૂલ કરવામાં આવી હોય, પરંતુ તેઓએ ધ્યાનમાં લેવું જોઈતું હતું કે, જદ્દ પશુઓને અથવા તેના વંશોને માટે વધવામાં વધતો જોખમ એ પરદેશોમાં રહેતો છે. બિવિધમાં ગોંડલ રાજ્ય આવી ગણલત નહીં જ થવા દે એવી તે રાજ્યને માટે મારી ખાતી છે.

બીજી ગણલત મોરબી રાજ્યની છે. ઇલાની બાજતમાં તે ગોંડલ કરતાં પણ ચડે છે. છતાં ખેદની વાત એ છે કે ત્યાં આગળ ખેતીને અર્થે ગોચરો લગભગ બંધ કરી ગોચરની જમીન ખેડવામાં આવે છે. આ અત્યંત ખેદનક વાત છે. મોરબી જેવા પશુના રક્ષકરાજ્યમાં આવું પગલું કોઈ કાગે બરાવું જોઈતું નહોતું. અગાઉના ડાઘા પુરુષોએ ગોચરો રાખવાના અનેક લાભો જોયા હતા. એક તો દોર ઝાંઝો વખત મામ બહાર રહે તેથી અને મામની આસપાસ વાવેતર ન થાય તેથી બાહરવા માસના (મેક્કેરીયલ) વાવતો ઉપર ન થાય એ હેતુ હતો. હું છત્તું છું કે આ ગણલત વસ્તમાં સુધરે.

મારા મોખવામાં આવ્યું છે કે, જુનાગઢના મહંમ નવાજ સાહેબે પોતાના રાજ્યમાંથી ગોરબ બંધ કરવાનું હરમાન કરેલું છે, છતાં તેનો મેગાર્ક્યુપએ અમલ થતો નથી. આ વાત જો સત્ય હોય તો પ્રજાએ નરા નવાજ સાહેબના કાન ઉપર તે વસ્તુ લાવવી જોઈએ અને નરા નવાજ સાહેબે પોતાની કાફિંદીની પ્રથમની સારી છાપ પાડવાનું આ એક સાધન માની તેનો વસ્તુ અમલ કરાવવા પ્રેરણા કરવો જોઈએ.

પ્રજનું શુભ કામ :

બાવનગંના રાજ્યની પ્રજાએ આ અવસરમાં એ સુનિશ્ચિત કાર્ય કર્યું છે. એક, દરિયર સ્વિન્દનાથ દાંગરાનો બ વનવર નેત્રો લાવવાનું અને

ખીલું, ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદને બાવનગરમાં બરવાનું આમંત્રણ આપવાનું. આ બે કામો માટે હું તેને મુખ્યારક્ષણથી આપું છું. બાવનગર એ કાઠિયાવાડની શોભા છે. રાજકોટ આવું હોવું જોઈએ, પરંતુ તેવું તે નથી, કારણકે તે શ્રદ્ધાળુતા કરતાં વધારે બરડાદી (material) છે.

આ પત્રો પુસ્તકાકારે હાથ લે સારે મારા જનગુલામાં આવ્યું કે, લીમડીના દાકોરસાહેબે પણ કવિત્વને બાવનગરથી વળતાં લીમડી લાવી, એક સ્વદેશાભિમાની રાજ્યકર્તાને શોભાપ્રદ થાય એવો સત્કાર કર્યો હતો. આ વાત ખુશી થવા જોઈ છે. અમારા રાજ્યના દેશરત્નોને ઓળખી તેઓના સમાગમમાં સદૈવ આવો.

દેશી રાજ્યોના પ્રશ્નો.

—o—

લખનાર:—મનમુખસાહેબ રવજીભાઈ મેહતા.

પત્ર ૧૨ માં.

(ડિસેમ્બર, વા. ૨૪-૪-૧૯૨૦).

રાજ્યોએ મહાપુરુષતરીકે તૈયાર થવું જોઈશે:

રાજપ્રદરશી લાંબા પત્રો વાંચતાં વાંચનારને સારી પોંડે પરિશ્રમ પડી જાય એ સ્વાભાવિક છે. આવા પરિશ્રમને કંઈક આરામ આપવાની છુદ્ધિ થઈ આવતાં મારે રાજ્યકર્તાઓને હમેશને માટે જે કહેવું છે તે કુંકમાં અને તે પણ પ્રેમપૂર્વક કહી નાંખવાનો ઉપાય શોધી કાઢવા યત્ન કર્યો. મને લાગ્યું કે એક સારા કાવ્યમાં તે વાત મૂકાય તો સારું, પણ મને તો કાવ્ય રચતાં આવડતું નથી, એટલે એક તરૂણ કવિની સહાયતા મેં માંગી. એક કાવ્ય* એ વરૂણ કવિએ મને કહી આપ્યું. એમાં મારે જે કહેવું છે તેના સ્પષ્ટતા બાવ તે વરૂણ કવિએ તેમાં આપ્યો છે. હું હમેશાં માનું છું અને તેને માટે કોઈ વિજ્ઞાનશાસ્ત્રી પ્રશ્નો આપે છે કે, સ્વદેશી જનતા (indigenous population) ના અસ્તિત્વને માટે જેવું સ્વદેશી રાજ્ય સાધન છે તેવું ગમે તેવું પ્રામાણિક અન્ય રાજ્ય હોય તેવું તે દોષ સહે નહિ. આ વાત વારંવાર મારા ખતમાં કહી ગયો છું અને આ વરૂણ કવિએ તેજ બાવ બહુ સ્પષ્ટ કયો છે. મારું યજ્ઞ એમ માનવું છે કે, સ્વદેશી રાજ્યકર્તાઓ દિલ્હી સ્પોર્ટ્સ દળી સહચો કે બ્યારેતેઓનામાં પાંચ મહાપુરુષોના વિશિષ્ટસદ્ગુણો સંયુક્ત

* આ કાવ્ય આ પુસ્તકના પ્રારંભમાં આપ્યું છે.

થઈ વસશે. પ્રત્યેક મહાપુરુષના અનેક ગુણો હોય છે, પણ તે ગુણોમાં એક વિશેષ ગુણ હોય છે. આ જે વિશેષ ગુણ જે પાંચ મહાપુરુષના હું કહું છું તે એકત્ર થઈ કામ કરશે સારેજ દેશી રાજ્યો પોતાનું અસ્તિત્વ નિભાવી શકશે. તેઓમાં ગાંધીજી જેવી સ્વદેશીની પરમભાવના, વિક્રમ જેવું સ્વદેશાભિમાન—અર્થાત્ ‘હડાપણવાળું’ અને ગાંધીજી જેવું સ્વદેશાભિમાન—ધર્મરાજ જેવી ન્યાયબુદ્ધિ અને શ્રીરામ જેવી પ્રજાસેવકપણાની મહત્વાકાંક્ષા અને શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન જેવી પરમકારણ્યવૃત્તિનો એકત્ર સંઘ થશે સારેજ દેશી રાજ્યકર્તાઓ પોતાની અને પોતાના વંશજોની સ્થિતિ ટકાવી શકશે. કારણ સ્પષ્ટ છે. જગતની અંદર અસારે જે મહાન ભાવનાઓ પ્રજાઓમાં ફેલાઈ છે, અને જેની અસર આખા ભારત ઉપર થવા લાગી છે તેને લીધે “રાજ ધર્મ સમાન છે” એવી શ્રદ્ધા માત્રથી પ્રજા રાજ્યકર્તાઓ પ્રત્યે માન બુદ્ધિ નહિ રાખે. તેઓએ પોતાની સ્થિતિ ટકાવવાને માટે હવે મહાપુરુષો તરીકે તૈયાર થવું જોઈશે. જે જગતનો પવન—પ્રવાહ હમણાં જેવો ચાલ્યો છે તેવો ચાલુ રહેશે અને તે રહેવાનો દરેક સંભવ છે—અને રાજ્યકર્તાઓ અસારે જે સંકુચિત સ્થિતિમાં છે તેવી સ્થિતિમાં રહેશે તો તેઓ ઘણાં વર્ષો નબી નહિ શકે. પ્રજા જ્યારે “હવાઈ વિમાનો” થી ‘દોડવા માંગે છે’ ત્યારે “રગસીયું ગાડું” ક્યાંથી કામ આવે ?

‘રાજ’ ની સંસ્થાને યુદ્ધના છાંટા : શ્રદ્ધામાં વિપ્લવ :

ઉપર જે વાત મેં કહી તે સ્પષ્ટ જેવી જતાં સંપૂર્ણ સ્પષ્ટ નથી. તે સ્પષ્ટ કરતાં ભાવનામય વધારે છે. ઉપલી વાત સામાન્ય સિદ્ધાંતરૂપે છે એટલે મારે ખુદી વાત કરવી જોઈએ, પણ તેમ કરતાં મારા મનને કંઈક સંકોચ થાય છે, કારણકે સદ્બુદ્ધિ અને પ્રેમભાવથી કહેવા જતાં જે જેઓના હિત અર્થે કહું છું તેઓના આત્માને કાઠ પાણી રીતે એ વાત ભારરૂપ થઈ જાય તો મને તેઓથી પગ વધારે દુઃખ થશે. આવી સ્થિતિમાં મુકાબલે કહું છું કે છેલ્લા યુદ્ધમાં એવા જનારો જાની ગયા છે કે, જેના છાંટા ઘણી નિર્દોષ અસ્તિત્વે, ઘણી સમાજોને, ઘણાં દેશોને અને ઘણી સંસ્થાઓને ઉઠા છે. આ સંસ્થાઓમાં રાજ્યકર્તાઓની સંસ્થા પણ એક છે. રાજ્યકર્તાઓની સંસ્થા (institution) હોવા કાલે કેટલીક રીતે ભયમાં આવી પરંતુ તે ના કહેવાય નહિ. એકદમ સત્તા અથવા એક રાજ્યની સત્તા (autoeracy) સારી છે કે જનસત્તાની સત્તા (Democracy), સારી છે એ વિષય

મહાન રાજકીય વસ્તુતાનીઓમાં મતભેદ છે, પરંતુ યુરોપના કેટલાક રાજ્યોમાં બહુમતવાદનો પવન છે. પશ્ચિમ અફ્રીકા રાજકીયસ્થાનીક રાજ્ય એટલું જાણ્ય છે કે, તે ધારે ત્યાં બહુમતના વાતાવરણને લઈ જાય છે; સામા પક્ષની પ્રજા દ્વેષણી થાઈ છે અને તેના રાજ્યકર્તાઓની મુદ્દ કરવાની બૃહને પરિણામે તેઓને શોષતું પડ્યું છે એવી જર્મન પ્રજાના મનની સ્થિતિ ઘણે સારે એ વડને. સામા લોક અનેક રીતે એક રાજ્યના કારખ.ર (autocracy) ની સામે બહુમતવાદ (Democracy) ની વર્ક્ષિણતા પુસ્તકે, અને વર્તમાનપત્રો અને દસ્તપત્રો-નો પ્રચાર કરવામાં આવ્યો હતો. દસ્તપત્રો દર્શાઈ વિશ્વનોમાંથી ફેંકવામાં આવતાં હતાં. આ વિચારપ્રચારના સાધન મારફતે એટલાં જ્યાં લખાણો કરીને સામા પક્ષની પ્રજાઓને બહેરી મૂકવામાં આવી હતી કે એની અસરથી બહુ પાયમાલી આ રાજ્યો અને પ્રજાઓની થઈ છે. એ આપનાથી આજણું નથી, આ બંનેને દિંદની પ્રજાને પશુ કહેરી મૂકી હતી, અને મુદ્દસમયે આપણે પશુ બહુમતવાદની પાઞ્ચ તારાં નાંખવા મારે પ્રજાની પંદો. અનેક કાય કરી નાંખ્યો છે. આ વાત લાંબી છે. આપણે ઇત્તીએ કે તદિ, પજા આ બહુમતવાદે પોતાના ધ્યાને આપ્યા દિંદને ચડાવી રાખું છે. અને લોકો દિંદની પ્રજાને જે કેળવાયેલાં બાળ છે તે રાજ્યની મર્યાદાની વિદ્વ વિચારે ધરાવતો થયો છે. આક સ્પષ્ટ લખ્યો આપું. જ્યારે શહેનશાહ દિંદમાં પંધાર્યા હતા અને નામદાર માયકવાદથી અભાષ્યે જે પ્રથમ જાની મરો હતો તે વેળાએ આપ્યા દિંદનું વાતાવરણ નામદાર માયકવાદને કાંઈ જાળ ન ચાવ એવી ચિંતા રાખતું હતું. અત્યારે આવા પ્રકારની લામચૂંપો કાંઈક ફેર પડ્યો છે એમ, કહેવાય છે કે, ખુદ માયકવાદ તરફરે ચોંટી છે. આજે એ સ્થિતિ ફરી છે. નામ વિદ્વર પ્રજાએ દિંદનો નાને. પશુ એક કેળવેલો વર્મ આ બેઠા અરે બાં-કર વિચાર નરૂ મણો છે. તે અને તેન દેા. પશુ જરે દેશી રાજ્યકર્તાઓને આ વાત એટલ. મારે સ્પષ્ટ કહેરી પડે છે કે. આ.તી પુનિચ્છિતે કે પશુ લોકે છે. તે સંજોગની સ્થિતિને લાંબા કાળે એખમમાં નાખવાની વાત છે. અને આ લેખકમાં નાંખવાની વાત મારે તેમને તે નજા મંત્રે. પડવાથી ફરી નાંખી એ મારે. હમં સમજાવું. મારે વાત નરે નજાને એ કહેવાની છે કે, પશુ-અવા નાંખવાને પડે દિંદનું વાતાવરણ નાંખવાની વાત નરે નજાને એ કહેવાની છે કે, પશુ-લોકોને વાંકાવરવા (Misleading) થઈ નવ મારવા એવું નાંખવા છે. મારે એવા દેશનું લેકે. અવા અવા નાંખવા મારે નાંખવા છે. એવા છે. પશુ પશુ થઈ છે કે, જે નાંખવા પડે છે કે, જે નાંખવા

સંસ્થાની તરફ અસહાનુભૂતિ થયાવિના ન રહે. તેઓ એમ માને છે કે હિંદના
 અખંડ રાષ્ટ્ર બંધાવામાં એ સંસ્થા અડચણરૂપ છે. મારી પોતાની સમજણ
 પ્રમાણે આવું માનવું એ સર્વથા રાજકીય ભૂર્ખાટા (political folly)
 મને તો લાગે છે. તે રાજકીય ભૂર્ખાટા હો કે રાજકીય ડહાપણ હો, પરંતુ
 આવો એક વર્ગ છે. આ વર્ગ હિંદમાં વધતો જવાના દરેક ચિહ્ન છે, અને
 એમ છે તો રાજકર્તાઓની સંસ્થાને ધ્વજ કરનાર એક સાધન તેને માનવાને
 માટે હું રાજ્યકર્તાઓને ચેતવું છું. ત્રીજી વાત એ છે કે, આખા હિંદમાં-દેશી
 રાજ્યોમાં પણ એવી કેળવણી આપવામાં આવે છે કે, જેના પરિણામે અસલી
 પ્રકારનું સ્વદેશાભિમાન રહેતું નથી અને અસલી પ્રકારના સ્વદેશાભિમાનના
 શિક્ષણની ગેરહાજરીએ પ્રગ્નતા આપો નવો સમ્રાટ સ્થાનિક સ્વદેશાભિમાનના
 (ધણાં દેશો એવા છે કે જ્યાં બેવડું સ્વદેશાભિમાન (double patriotism)
 છે. એક સ્થાનિક અને બીજું રાષ્ટ્રીય) વિનાના થઈ જઈ, પૂર્વનું સ્મરણ
 કરાવનારી રાજકીય, સામાજિક કે ધાર્મિક સંસ્થાઓનો અનાદર કરતો થયો
 છે. આ ભય ઘણો મોટો છે. જેમ આજે આપણે ધર્મગુરુઓ અને ધર્મ-
 સંસ્થાઓ પ્રત્યે પ્રથમની ભક્તિ અને પૂજ્યભાવથી વર્તવાને બદલે અશ્રદ્ધા અને
 અપૂજ્યભાવથી જોઈએ છીએ, તેમ દેશી રાજ્યોની સંસ્થાને માટે પણ થતું ચાલ્યું
 છે. મને તો લાગે છે કે, જે વેળાસર ચેતી જવામાં નહિ આવે તો જેવો
 અનાદર અને અશ્રદ્ધાભાવ ધર્મગુરુઓ પ્રત્યે થવા લાગ્યો છે તેવો રાજ્યકર્તાઓ
 તરફ થશે. ચોથું કારણ એ છે કે, પ્રગ્નમાં એક એવી ભાવના થઈ છે કે,
 રાજ્ય એ પ્રગ્નના પ્રતિનિધિ પુરૂષરૂપ હોવા જોઈએ અને નહિ કે માત્ર સત્તા ચલા-
 વનાર તરીકે. પ્રગ્ન પોતાના પ્રતિનિધિરૂપે કેવા પુરૂષ તરફ દૃષ્ટિ કરે તેમ છે તે આપ
 મારી પેઠે જાણી શકો તેમ છો. ગાંધીજી જેવા પરમકર્મચીર, અપૂર્વ સ્વદેશી
 અને પ્રગ્નના નસ્રમાં નસ્ર સેવક એવા પોતાના પ્રતિનિધિ પ્રગ્નને જોઈએ છે.
 જે રાજ્યકર્તાઓ, આપ આપનું પોતાનું અવલોકન બરાબર કરશો તો આપને
 સ્પષ્ટ જણાશે કે, આપ અને ગાંધીજી ક્યાં છો! આપનામાં કર્મચીરપણું નથી,
 આપનામાં સ્વદેશી કરતાં પરદેશીપણું અનેક ગણું દાખલ કરવામાં આવ્યું છે,
 અને આપને વિશે પ્રગ્નની સેવા કરનારા સેવક થવાની તો મુદ્દજગ ભાવના
 રાજ્ય કરાવવામાં આવી નથી; તે કે આમાં આપનો પોતાનો સીંગો દોષ છે એમ
 જ જાન્યો નથી. એ દોષ આપને કોઈ રાજકીય સ્થિતિમાં મૂકવા છો
 તેને આજારી છે. આપને જે ચિહ્ન મળે છે તે સ્વદેશીપણું, સ્વદેશાભિમાન-
 પણું અને પ્રગ્નસેવકપણું આપવાથી હું રોકું છું. વળી એક વધારે વાત એ

છે કે, મેં અગાઉ લાલા લજ્જપતરાવનો દેશી રાજ્યો મૂર્ખોની જે અભિપ્રાય
ટાંક્યો હતો તે કિપ્તથી આપ જોઈ ચક્રોં કે, દેશી રાજ્યોની સામે કમન-
સોબે ધણાં ખોટા બ્લેગો ફેલાયેલા છે, અને તેવા બ્લેગોમાં એક બ્લેમ એવો
છે કે, દેશી રાજ્યો પ્રજામતને આધીન નથી. આ બ્લેમ પણ રાજ્યોની
સંસ્થાને ધ્રુમ કરનારો છે. આપને આજે સ્પષ્ટ ચબ્દોમાં કહું છું. ને. આપ તે
વિચારી જ્ઞેશો, તો આપનું અને આપના વંશજોનું તેમાં પરમકલ્યાણ છે.

આપજી-હિંદિઓ-રાજકીય બાબકો નથી ?

મારા સ્વદેશી રાજ્યકર્તાઓ પ્રત્યે મારે જે કઠી નાંખવાનું હતું તે કઠી
નાંખી મારો ધર્મ મેં બચાવ્યો છે એમ માનું છું. જેમ મેં રાજ્યકર્તાઓને
કહ્યું તેમ મારે પ્રજાઓને પણ જે કહેવાનું હોય તે કઠી નાંખવું. જ્ઞેષ્ઠો
પરંતુ હું જે કહું છું તે મસલતરૂપે છે એમ માનવું, પણ રીકાર્ડે ન માનવું;
કારણકે હું પણ પ્રજાઓનો એક સ્રષ્ટા છું. મારે સામાન્ય રીતે આખા હિંદની
પ્રજાને અને ખાસ કરી દેશીરાજ્યોની પ્રજાને આ વિષયપરત્રે આ પ્રમાણે
કહેવાનું છે : લોડ કંઈ ન ગમે તેવી શુદ્ધિથી હિંદ અને હિંદીઓને મારે
કહેતો હોય, પરંતુ તેમાં કોઈ વખતે કોઈ અપેક્ષાએ કોઈક સત્ય સંદેશ હું
તો જોઉં છું. તે એક વખત એમ બોલ્યો હતો કે “હિંદીઓ રાજકીય વિષયમાં
બાબકો જોયાં છે.” આ વાત આપજીને બધે સચિત્ર નહોતી, પરંતુ મને તો
તે કોઈ અપેક્ષાએ બોલ્યો લાગે છે. મુસ્લીમો આપજીને કેટલીક વાર એવો
પ્રકારે રમાડે છે કે તરત્ર અને ખદારના જ્ઞેનારાઓને તો આપજી બાબકરૂપ
લાગીએ. મુઠ સમયમાં આખા હિંદ જે પ્રજાકીય વીપ (nationalist leader)
નો વ્યવહારો છે તે સ્ત્રમ અવગણનથી જ્ઞેનારને તો તે વ્યવહાર બાબકરૂપ
લાગવા જ્ઞેષ્ઠો. આ વાત લાંબી નહિ કરતાં દેશી રાજ્યો પ્રત્યેની હિંદની
ખાતનામાં જે હમણાં હમણાં અવાનમૂલક ફેરફાર થયા છે તે જ્ઞેનાં આપજી
રાજકીય બાબકરૂપ છો. સરકાર પોતાના વલિત્ર વ્યવસાયને મારે પ્રિતિ
હિંદની પ્રજા અને દેશી રાજ્યોની પ્રજા એવા બે જોડ પાડે એ સ્વાભાવિક
છે. દોઢે દાયકા પૂર્વે હિંદી પ્રજાને એવો ખ્યાલ પણ નહિ હતો કે
અમારા બે જ્ઞેમ એ જિલિ હિંદની પ્રજા અને દેશી રાજ્યોની પ્રજા એક
અખંડ પ્રજા છે એવી વિવેકવાળી બાતના હતી. અપરથી ‘કોલોનિયલ મેન્ટલ-
નર્વમેન્ટ’ના નાનકડા અસર થયાં અને તાર પડી અમારે ‘દોમરૂપ’ ની માંત્રસ
વાસી સારથી આ જોડ સ્પષ્ટ થવા લાગ્યો. મૂળના કાર્ય કરનારાઓમાંથી

આ દેશી રાજ્યો છે તેની પૂરી સંજ્ઞા લઈ તેને પ્રેમપૂર્વક ખીલવો. તે રાજ્ય-
કર્તાઓને દેશના સ્વાભાવિક આગેવાનો (Natural leaders, ગણેશ અને તેનાં
તેમને ખરેખર આગેવાન બનાવો અને આ રાજ્યોની પ્રજાઓને ઉત્સાહ આપી
પ્રગતિને માર્ગે હદાશ્વપૂર્વક લઈ જાઓ. જો આમ કરશો તો વંશને મળેલા
સ્વરાજ્ય કરતાં આ સ્વરાજ્યોથી દેશના દિવમાં વધારે યશો મળશે. આપણે
પશ્ચિમની સ્વતંત્રતાની વાતોથી બંબેરાઈ ન જઈએ તેની ઠાગછ રાખવી જોઈએ.
“Government of the people, by the people, for
the people” = પ્રજાની સરકાર, પ્રજાથી સરકાર, પ્રજાને માટે સરકાર” એ
મત તો મૂળનું છે, પણ તે પશ્ચિમની પ્રજાઓમાં કેવું વ્યવહારમાં મુકાયું છે તે જરા-
બર જોઈને પછી આપણી આ કુદરતી સંસ્થા (indigenous institution)
(દેશીરાજ્ય) પ્રત્યે વંશને ઠીક લાગે તેમ વર્તો. તે પહેલાં તેના વિરુદ્ધ વિચારો
ખાંધો નહિ અને ખાંધીને જાહેર કરો નહિ. આટલું મારે લાક્ષણિકત્વવારે
જે વિચારો ખાંધ્યા છે અને જાહેર કર્યા છે તેને લઈને કહેવું પડે છે.

દેશી પ્રજાએ બંબેરાઈ ન જવું :

દેશી રાજ્યોની પ્રજાઓ પ્રત્યે કહેવા આતા-લડે હું કે. વંશે બંને દેશી
રાજ્યોમાં પ્રજાકીય છત્ર ઉભા કરવા મારે સંપૂર્ણ પરિશ્રમ થયો, પરંતુ વંશે
પશ્ચિમની રાજદારશાહીની વાતોથી બંબેરાઈ જઈ ઉત્કેરાઈ જશે નહિ. જેમ
જર્મન અને ફ્રાન્સ પ્રજાઓ “Government of the people, by the
people, for the people.” એવી પુરુષ મર્યાના પરિશ્રમે પોતાનાં
જૂતામાં જૂના અને કુદરતી સંકેતશાહનો સુમારી બેસી છે તેમ વંશારથી ન
થઈ જાય એટલી સંજ્ઞા રાખશે. આપણે સમાજસુધારાની પશ્ચિમની સંસ્કૃતિને
લીધે જેમ આપણી ધણીએ સમાજની કુદરતી સંસ્થાઓને નાશ કરી નાંખવાની
બંધો કરી છે તેમ માત્ર વાતોથી ઉત્કેરાઈ જઈ કરશે નહિ. બ્રિટીશ કિંગ્ડમની
પ્રજાની તૈયારીઓથી પણ ઉત્કેરાઈ જવાની ઉતાવળ કરવાની જરૂર નથી. ત્યાં
નિધારણો અને સંમતિમાં મેલાયા પછી કેવી રચનાત્મક ઉભા થાય છે તે હવે વંશમાં
જરૂરથી વંશે જરૂર પ્રજાજનક વંશના મંત્રજોમાં ઉભા કરો, પરંતુ તેમ
વેગાએ વંશે રાજ્યકર્તાઓ પ્રત્યે સહમાત્ર અને પ્રેમથી વર્તવો. મને તેમ તેઓ
નિર્જન થવા દોષ તો પણ તે જોઈને વંશને પૂર્વચિંતાના સમજુરૂપ તેઓ થઈ
પડશે. વંશે મન (Material) થશે નહિ એટલે કે, જેમ બાળે ૧૮-
૧૯ પ્રવર્તો છે અને તેને લઈને “આપણું તેટલું લેવું” એ નવ રાજકર્તાઓ.

સંબંધમાં લાગુ પાડતાં અટકશો; દરેક વિષય આર્થિક દૃષ્ટિએ જોવાનો હોતો નથી, કારણકે ધણાય એવા વિષયો છે કે જે ભાવના-સાગશી (Sentiments) થી પણ જોવાના છે. પૂર્વે વીરોનું જે સ્મરણ કરાવે તે જીવતાં સાધનનું મૂલ્ય શું હોઈ શકે? એ આર્થિક દૃષ્ટિની પારનો વિષય છે. ત્યાંસુધી પ્રગ્ન વધારે સાફ ખીલું ન જોઈ શકે અથવા ખડું કહીએ તો અનુભવી ન શકે ત્યાંસુધી, થીમે થીમે સંયોગોને અનુદાન ઘણા કાળથી ઘડાતી ગયેલી સંસ્થાને પોપચાન આપવું જોઈએ. આ દેશણે મને અન્યથાકે જોવામાં નહીં આવે એમ ઇચ્છું. દેશી રાજ્યોને વિશે બહુમતવાદ ઉપર રાજ્યંધારણ કરવું જોઈએ એવી વાત પ્રથમ મુદ્દનારાઓમાંનો આ લખનાર એક હતો, છતાં તે વિચાર બદલાવી એકકથુસત્તા (autocracy) ની રક્ષા કેમ કરે છું એવો આરોપ મારા ઉપર મુદ્દામાં આવે તો તેને માટે હું કહું છું કે, હું બહુમતવાદનોજ અનુયાયી છું, પરંતુ મારું એવું માનવું છે અને હું કે, એક સ્વાભાવિક સંસ્થાનું સ્વરૂપ બદલાવતાં પૂર્વે ખીજા દેશણોને અનુભવ આપણે લેવાજો જોઈએ. બ્રિટીશ હિંદમાં બહુમતવાદ કેવો પ્રત્યેયોગી થાય છે તે જોયા કરવું. માત્ર તે પવનમાં વગર વિચારે જીંપલાવું થોડું નથી. આપણે જે કરવાનું છે તે એ કે, જે સંસ્થા ઘણી જૂની છે તે કાયમ રાખીને તેમાં પ્રગ્નને જવાબદાર રહી શકે એવી તંત્રવ્યવસ્થા કરાવવી જોઈએ.

ખોટું ચણતર પાડી નાંખી સાચું કરવું જોઈએ :

ઉપર જે મેં કહ્યું તે સમગ્ર રાજ્યો-રાજ્યકર્તાઓ અને પ્રગ્નજોતે ઉદ્દેશીને કહ્યું છે. એમાં જે કહેવામાં આવ્યું છે તે બધુંય કાઠિયાવાડના રાજ્યો-રાજ્યો અને પ્રગ્નજોતે લાગુ પડે છે, ઉપરાંતમાં મારે ખાસ કાઠિયાવાડને ઉદ્દેશીને થોડુંક કહેવું છે. દેશના ખીજાં મોટાં મોટાં કેટલાંક રાજ્યો તો હવે પ્રગ્નમાં આવેલ નવજીવનને જોવા લાગ્યા છે, પરંતુ કાઠિયાવાડના રાજ્યોને તો તે સંબંધી કાંઈ કરવાપણું ન હોય એવું તેઓનું વર્તન હોય એવો ભાસ થાય છે. કાઠિયાવાડમાં એ પ્રકારનું કામ કરવાનું છે. ખોટું ચણતર પાડી નાંખવાનું અને નવું સાચું ચણતર બાંધવાનું. કાઠિયાવાડના કેટલાંક રાજ્યો (જેઓને વિશે હું 'કાઠિયાવાડના દરબાર' એ શીર્ષક લેખમાં કહી ગયો છું.) ની પદ્ધતિ એવા પ્રકારની જણાય છે કે 'કેમ જાણે તેઓ એમ માનતા હોય કે અમારે માટે પ્રગ્ન છે. અમે ઇચ્છીએ તેટલી ઉપજ પ્રગ્નમાંથી કરી શકીએ, અમારી મરજી પ્રમાણે કર નાંખી શકીએ, અમારા રાજનું નાણું ગમે તેવા

વ્યવસ્થામાં રહેલીએ, અમારી મરજી પરે તો અમે વેપાર કરીએ અને અમારી મરજી પરે તેટલો પ્રભને વેપાર કરવા દઈએ. અમે પ્રજામાંથી નાણું એકત્રિત કરવા માટેના કારખાનાઓ કરી, પ્રભને કારખાના કરતાં બહુકામી રહીએ. અમારી મરજી પરે તો પ્રભને બજારીએ, અમારી મરજી પરે તો મૈત્રાપાકો, ગમે તેના પ્રભારીય ખર્ચો કરીએ.” આવાં આવાં ધમ્માય ખોટાં ચતુરો છે. આ ખોટાં ચતુરો પાડી નાંખવાનું કામ એક તરફથી રાજ્યોએ કરાવ્યું છે, અને જીજ્ઞ તરફથી નવું ચતુર એ કરાવ્યું છે કે “અમે પ્રભને લખતે છીએ. અમારું સર્વસ્વ છે તે પ્રભનું છે. અમારી પ્રભની ગમે તે એક વ્યક્તિ રાજ્યની રોકે ખીના નજીવાની અધિકારી છે, કારણ કે રાજ સપથું એ વ્યક્તિઓની ખતેલી પ્રભને માટે છે.” આનું નવું ચતુર કરી ભારે પ્રભવન દાખલ કરશે ત્યારે તેઓ પાતાના રંધવારસોનું દિવ ભગતી ચક્રો. શ્રી રાખતો એક મંકન એવો હતો કે, પ્રભને પ્રથમ રજો, લઈ બધ પછી પોતે જનું. આજ રીતે જુદા ભગવાનને કેદએ પાડ્યું કે તમે શા માટે નિર્વાણને માટે યત્ન કરતાં નથી, ભારે તેઓએ જ્યાં આપ્યો કે જ્યાંસુધી જમાવના સેતો દુઃખી છે ત્યાંસુધી માટે નિર્વાણ જોઈતું નથી. આવી અપૂર્વ વાતોનું શિશુ દેશી રાજ્યકર્તાઓને ક્યાં બાળકજીમાં આપવામાં આવે છે કે જેથી તેઓને આવી બાવનાઓ ઉત્પન્ન થાય? માત્ર અહિંશિષ્ણુ તો પશ્ચિમના જાણવા (Western civilization) નું મળે છે ત્યાં આવી અદ્ભુત બાવના ક્યાંથી થાય?

દેશી રાજ્યની પ્રજામાં જાહેર જીવન :

કાશિયાવાડના તથા ખીજા દેશી રાજ્યોની પ્રજાના કેટલાક સંખ્યો મને ચારંવાર કહે છે કે જાહેર જીવન કેમ ઉત્તમ કરી સકાય? એવી સ્થિતિ નથી, કારણ કે પ્રજામાં એકત્ર નથી; અને કદાચ થોડા ધણા સાહસિકો બહાર આવે તો તેઓને સત્તાધારીઓ દ્વારા દે તેમ છે. આ માટે મને રસ્તો બતાવવાને માટે કહે છે. મને જે ધ્યાનમાં આવે છે તે લખું છું: જો દેશી રાજ્ય-કર્તાઓનો દિવસ ઘેર હોય તો પ્રજાની સ્થિતિ અને અગવડો તથા વિચારો જાણવાના સાધનરૂપે “પ્રજા મંડળો” સ્થાપવાને માટે રાજ્યકર્તાઓએ જાહેર પ્રજાના મુશ્કેલી વખતે પ્રેરણા કરવી; પણ જો તેમ ન હોય તો પ્રજામાંથી જેઓને આવું જાહેર જીવન ઉત્પન્ન થયેલું જોવાની ઉત્કંઠા હોય તેઓએ નીચેના સિદ્ધાંતો શુદ્ધશુદ્ધપૂર્વક નક્કી કરી, જરૂર મળે તેટલા સંખ્યોનું મંડળ દરેક રાજ્યમાં સ્થાપવું. આ સિદ્ધાંતો આ પ્રમાણે છે:—

૧. દેશી રાજ્યોને-એટલે પોતાના રાજ્યને સુઢ કરવાનો પહેલો મંતવ્ય રાખવો.

૨. દેશી રાજ્યકર્તાઓ પ્રત્યે ભક્તિ અને પ્રેમ રાખવાનો દરેક હિલચાલ કરનારે આવા મંડળનો ઉદ્દેશ રાખવો.

૩. પ્રજાની કૃપાદો, અગવડો કે જરૂરીઆતો માટેના પોતાના નજીકનાં (immediate) રાજા પાસે જવું એટલે કે સર્વોપરી સત્તાની દરમ્યાન ગિરીની શુદ્ધિ ન રાખવાનો હેતુ સ્પષ્ટ કરવો.

૪. હમેશાં સભ્ય-ખુશામતી નહિ-નીતિ (policy) રાખવી; પરંતુ હુમલા કરનારી (aggressive) નીતિ ન રાખવી.

હું ધારું છું કે, ઉપલા નિયમો ધ્યાનમાં રાખી દેશી રાજ્યોમાં જાહેર સંસ્થાઓ સ્થાપવા પ્રયત્ન કરવામાં આવશે તો ઘણા દેશી રાજ્યો તે વાતને પોતાની સમ્મતિ આપશે. થોડાં રાજ્યો સમ્મતિ આપે તેવાં નહિ હશે તેઓ જરૂર આવા ઉદ્દેશોવાળા મંડળોના સામે થઈ દાખી દેવાનો પ્રયત્ન કરવાની હિમ્મત બહિ કરે. દેશી રાજ્યોમાં ખરી રીતે 'પ્રજા મંડળો' અસ્તિત્વ ધરાવે છે. આ 'પ્રજા મંડળો' તે "જૂનાં મહાજનો" છે. એ મહાજનોને માત્ર 'નવો પોશાક' પહેરાવવા પૂરું નવું કામ કરવાનું છે. મહાજનમાં હમેશાં નગરશેઠ હોય છે. આ નગરશેઠની નીમણુંક અસારે વંશપરંપરાથી ચાલી આવે છે તેમાં ખાસ ફેરફાર કરવાની દરેક દેકાણે જરૂર નથી હોતી, છતાં તેમાં નવું વસ્ત્ર લાવવા માટે નગરશેઠની નીમણુંક પણ મતના ધોરણથી કરવી. બહે પછી તે નગરશેઠનેજ ચૂંટી કાઢવામાં આવે. તેજ રીતે મહાજનના સભ્યો પણ મતના ધોરણે ચૂંટી કાઢવા અને સ્થળને અનુકૂળ એવું, સભ્યોને માટે લવાજમ રાખવું-પ્રત્યેક કામ બહુમતિના ધોરણે કરવું.

જે સ્થળેએ જૂના મહાજનનો ઉદ્ધાર ન થાય તેવું હોય ત્યાં સ્વતંત્ર મંડળો સ્થાપવા; અને તેના ઉદ્દેશો મેં ઉપર લખ્યા તે નિયમો અનુસાર રાખવા-દરેક મંડળ પ્રથમથીજ મોટું હોવું જોઈએ એવો ખ્યાલ રાખવાની જરૂર નથી. એક પ્રમુખ, એક સેક્રેટરી અને બેથી પાંચ સભાસભ્યો હોય તો તે ચાલી શકે. આટલા સભાસભ્યોની બનેલી સંસ્થાને અથવા તો એક વ્યક્તિને પણ જાહેરહિતના પ્રત્યે સંબંધી જાહેરને અથવા તો રાજ્યોને કહેવાનો હક છે.

આ મંડળોએ પ્રજામાં ઐક્ય વિશે, રાજન અને પ્રજાના હક્કો અને જવાબદારીઓ વિશે, આરોગ્ય, શહેર સુવચાલ, વિદ્યા અને ખીણ પ્રજાની જરૂરી-

આત્મા વિરે મર્યાદા કરી; પ્રભુને વિરે બદરે આત્મા મર્યાદા; અને બદરે પદ્મે સુખ અને વિરેકતાથી અશ્વત્થા સત્યાપ્રકાશીઓને કરી. તે અશ્વત્થા વર્તમાનપત્રોમાં ઉપાવતી વચેરે કામ કરું.

આવી નાની શરૂઆત કરતાં કેટલું કામ થઈ શકે છે તેના બે જુદાં દાખલાઓ આપું. એક એવી વાત છે કે અમેરિકા સ્વાતંત્ર થતા પહેલાં ભારે ત્યાં પરવંતરા દની ત્યારે સાગ સાગ વાંના બે વિવાદોએના મનમાં એક વચી આવ્યું કે, “મનુષ્ય જાતિને માટે આવી પરવંતરા સા માટે નહીં. આપણે લોકોને સમજાવવું જોઈએ.” તેઓએ શકેલ કરી બદરે સત્તા ઉપર એક એકરી બાંડે લીધી અને એક બે જાંકડા અને પુરમી મેગ લીધા. એક વિવાદો બાપણ કરે અને બીજો તે સાંભળે. આજું જોઈ બીજાઓને કૌતક લાગતા માંડ્યું. શરૂઆતમાં કેટલાક કૌતક જોવાની ખાવર આવ્યાં લાગ્યા અને ધીમે ધીમે લોકોને રસ પડતા લાગ્યો. પછી તો ઘણા માણસો આવતા લાગ્યા. અનુક્રમે આ રાગ એક મોટી સંસ્થા થઈ અને એ કારણે પ્રભુમત્ત કેળવણી કેળવણી છેવટે પ્રભુસત્તાક સત્ત્વ થયું. (જુઓ દિવં અને ચિદાનીઆ), આ બે હોદ્દાઓના સમજુરથોએ અમેરિકાના ફેલોલશીયા નામના શહેરમાં હજુ પણ ચિંધમાન છે.

લંડનમાં “મનુષ્યોના અંગત હક્કોનું મંડળ” (Personal Rights Association) એ નામનું એક બહુજ નાનું મંડળ છે, પરંતુ તે એક આવાહિક પત્ર અને બીજાં હસ્તપ્રતોદિ મારફતે પ્રભુમત્ત કેળવણીનું ધણું કામ કરે છે.

મીસીસ બેસેટે “સરસાંચ સંઘ” (Homo Hulo League) ની સાખા એક પ્રચુપ; એક સેક્રેટરી અને બે સહાયકોની જવાબદારી ધોરણ કામસ કરવાથી દિવંમાં અનેક સ્થળે આ સંસ્થાઓ જન્મતા પામી હતી. આ વાત શરૂઆત કરવા માટે સામાન્ય સમુદાયને અર્થ છે. દરેક સંસ્થાનના પંચમે સુચિસિત માણસોએ તો અંગ્રેજ અને દેશી વર્તમાનપત્રોમાં અને ત્યાં સુધી પોતાના નામ સાથે અને ન જની શકે તો જાણ નામ સાથે બદરે લખાણો કર્યાં કરતાં જોઈએ; પરંતુ તે લખાણો હમેશાં સત્ત, મિટ અને મંડાનાત્મક conclusions જવાવતા વચ્ચીજ કરવી. જ્યાંસુધી વર્તમાનપત્રોનું સરળ નહિ લેવાય. આવે ત્યાંસુધી દેશી સંજોગની પ્રભવિતા પ્રયોગો ઉકેલ મળે નહિ. દૃષ્ટાંત બાર મળીને ગુનિસિત વર્ગને વિનંતિ કરું છું કે ઉપર ફરી તે રીતે ખુબ ચર્ચા કરે. ચર્ચાનું પરિણામ આત્મા વિના નહીં રહે.

અમરાઈએ મૂકે છે એ વાત “દાખરે” કરેલી દલીલથી સ્પષ્ટ સિદ્ધ થાય છે. પરંતુ તેમાં હું તેઓનો વાંક જોતો નથી. એથી ઉલટું તેઓની આવડત જોઈ હું, આપણે પોનેજ અક્કલમક્કા અને બોળા હોઈએ, તો આપણા કરતાં વિચિત્રજી હોય તે લાભ લીધા વિના કેમ રહે? જે વખતમાં કાઠિયાવાડમાં રહેને કરનાર કોઈ પડમાં નહોતું તે વખતમાં મોરબીએ કરેલ પહેલ માટે “દા-દખરે” જે વસણ બતાવ્યું છે તે ઉપરથી બવિધ્યને માટે આપણે ચોતીએ તોય ધણું નુકસાન થતું બચે.

બ્યાપાર બંધ થાય છે ?

મને સાંભળાને સંતોષ થાય છે કે, “કાઠિયાવાડના પત્રે” વાંકાનેર રાજ્ય ઉપર કાંઈક નૈતિક અસર કરી છે. સાંભળવા મુજબ વાંકાનેર રાજ્ય બ્યાપાર પ્રવૃત્તિ છોડી દેવાનું છે. તેમજ રાજ્યની અંદર પ્રજાનો અવાજ પણ દાખલ કરવાનું છે. વાંકાનેરના રાજા સાહેબને કેળવણીના સંસ્કારો છે, અને તેના દિવાન મીંઠ દેવશંકર કિસાદી મૃદસ્થ છે એટલે આ એ આવકારદાયક સુધારાઓ કરે એ જોખવિત છે. અત્યારે તો વખત એવો છે કે, જે રાજ્ય જ્યેષ્ઠીનું ઉપાસક અને સ્વદેશોબિમાની દશે તેજ પ્રસન્નાશે, બાકી તો પ્રજા-જીવન એવું ચતું જગ છે કે તે કાંઈ પણ અન્ય આવનારો સાંખી શકે તેમ નથી.

આ પુસ્તક ઉપાય છે ત્યારે હું માંમળીયું કે, વાંકાનેર પોતાના રાજ્યમાં બ્યાપાર કરવાનું બંધ કરે છે, પણ તેને બદલે મુંબઈ કરવા ધારે છે. આ વાત સાચી હોય તો કંઈ રાજપ્રકરણમાં બૂલ નાની થઈ જતી નથી. બ્યાપાર એ રાજ્યનો ધર્મજ નથી; એ સિદ્ધાંત હૃદયમાં ઉતરવો જોઈએ.

॥ ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥

દેશી રાજ્યોના પ્રશ્નો :

સમ્પાદક :—મનમુખસાહેબ રવચંદ્રભાઈ ત્રેહડા.

પત્ર ૧૩ મો.

(દિવસપાન, તા. ૧-૫-૧૯૨૦).

અમારા શિક્ષકો પ્રત્યે :

દેશી રાજ્યોના શિક્ષકોને એવી વિનવિ હતું કે, પ્રારંભમાં "એ દિવસ ક્યારે આવશે?" એ ધીરંક નીચે જે નાનું કાવ્ય આપેલું છે તે કૃપા કરી શાળાઓની અંદર વિદ્યાર્થીઓને જેમ મુખે કરાવશે તેમ તેનું વાત્સર્થ પણ સમજાવશે. "દેશ-પ્રેમી રાગ્ય હોય તો જનતા સ્વદેશી માય છે" એ ચતુર્નું રક્ત્ય જેમ બને તેમ સારી રીતે તેઓને મજે ઉતરાવશે તો વમે પણ એક સેવા કરશે.

ટાલ્ટોયની રાજ્યોને સલાહ :

મી. ટાલ્ટોયુ હિંદમાં આવ્યા તે પહેલાંથી દેશીરાજ્યોમાં પ્રગળે અનાજ આપવા મેંજેથી અગવજ સર થઈ છે. એ અગવજ કરનારાઓના પ્રયત્નોને મેંજ, મી. ટાલ્ટોયુએ પોતાના રિપોર્ટમાં ઉલ્લેખ કર્યો હતો વધુ એવી આશા બતાવી હતી કે બ્રિટિશ હિંદમાં થવાના ફેરફારોની અસર દેશીરાજ્યો ઉપર થયા વિના નહિ રહે. સાર પછી આ સલાહ જાહેર વર્તમાનપત્રો અને જનહરે સમનારાઓ અવારનવાર અચ્ચાં દરે છે; જેના પરિણામમાં નામદાર વાઈસરોયે ફેબ્રી " નરેન્દ્ર સભા " આગળ પણ દેશીરાજ્યોને પ્રગ્ન અવાજ દાખલ કરવા

માટે સારી રીતે કહ્યું હતું. ખુદ કાઠિયાવાડનો વિચાર કરીએ તો, પોરબંદરના રાજ્યાભિષેક વખતે મી. મેકોનક્રીએ પણ તે માટે સારી પેઠે કહ્યું હતું. દેશના બીજા ભાગોમાં પણ સરકારી અધિકારીઓ પ્રયોગોપાત આ વિષયમાં ધ્યાન ખેંચે છે, પણ નિઝામ હૈદરાબાદ કે એવા બીજા કોઈ મોટાં રાજ્યો સિવાય બીજા ઉપર તેની અસર થઈ જણાતી નથી. કાઠિયાવાડમાં પ્રગ્નતા એક વર્ષમાં સ્વીચી સ્વીચી કાંઈક ચર્ચા છે, પરંતુ ખુદ રાજ્યોમાં આ માટે કાંઈએ સગવડ જણાતી નથી. પ્રગ્નતા અવાગતની વાત બાજુએ રાખી, રાગતની વાત ચર્ચાએ દૂર કરવાના મંચંગમાં કેટલાંક સંસ્થાનોને માટે વર્તમાનપત્રોમાં પુષ્કળ જગ્યા છે. કેવી કાંઈ પત્રે તો સમ્પત્તાની દરકાર કર્યા વિના છેલ્લામાં છેલ્લી બરવામાં પણ લખતું છે, અને સામાન્ય રીતે ગયા પત્રો કાંઈને કાંઈ ચર્ચા કર્યા કરે છે, તો પણ મને તો કાંઈ સગવડ જણાતી નથી. આ 'દિ'દુસ્થાન' નો લગભગ વનુ માસ થયા આઠવા ત્યાંથી અંતેક પ્રકારે પાંતિ પાડી પાડીને સ્વચ્છતા ચર્ચા રાજ્યકર્તાઓ તથા પ્રગ્નને સંબોધી કરારોને કરારો બરવામાં આવે છે, છતાં અપરાધરૂપ એકાદ રાજ્ય સિવાય બીજા રાજ્યોમાં કેમ ગળે તેના દરકાર પણ કરવામાં ન આવતી ત્યાં એવી રીતે મૌન પકડી રાખવામાં આવતું છે. એટલુજ બસ નથી, પરંતુ જે રાજ્યોની અનિચ્છનીય પ્રવૃત્તિઓ સહે સમજાય છે તેઓ પાતાના પગમાં જરાય મોળા પડ્યા જણાતા નથી. શું દેશનાં સર્વેશ્વર સુખી છે એટલે કાંઈ કરવાપણું નથી માટે મૌન સમ્પત્તમાં આવે છે? અથવા શું એઓને પ્રગ્નનનને માટે એદરકારી છે? પ્રગ્નનો જીવો લગભગ મૃત છે, તો શું તેઓને કાંઈ કરવું કરવા જેવું નથી? અથવા શું પ્રગ્ન નવરથા નિર્મોહ છે? આ સવળા પ્રશ્નો, સગવડાટની ગેરવાજ-રૂંચી હાજરે છે.

સત્કારક મર્મ, મહેર મતની દરકાર ન કરતાં હોય તેઓ જો સ્મન શહેનશાહતનો રાખતો યાદ કરશે તો તેઓને અવશ્ય દષ્ટિકોણ બદલાવવાનું હિંદુ લાગશે.

કેળવાયેલા અધિકારીઓ અને પ્રબળનો:

કાલિયાવાડના અધિકારી વર્ગની ચૂંટણી-દિવાનો, કારખાનીઓ, ન્યાયાધિશો, વસુલાત કમિશ્નરો, પોલિસ અધિકારીઓ અને તેના ખીજા અધિકારીઓની ચૂંટણી હવે ઘણું દરી કેળવાયેલા વર્ગમાંથી દરવામાં આવે છે અને તેમાં થયું ખાસ દરી રૂબીનોમાંથી વિશેષ કરવામાં આવે છે. ન્યારે તેઓની કાલિદોઓ અને બીજી પ્રવૃત્તિઓ તરફ નજર કરવામાં આવે છે ત્યારે સ્પષ્ટ જણાય રહે છે કે, તેઓ રોટાઇન (routine work) કરવા સિવાય બીજું કંઈ નવનવાનાનું કામ (original work) શોધી શકતા હોય એમ જણાવું નથી. મારા જાન્યવામાં યોડાક રાખતાઓ તો એવા છે કે, ત્યાં કેળવણીની બેઠકર થઇ છે; જૂના વખતના અધિકારીઓના કરતાં કેળવાયેલા અધિકારીઓએ રાજ્યોને સાફ લખાવ્યા માટે તથા પોતાની સ્થિતિ ટકાવી રાખવાને માટે રાજ્યોને પ્રગતી સ્થિતિની દરકાર રાખ્યા વિના કિપજ વગેરે વધારવામાં પોતાની કેળવણીનો દુરુપયોગ કર્યો છે. આવા યોડાક અપવાદોની વાત બાજુએ સખી મોટા બાબતો વિચાર કરીએ તો થયું આટલી વાત તો ખુશી છે, કે તેઓએ અસાધારણ રીતે કંઈ નવનવા દાખવી નથી. નવનવાની વાત બાજુએ રાખી સામાન્ય રીતે કેળવણીનો ઉપયોગ જોઈએ તો તેઓએ પ્રગતિવને માટે કોઈ નવન વિચારા કે નવનપ્રવૃત્તિઓ કરેલી જણાતી નથી. આ શું બતાવે છે? શું તેઓમાં નૈતિક દૈવત (moral strength) નથી? તેઓમાં નોકરી જતી રહેવાનો કોઈને કંઈ ભય જવામાં આવે છે, તો શું તેઓમાં બીજો અદ્યવિદ્યા મેળવી લેવાને બિચી મદદ રાખવા પૂરું આત્મખ્યા નથી? કે શું તળીએ મરીજા છે? કેળવાયેલા પ્રબળનોને આંત આવીજ સ્થિતિ છે. કાલિયાવાડમાં બેરિસ્ટરો, વકીલો, રોટાઈ, અને રોજબુઓની મંખ્યા મોટી છે. તેઓ થયું કોઈ રાજકીય સ્થાન. કે અન્ય કોઈ જાનવી પ્રગતિ સેવા કરવાની પ્રવૃત્તિઓ કરવા જતાવા નથી. રૂબીનોને પોતાના ધંધાને નુકસાન થયતો ભય ન્દે છે. બેરિસ્ટરોના મોંઘા બામ પ્રગતિવાને માટે પોને મળવેલા ન હોય એવું મની વને છે. કોલેજો રાજકીય વિષયમાં ન પડે, પણ સમાજસેવા (Social Service) કરી શકે જ્યાં તેઓ તો એ કામને પોતાની સાથે કોઈ સેરકેરા ન હોય એવી પ્રવિદ્યા કરી બેઠેલા જણાય

૧ છે. ઇન્ડ્યુએન્સ અને પ્લેગમાં કેટલા હાકરોએ પ્રજાની નિઃસ્વાર્થપણે સેવા કરી? સેવાની વાત બાબુએ મૂકી તેઓના ધંધાને અંગેજી વિચાર કરીએ તો તેઓમાંના કેટકે દોઢર ત્રિભોવનદાસની પેઠે એકે શોધ કરી છે? ગ્રેન્ડ્યુએટો તો શિક્ષકાદિના ધંધાઓની ચિંતા પાછળ હોય છે. આ સમજું શું બતાવે છે? અને તો લાગે છે કે આ બધાનું મૂળ તેઓમાં નૈતિક દૈવતની ખામી છે. અને આનું મૂળ કારણ આપણને આપવામાં આવે છે તે કેળવણીની “હાલતી પ્રથા. “Democracy and Empire” નામના ગ્રંથનો લેખક જણાવે છે કે,

“It may be pointed out here that one cardinal defect of our present educational system is that it has ignored *training* and devoted chiefly to *instruction*.....Any effort is worth while which holds out promise of improvement on the present godless curricula.”

આપણી હાલતી શિક્ષણ પદ્ધતિમાં મુખ્ય અવગણ એ છે કે, તેમાં કેળવણીની અવગણના કરાય છે અને મુખ્યત્વે કરીને ઉપદેશ ઉપર અવલંબાય છે. ચાલતા અધર્મો અભ્યાસક્રમમાં સુધારો થાય એવો પ્રયત્ન આવકારદાયક છે.

કવિવર રવિન્દ્રનાથ ટાગોરે હમણાંજ મુંબઈમાં પોતાની યુનિવર્સિટી સમીપ આપેલા ભાષણમાં કહ્યું છે કે :—

“As for them far from having given their universities more than they had received, they had not even rendered a satisfactory amount of what they had received. They had been repeating great words, they had been learning great truths, and they had been looking on great examples but in return they had simply become clerks deputy magistrates or police inspectors!”

તેઓએ જે મેળવ્યું હતું તે, યુનિવર્સિટીને વ્યાજ સાથે આપવાનું તો એક બાબુએ રહ્યું પણ તેઓ મુદલ રકમ પણ સંતોષકારક રીતે ભરી શક્યા નહોતા. તેઓ મહત્વાકાંક્ષા ધરાવતા, મહાન સત્યોનું અધ્યયન કરતા, અને મહાન પુરોના ચારિત્ર્ય વિચારતા, પણ અને માત્ર કારકૂનો, ડેપ્યુટી ન્યાયાધીશ, અથવા પોલીસ ઇન્સ્પેક્ટરો થતા !

સુવ્યવસ્થિતપણે રાજ્ય ચાલતું બેવાનો પ્રજાનો એક ધર્મ:

નિયમ પેન નમતા એક વિદ્વાન કહે છે કે "A man should make it a part of his religion to see that his country is well-governed." અર્થાત્ પોતાના દેશનું રાજવંત્ર સુવ્યવસ્થિતપણે ચાલે છે. તે બેવાનો દરેક મનુષ્યે પોતાના ધર્મનો એક ભાગ આઠા કરવો જોઈએ. "દેશીરાજ્યોની પ્રજાઓ, ઈવર ભાગ્યશીલ પ્રજાઓ કરનાં ધર્મ વંશ વધારે પ્રજા રહે છે; જ્યાં જો તે પ્રજાઓ પોતાના મંરથાનેનું રાજવંત્ર સુવ્યવસ્થિતપણે ચાલે છે કે નહિ તેની દરકાર નહિ કરે, તો તેઓએ બેઠેલા ધર્મ ભાગનો પડશે, કેમકે સુવ્યવસ્થિતપણે રાજવંત્ર ન હોય ત્યાં બેઠી ગરીબી આવે છે અને ગરીબી ભાવી કે તે ધર્મપરાયણતા રહેવા દેતી નથી. આખું દિવંદ અને ખામ કહી દેશીરાજ્યો અજો તેમાં પણ કચ્છ-કાઠિયાવાડ નિરુત્તિ: માર્ગના પોતા હોવાથી લગભગ ગ્રામ્યજીવનને મેળનારા છે. આ ગ્રામ્યજીવનને અંગ્રેજીમાં Village system કહે છે. ધણી ઇતિહાસકારોનું માનવું છે કે, આપણે આ ગ્રામ્યજીવનનેજ સુખરૂપ સર્વાંગે માની તેમાં સંતોષ પડકવાના પરિણામે આપણે દેશ અનેકવાર બીજી સત્તાઓથી કબાળો છે; અને એ જીવનરીત આપણામાં દેશાભિમાનની લાગણીઓ નષ્ટ થઈ છે. એક વિદ્વાન કે તેનું નામ ગ્લેંગ (Gleing) કરીને છે તે 'વિદ્વાન ઇતિહાસ' માં આ પ્રમાણે લખે છે:—

"A striking and to a certain extent, at least a mischievous effect of this village system of Hindusthan was to stifle altogether that love of country which we are accustomed to dignify with the appellation of patriotism..... To this indeed, more than to any other cause is to be ascribed the felicity with which one conqueror after another has overrun different parts of India; which submitted, not so much because its inhabitants were wanting in courage, as because to the great majority among them it signified nothing by whom the reins of the supreme Government were held."

વિદેશવાનના આ ગ્રામ્ય જીવનની બહાર પડતી અને અમુક અસરો અમુક અસરોથી અસર, પોતાના દેશ જાતેની ચાલના કે જેને આપણે

સ્વદેશાભિમાનના નામથી પીછાનીએ છીએ; તેને યુગળાવી મારવાની હતી. આનેજ લઇને હિંદુસ્થાનના જુદા જુદા મુલકો, અનેક વખત, પરદેશીઓને તાણે થતા. ભિન્ન ભિન્ન પ્રદેશો પરાજીત થતા તે કાંઈ વસનારા માણસો બહાદુર અને હિમ્મતવાળા નહોતા એમ તદ્દન નહિ, પણ તેમાંના મોટા ભાગ મુખ્ય સત્તાની લગામ વિનાનો હતો.

આપણામાં શક્તિઓ નથી અથવા આપણામાં આવડત નથી એથી આપણે પરવંત્ર થયા કરીએ છીએ એમ નથી. ખરું કારણ આપણામાં દરેક જણ પોતાનું ઘર સંભાળીને બેસવાનું ઇચ્છે છે તે છે. પછી દરેકનો વારો સહન કરવાનો આવે છે. આપણામાં હવે સમૂહાત્મક જીવન (collective life) આપણે ઉત્પન્ન કરવું જોઈએ, અને તેમ કરવાનો એકજ ઉપાય છે અને તે એ છે કે જેમ પોતે પોતાનો સ્વધર્મ પાળવાનું ઇશ્વરી કામ માને છે, તેમ પોતાનું રાજવંત્ર બરાબર ચાલે છે કે નહિ તેની સંભાળ લેવાના કામને પણ બીજા આપણે સ્વધર્મની ક્રિયા માનીશું ત્યારેજ આપણામાં પ્રગ્નપ્રીય જીવન પેદા થઈ શકશે.

સ્વદેશાભિમાન મુલક કેળવણી :

અંગ્રેજો અથવા ખરું કહીએ, તો પશ્ચિમપ્રગ્ન દરેક બાબત (socially & politically) નક્કી કરી કામ લે છે. પોતાના દેશ અને પોતાના રાજ તથા પોતાના રાજ્યકર્તાઓ તરફ પ્રેમ અને માનજીવિ પ્રગ્નમાં કેવી રીતે ઉત્પન્ન થાય તેનો વિચાર તેઓએ શાસ્ત્રીય રીતેજ કર્યો છે. ભવિષ્યની ઓલાદ દેશ-ભક્ત અને રાજભક્ત થાય તેટલા માટે બાળક શાળામાં દાખલ થાય ત્યારથીજ તેના સંસ્કારો પાડવામાં આવે છે. હિંદનો દાખલો લઈએ, તો શાળાઓમાં ચાલતી વાંચનમાળાઓમાં નામદાર શહેનશાહ અને તેઓના રાજકુટુંબના ચિત્રો, તેઓના પરિચયો વગેરેના તેના બાલપણાથીજ સંસ્કાર કરવામાં આવે છે. “યુનિયન બૅંક” અથવા ‘બ્રિટિશ વાવટા’ તરફ પ્રેમ ઉત્પન્ન કરવા માટે તેને નમન કરવામાં આવે છે. યુદ્ધ શાંતિના બે પ્રદર્શનો કરવામાં આવ્યા હતા તેમાં શહેનશાહ અને આ વાવટાના ચિત્રો અસંખ્ય વહેંચવામાં આવ્યા હતા. મતલબ કે બાલપણથી સંસ્કારો રેડવાનું કામ કરવામાં આવે છે. દેશી રાજ્યકર્તાઓના તરફ કર્નલ ટોડે કહ્યું છે તેમ મુળથીજ સહાયક-સંધિ (subsidiary alliance) એ માન ઓછું કરાવે છે. તેમાં વળી દેશીરાજ્યોના કેટલેક કેકાણે અવ્યવસ્થિત વહિવટો હોય તેથી રાજ્યકર્તાઓ

નરક અમાવ ઉત્પત્તિ થાય છે; અને જલપણમાં કાંઈ પણ પ્રકારના દેશાભિ-
માન કે રાજ્યાભિમાનના અંતર પાડવામાં આવતી નથી. જનિતમ પદ
ભીંતભોનો દરિએ લખાએલા હોય છે, તે પણ દેશીરાજ્યો પ્રત્યે બહાર દેવા
દેવા નથી અને આને પરિણામે સામાન્ય પ્રજામાં વિરોધ કરી કેળવણી
પ્રજામાં પોતાની નજીકના (immurate) રાજ્યકર્તાઓ માટે પર્જુજ
ઓછું માન રહે છે. આ રિવાજ આપણે આપણી નાદનીયી આચરણથી
તો ચલાવી, પણ હવે આપણે બિચકુલ સારવ સહ જરૂં લેઈએ. નામદાર
આપકલાદ સરકારે તો પોતાના રાજ્યને માટે વાંચનમગ્ના વગેરે સ્વતંત્ર પ્રતિકો
તૈયાર કરાવ્યાં છે, પણ ભીંત રાજ્યોએ એ જાગૃતમાં કાંઈ ખ્યાતિ કરી
નથી. આપણે સંદેનસાદ અને સર્વોપરીસત્તા પ્રત્યે વધારા રચીએ એ આપણું
કર્તવ્ય છે, પરંતુ તેની મુસાવે આપણે આપણાં સ્વદેશાભિમાનને પણ રાખી
શીએ. આપણાં દેશીરાજ્યોએ પોતાના કેળવણી ખાતાને માટે ખાસ આ
કામગીરી કરવી જોઈએ. 'મેલાકની જાહેરાતલાલી' ના પુત્રક જેવા દરિદાસો
તથા સ્વદેશાભિમાન વધે તેવા અને પોતાના નજીકના રાજ્યકર્તા અને તેના
વંશજોને માટે માન ઉપર તેવા અંતરેશ નાખનારી વાંચનમગ્નાઓ તૈયાર
કરાવી ચલાવવી જોઈએ, જે આમ નહિ કરવામાં આવે તો અસારે જે મોટું-
પણું માન રહે છે તે પણ રહેશે નહિ. એક વાત ઉપર અરિંદરી ખાત ખેંચું
છું. ખ્રિસ્તિય દિંદ કરતાં દેશીરાજ્યોની રિવાજ જુદા પ્રકારની છે. દેશીરાજ્યોમાં
જેને બેવડું સ્વદેશાભિમાન (double patriotism) કહે છે તે રાજ-
વાનું છે. એટલે કે આખા દિંદ વરસ સમીય બાળના, સંદેનસાદ વરસ વસદારી,
અને ખુદ દેશીરાજ્ય અને તેના રાજ્યો પ્રત્યે અભિમાન રાખવાનું છે;
અને આ ત્રણે બાજનોના અંતરેશ દેશીરાજ્યોની રાજાઓમાં જાળકેને પ્રથ-
મથીજ પાડવા માટે દરેક દેશીરાજ્યો આદે તો બેમા જગોને અથવા સ્વતંત્ર
ગતે પ્રાદરણ કરવાનું કામ પોતપોતાના કેળવણીખાતાઓને સોંપવું જોઈએ
અને તેના ઉપર ખામ લાગે આપણું જોઈએ.

દ્વિમિત્ર કમિટીના પંચમવિષયક રિપોર્ટ અમારા દેશી રાજ્યોમાં પણ
આવી ગયો છે. દેશી રાજ્યો હવે ધાર્મિક (religious) છે અને તેથી
તેઓની પ્રજાઓ ધાર્મિક અને દયાળુ લાગણીઓથી ભરેલી છે. અમારે હંદર
કમિટી ચાલતી હતી ત્યારે દેશી રાજ્યોની પ્રજાઓ તેથી ત્રાસી ગઈ હતી.
દ્વિમિત્ર કમિટીના રિપોર્ટ વાંચ્યા પછી અમે તો ખરેખર હેબવાર્થન ગયા
હીએ. અમારે અને રિપોર્ટમાં મુજબનસાથા ફંદનલાલ નારના ૧૦ વર્ષનો

દેશી રાજગો-પંડી તે હિંદુ હો કે મુસલમાન પરંતુ બ્રહ્મ તેની અંદર ભળી જાય છે.

અખિલ હિંદના પ્રશ્નો:

બ્રિટિશ હિંદના અંગ્રેજ પ્રત્નોમાં દેશી રાજ્યો માથું ન મારે એ વાત મને પણ મ્હટ છે, તથાપિ અખિલ હિંદના પ્રત્નોના જ્યાં સવાલ હોય અથવા જ્યાં હિંદના અખંડ રાષ્ટ્રીય હવનનો પ્રશ્ન હોય ત્યાં દેશી રાજ્યકર્તાઓ પોતાનો સ્વતંત્ર-પુશાગતવાળો નહિ-અભિપ્રાય બતાવતાં હરે એ મને તો દીક લાગતું નથી, પરંતુ એ વાત તેઓનું રાજકીય જ્ઞાન અને મુત્સદ્દી-પણું ટકારી રાખનારી છે. જે વખતમાં એવો ભય હતો કે, બ્રિટિશ હિંદને વિષે સરેલા હિંદીઓ અને દેશી રાજ્યો એકત્ર થઈ અંગ્રેજ અમલને પગ-પગથી ઠરશે ત્યારે જે હર દેશી રાજ્યકર્તાઓમાં બેસાડી દેવામાં આવ્યો છે તે હર હજુ તેઓમાં કાયમ છે, પણ હું તેઓને ખાતરી આપું છું કે તેઓ હર રાખવાનું કાંઈપણ કારણ નથી. ખુદ અંગ્રેજ રાજ્યદારીઓ દેશી રાજ્યકર્તાઓ પાસેથી તેવું કંઈક છે. તે વાત “અદ્ભુતવાદ અને શબ્દેનશાસ્ત્ર” ના રાજ્ય-દારી લેખકે જણાવેલાં વિચારથી સિદ્ધ થાય છે, તે લખે છે કે:—

"They (i. e., Princes) should be closely associated with the Viceroy, not only in matters of ceremonial but in questions of legislation. It is true that there is in nominal existence an advisory Council of the chiefs but its functions have fallen into desuetude. Some method must be devised of at once gratifying their natural ambition, and raising their undoubted power and influence."

“રામદેવે પાલકદોષની માથે આદરસહારની વિધિઓમાં જોવાય રૂપ
જેમનું નરિ પદ કાયદા રચનાના કાર્યમાંથી સતત જોવાયા જોઈએ. રામદ-
દેવનું સહારસહારક નામના અસ્તિત્વ વગર છે એ ખરું, પણ તેના કાર્ય
અસ્તિત્વ વિના. આ મર્ચા છે. તેમની વચ્ચેના નિર્ણયોને કારણે અત્ય
જેમની મન. તથા વર્તણૂક. અસ્તિ. એક બાજુ કામ લેવા, કામ લેવાનું
પણ અવગણ્ય કામ જોઈએ.”

[illegible]

અંધકારે હેલા વાક્યમાં જે કહ્યું છે કે, “તેઓના નિઃશંક શક્તિ અને વગતો ઉપયોગ કરવાનો કોઈ ઉપાય રોધી કાઢવો જોઈએ.” એ સખ્તો ઉપર નું ધ્યાન ખેંચ્યું. દેહી રાજ્યકર્તાઓ, જનમંસાહેબની પોરે “દા.બાપી આવે.” તેવી વાત કરે એમ હોય તો અમારે તેઓ મૈન રહે છે તેજ વધારે સાફ છે; પણ જો તેઓ એમ સમજે કે અંધકાર કહે છે તેમ તેઓની (રાજકર્તાઓની) શક્તિ અને વગતો લાભ સરકાર લેવા માગે છે તો બિલકુલ ઠર વિના સ્વતંત્રતાપૂર્વક કહી શકે તો તેઓનું રાજકીય જ્ઞાન અને મુસદ્દીપણું મજર શક્તિ પામી દિંદને અને પોતાની પ્રજાને લાભ દરી શકે.

નવા રાજ્યો પ્રત્યે જુના રાજ્યોની જવાબદારી :

કાલિયાવાડમાં ધર્મીય નાનાં મોટાં રાજ્યો છે, પરંતુ પાંચ સાત રાજ્યો એવાં છે કે જેઓ શાસનપદ્ધતિમાં એક બીજાને બહુ અનુસરે છે. ગોંડાળ, જામનગર, મોરબી, ધાંગઢા, વાંદનેર, રાજકોટ અને લોમડી. આ સાત રાજ્યોના વ્યવસાયો અને શાસનરીતિઓ જોવામાં આવે તો તેમાં એક બીજાનું અનુકરણ બહુ જોવામાં આવે. આ સાત રાજ્યો એક બીજા નજીક હોય તેના સુખખાને કાલિયાવાડી બાપામાં મેં ‘કુડલી’ કહી છે. કાલિયાઓની મદદ પડે જ્ઞાન-સંલિગ્નતા કરવું, વાપાર કરવો, ગીરાસો વધારવા, ખરોટ કમી કરવું, ઉપજ વધારવી, પ્રજાને દબાએલી રાખવી એ વગેરે બાબતોમાં જેમ જાણે આ સંરખાનો એક બીજાનું અનુકરણ કરતાં ન હોય એમ લાગે છે. માટે આદિ ત્રણ રાજ્યોને ખાસ દરી કહેવાનું છે; કારણકે તેના રાજકર્તાઓ જૂના (senior) છે. જામનગર, ગોંડાળ અને મોરબીના રાજ્યકર્તાઓ વયે મોટા હોવાથી તેમ તેઓ આગળ પડતા દોષથી નવા રાજ્યો તેઓનું અનુકરણ કરે એ સ્વભાવિક છે, માટે તેઓની નૈતિક જવાબદારી છે કે, નવા રાજ્યકર્તાઓ પ્રજાપ્રિય રાજનીતિ અનુસરે તેટલા માટે તેઓએ પોતાની પ્રજાને સુખરૂપ થઈ પડે તેવી રાજનીતિ અડચણ કરતા શું જોઈએ. મોરેશ પુરોહીની જવાબદારી દમિયાં સમાજમાં ધણુ હોય છે અને તેથી તેઓએ બહુ નૈતિક જવાબદારીપૂર્વક વર્તવા રહેવું જોઈએ; તેમ અમારા આ ત્રણ રાજ્યકર્તાઓએ બીજા નવા રાજ્યકર્તાઓ તેઓનું કાલકરણ સેશે એમ માની પોતાની સ્વજા પ્રતિષ્ઠા કરવી પડે છે.

લોર્ડસિંહ અને દેશી રાજ્યો :

હું આ બેઠે ૧૮૯૬ માં ઇન્ડિયન નેશનલ કોંગ્રેસે દેશીરાજ્યોના હિત અર્થે પસાર કરેલો એક ઠરાવ અને તેના ઉપર લોર્ડસિંહે (તે વખતના સર સિંહે) આપેલું વ્યાખ્યાન મોકલાવું હતું. તે તમારી ઇચ્છા થાય તો આખે આખું તમારું પત્રમાં તમારા અવકાશે આપશો. હું વારંવાર લખી ગયો છું કે, જૂના વખતમાં કોંગ્રેસના અગ્રેસરો દેશીરાજ્યોને પોતાનાં ગણતા હતા અને તેના હિતને અર્થે તેઓ બહુ કાળજી રાખતા હતા. એ વાતને પુષ્ટિ આપનાર સાક્ષાત્ દૃષ્ટાંત ૧૮૯૬ માં કોંગ્રેસે દેશી રાજ્યકર્તાઓને ગેરકારોબારના કારણે વગર તપાસે શાસન કરવા વિરુદ્ધમાં એક ઠરાવ પસાર કર્યો હતો તે આપે છે. કેટલાક વર્ષો થયાં સરકારની એ રાજનીતિમાં ફેરફાર થયો છે, એટલે એ સંબંધમાં અહિં કંઈ કહેવાનું નથી. આ પ્રસંગ દોરવવામાં મારો હેતુ એકજ છે અને તે એ કે કોંગ્રેસનું વલણ હંમેશાં દેશીરાજ્યો પ્રત્યે માયાળુ અને શુભ હતું. લોર્ડસિંહ પણ એ સંબંધમાં કેવી કાળજી રાખનાર ગૃહસ્થ છે તે એજાએ કરેલા તે વખતના વ્યાખ્યાનપરથી સ્પષ્ટ થાય છે.

કોંગ્રેસ અને દેશી રાજ્યોમાં પ્રગતિ :

સર શ્રીરાજશાહ મહેતાના ઘણાં રાજ્યદારી અનુયાયીઓ હતા. તેમાં મી. નારાયણ વિષ્ણુ ગોર્ખડે પણ એક છે. એક વેળાએ તેઓએ મને એમ કહ્યું હતું કે, પ્રથમ તો કોંગ્રેસ દેશી રાજ્યોના હિત અર્થે ઘણું ઓછું ધ્યાન આપી શકતી હતી, પરંતુ હવે સંયોગો બદલાયા છે તેથી તથા કોંગ્રેસનો રાજકીય મોભો નિશ્ચિત થયો છે તેથી કોંગ્રેસે દેશી રાજ્યકર્તાઓને એવા પ્રકારની ઉત્સાહ આપનારી, સભ્ય અને બ્રાતૃભાવદર્શક ચરજ કરતી કે દેશીરાજ્યે વધારે બળવાન થવા માટે પ્રગતિ ત્રે દાખલ કરવું. તેઓએ આ સંબંધમાં કોંગ્રેસે કેવા પ્રકારનો ઠરાવ કરેલો બેઠાએ તેનો એક મુસદ્દો પણ બાંહેડરમાં મૂક્યો હતો, જે ઉપરથી કલકત્તામાં મીસીસ એની બેસન્ટના અધ્યક્ષપદ નીચે મળેલી કોંગ્રેસમાં એ ઠરાવ વ્યૂ કરવા માટે બીજા મિત્રોની સાથે મેં પણ યત્ન કર્યો હતો, પરંતુ એ વખતે મીસીસ બેસન્ટે પોતાના પ્રમુખ તરીકેના વ્યાખ્યાનમાં આ પ્રસંગ દોરી સંતોષ માન્યો હતો.

પ્રાંતિક પરિપત્તેમાં દેશી રાજ્યો :

કોંગ્રેસના નવા બંધન બદલે જુદા જુદા પરિપત્તે છે. મુખ્ય પ્રાંતિક પરિપત્તે ત્રણ છે. એક પાંચાલ પ્રાંત, એક બેંગાલ પ્રાંત અને એક મધ્ય પ્રાંત.

બિાન. મી. પી. જે. જેલ દત્ત. દેશીકર્તાની પ્રવૃત્તિઓ પ્રબલ દાંતસ અને કાનૂનરૂપો તે એ એક દરિયા માનવનું તે એમ કહી શકા તેમની એ દેશી સિદ્ધ કરવા માટે બીજાઓમાં દાખલી આવી હતી. મી. જેલ અને મી. દેલકર પણ મગા વિચારને અમલ દત્ત અને તે પાસે એ અધિવેશનમાં એક પછી એક દેશી રાજ્યકર્તાઓને અમલ કરવાને કારણે પમાર કરવામાં આવ્યા હતા. મી. જેલ અને મી. દેલકરની કમલ આ દેશી કૌશલમાં પણ અસાર કરાવવાની હતી. ત્યાર પછી એ દિશામાં દેલકર પ્રબલ કર્તા નથી; બિારે વાત વિશેષ આગળ ગળા અમલની નથી.

દેશી રાજ્યકર્તાઓ અને દેશના અમેલરો :

દાંતસ અને પરિણામ કારણે પમાર કરે તેમની દેશી રાજ્યો પ્રવૃત્તિને માર્ગે મદાય એમ હું બિધાર્થ મનતા નથી. બીજા કારણે એ એક મદાયક કારણ છે. દેશી રાજ્યકર્તાઓ અને દેશના અમેલરો અમલની પેઠી, દેશના પરપર મંત્રમાં બાબા આવે છે; ખરૂં કહીએ તો મુલ્ય આવવા નથી બી સાથે છે કે, આ વાત રાજકીય બૂલ છે. દેશના જેને સ્વાભાવિક આગેવાનો (Natural) કહી શકાય તે દેશી રાજ્યકર્તાઓ રાજ્યકર્તાઓ બીજાની કે બીજા આગેવાનો મુલકની દરિયા પરપર મંત્રમાં ન આવે એનું હેતુ રજા એ આવે કે, દેશના સ્વાભાવિક અને સ્વભાવિક દિનેશમાં પણ એક બીજાને સદાયક ન થઈ શકે. દેશી રાજ્યકર્તાઓ અને તેથી પ્રબલ તે રાજકીય તેમજ નૈવેદિક નુકસાન થાય છે. દેશના આગેવાનોની સાથેના અધિમયથી દેશી રાજ્યકર્તાઓ ખરી રીતે બેલકર તે એક ધર્મ મયા છે; અને તેથી તેઓએ સર્વ પ્રકારે નમેલી સિથિમાં રહેવું પડે છે. આ એક રીતે નુકસાન થાય છે કે, દેશના સારામાં સારા બુદ્ધિવંત પુરોગામાં જ્ઞાન અને અનુભવનો દેશી રાજ્યકર્તાઓને જ્ઞાન મળતો નહિ તેવાથી તેઓએ જ્ઞાન અને અનુભવની જ્ઞાન-તોમાં પગલ સિથિમાં આવી પડવું પડવું છે. બીકે ત્યાંથી દેશ પોતાના દેશના આગેવાન પુરોગા મંત્રમાં આવવાનું દેશી રાજ્યકર્તાઓએ કરવું બેલકર. તેમાં કાંઈ રાજકારી શ-હો નથી.

આગેવાનોની મહેનતપર પાણી ફેરવશે કે ?

મારા વિચારે વાંચનારા હવે સારી પેઠ વાંચક છે કે, દેશીરાજ્યોના કારણે બારમાં સર્વોપરીસત્તાએ માયુ' મારતુ તે વાત મને સમ્ભવ નથી. મારા એકલા-

નોંજ આ વિચાર છે એમ નથી, પરંતુ દાદાભાઈ નવરોજીના કાળથી દેશના આગેવાનો અને મુસ્લિમોનો પણ આજ વિચાર છે. સર્વોપરીસત્તા વચમાં આવે તેથી કેટલીક વખત વ્યક્તિગત (individual Cases) દાખલાઓમાં લાભ થાય છે, પરંતુ એકંદરે તેથી પ્રજા સ્વાયત્તતાનો સદ્ગુણ છોડી દઈ પરાવલંબી થાય છે, ઉપરાંતમાં પ્રજાપણું નષ્ટ થઈ જાય છે. દાદાભાઈ અને ખીજા દેશના આગેવાનોએ વચમાં આવવાની રાજનીતિ (policy of intervention) ની સામે કેટલી જગમગ લડત ચલાવી હતી તે તો રાજનીય ઇતિહાસજ્ઞો જાણી શકે તેવું છે, પણ મને ભય છે કે, આ આગેવાનોની જગમગ મહેનતપર થોડાંક સંસ્થાનો પાણી ફેરવ્યા વિના નહિ રહે. હમણાંજ ‘ઓર્ગે કોનિકલ’ માં રજપૂતાનામાં આવેલા શિરોહી સંસ્થાનના સરદારોએ નામદાર વાઈસરોય ઉપર કરેલી ફરિયાદોને માટે એ સંસ્થાનની સખત રીતે ખજાર લીધી છે. શિરોહી સંસ્થાનના સંબંધમાં હું અહિં લખવા માંગતો નથી. હું જે કહેવા માંગુ છું તે એ છે કે, થોડાંક સંસ્થાનનો સરકારે વચમાં આવવાની રાજનીતિ છોડી દીધી છે તેનો સદુપયોગ કરી પ્રજાને અંતોષી દેશી રાજ્યોના ગુમાવેલા હક્કો મેળવવાની દૃષ્ટિ રાખવાને બદલે એ રાજનીતિનો ગેરઉપયોગ કરે તેથી જો પ્રજામાં ધીમે ધીમે પણ કચાટ હોયો થતો જાય તો સરકાર પુનઃ એ રાજનીતિ ન લે એવું કાંઈ નથી. કેટલાક રાજ્યો એમ ખોટી રીતે માનનારા છે કે, સરકારને અમારી જરૂર રહે છે એટલે તે અમારા વરદા ખીજી રીતે વર્તે નહિ. આ તેઓની ભ્રાંતિ છે. સરકાર તો “સમય વર્તી સાવધાન” છે. હું જોઉં છું કે કાઠિયાવાડમાં પણ વચમાં આવનારી રાજનીતિનો ભક્ત વર્ગ છે એટલે તેથી એમ કૃણાત થાય છે કે, કાઠિયાવાડમાં પણ કોઈ કોઈ ઠેકાણે સરકારની વચમાં નહિ આવવાની રાજનીતિનો સદુપયોગ થવાને બદલે દુરુપયોગ થતો હોયો જોઈએ. દેશના આગેવાનોની છવતોડ મહેનતના ઉપર પાણી ન ફેરવવામાં દેશી રાજકર્તાઓનું સૌથી પહેલું હિત છે.

એન્જિનિસ અધિકારીઓનો કાળો :

જુના વખતમાં કર્નલ ટાડ્ડ કાર્જિસ સાહેબ, મી. મેકમરડુ વગેરે અંગ્રેજ અધિકારીઓ દેશી રાજ્યોના સંસ્કર્ષમાં રહીને પ્રજાની પ્રગતિને માટે બહુ કાળજી રાખતા હતા આ રિયતિ હવે વદન બદલાઈ ગઈ છે. દેશી રાજ્યોના સંબંધમાં સરકારની વચમાં આવનારી રાજનીતિ બંધ કરવામાં આવી છે તેથી

ફરી કાંઈ ખાનગી મુદ્દરો તરીકેની પરીપકારની વૃત્તિઓ અંગ્રેજ અધિકારીઓએ સાગતી નોંધે છે નહિ : કાર્ટિયાવાડનાં ગવનરના એજન્ટ મી. મેકોન-
ની એક સારા અધિકારી ગણાય છે ; તેઓ શા માટે કાર્ટિયાવાડનાં હુતર-
ઉદ્યોગો વધારવા માટે પ્રદર્શનો બરવા વગેરેની તથા બીજી સામાજિક સેવા
(Social Service) ની પ્રવૃત્તિઓ ફરી એક મુદ્દર તરીકેનાં ધર્મો
બાળવતાં અટકે છે તેનું કારણ જાણવું નોંધે છે. મી. મેકોનની શરૂ કરે તો
બીજા પ્રાંત અધિકારીઓ પણ તેઓને પગલે ચાલે.

ગોંડલના નામદાર દાકોર સાહેબને તેઓના અધિકારીઓ તરફથી આપવામાં
આવેલા માનખતની વખતે એમ જણાવવામાં આવ્યું હતું કે તેઓ નામદાર
પોતાના અંગત ખર્ચનો આંક પણાં વર્ષો થયાં બાંધ્યો છે અર્થાત્ Civil
list કર્યું છે. આ વાત પ્રશંસનીય છે અને બીજાઓએ અનુકરણ કરવા
જોઈ છે. આમ છતાં મારે એક વાત ઉપર ફરી ધ્યાન ખેંચવું પડે છે.
ગોંડલ રાજ્યની નાણાંની રિયલિટી મોટાંની જેમ નકાર છે ; પણ એ નાણું
જે પ્રજાના ઉદ્ધાર અર્થે વપરાયું ન થાય તો તે નાણાંનું હોવાપણું અને ન
હોવાપણું બન્ને સમાન છે.

તરૂણ રાજ્યો અને સેવાધર્મ :

કાર્ટિયાવાડમાં હમણાં જુના અને નવા રાજ્યકર્તાઓ છે. જુના રાજ્ય-
કર્તાઓની પ્રવૃત્તિઓ કેટલા દિવસ સમાજસેવા વગેરે પારમાર્થિક કામો પાછળ
થયેલી આપણા સાંજગતમાં નથી. સમાજસેવાની બાવના મારા જોવામાં
આવી હોય તો કહેક રાજકોટના દાકોર સાહેબમાં જોવામાં આવી છે. હમણાં
માદરિય આવેલા જુનામદ, પોરબંદર, પાલિતાણા, વડવાળા, મુળા વગેરેના
રાજ્યકર્તાઓએ નવાજા ગલી બાવનાનું શુભ અનુકરણ કરવું એ તેઓની ધીરિ.

ચાના :

પાલિતાણા એ જોવાનું કામ. પ્રસિદ્ધ સ્થાન છે ; ત્યાં આવતા લાખો
યાત્રાળુઓને તે સ્થાનના નવાજા ફરી આપતી એ જેમ રાજ્યનો ધર્મ છે તેમ
તે રાજ્યની નવાજા સંસ્કૃતિની વાત છે. પાલિતાણામાં હજુ એક બૂતી ફરી
આવી છે. જુના આવેલા ઉનાડાની વચ્ચે જે કાંઈ સ્ત્રીને દોષ તેના ઉપર
રાજ્ય સેવાના નવાજાનાં આંક છે. આથી ઉનાડાઓને પણી દાદમદારી

બેઝાઈ પડે છે. પરંતુ આવીવામાં હમણાં તે માટે પ્રગટિ આવે છે. આ સ્થાંક તદ્દન રાજની છે, કારણ કે આ હાલમાંની અનુભવ, મારા કુટુંબ સંસ્કૃતિ લાંબા સમય સુધી સારી રીતે હતો. હું કહું છું કે, પાલિતાણાના નવા કારકિર્દીના આ કાર્ય સારી રીતે નાખી, જેમ ગોંડલ રાજ્યે કાલ કાલી નાખવાની પ્રવૃત્તિ બેઝાઈ છે તેમ બેઝાઈ. જુના સંસ્કારના અધિકારીઓનું દંભેશ નવા રાજ્યના પાસે સહજ રીતે છે અને તેઓ એવી રીતે તેઓને દેરને છે કે, આ સા આપણા હવેની વાત છે. હું આશા રાખું છું કે, પાલિતાણા કારકિર્દીના આનું સંસ્કારના પ્રમાણ કરવામાં નહિ આવે; કારણ કે રાજ્યનો કાલ દર નહીં. રાજ્યની કલ્યાણ થાય ત્યારે કર નાંખી શકે છે અને કલ્યાણ થાય ત્યારે કર કાલી નાંખી શકે છે. મારા સાંસ્કૃતિક પ્રમાણ પાલિતાણાના નવા રાજ્ય વિચિત્ર છે એટલે તેઓ ગોંડલ રાજ્યનું અનુકરણ કરી પાતાની શરૂઆતજ પ્રશંસાથી.

ત્રીજા અને ચોથા વર્ગના રાજ્યો:

પહેલા અને બીજા વર્ગના રાજ્યોની સ્થિતિ, રાજ્યકર્તાઓ અને તેઓના દિવાનોની કારકિર્દી વિષે મેં જે કંઈ આગાઉ લખ્યું છે તે ઉપરથી ત્રીજા અને ચોથા વર્ગના રાજ્યોની પ્રગતિ સહજો તેઓના રાજ્યો વિષે લખવા માટે કહે છે. મારાથી બની શકે ત્યારે પસંદ લઈ આ સંબંધમાં લખવા તબવીજ કરીશ એટલુંજ અત્યારે કહું છું.

અભિનંદન:

મારખીના મહારાજ સાહેબનો જન્મ ગણેશચતુર્થીને દિવસે હોઈ તેઓએ ૬૪ માં વર્ષમાં પ્રવેશ કર્યો તેના આનંદમાં એક મેલાવડો મુંબઈમાં તેઓને અભિનંદન આપવા માટે કરવામાં આવ્યો હતો. મહારાજ સાહેબની શક્તિ-ઓના એક પ્રશંસક તરીકે અને અંગત પ્રેમને માટે હું પણ તેઓને અભિનંદન આપું છું. કારકિર્દીવાડના શરીરના બંધારણો કેવા મજબૂત ૫૦ વર્ષ પૂર્વે હતાં તેનો પ્રત્યક્ષ દાખલો મહારાજ સાહેબના શરીરનો છે, એમ મેલાવડામાં જે વિચારો બતાવવામાં આવ્યા હતા તેમાં સર ચીમનલાલ સેતલવાડના કટલેક દરજ્જે સ્વતંત્ર હતા; પરંતુ બીજાઓ તરફથી જે વિચારો બતાવવામાં આવ્યા હતા તે સ્વતંત્ર પૂર્ણ હોઈ અમારા દેશી રાજ્યકર્તાઓના દરજ્જાને ભાગ્યેજ બંધ-એસતા થઈ પડે તેવા હતા. અમે એક તરફથી દેશી રાજ્યકર્તાઓને Princes (સામાન્ય રાજ), Chief (સરદાર) કે Ruler (રાજ્યકર્તા) ના નામથી

એવોપ્રશ્નને માટે વાંધો લઈએ છીએ અને તેઓને ખરા બૂખાલ-King-
ખનાવવાની હિમાયત કરીએ છીએ ત્યારે અમારા સુબ્યકર્તાઓની એક જગ્યાએ
બ્યાપારી (Businessman) તરીકે યોગપાલ્ય દરવામાં આવે તેને
પ્રમોદ ન કરીએ! સર મીમનસાલે જે કહ્યું હતું કે દેશીરાજ્યોએ પોતાના નાણાં
પ્રથમ પોતાના રાજ્યમાં જ દાખલ કરાવવા જોઈએ એ વાત સર્વથા સત્ય હતી.
નામદાર મહારાજ સાહેબે મુંબઈમાં “એક ઑફ મેરબી” પોતાના રાજ્યના
અભિમાન માટે ઉત્પન્ન કરી છે. એ માટે મેં મારા વિચારો મારા આ પત્રમાં
તેમજ ખીચી રીતે જણાવ્યા છે. હું હજી પણ માનું છું કે એ એક ગંભીર
રાજ્યપ્રકરણ બૂલ છે, નૈતિકબૂલની વાત તો બાજુએ મૂકું છું. મેરબીના મહા-
રાજ સાહેબ પોતાના આગ્રહને વળગણમાં એક ક્ષત્રિયવદ્ જોવા શુભ ધરાવે
છે, પરંતુ આમલ ત્યારે મદત્વતું સ્વરૂપ ધારણ કરે છે ત્યારે ક્ષત્રિયવદ્ના શુભમાં
રહેણી ખુબીઓ જતી રહે છે. મેરબીના મહારાજ સાહેબમાં ધણીએશક્તિઓ
છે, સ્થિતિ છે, પ્રજા બ્યાપાર કુચળ છે ત્યારે શામાટે પોતાના રાજ્યમાં પૂરા-
પના રાજ્યો જેવી દગાઓ દાખલ કરી પોતાને એક રાજ્યને શોભાસ્પદ થાક
એવી રીતે પ્રદર્શિતો ન કરે. બાકા એક સમર્થ સક્તિના રાજ્ય જે પોતાની
શક્તિઓ દેશ ખોલવંટી પાછળ વાંધે તો દેશી સુબ્યકર્તાઓને માટે King
બૂખાલ-ની સ્થિતિ મેળવવાનું કેટલું સહેલું થાય? મનુષ્ય માત્રને મધુર વાત
મને છે પણ ખર્ મધુર કહ્યું છે તે જોવું જોઈએ. પુનઃનામદાર મહારાજ સાહે-
બને અભિનંદન આપી દિર્ઘાયુ હવું છું.

အိမ်ကနေ ခုတ် လုပ်တာ ခုတ်-ခုတ်ရတာ

દેશી રાજ્યોના પ્રશ્નો.

લખનાર :—મનમુખસાહ સ્વચ્છભાઈ મેહતા.

પૃષ્ઠ ૧૪ મો.

(દિવસપાન, વા. ૮-૫-૧૯૨૦).

સંપૂર્ણ રાજ :

કુદરતના વારસથી જણાય છે કે, નામદાર રાજેનસાહના પાટથી કુંવર ના. પ્રિન્સ ઓફ વેલ્સ દિવંમાં પધારવાના છે અને દિવંમાં તેઓની સ્થિતિ ૭ માસમુધી રાખવાની છે. બ્રિટિશ મુલકોઓની આપણી પ્રકૃતિ ઉપરથી એવી પ્રતીતિ થઈ છે કે પાટશાહી કુટુંબના સભ્યો જો એશિયા વાસીઓમાં અને ખાસ કરી ભારતવાસીઓમાં બેગાય, તો પ્રગ્નની રાજમકિત વધે છે, કારણકે તેઓ રાજને ઇશ્વરસખ માને છે. આ વાત એકંદરે અસત્ય નથી, પણ સર્વાંશે તેમ નથી; પ્રગ્ન જો રાજનીતિ પ્રગ્નના કિત્ત અર્થેજ હોય તોજ રાજના પરિચયથી રાજમકિત રાખે છે. તે. મને તેમ હો, પણ ના. ગિ. જનર પ્રવાસમાં આ એક રાજ્યદારી હેતુ ચુંબવે છે. દિવંમાં અશાંતિની ભયગાર મકરી રહી છે, અને તે વાત બ્રિટિશ રાજ્યદારી કારીમશે સારી રીતે જાણે છે. એ રાજ્યદારી કારીમશેએ સવળા અશાંતિ ટાળી નાંખવાનો સરસ પાપ નામદાર પ્રિન્સ ઓફ વેલ્સની દિવંમાં પધારામણી કરાવીને તથા પ્રગ્નમાં ૭ માસ મુધી બેગાવવાનો માન્યો જણાય છે. હું માનુંકું કે, નામદાર પ્રિન્સના આગમનથી પ્રગ્ન તેઓના પ્રયે વસુ આદરથી જોશે, પણ મને ભય છે કે, નામ પ્રિન્સના આગમન અને પરિચયથીજ અશાંતિ મરી નહિ જાય, કારણકે

હવે પ્રજા કાંઈક રાજ્યદારી કરીગરી સમજતી થઈ છે. પ્રજા એમ માને છે કે જ્યાંસુધી વ્યાધિના મૂળ કારણો દૂર નહિ કરવામાં આવે ત્યાંસુધી પ્રજા શાંતિ થવાનો ઓછો સંભવ છે.

બ્રિટિશ હિંદમાં અશાંતિ છે, અને દેશીરાજ્યમાં ખરેખરી શાંતિ છે એવું માની લેવાની ભૂલ, હું આશા રાખું છું કે બ્રિટિશ મુત્સદ્દીઓ નહિ કરે. દેશી-રાજ્યમાં “મુંગી અશાંતિ” છે. દેશી રાજ્યકર્તાઓમાંથી જેઓ નળખા છે તેઓ ભલે ગમે તેવી વશદારીની વાતો કરતા હોય, પરંતુ જેઓ શુદ્ધિમાન અને સ્વાત્માભિમાની છે તેઓ, ભલે પોતાની કંદોરી રાજકીય સ્થિતિને લઈને ધર ઝાલીને મૌન બેસાડે, પણ જો તેઓના અંતરાત્માએ જોવામાં આવે, તો તેઓ પાંખવિનાના મોનાના પાંજરામાં પૂરવામાં આવેલા પક્ષીઓના જેવી પોતાની સ્થિતિ માને છે અને તેથી તેઓના અંતરાત્માઓ ધૂપી રીતે રડે છે. પોતાની સ્થિતિ બીજાને કદી સંકવાની સ્થિતિમાં પોતાને જોતા નથી કે પોતાની સ્થિતિ સુધારવાનો ઉપાય દેખતા નથી એટલે તેઓ મૌન પકડીને બેસાડે છે. તેઓની જે આ મૌનતા તેને હું દેશી રાજ્યની “મુંગી અશાંતિ” કહું છું.

બ્રિટિશ હિંદની પ્રકટ અશાંતિ અને દેશીરાજ્યોની મુંગી અશાંતિ નામ-દાર બ્રિટિશ આજ વેસના આગમન અને પ્રજાની સાથેના પરિચય માત્રથી દાખવાનું કારણમાં આવ્યું હોય તો તેમાં ભૂલ થશે. મેં ઉપર કહ્યું તેમ બ્રિટિશ હિંદની અશાંતિના મૂળ કારણો દૂર કરવાનું જોઈએ. દેશીરાજ્યોની મુંગી અશાંતિ દાખવાનો ખરો ઉપાય, એ મુંગી અશાંતિ કયા કારણોથી છે તે જાણીને કરવામાં આવશે તોજ થઈ શકશે. જે વખતે દેશીરાજ્યો ધાર્મિક સંસ્કારોથી ભોળા અને ભદ્રિક હતા અને તેની સાથે પોતાની કેટલીક રાજ્યદારી ખીન આવડત હતી તે વખતે પરવંત થયા હતાથી તે આવડતમાં તેઓના ઉપર પોલિટિકલ સંસ્કાર એવા પ્રકારનો રજા કર્યો છે, અને તેની સાથે ધીમે ધીમે તેઓની સ્થિતિ એવા કયા કરી કે, આજે તેઓનું રાજ્યવંશીમાન માત્ર રથાનિક હતું તેવું છે. હિંદના રાજ્યવંશી માનની જે ન્યૂનતા ગણવાન સત્યથી થઈ છે તે વડ તેઓના અત્મને જાણી જુએ છે એવું જોવાનું દાખખ વાપરી બ્રિટિશ મુત્સદ્દીઓ તે તેઓને સંસ્કૃત શબ્દ (Sovereign) —અર્થાત્ સંસ્કૃત શબ્દ —સંસ્કૃત તેને “સર્વ સ્વ” (Sole-Sovereign) કહે છે—અન્ય રાજાને આજે એવડે કે તેઓમાંથી જેઓ રાજ્ય દેવ તેઓને “કિંગ” —King— કહેવામાં આવે અને Prince—રાજાના નામ—Chief—સરદાર કહે

આપકવાડ કે નિઝામ જેવા રાજ્યકર્તાઓને ન ઝામના સખ્તોથી આંકવાની જે દેહી મેગલજી બાદશાહોની રીતિઓને આદનારા પૂર્વના અધિકારીઓએ શોધી છે તે દર દરવામાં આવે, તો દેહીરાજ્યોની “મુંની અગાંતિ” દર થાય; તેની સાથે આપકવાડ જેવા સ્વાભિમાનવાળા પુરુષને આવી રીતે “સંપૂર્ણ રાજ” બનાવવાથી એક તરફથી બીજા રાજ્યોને તેવા થવા માટેની યોચન પ્રાપ્ત કરવાનું પ્રેરણાદન મળશે અને દેહીરાજ્યોની પ્રજાનું નહિ, પણ આખા દિંદોની પ્રજામાં એકદમ ના. સહેનસાદ તરફ પ્રેમ અને રાજ્યભક્તિ પ્રકટી નીકળશે; અને નામદાર પ્રિન્સ ઓફ વેસ્ટના આગમનમાં મુંબતો રાજકીય હેતુ પાર પડશે એવી હું ખાતી આપું છું.

આ ઉપરથી જેવામાં આવશે કે, દેહી રાજ્યકર્તાઓના આખા સમઢાંપને માટે “King” બનાવવાનું હું કહેતો નથી. જેઓ લાયક હોય, જેઓ ખુશ-મનીઆ ન હોય, પરંતુ જેઓ સ્વમાનવાળા અને દિંદમાં પ્રભુપ્રિય હોય તેવાઓને “King” બનાવવાનો હું વિવેકપૂર્વ આગ્રહ કરું છું. દિંદમાં આવા લાયક રાજ્યકર્તાઓ મળી શકે તેમ છે કે નહિ એને માટે હું સર હોશીર નેસનાગ સખ્તો દંકીશ :—

“A wise and intelligent prince, and there are many such, and the number increases, is as happily placed as regards public affairs as any statesman or potentate in the world.”

“એક ડાલો અને હુદિશાળી રાજા, (જેવા ધણા છે અને તેની સંખ્યા દિનપ્રતિદિન વધતી જાય છે) તે સામાજિક જાજતોમાં, રાજ્યભક્તિ અથવા સત્તાધારી સમાનજ સાફ કામ જમાવી શકે છે.”

જેમ આ દિગ્મત બધું પગલું લેવાથી આ દિંદો પ્રજામાં પ્રેમ ઉત્પન્ન થશે, તેમ આ પગલું બરવાધી નામદાર સહેનસાદની શોભામાં, અમારી એશિયાટીકની નજરે, ધણો વધારો થશે. નામદાર સહેનસાદ બંને ઇંગ્લાંડના રાજા કહેવાવા હોય, પરંતુ દિંદો તો તે ચક્રવર્તિ સમ્રાટ છે, અને અમારા સમ્રાટના “દિંદો મિત્ર” our Indian allies—આ સખ્તો ના. સહેનસાદે પુદ્ધ દરમ્યાન વાપર્યા હતા. ગાંડી મેગલજીએ અલુસરી chiefs સરદારો—નરીકે દેહી રાજ્યકર્તાઓને રાજવામાં સમ્રાટના પદને માટે તો ક્યુપ અમે દેહીઓને નો લાગે. અમારી નજરે તો સમ્રાટના “દિંદો મિત્ર” માંથી યોગ્ય રાજાઓ સંપૂર્ણ

રાજાને "King" જોઈએ. જો આ મારો અવાજ ગોઝમરથાને પહોંચી
 આવે ત્યારે મારીએને સદાકાર સારો, તો તેથીજ નામદાર પ્રિન્સ ઓફ વેલ્સની
 પદવિમાં સંભવતઃ રાજકીય હેતુ પાર પડશે. "જોખો ક્રોનિકલ" માં એક
 લેખકને પણ એવો દેહી રાજ્યકર્તાઓને "King" બનાવવાની સૂચના કરે છે.

દેહી રાજ્યકર્તાઓના સત્કારનો પ્રશ્ન :

આપના સારે તેઓનો સન્કાર રાત્રીમાં રીતિએ કરવામાં આવે: દત્તો દત્તેના રાત્રીકર્તાઓ પોતાને હાથે કરી પોતાના રાત્રીય દરજ્જાને અને મોખાને શોભે નહિ તેવી સામાન્ય મુદરચના જેવી રીત વર્તવા લાગ્યા છે. તો પરી સત્કાર ક્યાંથી થાય? વળી, દરજ્જા અને મોખાને સાચવનાર આંતરિક આત્મબળ અને રાત્રીય સરયુક્તો તેમજ પ્રગતિપ્રિય રાત્રીવિ શ્રેષ્ઠને છોડી તે ત્યાં ન્યૂન દોષ ત્યાં અન્કાર પણ ક્યાંથી દોષ?

કાઠિયાવાડના રાત્રીકર્તાઓને ખરી ચિંતા છે?

આ વાત તો મેં સમગ્ર દેશો કહી. ખુદ કાઠિયાવાડના રાત્રી-કર્તાઓને વિશે વિચાર કરીએ તો મન લાગે છે કે તેઓએ પોતાનું મહત્ત્વ પોતાને હાથે કરી બોલું. કરવાનો લ્લેખ સર કર્યો છે. હુલિયમ એટલા માટે કહું છું કે તેઓ દેખતા હતાં જેવી રીતિએ વર્તવા લાગ્યા છે કે તેઓનું બુદ્ધિ અંગ્રેજોના આગળ બોલું થાય એટલુંજ નહિ પણ પોતાની અને મિત્રની પ્રગતિમાં બોલું થાય એવા માર્ગે તેઓ ગયા છે. કાંતો કોઈ પોતાના મધ્યસ્થ રાત્રીકર્તાની ખામીને લીધે, અંગ્રેજ અધિકારીઓની કૃપા અને આંખની શરમ મેળવવા માટે આપણી આંખને તો ખુલામન લાગે જેવી રીતે સન્કાર કરે છે, કાંતો કોઈ વ્યાપારી પેરીઓના રાત્રીકર્તા થાય છે, કાંતો કોઈ ખુદ વ્યાપારી કરે છે. પોતાનો રાત્રીકર્તા કેટલો બીનમવાળાસીપૂર્વક આવે છે તે જોવાની તો ચિંતા પણ કરવા નથી. પ્રગતિ મહત્ત્વ તો તેઓની નગરમાં પણ નથી; આવી રાત્રીકર્તાઓની પ્રવૃત્તિઓથી તેઓનો રાત્રીય દરજ્જા અને મોખો અંગ્રેજોના ન સાચવે તો તેમાં કાંતો વાંક કાઢવો? અંગ્રેજોના તાજનો તો નહિ, કારણકે આપણે નથી આંખે જોઈ સકીએ છીએ કે વાંક આપણે ધેરજ છે. આમારો રાત્રીકર્તા પોતાનું રાત્રીય બાન બૂલી ગયા છે—જેવી રીતે એ મિત્રનું બધું બકરાંબાનાં દેશમાં આગળથી મૂકવાંથી બૂલી ગયું હતું તેવી રીતે—એ જોઈને તો મારું પેટ બગી જાય છે. મને યાદ છે કે જ્યારે મુઠ્ઠા સાથેનું હતું ત્યારે એક રાત્રીકર્તાની સાથે ‘વાતચિત્તમાં’ મેં તેઓને એમ કહ્યું હતું કે આપ આપનું સ્વરૂપ બૂલી ગયા હો. આપનું રાત્રીય પણ ‘સર્વિયા’ ના સ્વરૂપ જેવું છે. માત્ર યોગ્યતા મેળવી ‘સર્વિયા’ જેવી રીતિ આંખથી જોઈએ. જેમ મિત્રનાં બધાંને બીજા મિત્રે કહ્યું હતું કે તું પાણીમાં જોઈશ તો તને જાણશે કે તું બકરો નથી. પણ મારા જેવા એકેક મિત્ર હો એમ જાણશે. આ રાત્રીકર્તાની સાથે વાત કરનાર મિત્ર નહોતો,

તેણે એવો આશય રાખ્યો છે. કેવળ જાહેરનામોની પત્રી જાણી જાણી નહિ પણ
 ખાસી દોષ તેથી ૧૮૭૪ માં નીચેનું બીજું જાહેરનામું પ્રગટ કરવામાં આવેલું
 હતું. તેમાં જાહેરનામું નંબર ૬૪ સં. ૧૮૭૩-૭૪-જિમ ૪૪૫૩ છે કે, દલિ-
 વાર જોધવાના પ્રતિબંધ બાબત હાલ ન કરી શકે કેટલાક નાણાંદારો અને
 રેલી મદદાલ જેવા જોધવાના જરમજનો દાખલની દલિલ રાખીને તેમ જોધવામાં આવતાં
 નથી એનું બાનું બતાવે છે. આકારીય પોલિટિકલ એજન્ડા કમિટી કહે છે,
 કાર્ટિવાવાડના દલિવાર લખે તેવા અખબારો કહેતા નથી. અખબારો કહેતા: જા-
 વાનાની ચોક્કસ રીતિથી અજારદાર રાખ્યા અને અધિકારીઓ મિત્ર મીત્રની
 પાસે દલિવાર નહિ રહેવા દેવાનો છે. જેઓની પાસે નિર્બંધપૂર્વક દલિવાર
 રહેવા હજી સમય તેઓનેજ પરવાના અપવા. એમ થયા પછી કોઈ દલિવારમાં
 માખસ વગર પરવાને માખસ પડે તેને સહ પડે એવી દલિવાર કાં લેવામાં
 આવશે. દલિવારનો અપવા અખબારો મેળોને પડકારવા અને પરવાના માખ-
 વાનું કામ ગામના મુખીઓએ કરે. જગી માખના મુખીઓએ વાલીજ
 રાખવી જોઈએ કે, માખમાં પરવાનાવાગાજ સખસોના પરમાં દલિવાર રાખેલાં
 છે. ઉપર કહ્યા પ્રમાણે આખુલાખૂના પ્રમંજના અધિકારીઓએ સહ કર્તા-
 મુખી એમાંની કોઈ વાત મુજબની રાખવાની જરૂર નથી. જે વાત કાર્ટિવાવાડના
 મંરધાનોના કાપવાની છે તે બીજા મંરધાનો કરે નહિ ત્યાંમુખી કા વાતને મુજબની
 રાખવી જોઈએ. આ પ્રમાણે ફરીથી સારૂ જાણવામાં આવે છે કે, વખાજ
 પાસેથી દલિવાર લઈ લેવાના નથી, જમ અજારદાર વર્ગના માખસો જે કાપવા
 પામે તેવા દોષ, અને જેઓ ફકત જયાર કરવા સારૂ વાપરે તેવા દોષ
 તેઓના દાખમાં દલિવાર રહેવા દેવાના છે. એ પ્રમાણે ચર્ચામુખી કોઈ વાતમાં
 નિર્બંધ રીતિમાં મજાબ નહિ, અને પરવાના અપવાની વધા જુએદાર મુખીઓ
 નીમવાની રીત પૂરી કરવા જ્યાં રાખ્યા અને તાખુદારોને ફરીથી નિનતિ
 કરવામાં આવે છે.”-જે. બી. પીટ્ટ, આકારીય પોલિટિકલ એજન્ડા-વડવાજ
 વા. ૨૮ મી નવેમ્બર સને ૧૮૭૨.

આ જાહેરનામા પછી એન્ટિસ્લેમ ચાલાકી સાવમાં વર્ગમુખીના વાખુ-
 દાઓને સરકારે કરેલા ધારાઓ સ્વીકારવાનું જણાવવામાં આવેલું છે. છેક
 ૧૮૮૮ માં સરકાર વરદથી કાર્ટિવાવાડના પહેલાથી ૪ થા વર્ગના રાજ્યોએ
 પોતના રાજ્યમાં દલિવારખંધીના કાપદાઓ ફરી રીવના જનાવવા તેનો મુતસાહો
 કરી પ્રગટ કર્યો હતો; તથાપિ આ રાજ્યોએ ઘણી અર્થા પછી મુધારાવધારા
 મુજબના હતા. તે મુધારાવધારા ૧૮૧૦ માં પ્રગટ કરવામાં આવ્યા હતા.

૧૯૧૭ ની સાલમાં આ સંસ્થાનોએ ધારાધોરણ પ્રદણ કરવા સંબંધીનું જાહેરનામું આ પ્રમાણે પ્રસિદ્ધ થયું છે.

“Notification No. 28 of 1911. With reference to the Rules for the regulation of the manufacture etc. of Arms, Ammunition and military stores applicable to Native States, published at 26 of the Agency Gazette for 1899, it is hereby notified for general information that the States of classes I to IV have agreed to adopt in their respective States, the amendments and additions to the aforesaid rules approved by Government and published under Agency notification No. 15, dated the 7th April 1910.”

“૧૯૧૧ ના નં. ૨૮ નું જાહેરનામું. દેશી રાજ્યો માટેના એન્ટિ-મિસ ગેજેટમાં (નં. ૨૬-૧૮૯૯) પ્રસિદ્ધ થયેલ હથિયાર, દારૂગોળા અને લડાયક સામાનની બનાવટ વગેરેને લગતા ધારાધોરણના સંબંધમાં જાણાવવાનું કે પરુલેથી ચોથા વર્ગ સુધીના રાજ્યોએ, સરકારે ગણાવી આપેલ અને એન્ટિ-મિસ ગેજેટ (તા. ૭-૪-૧૯૧૦ નો નં. ૧૫) માં ગણતર પાટેલ ફેરફાર પ્રમાણે પેતાના રાજ્યમાં અમલ કરવાનું કમુલ રાખ્યું છે.

આ પ્રમાણે હુકમો કાર્યાવાદના હથિયારગંધીના કાયદાનો ઉલ્લંઘન છે. જો કે સરકારે મુલ્યવેલા ધારાધોરણોને અનુસરી રીટોએ પેતાના રાજ્યમાં પ્રવેશને પરવાના આપવાની મુનસીરી રીટોના હાથમાં રાખવામાં આવી છે; પરંતુ એકંદરે પ્રિન્ટિશ દિવસો હથિયારગંધીના જેવા ગંધનો છે તેવા ગંધનો કાર્યાવાદમાં આ રીતે થયા છે. કાર્યાવાદમાં અનુક્રમે જે થયા પામ્યું તે ખીજા દેશીરાજ્યોમાં થશે કે નહિ, તે હવે જાણવું રહે છે. તે ગમે તેમ થાઓ; પરંતુ આટલી વાત સત્ય છે કે, જે પ્રદેશ થાળી લડાયક જાતેથી બરેલા રતો તે લડાયક જાતે હથિયારના અવરિત્તવચાળી લગમન થકે જરૂરી આ પ્રદેશને જેટલું નુકસાન થયું છે તે કરતાં નાનકારે સરકારને વધારે નુકસાન કાર્યાવાદી દરિયાગતી દરિયા થયું છે.

સાપ્તયક જાતોને ઉત્તરન :

અને તે સંસ્થામાં આ હથિયારગંધીને. જ્યારે કાર્યાવાદમાં કમલ થયો છે, પરંતુ જ્યાં નાનકટું કમલું હુક દેશીરાજ્યોને તેના નુકસાન થયું તેવા

તેના દરવાં અંગ્રેજ સરકારને વધારે નુકસાન થયેલું હું માનું છું. એક વખત એનો હતો કે જ્યારે અંગ્રેજોને દેશી રાજ્યકર્તાઓ અને તેની પ્રજાના માણસોને માટે શક રહેતો હતો; પરંતુ એ સ્થિતિ હવે તો વલન ફેરવાઈ ગઈ છે. અસારે તેઓને કિંચિત્ શક્યું કારણ તો નથી, વળી છેલ્લા મુદ્દથી દુનિયાના નાનાં મોટાં તમામ રાજ્યો એટલું તો સારી રીતે અનુભવી રહ્યાં છે કે, ગમે તેવા જળવાન રાજ્યને પણ ચોલાની સ્થિતિ એકલા રહીને ટકાવી રાખવી મુશ્કેલ છે. બ્રિટિશ શહેનશાહના દરેક ખામો પણ આ પાઠ સારી રીતે શિખ્યા છે. ત્રાન્સવાલના ખેર સોફે કે જે હજુ બહુ જૂના દુશ્મનો નથી થયા તેઓ પણ સારી પેઠે મુદ્દમાં સમજી ગયા હતા અને હવે પણ સમજે છે કે, તેઓ પોતે બ્રિટિશ હકકરની મદદ વિના એકલા જીવી શકશે નહિ, માટે બ્રિટિશોની સાથે સહકાર રાખીને જ વર્તવું, તો પછી અમે દિલ્હિયા અમારા દેશીરાજ્યો-એવા સમજાવવાના નથી કે તેઓ એ વાત ન સમજી શકે. તેઓ સારી પેઠે સમજે છે કે અસારે પૃથ્વીની સ્થિતિજ એવી થઈ પડી છે કે, નાનાં રાજ્યો ચોલાની સ્થિતિ માત્ર મોટા શહેનશાહોની સહાયતાથી જ ટકાવી શકે તેમ છે, અને દેશીરાજ્યો બ્રિટિશ શહેનશાહવ સિવાય બીજાને સ્વપ્ને પણ દ્રષ્ટે તેમ છેજ નહિ. આવી સૂઝના પ્રકાશ જેવી સ્પષ્ટ વાત છતાં કાંઠિયાવાડના દેશીરાજ્યોને માટે શક જેવું ક્યાં રહે છે? શું કાંઠિયાવાડ એટલું બહું અસાન અને મૂર્ખ છે કે, તેનાં નાનાં નાનાં રાજ્યો એટલું સમજતાં નહિ હોય કે, તે ગમે તેવાં સંજ્ઞાંધ હોય તોપણ બ્રિટિશ શહેનશાહવની સામે થવું એ બાળકે સમુદ્ર વરી જત્યા જેવી વાત છે. લગાઇ દરમ્યાન એમ કહેવામાં આવતું કે આપણે હજારો વર્ષનું સિખેલું જ્ઞાન, ખોટું જાણી નહિ સિખેલું કરવું પડશે એટલે ખૂલી જવું પડશે; પરંતુ આ વાત પાછી ખૂલાઈ ગઈ જણાય છે; જે તેમ ન હોય તો કાંઠિયાવાડના દેશીરાજ્યોમાં હથિપારખીની શી જરૂર છે? સરકારને આદર્શ ખર્ચા વર્ષો થયાં બીજાં દેશીરાજ્યો કે જ્યાં હથિપાર રાખવાની છૂટ છે તેઓનો અનુભવ થયો છે; અને તે ગ્લેષ રાહી છે કે, દેશીરાજ્યમાં હથિપાર રાખવા દેવા એ વાત સદિસલામત વાત છે. આવો જરાયર અનુભવ છતાં તો માટે કાંઠિયાવાડને કાઈ પ્રકારનું પણ બંધન નેહજી? કાંઠિયાવાડના રાજકર્તાઓ બંને પરવાના આપવાની સત્તા પરાવરણ રાખવામાં આવ્યા છે; પરંતુ તે છતાં પ્રવિચંધ તો છેજ. અગતી પ્રજાનું જળ અને ખતીર વારસા કિનાર અમે તો પોલી જાણી છીએ, એ અમને તો જાણે નુકસાન છે; પરંતુ વતકાળ નુકસાનનો સરકારનેજ છે. જે લગલક કામોને નગણી પાડવામાં ન આવી હોય

તો યુદ્ધમાં તે કેટલી ઉપયોગી થાત? “ જગ્યા લાંથી સવાર ” એ કહેવતનું સત્ય જોનાર કોઈ અંગ્રેજ કે દેશી મુત્સદ્દી હવે છે?

કાઠિયાવાડની પ્રજાપરતંત્રતા :

કાઠિયાવાડની પ્રજાની પરતંત્રતા વિષે હું લખું એટલે એનો અર્થ એમ નથી કરવાતો કે, બીજાં દુનિયાનાં રાજ્યોમાં પરતંત્રતા નથી. ગમે તેવા રીપબ્લીકન-પ્રજાસત્તાક રાજ્યમાં પણ અમુક જાતની પરતંત્રતા પ્રજાને નશીબે લખેલી હોય છે. પ્રેસિડેન્ટ વિલ્સનની ઇચ્છા યુદ્ધમાં ઉતરવાની થઈ તો તેને પ્રજાએ અનુસરવું પડ્યું હતું. ફ્રાન્સ, ઇંગ્લંડ કે બીજાં રાજ્યોમાં પરતંત્રતા નથી એમ હું માનતો નથી. સાંચ પ્રધાનોના શંકાઓ પ્રમાણે પ્રજાને વર્તવું પડે છે. અર્લ ટ્રેના અમુક ખ્યાલથી ઇંગ્લંડની શહનશાહતને યુદ્ધમાં ઉતરવું પડ્યું એ પણ પ્રજાને માટે તો ચોક્કસ જાતની પરતંત્રતા છે. દેશી રાજ્યમાં પરતંત્રતા કહેવી એટલે બ્રિટિશ હિંદમાં પરતંત્રતા નથી એમ હું માનતો નથી. બ્રિટિશ હિંદની પરતંત્રતાની જાત અને દેશી રાજ્યોની પરતંત્રતાની જાત જુદી જુદી છે. જેમ મનના આવેશો બધાયને ‘આવેશ’ ની સંજ્ઞા આપવામાં આવે ; છતાં કોઈને કોઈનો આવેશ હોય અને કોઈને માનતો હોય અથવા માયાનો હોય, વધારે સ્થૂલ શબ્દોમાં કહીએ તો હિંદિઓ તો બધાય ; પણ કોઈ બ્રાહ્મણને કોઈ વૈશ્ય કે કોઈ નાગર-આજ રીતે પરતંત્રતાની પણ જાત છે. બ્રિટિશ હિંદમાં અધિકારશાહીથી પ્રજાને પરતંત્રતા છે એમ કહેવામાં આવે છે ; ત્યારે દેશી રાજ્યોમાં જેઠાં સ્ટોક કંપનીથી ઉત્પન્ન થયેલી કહેવાય છે. દેશી રાજ્યોની પ્રજાને પોતાના સ્થાનિક રાજ્યકર્તા, સ્થાનિક નોકરશાહી અને સર્વોપરી સત્તાના સંયુક્ત બળથી પરતંત્રતા ભોગવવી પડે છે, અમારા સ્થાનિક અથવા નજીકના Immediate રાજ્યકર્તા કે જેઓનું બળ સર્વાધિકાર સત્તા (absolute rule) થી આવે છે તેઓને આધિન રહેવું પડે છે, તે રાજ્યકર્તાની નોકરશાહીને આધિન રહેવું પડે છે અને ઉપરાંતમાં સર્વોપરી સત્તાનો ડર રાખવાનો હોય છે. સર્વોપરી સત્તા અમેા અમારા રાજ્યકર્તાના અયોગ્ય વર્તન માટે સામા થઈએ તો અમારા રાજ્યકર્તાને મદદ આપે છે, અને જો અમારા રાજ્યકર્તા અમને ખતરે, તો સર્વોપરી સત્તા ત્યારેજ વચમાં આવી શકે કે અતિ ગેરવ્યવસ્થા (Extreme અથવા gross misrule) હોય ત્યારે આવી અમારી સ્થિતિ છે. આવી અમારી સ્થિતિ છે, છતાં હું એમ માનતો નથી કે, બ્રિટિશ

દિંદ અમારા કરતાં વધારે મુખી છે. બ્રિટિશ દિંદની પરવંતવાની ભવ અમારા કરતાં જૂનીજ છે. અમારી પરવંતવાં તથા મંચુકા જગત્ની થઈ છે, છતાં એ બંનેના પરિણામથી અમેને બ્રિટિશ દિંદ કરતાં વધારે મોખું પડે છે એમ કહું નથી માનતા. અમને બ્રિટિશ દિંદની પ્રજાની જે કોઈ હયાં થતી હોય તો તે એકજ જાતનું માટે છે. અમારી જરૂરીઆતો, અમારી આગરો કે અમારા હુએને જાહેરમાં મુદતની છૂટ જે બ્રિટિશ દિંદમાં છે તે અમારે ત્યાં નથી. અમારા મુખ્યદુષ્ખના વિમારો મુંગજાવી નાંખવામાં આવે છે. અમે રાજ્યની રાજનીતિની પણ મયાં કરીએ તો અમારે માથે બધા જગત્ની રહેલોજ છે-અમે આગરોને માટે બોલીએ, એનો પોતાપ તેવી પાલન નથી. આ અમારી પરવંતવાની ભવ છે. હવેય શ્રી રવાવલબન અને સત્યાગ્રહ-આધીન પરવંતવા એની મેજે પરપુજી આવશે.

સ્વાવલંબન અને સત્યાગ્રહ :

સ્વાવલંબન અને સત્યાગ્રહ જોઈએ એ તો માત્ર મુશ્કેલી થયું. પણ તે ઉપરથી કેમ થાય એવો સડન પ્રશ્ન કરવામાં આવશે. તેનો મારી મદિ પ્રમાણે બુલાઓ કહું. કહું માનુંકું કે પ્રજાના કે જનસમાજના દરેક સભ્યોએ પોતાના ખીજા બંધુઓનું દિવ કરવામાં પોતાનું દિવ સમાવેશું છે એવું સ્વીકારીને જેનું જોઈએ અને તેમ સ્વીકારી લેવાથી જાહેર જિવની પ્રગતિ કરવાની હજી સ્વાભાવિક થશે. તેઓએ જાહેર જિવની કોઈ પણ પ્રગતિ કરતાં ધર્મશીલ (Religious) થવું જોઈએ. જડવાદીપણું (Materialism) રાખીને કોઈ દિવસ ખીજાનું દિવ કરવાની ખરી રૂતિ થાયજ નહિ એમ કહું માનું છું. આનું થયા બાદ તે પ્રગતિ કરનારના આત્મામાં પોતાનું અંગત કુદંબ એવી જે સ્વાર્થો ભાવના છે તે વિસ્તારીને આખું જગત એ માફ કુદંબ છે એવી ભાવના પોતાને વિશે પેદા કરવી જોઈએ, અને આવી ભાવના થયા પછી તે કુદંબના દિવ અર્થે પ્રગતિ કરવાની સાદચ્છક બુદ્ધિ થશે. પ્રગતિ કરવામાં સરખાવમાં સાચે સાચું પ્રેમ અને વિરેકપૂર્વક કહેવાની ટેવ પાડવી જોઈએ અને ટેવ પાડતાં નિઃસ્વતા એની મેજે આવશે, રાજ અથવા અધિકારીઓને આપણે જ્યારે નિઃસ્વતાપૂર્વક સાચું કહેતાં સીખીયું ત્યારે તેઓ પ્રથમ તો સરખાવમાં કાંઈક પોતાનું બળ દાખવશે; પરંતુ જેઓના આત્માને વિશે આખું જગત પોતાનું કુદંબ સમજાયું છે તેઓએ પોતાના કુદંબના દિવ અર્થે સડન કરવું જોઈએ એવી સ્પષ્ટ ભાવના થએલી હોવાથી

રાજ કે અધિકારીના બળથી ભય પેદા નહિ થાય; ઉલટું તેનામાં વધારે બળ આવશે. તેમ છતાંય કોઈક વેળાએ રાજબળ કે અધિકારીબળ વધારે જોર દાખવે તો તેથી હિંમત નહીં ખોતાં એમ સમજી લેવું કે, જોટલો વધારે પરિસહ-પગવણી-આપશે તેટલો વહેલો આપણો હેતુ સિધ્ધ થશે એટલું યાદમાં રહેવું જોઈ કે, સત્યની સામે, ખીજા કોઈ પણ જગતના બળદારી શકવાના નથી; તે ગમે તેવાં મજબુત બળ હોય છતાં સત્યથી ડરતાંજ રહેવાનાં જે બળનો પાયો ધર્મ અને નીતિ ઉપર ન હોય તે સત્યના બળની સામે થતાં પહેલેથીજ ડરે છે. આ પ્રકારની સતત ભાવના અંતરમાં દૃઢ કરવાથી સ્વાલંબન અને સલામત ઉત્પન્ન થશે; અને તે ઉત્પન્ન થયે પરવંતરાએ વિદાયગીરી લેવીજ પડશે.

રાજ્ય વ્યાપાર છોડી દેશે ?

મને એક મિત્ર એવી વાત કરી કે, ધ્રાંગધ્રા રાજ્ય વ્યાપાર કરવાનું છોડી દેવાનો ઝીણો ઝીણો વિચાર કરે છે. આ વાત જો કે એકાએક મનાય તેવી નથી, પરંતુ હું ધમ્મુંધું કે, એ વાત સાચી નીકળે અને ઝીણો ઝીણો વિચાર હોય તો તે સ્પષ્ટ થઈ નિર્ણયરૂપ થઈ જાય. રાજસાહેબ અને મી. માનમિંહજીએ આ નિર્ણય કરવો-કરાવવો તેમાં તેઓ એકલાનેજ નહિ, પણ આખી ગીરાસીઆ કોમને માટે સાફ છે. કારણકે જેઓ એવું માનનારા છે કે, દિવાનગીરી એ મુત્સદ્દીનો વિષય છે, એ કાંઈ રજપૂતોનો વિષય નથી, તેઓને વ્યાપાર પ્રવૃત્તિની વાત ઉપરથી ઘણું ખોલવાનું મળે છે તે મળતું બંધ થાય છે.

પ્રજને કાં ન સંભારી ?

ગવર્નરના એજન્ટ મી. મેકોનકીએ વલ્લભાણ અને પોરબંદરના રાજ્યાભિષેક વેળાએ અને તેમાં પણ ખાસ કરી પોરબંદરના રાજ્યાભિષેક વેળાએ જે વિચારો બતાવ્યા હતા તે આખા કાઠિયાવાડમાં પ્રિય થઈ પડ્યા હતા. છેલ્લું રાજ્યારોહણ જુનાગઢનું થયું. આ વેળાએ નો મી. મેકોનકી પોરબંદરના કરતાં પણ વધારે ભાર દઈને રાજકારોબારમાં પ્રજાને હિસ્સો આપવામાં કહેશે એવી આશા રાખવાનું કારણ જુનાગઢ રાજ્ય પહેલા વર્ગનું પહેલું રાજ્ય. મી. મેકોનકીએ પ્રજાને શા માટે વિસારી મૂકી હશે? જુનાગઢના નવાબને તો પ્રજાવંતરને માટે સચન કરવાની ખાસ જરૂર હતી. જુનાગઢના નવાબ સાહેબને

દેશમાં કેળવણી આપવાથી એક ખામી (drawback) રહેવાનો ધબો સંભવ છે. મનુષ્યના જીવનનો પહેલો બાગ દમેશાં પ્રેમાળ હોય છે. આવી દશા જે અવસ્થામાં દેશીઓમાં અને ખાસ કરી પોતાની પ્રજામાં જળવાની તક નહિ મળવાથી તથા દેશી આચારવિચારને જલ્દે પાશ્વર્ય આચારવિચારોના સંસ્કારો પાડવામાં આવ્યાથી પ્રજામાં એવપ્રેત યત્રમાં આડખીલ થાય તો ના દહેવાય નહિ.

નવા મુદ્ધારામાં દેશી પ્રજા :

મી. મોન્ટેગ્યુ ત્યારે નવામુદ્ધારાના મંગળમાં દિંદમાં આવ્યા ત્યારે તેઓ પાસે દેશીસંજ્ઞોની પ્રજાના સમ્બોધકથી બ્રિટિશ-દિંદની કાઉન્સિલોમાં સ્થાન આપવાની માંગણી કરવામાં આવી હતી. તે માંગણીનો સીકાર કરવામાં આવ્યો હતો, અને મોન્ટ-દોઈ રિપોર્ટમાં તેનો ઉલ્લેખ પણ કરવામાં આવ્યો છે. ડૉ. મજીલાલ વ્યાસ એમ જણાવે છે કે, આ નિશ્ચિત થઈ ગયેલી વાત પાછી અનિશ્ચિત થઈ છે. જે આ વાત સત્ય હોય તો તે મંગળી સત્તાધિકારીઓએ પુનઃવિચારકરવો જોઈએ. બ્રિટિશ દિંદમાં દળરો નહિ પણ લાખો દેશીપ્રજા છે, તો આનું કરવું પોતાય નહિ. આ માટે મુજબની પ્રેસિડેન્સી એસેમ્બલી-એક્શન અને 'હોમરૂલ લીમીની' માર્ગે તંત્રીજ કરવી જોઈએ.

ગાંધિજી અને કાઠિયાવાડીઓ :

ગાંધિજીનો હું નમ્રમન હું; કારણકે તેઓના પ્રભાવથીજ મને, સત્તા પ્રત્યે પણ સત્ય દહેતા જગતના આવડ્યું છે. આ કારણથી તેઓનો માર્ગ ઉપર પરમરૂપકાર છે. તેઓ "ધંદીમાં સ્વરાજ્ય" કહે, અથવા તો "ખાદી" થી કે "કેડીયા" થી દિંદનો પુનરુદ્ધાર-કહે, તો તે હું મર્જીશી માની લઉં છું, કારણકે એ સપનામાં તેઓ એકજ વાત શીખવવા માંડે છે કે દેશને માટે મને નેતૃત્વ દહમતી ત્યારે પ્રજાને સદન કરવાનો પ્રમેગ આવે, ત્યારે સદન કરવામાં પરમરૂપકાર થાય અને ત્યારજ દેશનો ઉદ્ધાર થાય છે. જેલમાં જતા ધંદીએ દાનું પડે તો તેમાં દુષ્ટ ન માનતાં મુષ્ટ માનવાથી દેશનો ઉદ્ધાર થાય છે; અથવા "ખાદી" પહેરી મહેસી મને તેરી ખતાર હોય તો પણ તે વાપરવાથી રજેશના દુષ્ટરૂપોથી ખોલી શકે છે, અથવા, મગીની અવસ્થાના અનુભવે દરજ માટે મને તેજા મહેસી પદાર્થોથી ચલાવા વેચાથી દેશને સર્વસ્વ આપવું કરવાનો પ્રેમ વિનય થાય છે; કેડીયાથી કપ કંઈ મનુષ્યમાંથી એક માનવનું જન્મ નવા ન પને એવો ને મહેસી નવના ઉદે તહે એજ મજાદ આમણે તેઓની નતા નતા વાનમાં રહેલ. હું મનુષ્ય તરીકે તેઓ ને કહે તો તે

માટે મન બદલ્યોજ્યારે છે. આવી રીતે અંતરંગમાં ચડ્યા છે તેને પણ ગાંધિ-
 ઇએ "કાંડિયાવાડી વિચેદ" ને અંગે 'નવજ્ઞાન' માં કહ્યું છે તેથી યશો
 આપાત થયો છે. ગાંધિજીની બહુ કાલની મારી બોલ્યતા હું નથી માનતો.
 કાંડિયાવાડ પ્રત્યેના મારા સાપડક મોડથી ગાંધિજીના વિચારોથી મને આપાત
 થયો છે એમ લાગતું નથી. મને લાગે છે કે, કાં તો ગાંધિજીના અવલોકનમાં
 ક્યાંક કમજોરતા થતા પામી છે, અને કાંના અમુક અભિનિયોના દોષ જેવાથી
 અભિપ્રાય બંધાયો છે. ખરી રીતે કાંડિયાવાડનું જીવનધર્મ્ય છે અને તેની પ્રમુ
 લાભ્યપ્રમુલ (village communities) દોષથી મોટા ભાગ ભદ્રિક અને
 સરલ રચનામાં છે. તેઓને સામુદાયિક રીતે જોઈએ, તો તેઓના મોટા ભાગ
 દાલતા જમનાના કૃત્રિમ 'વિચેદ' અને સભ્યતાને જાગૃતા પણ નથી. તેનો
 જીવનચરિત્રોમાં કાર્યનિપુણ Business like છે, અને એ કાર્યનિપુણતાને
 ગાંધિજીની પરમઅધ્યાત્મ જાગૃતિને કૃત્રિમ વિચેદ લાગ્યો હોય તો ના કહેવાય
 નહિ; અથવા કોઈ અક્તિઓ કાર્યનિપુણતાને અતિ રૂપમાં લઈ ગયા હોય
 અને તેઓને અનુભવ આવી રીતે બંધાયો હોય તો ના નહિ; અને તેથી
 તેઓથી લખાઈ ગયું હોય તો ભલે, જાકી હું મારા રજાનુભવથી ગાળું છું કે,
 ગાંધિજી એંક્રએક શબ્દ તોળાને એટલા માટે ગોડે છે કે, કોઈના આત્માને
 કિંચિત્ પણ દુઃખ ન થાય-ખીમને ગાળે ગાળે દુઃખ ન થઈ જાય
 તેને માટે તેઓની આત્મજાગૃતિ એટલી બધી છે કે તેઓથી આવા વિચારો
 કેમ દર્શાવાઈ ગયા એજ મને આશ્ચર્ય થાય છે. ગાંધિજીમાં મને આટલું જીવમાં
 આવ્યું છે કે, જે કે તેઓને આખું વિશ્વ કુટુંબરૂપ છે, છતાં પોતાના નજી-
 કના મનુષ્યોમાં આજુ જેટલો દોષ દેખાય તો તેઓના રત્નસ્ફટિકવત્ આત્માને
 મેડસમાન લાગી આવતાં ખેદ થઈ જાય છે અને એવા ખેદમાંથી અમુક ગતની
 લાગણી કિપત્ર થઈ જાય છે. કોઈ અતિ નિપુણતા દેખાડતી અક્તિઓને જોઈને
 તેઓથી ઉપર કહી તે લાગણીથી આવું સામુદાયિક વચન કહેવાઈ ગયું હોય
 એ મને તો લાગે છે. મારા પોતાના ઉપર આવેજ પ્રયોગ થયો છે. ગાંધિજી
 આક્રિષ્ટાથી પધાર્યા ત્યારે તેઓનું સન્માન કરતાં મારાથી મારા કુળધર્મના
 આચારવિચાર સાચવવામાં અવગણના થયેલી તેથી તેઓનું મન અત્યંત
 દુઃખાયેલું અને તેથી મોટી સભામાં ઘૂંળ કાઢી નાંખેલી, પરંતુ મારા પ્રત્યેનો
 તેઓનો પ્રેમ તો અખંડજ હતો, કદાચ વધારે હતો, કારણકે અપૂર્વ પ્રેમથીજ
 એવી ઝટકણી કાઢી શકાય છે. આ સ્થિતિ જોતાં મને તેઓના એ વિચાર
 સિદ્ધાંતવચન નથી લાગતા પણ લાગણીવચન લાગે છે.

દેશી રાજ્યોના પ્રશ્નો.

લખનાર:—મનમુખસાલ રવજીભાઈ મેદતા.

પત્ર ૧૫ મો.

(દિ. દેશના, તા. ૧૫-૫-૧૯૨૭).

કાડિયાવાડના સંસ્થાનોની નાણાંવિપયક સ્થિતિ:

કાડિયાવાડમાં અનેક નાનાં મોટાં સંસ્થાનો છે. તેમાંથી પાંચાસ રાજ્ય-
દારી બાબતમાં જેને 'સ્ટેટ'—(સંસ્થાન) કહેવામાં આવે છે તે 'સ્ટેટ' નું બાણ
સ્વરૂપ માત્ર પહેલાથી જીવન વર્ષના સંસ્થાનોએ લીધું છે. ત્રીજાથી સાતમાં
વર્ગકક્ષીના સંસ્થાનો તો જેને અંગ્રેજીમાં 'પ્રિન્સિપેલિટી' અથવા 'પારસા
ઉતાર ગીરાસ' કહેવામાં આવે છે તેવા છે. પહેલા બે વર્ગો જે કે 'સ્ટેટ' નું
બાણસ્વરૂપ ધરાવે લીધું છે, કારણકે યુરોપિયન સંસ્થાનોની પેઠે, દેવનુ, ન્યાય,
પોલીસ, ગાંધે બોલકામ, દેવાવગી, વેરક, અને બીજાં તમામ ખાતાંઓ તેઓએ
સ્થાપ્યાં છે: છતાં તેઓનું આર્થિક સ્વરૂપ પશ્ચિમના રાજ્યો જેવું નથી, એટલે
કે પશ્ચિમના રાજ્યો ગણતરી વિષયને પ્રવક્તા બંધાર (public power)
મણી કામ લે છે. અને તેના ક્ષય પત્તે પ્રગતી સ્થિતિનુસાર થાય છે. કાડિ
યાવાડના અને તમામ દેશીરાજ્યોનું મગ માલનીય બંધારનું નો પશ્ચિમના દેશોનું
નિયમ નાણાંવિપયક આશ્લેષમાં હતું, પરંતુ એ મગ તેનું ધસાન જરાથી આવે
એ હેતુ ઉપર અનેક રાજ્યદારી અગત્યના થકે ચડી જાયથી દેશીરાજ્યકર્તાઓ
અને તેથી કાડિયાવાડના દેશી સંસ્થાનોના રાજ્યકર્તાઓને વિશેષી પ્રવૃત્તિ વર્ષ-
બાદ રાજ્યકર્તા પિયને બંધ નીકળી જતા તેને રાજ્ય એટલે પ્રગતિ માટે

હોવાનો અધ્યાસ લખાય થયો. આ સ્થળે ગેરસમજુતી ન થવી જોઈએ. સિંઘમાં રાજ્યકર્તાનું પદ “ઈશ્વરી”-Divine-પવિત્ર માનેલું છે. પરમાત્મા એક દેવ, સદૃશુર ખીજ દેવ, પિતા, ત્રીજ દેવ, અને રાજ્યકર્તા એ ચોથા દેવ, એવો ભાવ માન્યો છે. આ ચારે વ્યક્તિઓને “પિતા” ના નામથી સંબોધવાનો આવ્યા છે. રાજા એ રાજકીય પિતા છે. દેશી રાજ્યકર્તાઓને વિશે “માલેક” ના અધ્યાસ સીધી રીતે નથી; પણ આડકતરી રીતે તેઓમાં એ અધ્યાસ આવી ગયેલો જણાય છે. અમે અમાના ધર્મમાં પિતાને કુટુંબના ધણી મા તોએ છીએ, પરંતુ તે “ધણીપણું” ઉપર. કહ્યું તેવા ‘પવિત્ર’ આશયનાં છે. આજ રીતે રાજાઓને વિશે રાજાનું ધણીપણું પવિત્ર આશયમાં તો જરૂર છેજ; પણ જેની અંદર મૌલિક-(material) ધણીપણાનો અથવા માલેકપણાનો આશય છે એવા “માલેક” અથવા ‘ધણી’ નું પદ આડકતરી રીતે પણ ગ્રાહ્ય થઈ જાય તો તે રાજકીય પિતાના મહાત્મ્યને ઓછું કરનારી વાત છે. કાઠિયાવાડના રાજ્યકર્તાઓ ઉપર આ ખીજ પ્રકારના માલેક હોવાના અધ્યાસે દેવી દદા અમર કરી છે તે વાત એ સંસ્થાનોની નાણાંવિષયક સ્થિતિની તપાસ કરતાં આપણે જોઈ શકીશું.

અથન હું પહેલા અને ખીજ વર્ગની ઉપજ આજથી ૩૦ વર્ષ ઉપર દેશી હતી અને હાલ દેશી છે તેની સરખામણી કરીશ. ૩૦ વર્ષ ઉપરની ઉપજના આંકડા ૧૮૮૬ ની સાલના છે.

સંસ્થાન	૧૮૮૬.	૧૮૧૮-૧૯.
બુન મદ	૨૮,૦૦,૦૦૦	૫૨,૭૨,૭૮૨
બાંધવમર	૨૭,૫૦,૦૦૦	૪૬,૮૦,૦૮૭
ભાવનમર	૩૮,૩૭,૦૦૦	૫૭,૪૭,૮૫૩
કાંઠાવ.	૬,૫૦,૦૦૦	૮૬,૭૭,૮૦૬
કોલાર	૧૬,૦૦,૦૦૦	૨૮,૬૬,૮૮૩
કોલાર	૧૩,૧૫,૦૦૦	૧૦ લાખ આસપાસ.
કોલાર	૫,૫૦,૦૦૦	૬૭,૧૨,૬૮૨
કોલાર	૨,૧૦,૦૦૦	૮,૮૦,૫૩૦ (૧૮૧૫-૧૬)
કોલાર	૮,૦૦,૦૦૦	૭,૦૦,૦૦૦ આસપાસ
કોલાર	૨,૮૦,૦૦૦	૮,૦૦,૦૦૦
કોલાર	૮,૦૦,૦૦૦	૮,૦૦,૦૦૦

ગાંધીજી

૩,૩૬,૦૦૦

૬,૬૦,૮૫૨

મોળ

૧,૬૧,૦૦૦

૨,૧૨,૧૨૧

આ જ સમુદાય તારે મારી પાને મોરબીની ઉપજના વચ્ચે આંતરબો (૧૯૧૮-૧૯ ના) નથી. મોરબીની ઉપજ ત્યાંના સોદા તો ૫૦ થી ૧૦ સાબની થાકે છે; તેની અંદર રહેલ, રૂપરે અને જાણારની ઉપજનો સમાવેશ થાય છે કે નહિ તે હું જાણતો નથી; પરંતુ ત્યારે પ્રાંતમાં ૬ સાબની ૪૬ સાબની ઉપજ કરી ગયું છે, તો મોરબીના સાબનો જેવાં ૫૦ થી ૧૦ સાબ ૨૧ સોદા રહે છે એ અમંગલવિત નથી.

આ રાજ્યોની દુબરકડોમની સ્થિતિ વરસ નાજ્ય કરીએ, તો કાંઈ નવું દુબરકડોમ વળ્યતો નથી; એથી ઉલટું કાચકડોમો લવા તે કેટલાક રે-રેએ છનો અને પ્રેમો પ્રમ પાસેથી મોરે માંઆ પૈસા કાઢ કરવાના હેતુથી થયાં છે તેથી તે (કડોમો) નાશ પામ્યા છે. મુખ્ય ઉપજ જમીનની મેદેસુલાવ અને જમાવની દરેક સ્થળે હોય છે. આ જાનેમાં કૃત્રિમ રીતે વધારે કરવામાં આવ્યાથી વધી હોવાનો સંભવ છે. જે સત્ત્વરે પ્રગતે જવાબદાર હોય તો ઉપજમાં આટલી વધી થવી અસંભવ નથી, રાજ્યકર્તાઓ પ્રગતના અનેક રાજ્યના પોતાને પિતાશ્રુ માણેક નહિ, પરંતુ શૈક્ષિક માણેક માની, જેમ એક મીસામાણેક મીસના કારખાનાના કામદારોની મેદેનવમાંથી બને તેટલું વધારેમાં વધારે ખેંચવાંની વજનીત કરે છે, તેમ આ મંરથાનો પ્રગતથી બનેલા રાજ્યને એક કારખાનાશ્રુ ગણી તેમાંથી વધારેમાં વધારે ખેંચવાનું આ પરિણામ છે.

ત્યારે આ મંરથાનોના ખર્ચ વરસ દરિ કરીએ છીએ ત્યારે રાજ્યકર્તાઓમાં રાજના કૌટિક (Material) માણેક હોવાનો અધ્યાસ વધારે સ્પષ્ટ થાય છે. કાલમાં પુરોપના દેશોમાં મીસો અને તેવા કારખાનાઓમાં કામ કરવા કામદારોને મારે રહેવાના, આરોગ્ય રક્ષક મહાતો, મંદવાક સમયે કોઈપણ વગેરેની સગવડ આપનારાં ખાતાઓ, કામદારોની સીઓ મારે સુરાવડ ખાતાઓ તથા તેના જાગકો મારે શિક્ષણ આપનારી કાળાઓ સ્થાપવાનો બોલો મુકવામાં આવે છે અને હિંદમાં પણ તેલું ધાતું ધાતું અતુકસ્ય થવા લાગ્યું છે, 'ત્યારે અમારા કારિયાવાડના મંરથાનો કે જેનાં બાહ્ય સ્વરૂપ' રેટ જેવાં છે, અને 'રેટ' ના ઉપર આરોગ્ય સુધરાઈ, કેમકથી, અને વૈદક ખાતાઓના ખર્ચો રાખવાની કરજાવ જવાબદારી છે તેઓ આ પ્રગતીય ખર્ચો પાછળ કેટલું ધ્યાનપૂર્વક ખર્ચ કરે છે.

પાલિવાણ	૧૦૧૨૬	૮૦ મો બાગ.
સાગરોટ	૮૨૦૦	૮૫ મો બાગ.
વાંકાનેર	૪૮૬૦	૧૮૮ મો બાગ.
પરવાળ	૮૦૦૦	૮૮ મો બાગ.
લીમટી	૪૧૫૭	૧૯૦ મો બાગ.
કોળ	૪૦૧૮	૬૫ મો બાગ.

પ્રમત્રીય ખર્ચોમાં ખરેખરા ખાતોંઓ આ બેજ છે. મ્યુનિસિપલ અ-
થવા સહેર સુધરાઈ ખાતું જે પ્રમત્રીય ખર્ચોમાં ગણાય; પરંતુ ઘણું ખર્ચ
ખર્ચો મંરથાનોમાં એક મુખ્ય સંસ્થાનીની સહેરસુધરાઈ રાખવામાં આવે છે.
તાલુકાઓમાં ભાવનગર જેવા કોઈ મંરથાનમાં ક્યારેય કાંઈ હોય છે. મામ-
લાની સુધરાઈ તો હંમેશાં નથી, પણ આ સહેર સુધરાઈ ખાતું ઘણું ખર્ચ
પ્રમત્રીય કાચમાં ન હોઈ તેને અંગે દાખ કે સુધરાઈ નામના કશું હોય છે.
કેટલાક રાજ્યમાં તો સહેર સુધરાઈના કરને અંગે ખર્ચ કરનાં અનેક ગરીબ
કમાણી હોય છે.

ન્યાય ખાતું જે પણ પ્રમત્રીય ખાતું છે. જો કે ધણીખરાં મંરથાનોમાં
બ્રિટિશ દિવંદના જેવો લગભગ ન્યાય ખર્ચ છે અને ન્યાયાધીશો પણ કેમવા-
મેલાઓ હોય છે, પરંતુ આ ખાતું ધણીખરાં મંરથાનોમાં “કમાઈ કરનાર
ખાતું” હોય છે, કારણ કે અદાલતોના લગભગ અને સર્વે ખાતોંઓ પુ-
ણ્ય કમાણી આવે છે. ક્યારેય કોઈ મંરથાનને ચોટી ધણી નુકસાની થતી
હોય તો મુદતી પાત.

‘પોલીસ ખાતું’ જે તો કે પ્રમત્રીય ગણાય, અને તે ખાતું પ્રમત્રીય
મનમસી રક્ષણ કરે છે એમાં તો સ્વેચ્છા નહિ પરંતુ આ ખાતોને કે
પ્રમત્રીય ગણવાની તો પાકું પુ. જે ખાતું પોલીસ સુધરાઈ પ્રમત્રીય રાજની
સલાહ દેર સલાહવાને અને પ્રમત્રીય નૈતિક ખર્ચને દબાવી દેવાના કામમાં
ખર્ચ કરે છે. આ ખાતું મંરથાનોની પ્રમત્રીય સુરક્ષા નાનકડી દગાલી
રેવાનું જેટલું નુકસાન કરે છે તેટલું નુકસાન, ખાતું કોઈ ખાતું કરતું નથી.
હવે સહેર સુધરાઈ ખર્ચમાં ખાતું (private works) એ ઘણું કરીને તો
કૃત્રિમ રચ્ય છે. જેમ રાજ્યમાં મંરથાનો એક નવાનું મંરથાનો “નવારો
તાલુકા મંરથાનો” એક હતી લખે છે, પરંતુ તે તર લખવાની ખાતોના લ-
ખાય છે, તેથી રાજ્ય આ ખાતોને નહિ છે. સહેર સુધરાઈ ખાતોના તો

ધાણું કરી રાજ્યમહેસો, રાજ્યના ઉપયોગના મકાનો, મોટરને લગતી સડોફે દોય છે. કચિત્ત નહેરના પાંચકામ કોષ કોષ રાજ્યમાં કરવામાં આવે છે, પરંતુ તે પાણી કમાઈ આપવાના થાય છે. મેં એના દાખલ એના સાંભળ્યા છે કે, એક સામાન્ય સામાનું મકાન કરવાને પણ રાજ્ય પ્રગતિને સ્પષ્ટ ના પાડે છે. આમ જતાં પ્રમોશનના સારાં રાજ્યો સાથા દરમીયાલ કે તેવાંજ કોષ નાનાં નાનાં કામો નથી કરતાં એમ માફ કહેવું નથી પરંતુ બહુધા એ પ્રગતિ માટે નહિ પણ રાજ્યને માટેનું ખાતું દોય છે. બીજાં ખાતું એ તો ધાણું કરી ઉપજ એકમ કરવાને માટેજ સ્થપાયેલાં દોય છે.

રાજ્યની ઉપજ અને પ્રગતિય ખર્ચો જોયા પછી આ સંસ્થાનો પ્રજા પ્રત્યે કેટલા જવાબદાર છે તેનો ખ્યાલ સારી રીતે આવશે.

હવે આ સંઘના કરતાં આપણું ખોસ ધ્યાન ખેંચે એ રાજકુટુંબના ખર્ચનું પ્રમાણ છે. હું નીચે એક કોષક આપું છું કે જે પરથી રાજકુટુંબના ખર્ચની અને પ્રગતિય ખર્ચો (કેળવણી, વૈદ્યક અને સુધરાઈ એ ત્રણે ભેગા મળીને) ની સરખામણી કરી શકાય, તેમજ રાજની ઉપજનો કેટલામો ભાગ “રાજકુટુંબના ખર્ચ”માં વપરાય છે તે પણ જોઈ શકાશે :

સંસ્થાન.	રાજકુટુંબ ખર્ચ.	પ્રગતિય ખર્ચ.	રાજની ઉપજનો કુટુંબ ખર્ચ કેટલામો ભાગ.
ભુનાગઢ	૩૫૭૦૦૫	૩૪૩૪૮૪	લગભગ સરાખું.
જામનગર	૧૧૬૧૮૨૧	૧૬૪૦૮૦	રાજકુટુંબનું ખર્ચ, પ્રગતિય ખર્ચ કરતાં છગણું વધારે છે.
ભાવનગર	૬૪૦૩૭૨	૬૬૬૦૪૮	પ્રજાખર્ચ કરતાં રાજ- કુટુંબનું ખર્ચ બમણું છે.
ધ્રાંગધ્રા	૧૫૫૬૦૨	૧૦૧૬૮૦	પ્રજાખર્ચ કરતાં રાજ- કુટુંબખર્ચ સવાયું છે.
ગોંડલ	૨૨૨૮૦૧	૬૧૦૦૦	પ્રજાખર્ચ કરતાં રાજ- કુટુંબખર્ચ લગભગ સવા- બેગણું વધારે.
મોરબી	મોરબીનો રાજકુટુંબ ખર્ચનો આંકડો મારી પાસે નથી.		
મોરબીનગર	૬૦૫૧૧	૮૦૦૫૭	પ્રજાખર્ચ કરતાં રાજકુ- ટુંબનો ખર્ચ ઠંઠક વધારે

ઉપર અંગત ઉપકાર છે તે મારી સમીક્ષામાં મનન કરે છે અને બીજી વસ્તુ
 મારી બહાર દરજ્જા અને સસ કહેવાની જાણ કરે છે. મારા ઉપરના અંગત
 ઉપકારનો જાહેસ મારાથી શી રીતે આપી શકાય તેનો વિચાર કરતાં અને એમ
 લાગ્યું કે તો તેમણે રાજ્ય પ્રગતિશીલ કરનાર થાય એવી નું દિગ્દર્શન
 પ્રેરણા કરે તો તે જાહેસ વાળવારૂપ માફ કાર્ય પ્રમુખ માની લેશે. મારાથી રાજ્યની
 ઉપજનો આંકડો અને ૧૩ લાખનો કરવામાં આવે છે, પરંતુ તે સર્વથા અવધાર્ય
 લાગે છે, કારણકે સાદી આંખે ૫૦ લાખની ઉપજ તો જણાય તેવું છે. ૫૦
 લાખની ઉપજવાળા સંસ્થાનનો કેળવણી અને વેદનો ખર્ચ એકદર મોળ
 દળર રૂપિયા એટલે ઉપજનો કેટલામો ભાગ થયો? લગભગ ૩૦૦ મો ભાગ
 થયો. આ રાજ્યે ધન એકઠું કરવાનો અને ખર્ચ જેમ જાતે નહિ કરવાનોજ
 સંકલ્પ કર્યો જણાય છે, લગભગ એક લાખની વસ્તીને માટે વેદન ખર્ચ આડ
 દળર અને કેળવણી ખર્ચ તેટલુંજ એ શું બતાવે છે? રાજની પ્રગતિ પ્રગતિ
 કાંઈ જવાબદારીજ ન હોય એવું સ્પષ્ટ દર્શાવે છે. રાજના અને પ્રગતિ રાજ
 ધર્મપિત્રા હોય તેના કરતાં માલેક દોષ એવો આ રાજ્યનો સારનો. ચલિત
 છે. નામદાર દરિયર સાહેબને વિનંતિ કે, હવે વિશ્વા જરૂર ખદશ્વરી' જોઈએ.
 પવન કંઈ દિશામાં ફેંકાય છે તે ક્યારે જોવામાં આવશે? પારખંદરનો પ્રગતિ
 કીયખર્ચ તેના રાજ્યની ઉપજના પ્રમાણમાં મધ્યમ પ્રકારનો છે, પરંતુ ઉપજ
 વધી છે એટલે ખર્ચ પણ વધવું જોઈએ. નવા રાજાસાહેબને વિનંતિ કે,
 આપ ને રાજ્યો વ્યાપાર કરે છે અને વ્યાપારીરૂપિ રાખે છે તેઓની સામે પ્રગતિ
 મત કેવો જગવાન છે તે ધ્યાનમાં લેશો, તો આપની કાંઈદી સારા ભાગે
 જઈ શકશે. પાંકાનેરની ઉપજ આગળથી વધી છે તે શી રીતે વધી છે તેના
 કારણો આપણે જાણી શકવા નથી. રાજસાહેબને વિનંતિ કે, વ્યાપારના માગે
 હવે છોડી દેવાનો સમય છે. કુ રીતે રાજ્ય પ્રગતિ દિવો કરી શકે એવો
 વિચાર, રાજની રિશ્તિને માટે કરવો છે. રાજદેશ સંસ્થાને પણ પોતાના મિત્ર
 સંસ્થાનોની ઉપજ વધારવાની જુદાં અનુકરણ કરવાની તોંસ થઈ આવેલી
 જણાય છે. કેળવણીના સમર્થ સદાયક વરીકે રાજદેશ ને યાપ પાડી હતી
 તે વ્યાપારની જુદી જાતી જાય છે. રાજદેશ દરિયર સાહેબને વિનંતિ કે,
 તેઓએ પોતાની આગ્રહાસના મિત્રસંસ્થાનો અનુકરણ ન કરતાં પોતાની
 વિશેષ સમાજસેવા કરવાની જે કાંઈ પ્રેમજુદિ છે તે ખીસીને રાજ અને પ્રગતિ
 પ્રગતિ કરો એ આપના જેવા યુવાન રાજદેશને માટે યોગ્ય છે. વ્યાપાર એ
 મી. મહેનદાએ વાદવાણના રાજવાળાને વેનાએ કહ્યું હતું તેમ એક મુગ-

જળવત્ લાભ રાજ્યને માટે ગણવાનો છે. વદવાણ મને અંધાં કરતાં હીક લાગ્યું. તેની કૃત્રિમ ઉપજ વધારવાની ઉત્કટ ઇચ્છા નથી, તેમ એ નાના રાજ્યના પ્રમાણમાં પ્રજાકીય ખર્ચો પણ હીક છે જે કે ઉપજના પ્રમાણમાં ઓછા છે. આ રાજ્યે પ્રજાને સર શીરોઝશાહની યોજના મુજબ મ્યુનિસિપાલિટી મુખત્વ કરી છે, જે સારી રીતે ચાલે છે. લીમડીની ઉપજ પણ ચારગણી વધેલી છે. તેનો પ્રજાકીય ખર્ચ રાજ્યની ઉપજ અને કુટુંબખર્ચનાં પ્રમાણમાં ઘણો ઓછો છે. નામદાર હાકોર સાહેબે ગૃહસ્થસ્થિતિના સંસ્કારો હવે રાજવંશીસ્થિતિમાં બદલવા જોઈએ. પાલિતાણાની ઉપજ પ્રથમના કરતાં અમણી થઈ છે. પ્રજાકીય-ખર્ચો ઉપજના પ્રમાણમાં ઘણાં ઓછા છે, પરંતુ રાજકોટ, વાંકાનેર અને લીમડી કરતાં વધારે છે. હાકોર સાહેબ નવા છે, તો તેઓને યોગ્ય માર્ગે લઈ જનાર યોગ મળે એવી જરૂર છે. મુખ્ય જરૂર વધારે ઉદાર અધિકારીઓની છે. નામદાર હાકોર સાહેબનું એક વાત ઉપર ધ્યાન ખેંચવાની જરૂર છે. તેઓનું રાજ્ય તીર્થસ્થાન હોઈ યાત્રાળુઓને જગાત વગેરે નાની નાની આબતોની હાડ-મારી પડે છે તેથી રાજ્યને માટે સાફ ઓલાતું નથી એ વાત ધ્યાનમાં લઈ તેવી અગવડો દૂર કરવી જોઈએ, ધ્રોણને માટે શું કહું? તે રાજ્યે હવે પછાત સ્થિતિમાંથી નીકળવું જોઈએ. ઉદાર અધિકારીવર્ગની વ્યવસ્થાની જરૂર છે.

આ જાણે પહેલા અને ખીજ વર્ગની વાત કહી. ત્રીજથી સાતમાં વર્ગને તો રાજ્ય એ ગીરાસજ છે એ સિવાય ખીજે ખ્યાલ નથી. તેઓ પહેલા અને ખીજ વર્ગનાં રાજ્યો જેટલી હિંમતપૂર્વક પ્રજા ઉપર જળ બતાવી શકતા નથી, પરંતુ તેઓ શાંત છે એવું કાંઈ નથી. લખતર એ અપવાદ રૂપ છે. સાયલા જેવા સંસ્થાનો પણ જરાજર પાટે નથી. નાનાં સંસ્થાનો જે કે ખીલા રહે છે, પરંતુ તેઓએ સત્તાના મદ કરતાં સેવાનો ભાવ પોતાને વિગે ઉત્પન્ન કરવાથીજ તેઓની સ્થિતિ ટકી શકશે.

મારો આ પ્રયત્ન રાજ્યકર્તાઓને પ્રજાપ્રત્યે પોતાની નૈતિક જવાબ-દારી શું હોઈ શકે તેનો ખ્યાલ આપવા માટે છે. આ આપેલા આંકડાઓથી રાજ્યકર્તાને રાજ્યના કૌટિક (material) “માલેક” હોવાનો તથા પ્રજાથી બનેલું રાજ એ એક કારખાનું જેનું હોલ તેવો અધ્યાસ પરોલો સ્પષ્ટસિદ્ધ બતાવવાનો છે.

જેઓએ મારા વિચારોનો અભ્યાસ કર્યો હશે તેઓને ખાતરી થયેલી હોવી જોઈએ કે, દેશી રાજ્યોના પ્રજા હાથ ધરવામાં મારો નાજ્ય કિંદશ એ

છે કે દેશી રાજ્યોની સંસ્થા, જે અનેક કારણોથી નજીક પડી ગઈ છે તેને સુદૃઢ બનાવી તેનું અસ્તિત્વ વધારે ચિરંજીવ થાય એમ કરવું. આ માટે ધ્યેય હોય, દેશી રાજ્યોની નજીકથી દેખાય એવું બોલાય તે બાવને હું છઉં માનતો નથી, તેની સાથે હું એમ માનું છું કે, પોતાના દેશર્થધુઓ કે પોતાના સ્વદેશી રાજ્યવૃક્ષોમાં સારું ન દેખાય એવું બોલવું કે કાંઈ વર્તન કરવું એ પણ એક જાતનો દોષ હોય મહા પાપ છે. આવો મારો સંસ્કાર છતાં આ તેમજ બીજા લેખો કે કથનોમાં મારે તેઓની નિર્મળ જાણ બતાવવી પડે છે એમાં મારો એકજ હેતુ છે. અત્યાર મુખી દેશી સંસ્થાનો જે કાંઈ બૂઝો કરવા ગયા, તે જવાબદાર અધિકારીઓ અને પ્રમુખોએ સત્ત નહિ કહેવાના કારણે થઈ છે. આ બૂઝો જો બતાવવામાં ન આવે તો એ મુશ્કરવાની નહિ; પણ નવી બૂઝો થયાજ કરવાની! જૂની બૂઝો મુશ્કરે, અને નવી બૂઝો થતી બટકે એટલા મારે મેં આ માર્ગ લીધો છે. જો અધિકારીઓ અને પ્રમુખો સત્ત કહેતાં નહિ રાખે તો પગિઆમ એ આવશે કે આ સંસ્થાઓ વિશેષ નજીક પડતી જશે.

દેશી રાજ્યવૃક્ષોને હું આ વાત આનંદદિષ્ટિ, નૈવેદ્યદિષ્ટિ અને રાજકીયદિષ્ટિએ જોવા વિનવું છું. આખા જગતમાં અન્યારે મનુષ્યસેવા કરવાનો મજબુત પ્રેમ થયો છે. મારા જેવા મુશ્કેલ માણસને પણ એવી બાવના થઈ આવે છે કે, મારા દેશર્થધુઓની માગથી થાય એટલી સેવા કરી છડું, કે જેથી મારા આત્માનું શ્રેષ્ઠ થાય. માંધિય જેવા પરમપુરુષો તો મનુષ્યસેવા અથાગ કરી પોતાનું આત્મકલ્યાણ નાંચી રહ્યા છે, ત્યારે આપ રાજ્યવૃક્ષો કે જેઓને પ્રજાએ લાખો પ્રાણીઓનું દિન કરવાની મહા વડ આપી છે તે વડનો લાભ લઈ આત્મકલ્યાણ સાધાતે માથવડા નથી!

નૈવેદ્યદિષ્ટિ પણ આ વિચાર અવશ્ય કર્તવ્ય છે રાજ્યને કર સામ્રાટે સેવા જોઈએ તેને માટે “સ્વુવંશ” નાં ગદ્ય નરમ ખ્યાલ આપ્યો છે. “સ્વુવંશ” માં કહ્યું છે કે, રાજ્યને પ્રમુખોથી “કર” એટલા માટે સેવાના છે કે જેથી રાજ્ય પ્રજાને તે “કર” મદતગમ્બૂ કરી પાછા આપી શકે. જેથી રીને સુધે રહીપરથી પાછી એટલા માટે લે છે કે, પાછું તે અનેકમાત્રું કરી વરસાદરે આપે છે. આમ રીને “રૂઝમે” એ પ્રમુખોથી “કર” સેવાના છે તે રાજ્યવૃક્ષોના અંગત વિષય માટે નહિ; પણ પ્રમુખી પ્રમુખના સાધનો એકત્ર કરી એ સાધનો દ્વારા પ્રજાને અત્યંત મજી રમ્મ બનાવી શકે રાજ્યવૃક્ષો પ્રમુખને

દેશી રાજ્યોના પ્રશ્નો.

સખનાર:—મનમુખસાલ સ્વચ્છકાઈ મેલતા.

પત્ર ૧૬ મો.

(ટિપ્પરવાન, તા. ૨૨-૫-૧૯૨૩).

દેશી રાજ્યકર્તાઓની મારા પ્રત્યે દષ્ટિ :

ધણા મિત્રો મને વારંવાર એમ કહે છે કે, " તમે દિગ્મનપૂર્વક દેશી રાજ્યો માટે આટલું બધું સખો છો. પણ દેશી રાજ્યકર્તાઓ તમારા પ્રત્યે દેવી દષ્ટિથી જુએ છે એનો વખામ કરી જોયો છે ? " આનો ઉત્તર શું દોષ થકે ? દેશી રાજ્યનો પ્રશ્ન મેં તબુ રૂપે પૂર્વે જ્યારે લાઘ્ય ધર્યો ત્યારે મારા આપા-સ્વસ્વમાયના મર્જવથી કેટલાક રાજ્યકર્તાઓની સાથે મારો સંબંધ અને પરિચય હતો ; તેઓથી મને કેટલાક આપારવિષયક જ્ઞાન પણ હતો ; તથાપિ મેં જ્યારથી આ પ્રશ્ન લાઘ્ય ધર્યો ત્યારથી મારો તેઓની સાથેનો મર્જવ આપાત્ત પામ્યો. મારા પ્રત્યે જુદું પ્રેમમાયથી જોનાર મોરખીના મહારાજ માહેજને તો મારામાં આવું એકાએક પરિવર્તન નહીં બેદ અને વિરોધ થયો ; તો જો કે તેઓને મારા દેવુની સ્વચ્છતા માટે ખાતરી હતી, તેમ તેઓનો ચાલ પગ કાયમ સ્થિર હતો. ખીન્ન રાજ્યકર્તાઓની માથેના મર્જવ જે વધતો જતો હતો તેમાં અલગ થઈ ; તો જો કે તે રાજ્યકર્તાઓને મારા આપારવિષયમાં વિશ્વાસ દોવાથી અને સર્વથા તરફ દાઢા નાંદ. આ ગમ્યે મારા તરફ દોષએ માયા અને સદાનુભૂતિ દર્શાવ્યાં દોષ તો ને વડોદરાના નામદાર માલકનાડ મહારાજે દર્શાવ્યાં હતાં. જારી દિલ્લચાલની રાત તેઓએ પર્વમાનપત્રોમાં

વ્યક્તિ એ બીજી વ્યક્તિની જોડેના સંબંધો નિયત કરવાજ પડે છે અને નિ-
યત કરવા તેનું નામજ “અસહકાર” છે. ઇશ્વરને પણ કોઈપણ જીવની ફરિયાદ
સાંભળતી પડે છે અને તેનું નિવારણ કરવું પડે છે, તો જગતને વિશે ઇશ્વર
કરતાં કોઈ સત્તા એવી ન હોવી જોઈએ કે તે દાદ ન આપે તો મનુષ્ય-
સ્વભાવ સાંખી શકે. સુકિત ને પ્રયુક્તિથી મનુષ્યોને કે પ્રજાઓને, દુઃખ
અટકાવવાના સાધનોથી રહિત કરવામાં આવ્યાં હોય, તો પણ મનુષ્યપ્રયુક્તિ
એવી કલાઓ શોધી કાઢે છે કે જે કલાઓને સત્તા દગ્ગારી શકે નહિ અને
મનુષ્યો કે પ્રજાઓ પોતાના દુઃખો અટકાવી શકે. આ અસહકારનો
સિદ્ધાંત નવો નથી. હિંદની બિન બિન સમાજોમાં આ સિદ્ધાંત બસે ગોંધિ-
જીએ નવા સ્વરૂપમાં હમણાં મુક્યો હોય, પરંતુ જે હિંદના સામાજિક વિષ-
દોનો ઇતિહાસ જોવામાં આવે, તો આ “અસહકાર” નો સિદ્ધાંત પ્રચલિત છે
ખ્રિસ્તી હિંદમાં મહાજનો, ન્યાતો કે બીજા સમાજો દેશીરાજ્યો કરતાં વંધારે
શિથિલ થયાં છે ત્યાં આ સિદ્ધાંત દેખાતો નહિ હોય પણ અમારા દેશીરાજ્યોમાં
અસારે પણ આ સિદ્ધાંત ચાલુ વર્તે છે. હમણાંજ એક વાતેવર દાખલો બન્યો
છે. લીમડી ખંડયાનનું “શિયાણી” નામનું એક ગ્રામ છે. તેમાં બ્રાહ્મણોને
વંશપરંપરાથી બપાયસો ગીરાસ અમુક પ્રકારે લઈ લેવાની તે રાજ્યે પ્રવૃત્ત
કરેલી, અને અમુક બ્રાહ્મણમરસની જમીન જાદેર દરરાંજમાં મુકવામાં આવે
વેલી, તે કોઈ બીજા ખેડૂતોએ લેવા માટે માંગણી કરેલી. બ્રાહ્મણોએ કહેલું
કર્ષો કે, આપણે જોએ લગાઈ સારા નરસા પ્રસંગે ખેડૂતોને ત્યાં બ્રાહ્મણગીરી
જોરનું કામ કરવા ન જવું. આ તેઓના ઇરાવથી ખેડૂતો તે બ્રાહ્મણોની જમીન
સેતા અટક્યા અને બ્રાહ્મણોનો વિગ્રવ થયો. આનુંજ નામ “અસહકાર.”

વફાદારી અને દેશી રાજ્યો:

બી જે મુસ્લી વિદ્વાન હિપર મોદ થાય છે તેના વચનો વારંવાર
ટાંકવાની અને દેવ પડી ગય છે. મેં પછી વાર “એક રાજ્યવાદી મેન્ચાસ્ટી”
ના વચનોનો હિપયોમ મારા આ પત્રમાં કર્યો છે. આજે તેના એક
વધુ વચનો હિપયોમ કરું છું. તે કહે છે કે “Loyalty, alone,
however, will not save them (i.e. Indian states)
they must advance administratively, and maintain
their position, or gradually cease to exist.” અર્થાત
“દેશીરાજ્યોને માત્ર એકલી વફાદારી જાગરો નહિ, તેઓએ રાજ્ય-

વહિવટથી પ્રગતિ કરવીજ જોઈએ અને તેથી પોતાની સ્થિતિ કાયમ કરવી જોઈએ; અથવા ક્રમેક્રમે જીવતાં અંધ પડવું જોઈએ.” અસારના સમયમાં દેશી રાજ્યકર્તાઓમાંથી કેટલાક સુશિક્ષિત અને વિચારવાન છે તેઓ રાજ્યને સુવ્યવસ્થિત રાખવાના લાભો સમજી તે પ્રમાણે વર્તવા લાગ્યા છે એ સારી વાત છે; પરંતુ હજી પણ એવા કેટલાક રાજ્યકર્તાઓ છે કે જેઓ પોતાની સ્થિતિ માત્ર સર્વોપરી સત્તા પ્રત્યે વફાદારી રાખવાથીજ ટકી શકશે એમ માની રાજકારભાર સ્વચ્છંદી રીતે ચાલવા દે છે: અથવા રાજ્યકર્તાઓએ સ્પષ્ટ સમજવું જોઈએ કે ગમે તેવી પરમભક્તિ સર્વોપરી સત્તા પ્રત્યે રાખવામાં આવે, તોપણ જો રાજ્યકારભાર પ્રજામાં અપ્રિય હોય તો એ ભક્તિ કે વફાદારી અમૂક હદ પછી લાભ નહિ કરી શકે. પોતાની સ્થિતિ ટકાવવામાં જેમ વફાદારી એક કારણ છે, તેમ સુવ્યવસ્થિત રાજકારભાર મુખ્ય કારણ છે. આ “રાજ્યદારી-સંન્યાસી” ની એક એક શિક્ષા દેશી રાજ્યકર્તાઓએ ધ્યાનમાં લઈ ચારિત્રમાં મૂકવા જોગ્ય છે.

સર્વોપરી સત્તાની જવાબદારીઓ :

દેશમાં જે વિશેષમાં વિશેષ જળવાન સત્તા હોય તેને Paramount power અથવા સર્વોપરી સત્તા કહેવામાં આવે છે. હિંદમાં બ્રિટિશ એ જળવાન સત્તા છે. જળવાન સત્તા બહુધા પોતાના હક્કો તેનાથી ઓછા જળવાન રાજ્યો પ્રત્યે ધરાવવાનો દાવો રાખે છે; અને જળવાનના હક્કો હંમેશાં ખીનતકરારીજ હોય છે. સર્વોપરી સત્તાને હક્કો હોય છે તેમ તેઓની જવાબદારીઓ હોય છે કે નહિ? સર્વોપરી સત્તા દેશીરાજ્યોના અંગ્રંધમાં કઈ કઈ જવાબદારીઓ પોતાની સમજે છે એ આપણા જાણવામાં નથી; પણ તેની જવાબદારીઓ છે એવું તો પ્રતિષ્ઠિત અંગ્રેજ અધિકારીઓ પણ સ્વીકારે છે. મોન્ટેગ્યુમીડનના એક સભ્ય અને હિંદના એક વખતના નાયબ વજીર મી. આર્સ્ટે રાખર્ટ એક વેળા એક પત્રમાં મને જણાવ્યું હતું કે, સર્વોપરી સત્તાની જવાબદારીઓ પણ છે. જે આમ છે તો હું સર્વોપરી સત્તાને પૃથ્વીની આજ્ઞા લઉં છું કે, કઈ જવાબદારીઓ તેણે જમની દેશીરાજ્યોની સ્થિતિ પ્રગતિવાળી કરવા માટે ઉપાયો લીધા છે? હું દેશીરાજ્યોના આંતરવહિવટનાં સર્વોપરી સત્તાને આવવાનું અધિકાર દેવા માગતો નથી: તેનાથી હું સર્વથા વિરુદ્ધ છું. દેશીરાજ્યોને તેણે પરવતવાનાંથી કેટલે અંશે મુક્ત કર્યા છે? પરવતવાની વાત જાણુએ મઝી હું એમ પૂછું કે, દેશીરાજ્યોને તેણે કેટલું દિવસ એમ કહ્યું છે કે, તમે રહેવું પાછળ

લાખો રૂપિયા ફોડા તે પહેલાં તમારે તમારા રાજ્યના શિશુને માટે, દુનિયાગતી રહિ માટે, કે નહેરુકામ પાછા એ નાણાં ખર્ચવાં એ તમારો પહેલો ધર્મ છે! દર વર્ષે દેશીરાજ્યો રૂબે પાછા ફેરવાં નાણાં ખર્ચે છે અને પ્રગતી કેળવણી, આરોગ્ય, સડેર સુવચન તથા દૈનિક માટે ફેરવાં નાણાં ખર્ચે છે તેની વિગત આપવામાં આવે છે, અને એ વિગતોની સરખામણી કરવામાં આવે તો રહેના ખર્ચની સરખામણીએ પ્રગતીય ખર્ચો ફોડા દિસાખમાં નથી. શું સર્વોપરી સત્તાએ રહેની રહેનારો રાજ્યોની વિગતો એ તેની જવાબદારી responsibilities છે કે દેશીરાજ્યો પ્રગતીય ખર્ચો ખરાબ કરે તે જોવાની તેની જવાબદારી છે! હવે તો દિંદની રાજ્ય નીતિમાંથી commercial instinct બાધારીકુદિ જતી જોઈએ, કારણકે હવે અંગ્રેજી રાજ અને દિંદની પ્રગતી સંબંધ ધણો જૂનો થયો છે.

દેશના આગેવાનો અને દેશી રાજ્યો:

આપણા આગેવાનો “સ્વદેશી” ચીજોને માટે એટલી બધી મેદનત કરે છે કે આપણને નેઓને માટે ધણું માન ઉત્પન્ન થાય છે. ગાંધિજી તો “ખાદી” જોવી દેશી ચીજોને માટે પોતાનું સર્વસ્વ અર્પણ કરવા તૈયાર છે; છતાં આશ્ચર્ય તો એ છે કે, ગાંધિજી, માલવિયાજી અને શાસ્ત્રીજી જેવા પુરુષોએ જેવો મોડ સ્વદેશી ચીજોમાં રાખ્યો છે તેવો મોડ તેઓએ જ સ્વદેશીજી છે એવા દેશીરાજ્યો માટે મુદતે રાખ્યો નથી. ખીમારા દાદાબાઈ નવરાજી એકજ એવા પુરુષો હતા કે જેણે ખરેખર દેશીરાજ્યોના હિત અર્થે કામ કર્યું હતું. સર પ્રીરાજના દાદા દાદાબાઈના અનુયાયી હતા. બાકીના આગેવાનો તો એકલા બિદિરા દિંદના, પ્રગતીમાંજ રમ્યામર્યા રહે છે. તેઓનો દેશી રાજ્યો પ્રત્યે પ્રેમ નથી એમ હું નથી કહેતો; પણ મને એમ તો લાગે છે કે, અમારા આ આગેવાનો રાજ્ય-કારીઓ (politicians) છે, પરંતુ મુલતહીઓ (statemen) તો નથી લાગતા; કારણકે જો તેઓ મુલતહીઓ હોત, તો દિંદુરયાનનો ત્રીજો ભાગ કે જેના ઉપર પોતાના દેશબંધુઓ રાજ કરે છે તેની તેઓ સંભાળ પણ ન લે! પણ માણસો સર્વોપરી સત્તાનો વાંક કાઢે છે કે તે દેશીરાજ્યો પ્રત્યે ઉદાસીન છે; પણ સર્વોપરી સત્તાનો વાંક કાઢતા પહેલાં આપણા આગેવાનોનો વાંક કાઢવા ન જોઈએ? અત્યારે ૧૫ વર્ષમાં તો સ્થિતિ બદલી ગઈ છે; એટલે, કે દેશી રાજ્યકર્તાઓ દેશના આગેવાનોના પરિચયમાં આવતાં જરાક ચીમકાય છે, પરંતુ પંદર વર્ષ પહેલાં સ્થિતિ એવી હતી કે, દેશી રાજ્યકર્તાઓ દિંદના

આગેવાનોને પોતાનાજ ગણી તેઓમાં બહુ શ્રદ્ધા રાખતા હતા. એવા વખતમાં પણ આપણા આગેવાનોએ દેશી રાજ્યોની જરાય કાળજી ન કરી. જે પહેલેથી તેઓના તરફ કાળજી કરવામાં આવી હોત તો આજે હિંદનો કુલાગ તો પોતાના પગપર ઉભો રહેવા તૈયાર થઈ ગયો હોત. દેશના આગેવાનોએ દેશીરાજ્યોને આદર્શરૂપ રાજ્યો બનાવવા માટે દેશી રાજ્યકર્તાઓને ઉત્સાહ અને ઉત્તેજન આપ્યાં હોત, દેશીરાજ્યકર્તાઓની સ્વદેશાભિમાનની લાગણીઓ જાગૃત કરી હોત, અને તેઓના હિતમાં ભાગ લીધો હોત તો આજે બ્રિટિશ હિંદને સ્વરાજ્ય તો ક્યારેય મળી ગયું હોત. આપણે માટે એમ કહેવામાં આવે છે કે આપણે (હિંદીઓ) વડેગર નથી; પણ લાગણીવાળા છીએ. મને તો એમાંથી એકે હોઠએ તેની શંકા છે. જે લાગણીવાળા (sentimental) હોત તો એ લાગણી (sentiment) થી પણ દેશીરાજ્યોને પોતાના ગણી તેઓને વધારત અને બ્રિટિશ હિંદને પણ લાભ કરત. અમારા આગેવાનોનો ઉપયોગ દેશી રાજ્યકર્તાઓની ભૂલો શોધવા માટે અમે કરવા માગતા નથી; પણ તેઓના તરફ પ્રેમ અને લાગણી બતાવવા માટે ઉપયોગ ધર્યોએ છીએ.

એક રાજ્યદારી બીનઆવડત :

અંગ્રેજ પ્રજા એટલી નાની છે કે, તે બ્રિટિશ સામ્રાજ્ય જેવું મહારાજ્ય સ્થાપવાને કેમ સમર્થ થઈ, તેનો વિચાર રાજ્યદારીઓને સદેવ રહ્યાજ કરે છે. દરેક અભ્યાસીની એવી ખાત્રી થાય છે કે, એ પ્રજામાં રાજ્યદારી આવડત એટલી ઉત્કૃષ્ટ છે કે તેના પ્રતાપેજ તે મહારાજ્ય ભોગવવાનો હકાલો લે છે. હિંદના ઇતિહાસનો અભ્યાસ તો એવુંજ બતાવે છે કે, આપણામાં આ આવડત લાંબા કાળથીજ ચાલી ગઈ છે. હું અહિં રાજ્યદારી મહાપ્રશ્નોને માટે વાત કરવા માંગતો નથી. હું સામાન્ય પ્રશ્નોને માટે અહિં કહેવાનો છું. અંગ્રેજ મુસદ્દીઓ ન્યાં ન્યાં પહેલાં જાય છે ત્યાં ત્યાં પહેલામાં પહેલી વખત એ કરે છે કે, એવી નાની નાની અગવડો પ્રજાને કમ છે કે જે પ્રજાના હૃદયને ડંખે છે, અથવા ખૂંચે છે. આવી નાની નાની અગવડોનો અભ્યાસ કરી તે શોધી તે દૂર કરી પ્રજાને સંતોષે છે. આપણે બ્રિટિશ હિંદમાં ગમે ત્યાં મુસાદરી કરવા હોઈએ, તો મુસાદરોને નાની નાની હાલાકીઓ કચિત્તજ ભોગવવી પડતી હશે. ન તો ક્યાંય કાણુ લેવામાં આવે કે ન તો કાંઈ પૂછે કે તું ક્યાંથી આવ્યો અને ક્યાં જવાનો છો. બ્રિટિશ હિંદમાં નાના નાની ઉપજ કરવાના ક્ષેત્રો લોભ રાખવામાં આવતો નથી, કારણકે તે જાણે છે કે તેમાં કાંઈ બહુ પૈસાનો

સાબ દેવો નથી અને પ્રાણને તે જન્મ દાહથી ઉપજાવેલ દેવતાનું કંઈ
 છે. એથી દેવતા, દેવીશબ્દો દેવતાનાં સ્વભાવપૂર્ણ જિવિત દિવં કરતાં કરતાં
 પ્રમાણ જોઈને દેવતાનાં અંતર છે. તેમાં દેવીશબ્દોમાં એકદર મન્ય અને પ્રાણ
 સમનીય દેવતાનાં જિવિત દિવંતી જેમ જનીય એક નથી : છતાં જિવિત દિવં
 કરતાં દેવીશબ્દો વધારે વ્યવસ્થા છે. આ વ્યવસ્થાનું કારણ કાશીવરદેવ
 વિચાર કરતાં અને એમ જાણ પડતું કે, નાના નાના દેવો કાં તે કુદરતી
 અથવા અમાનવીય દેવીશબ્દોમાં સંસ્થા છે તેથી પ્રાણને દાહથી થતાં તે તેનાથી
 સંપન્ન ન થતાં પ્રાણ કથરાતી રહે છે. જગત, જિવિત દિવંમાં કેમકાળી, કેવા
 ખાતું, કે સદેર મુખરસખાતું એ પ્રાણના કુલની જાળનો અર્થ તેના મંત્રમાં
 કુંકા લોભો કરવામાં આવતા નથી અને દેવીશબ્દોમાં તેની જાળના કોઈ
 રાખવામાં આવે છે. આથી પ્રાણ કુદરતી દેવીશબ્દોને જાણનાં છે. યોગ્ય
 રાખવામાં આવે : પાણિવાળામાં દળનો મારાગુણ આવે છે તેમાંની પાણી
 દાખ તેવામાં આવે છે તેથી રાખને કેટલા દળનો લાભ મળે દર્શાવે અને
 એ દાહથીથી કેટલા દળને મળે તે પાણિવાળાને વ્યવસ્થાદર્શી જુનામઠ મન્ય
 જિનનારુ ઉપરનો પોતાનો કક્ક સિદ્ધ કરવાને માટે જનીની ધર્મશાળાને કાળને
 કરી લે તેથી જાણ દેવીશબ્દોને માટે શું યોગ્યનું દર્શાવે ? જાળનાર દાખનું
 પ્રમાણ વધારવાથી કેટલા લાભ રા. દર વર્ગે મેળવતું દર્શાવે અને તેથી દેવો-
 શબ્દો કેવા સમ્પન્ન છે તેની છાપ જાણ કેવી પડતી દર્શાવે ? મોંઘની મુનિ-
 સિપાલિદી માટે વર્તમાનપત્રોમાં ચર્ચા થાય છે તે મુનિસિપાલિદી જન્મ ગીવ-
 રાધથી કામ લેતાં કેટલોક ગીરાસ કરી રાખતી દર્શાવે મેળવી યોગ્ય જીવેના
 અથવા ધંધાના કાળને આખીથી અથવા કેળવણી, વેદક અને મુખરાત ખાતાનો
 કંઈકસરથી કેટલા દળને રૂપિયા પેદા કરતું દર્શાવે અને તે માટે જાણ કેટલી
 રીકા થતી દર્શાવે ? મોંઘાટ સાકમળર કે દાખું જાળના. આમાંથી કેટલા દળને
 રૂપિયા વધારે પેદા કરી રાખતું દર્શાવે અને કેટલાક માણસોને એમ લાગતું દર્શાવે
 કે, રાખના વધારે બાકાથી આટલી મેંધારત થઈ છે ? દમલું એક દાખનો
 વર્તમાનપત્રોમાં ચર્ચા છે. લીમડી રાખના એક માથમાં પાણીના વગાવ કે
 દ્રવાને માટે અમુક કર લેવાય છે, છતાં રાખ વરણથી પાણીની સમરત થતી
 ન હોવાના કારણે લોકોને હાડમારી બેગવરી પડે છે, આ કારણથી તે માથના
 લોકોએ જાહેરમાં ર્ષાઈ ઉઠાવી છે. જ્યારે આ વાત વર્તમાનપત્રોમાં વાંચી
 ત્યારે કેટલાક કેળવણેલા મનુષ્યો મારી સાથે ચર્ચા કરતાં એવા ઉલ્લેસાત મથા
 કે તેમાં વરણ એમ કહેવા લાગ્યા કે, “ જે રાખનો પોતાના અંગનું વૈભવ

અને અંગત સુખોને માટે પ્રજામાંથી લીધેલા લાભો રૂપિયા ખર્ચો નાંખે છે અને પ્રજાની કુદરતી જરૂરીયાતોને માટે થોડો પણ ખર્ચ કરવા તૈયાર નથી. તે રાજ્યોના અસ્તિત્વની તમે કાં ખોટી હિમાયત કરો છો? આવા દેશીરાજ્યો શા માટે જોઈએ?” મેં તેઓએ વાપરેલા શબ્દો મોળામાં મોળી ભાષામાં મૂક્યા છે. હું સારી રીતે બાંહેધું કે, લીમડી રાજ્ય થોડાક ક્ષુદ્ર લોકો છોડી દે તો તે રાજ્યનો કારોબાર સારામાં સારો ગણાય તેવો છે, પરંતુ ખર્ચ એટલું જ છે કે લીમડીની પેઠે ઘણાંખરાં દેશીરાજ્યો જોઈ શકતાં નથી કે, આવી નાની નાની હાલાકી આપનારી બાબતોથી પ્રજા નારાજ રહે છે અને તે આખર દેશમાં તેવી વાતો પ્રસરી રહેતાં દેશીરાજ્યોની સંસ્થા વગોવાય છે. આવી નાની નાની બાબતો શોધી દૂર કરવામાં આવે તો દેશીરાજ્યોની અર્ધી નિંદા થતી તો જરૂર અટકે એમાં મને જરાયે શંકા નથી; પણ અમારા દેશીરાજ્યોમાં કે ક્યાં રાજ્યદારી આવડત છે? આવી આવડત હોત તો તો ક્યારનાય તેઓ હિંદમાં પ્રિય થઈ પડ્યા હોત. હું ખરેખર માનું છું કે આવા ક્ષુદ્ર લોકો અને રાજ્યદારી ખીન આવડત આ રાજ્યો ન રાખતાં હોય તો આ રાજ્યોમાં બ્રિટિશ હિંદ કરતાં રાજકારોબારમાં વધારે કચાટ નથી. તેઓ પ્રજાનું સંરક્ષણ કરવામાં પણ બ્રિટિશ હિંદ કરતાં ઉતરતાં નથી, ન્યાયના સંબંધમાં પણ બ્રિટિશ હિંદનું ધોરણ છે. કરોનું પ્રમાણ બ્રિટિશ હિંદ કરતાં ઓછું હોવાને સંભવ છે. મેહસુલાત વગેરેની વસુલાતમાં બ્રિટિશ હક્કો જોટલી સમ્પત્તિ ધણે દેડાણે નથી. ખીછ રીતે તેઓ પ્રજાની સામાજિક આફતો માટે દિલસોજી પૂર્ણ હોય છે. આવા અણસમજ્યા લોકો ન રાખતા હોય તો કાઠિયાવાડના સંસ્થાનો કેવા સારા દેખાય તેનો એક જ દાખલો આપું. રાજકોટની સ્મૃતિ જે રીતે વધે છે તે જોઈને આંખ ઠરે તેવું છે; કારણકે બ્રિટિશ હક્કોના નેવીજ શાંતિ અનુભવી શકાય છે. આનું આ સંસ્થાન સાફ છતાં થોડાક અધિકારોથી તે નિષ્કારણ પોતાની પ્રતિષ્ઠાને ન્યૂન કરે છે.

(હિંદુસ્તાન, તા. ૨૬-૫-૧૯૨૭)

સુધારણાથી પહેલો પ્રગળે લાભ છે કે રાજ્યકર્તાઓને?

દેશી રાજ્યોમાં પ્રગલ્ભ દાખલ કરી રાજકીય સુધારણા કરવા માટેનાં પારંપાર કહેવામાં આવે છે તેથી જોયો દીર્ઘદષ્ટિ નથી એવા રાજ્યકર્તાઓએ બહુ યત્ન છે અને એવું માની લેવાની બુદ્ધિ કરે છે કે, રાજદારી વિચારોનાં અમને તુલ્યાન કરવા નીકળ્યા છે. તે તેઓની પ્રાંતિ છે. ખરી રીતે રાજદારી વિચારો, પોતાના પ્રયત્નો કરવામાં પ્રગલ્ભિતો વિચાર જોડેલાં કરે છે તેનો કરતાં ખૂબ એ રાજ્યોના દિવનો વધારે કરે છે, કારણ કે ખાસ જોવા 'પ્રાચીન' 'પ્રમાવજ્ઞીઓ' (orthodox) તો એવો વિચાર ધરાવે છે કે, દેશી રાજ્યોના અસ્તિત્વથી જ હિંદની "દેશી-જનતા" (indigenous civilization) છે તરીકે તેમ છે. આ રાજદારી વિચારોને જો મધ્યસ્થ સ્વરૂપે જોવામાં આવે, તો તેઓ પ્રગળા દિવ કરતાં રાજ્યકર્તાઓનું દિવ પહેલું જુએ છે. રાજ્યની સુધારણા કરવાથી અથવા તેનું સંચાલન ઉદાર અને વિશાળ સિદ્ધિવાણું કરવાથી જેમ પ્રગળે શાંતિ મળે છે, તેમ રાજ્યકર્તાઓની સ્થિતિ વધારે મજબૂત થાય છે. એક નાદિવ અંગ્રેજ, દેશી રાજ્યો સુધારવાથી કેને લાભ થાય છે એ સંબંધમાં લખ્યું છે કે :—

"Some of the ablest princes of India have always kept detailed administration in their own hands, with advantage to their subjects. A wise and good chief finds an inexhaustible pleasure in the task of ruling. The State is his patrimony and if he improves it, the benefit endures his posterity."

અર્થાત્ "દિલ્લા કેટલાક યજ્ઞ કુશળ રાજ્યકર્તાઓએ પોતાના રાજ્યોનાં સુધારા પોતાના જ હાથમાં રાખેલાં છે, કે જેના પરિણામે પોતાની પ્રગળે લાભ થાય છે રાજદારીનાં કરવામાં પ્રગળ અને સારા રાજ્ય અથાક આનંદ મળે છે. ગણ એ તેના બાબતોનો ખાસ છે, અને જો તેને તે સુધારે તો તેના સંબંધોને તેના લાભ મળે."

એક રાજપ્રીય મૂર્ખતા :

‘હિંદ’ એક સમ્રાટ છે અને તેનો અર્થ “અત્યંત દયાઈ ગયેલ” એવો થાય છે. જે પ્રજા હિંદ અથવા “અત્યંત દયાઈ ગયેલ” હોય છે તેમાંથી રાજાનાં નિયમસૂચક જ્ઞાન વાદીઓ એટલે કે બંધન ચિતાના અથવા બીન-જાણવાથી રૂબે રૂબ વેળાનાં જોનારા મનુષ્યો નીકળે છે. દેશી રાજ્યોમાં અને સેમી-રજા કામિયાવટમાં પ્રજાના બુદ્ધિસાને અત્યંત દયાવી દેવામાં આવ્યો છે. સર્વોચ્ચ સ્તરના અને દેશી રાજ્યોની સત્તાથી દયાવી દેવામાં આવ્યો છે પરંતુ તેનું આશ્ચર્યક પરિણામ એ આવ્યું છે કે દેશી રાજ્યોમાં કેટલાક જ્ઞાનવાદીઓ જેવીકે જિનજીવનવાદી મનુષ્યો અસ્તિત્વ ધરાવે છે, કે જેઓ અમુક રાજ્ય સંચાલનમાં મૂંઝવણ પેદા કરવાની ના કરે, તો તેથી કિસ્કરાઈ જઈ દેશી રાજ્યની સંચાલન ન જોઈએ એવી રાજપ્રીય મૂર્ખતાથી બરેલી વાતો કરે છે. આવી મૂર્ખતા પેદા છે, પણ ને વગરના છે, એટલે બારે તેની અહીં ખાસ નોંધ દેવા જરૂર છે. આવા મનુષ્યોને બારી વળી “રાજાના આજ્ઞા દીવા” બદલ સાચા જાણનાર આવે છે. તે કહે છે કે :—

રાજ્યોમાં વર્તમાનપત્રો જોતું કાંઈ નથી. અને બાણીને સંતોષ થાય છે કે, ગોંડલ રાજ્ય કે જેના રાજ્યકર્તા જેવા મહેર દિલયાલના કિતોમ્મ બીજા કાંઈ કાંઈના રાજ્યકર્તાઓમાં નથી, તે રાજ્યના ધોરણ માગમાં “ધોરણ સમાચાર” નામનું એક આર્થિક વર્તમાનપત્ર પ્રકટ થયા માંડ્યું છે. આ પત્ર હજુ વહન નાની અવસ્થામાં છે, પણ સ્વતંત્ર ધણું છે. આનું પત્ર ગોંડલ રાજ્યમાં નીકળવા પામ્યું તે માટે હું સૌથી પહેલાં એ પત્રના માલિક કરતાં પણ રાજ્યને વધારે મુઆરકાદી આપું છું, કારણ કે રાજ્યની એવી છૂટ છે માટેજ પત્ર નીકળી શક્યું છે. ગોંડલ રાજ્ય પછી તેનાં માલિકને હું મુઆરકાદી આપું છું. આ માલિકને ખાસ મુઆરકાદી આપવા જેવી માત તો એ છે કે, કાઠિયાવાડમાં અનેક દિંદુ વિદ્વાનો, શ્રેષ્ઠગણો અને વકીલો છે, છતાં તે કાઠિયાવાડી દિમ્મત ચાલી નથી સારે “ધોરણ સમાચાર” કાઠિયાવાડી દિમ્મત એક મુસલમાન શૂદ્રને કરી છે. આ પત્રની અભિવૃદ્ધિ સયેત્રી જેવા પ્રત્યેક કાઠિયાવાડી ઉત્સુક હોવો જોઈએ. કાઠિયાવાડના દરેક સંસ્થાનમાં વર્તમાનપત્રો કાઠિયાવાડ નીકળવા જોઈએ.

મારાં ધર્મસંકટો :

દેશી રાજ્યોના અસ્તિત્વની હિમાયન કરવામાં માફ ધ્યેય એકજ છે. હિંદુ દેશીપણું અને સ્વાભાવિક દરેકશામિમાન રખાવવામાં તે જળવાન કારણ છે, એવો મારો રાષ્ટ્રીય રીતે કરેલો નિર્ણય મારી હિમાયતનું કારણ છે. દેશી રાજ્યોનો છેલ્લો ત્રણસો વર્ષનો ઇતિહાસ જેવા મેં મારી યથાશક્તિ પ્રયત્ન કર્યો અને પરિણામે બેનું જોઈને અને ઘણું દુઃખ થઈ આવે છે કે, કમે કમે તેને નજામાં પાડવાના પ્રયત્નો અંદરથી અને બહારથી થયા છે. અંદરના પ્રયત્નો આપણી અજાનતા અને સ્વાર્થચિંતિઓથી થયા છે અને બહારના પ્રયત્નો આપણી નજાગણથી થયા છે. દિનપ્રાનદિન થતી નજાગણ અંદર એ તેનું એ માફ ધ્યેય છે. મેં બહુ બહુ વિચારો કરી તેવા અંતે ના લાગ્યું કે, દેશી રાજ્યોને નજાગણ પડતા અટકાવવાના બે કપાલો છે. એક તો તેઓને નવું અગત્ય કરવા માટે પ્રેરવા એ છે, અને બીજો ઉપાય તેઓનું જૂનું પાલક અગત્ય છે તે નોડી પાડવા અટકાવવું. પણ નિઃસ્વરૂપ કંઈક કરું. જ્યારે હું તેઓની હિમાયતમાં કંઈ લખું છું અને બીજા બહુ જૂનું પાલક અગત્ય નોડી પાડવા માટે રજૂ લખુ છું ત્યારે અને કેટલાક નિંદા એમ કહે છે કે વમારા લખાણે પરત્વેરિદેથી (પરત્વેરિદેથી) છે, અથવા તેમાં વડનો નાશ થાય છે.

જેઓ આવા વિચાર ધરાવે છે તેઓને મારે એટલું જ કહેવાનું છે કે તેઓએ મારા વિચારોમાં માફ અંતીમ સાધ્ય ક્યાં છે તે શોધી કાઢવું અને તેમ ક્યાંથી હું પરસ્પરવિરોધી (inconsistent) નથી એમ તેઓને લાગશે; તોપણ આવો ભાસ થવો એ પણ માફ ધર્મસંકટ છે. માફ ખીજું ધર્મસંકટ એ છે કે, એક તરફથી મને દેશી રાજ્યોમાં પ્રેમ કહો કે મોહ કહો—ગમે તે કહો—પણ તે છે, અને મારે એ રાજ્યોને માટે કડક લખવું પડે અથવા તેની નબળાઈ બાબત અવાવરી પડે તેથી મારા આત્માને બહુ દુઃખ થાય છે, કારણકે સ્વદેશાભિમાનનો પહેલો સિદ્ધાંતજ એ છે કે, પોતાના દેશનો જેમ સુયશ વધારે ગવાય તેમ દેશ વિશેષ બળવાન થાય છે, તેને બદલે મારે તેઓને માટે પ્રતિદૂષણ બોલવાનો વખત આવે છે. આ માફ પાકું ધર્મસંકટ છે. આ માટે હું એકન્ટ્ર દિલાસો લઉં છું. પ્રજાને અગવડો છે, પ્રજાને પ્રગતિને માર્ગે લઈ જવાની જરૂર છે, પરંતુ રાજ્યકર્તાઓ સ્વયં તે અગવડો ટાળવાને ગંભીરપણે વિચાર કરી શકતા નથી, અધિકારીઓનો મોટો ભાગ બોલે તેમ નથી અથવા બોલી શકે તેમ નથી, પ્રજા બોલતાં ડરે છે. આનું પરિણામ દેશી રાજ્યો વગોવાય છે તે છે. આ રીતે વગોવાવાં અટકાવવા માટે કડક લખવું પડે અથવા નબળાઈ અવાવરી પડે તો તેમાં ભાવ-હેતુ-(motive) શુદ્ધ છે એટલે ખરી રીતે સ્વદેશાભિમાન ધરાવવાનો નહિ, પણ સ્વદેશાભિમાનને ધરાડનાર કારણો અટકાવી તેની વૃદ્ધિ કરવાનો છે. મારો આ હેતુ એ મારો દિલાસો છે.

દેશી રાજ્યોના પ્રશ્નો.

સમનાર:—મનશુભલાલ રવજીભાઈ મેદતા.

પત્ર ૧૭ મો.

(દિવસપત્ર, તા. ૨૮-૫-૧૯૨૩).

સંસ્થાનોમાં વર્તમાનપત્રખાતું:

દેશી સુધરેલા રાજ્યમાં વર્તમાનપત્રખાતું ખાતું નિવડ કરેલ હોય છે; કાશ્મીર કે બી એક સગા મનાયેલ છે. બ્રિટિશ દિશમાં આ ખાતાની જરૂરયાત મહુ મોટા પાયા ઉપર છે. દેશી રાજ્યોમાં મદિયર અને વડોદરામાં તેથી જરૂરયાત છે; પરંતુ ધર્મખંડમાં મરયાનોમાં તો વર્તમાનપત્રોની જરૂરયાત જરૂરમાં આવતી નથી એટલે તે માટે એનું એક ખાતું તો ક્યાંથી હોય? દેશી રાજ્યોને માટે હવે પ્રથમવર જનશુભ થતો જાય છે અને હમેશાં કાંઈને કાંઈ તેઓના સંબંધમાં સખાતું બોલાતું રહેવા સંભવ છે. તેમાં કેટલાક સખાતોના જાહેર ખુલાસા કરવા જેનું હોય છે; કેટલાકની મરયાનો અમલમાં મૂકવા જેનું હોય છે; ઉપરાંત દેશી રાજ્યોના સમગ્ર દિવના પણ અનેક પ્રશ્નો નિચાસવા જેવા હોય છે. આતું ખાતું દરેક દરેક મરયાનમાં સ્થાપતું જોઈએ અને દેશી રાજ્યના સંબંધમાં જે કાંઈ સખાતો આવ્યા હોય તેનો રોજ રોજનો સંગ્રહ રાજ્યકર્તા અને સામંતવગમતા અધિકારીઓની નજરે મુકવો જોઈએ, દેશી રાજ્યકર્તાઓ અને તેઓના અધિકારીઓ વગમાનપત્રોથી જોડે કાંઈક રૂંદે છે ખરા પણ તેની સાથે તેને "બસતનાં કવરાં" મળે છે. "બસતનાં કવરાં કરડે નરિ." એ મુંદર કહેવતના અર્થ જરૂરપતું પામવાથી ખોટો કરસમાં આવે છે.

હમણું તો એવો અર્થ કરવામાં આવે છે કે “ભસતીં દૂતરાં” એવા નમાદ હોય છે કે તે કરડી શકે નહિ; મૂળ અર્થ એવો છે કે ભસતીં દૂતરાં સ્વભાવ એવા કરવાનો છે. ચોર આવે ત્યારે પોતાના શોકને જાગૃત કરવાનો છે. આજ પ્રમાણે વર્તમાનપત્રો જે દેશીરાજ્યોને “ભસતીં દૂતરાં” લાગવ હોય તેઓએ એવું સમજવાનું છે કે ભૂલોથી સાવધ રહેવા માટે અને રાજ્ય સેવા કરવા માટે વર્તમાનપત્રો લખે છે.

અજાગૃત રાજ્યોને સમયનો સંદેશ :

જર્મન યુદ્ધ જગતની પ્રજાઓમાં કોઈ અપૂર્વ પરિવર્તન કરાવ્યું છે. ઇંગ્લંડના રાજકુટુંબ પ્રત્યે બ્રિટિશ શહેનશાહતજ નહિ, પણ બધા મંસ્ત્રાદેશો હંમેશાં માનની નજરથી જ જોતા આવ્યા છે, કારણકે ઇંગ્લંડના રાજ્યને તે બંધારણયુક્ત (constitutional) છે તેમ જાતે જ હંમેશાં માયા સ્વભાવના છે. આવા માયાળુ રાજાના યુવરાજ કુમાર જ્યાં જ્યાં પ્રવાસ કરે છે ત્યાં ત્યાં તે ઘણો વહાલો થઈ પડે છે અને દરેક દેશ તેનો પ્રેમપૂર્વક સત્કાર કરે છે. હિંદમાં તેઓ હવે આવવાના અને આપણે આપણી આર્થિક મહેમાનગીરી તો જરૂર કરવાના; પરંતુ આપણને ઇટરનો તાર વાંચીને ખેદ થાય છે. ઑસ્ટ્રેલિયામાં ત્યાંના કામદારવર્ગે આવકાર આપવાના સંબંધમાં જૂદું જ વલણ લીધું છે. ઇટર કહે છે કે “કામદારોની કાઉન્સિલે મજબૂત તકરાર પદ્ધતિનામદાર પ્રિન્સ ઑફ વેલ્સને આવકાર આપવામાં સામેલ નહિ થવાનો દરાર કર્યો છે.” ઑસ્ટ્રેલીયા બ્રિટિશ શહેનશાહતનો એક ભાગ છે તેનો કામદાર વર્ગ આવું વલણ લે એ જો કે દુઃખદાયક વાત છે, પરંતુ તે એક ઘડો આપનારી વાત પણ છે. એ ઘડો એ છે કે, પ્રજાઓ હવે જાગૃત થઈ છે, અજાગૃત રાજ્યોને માત્ર “ધર્મી સત્તા” માનીને ચલાવી લે તેમ નથી; તે તો પોતાને સુખરૂપ રાખે તેમ હોય તો જ સત્તાને માન આપે તેમ છે. દેશી રાજ્ય કર્તાઓએ આ વાત પોતાની અવલોકન શક્તિથી વિચારવા જેવી છે. અત્યારે આખા જગતની હવા ચારે કોરે ઝરી વળે છે. અમેરિકાના વિચાર ઇંગ્લંડ આવે છે, ઇંગ્લંડના વિચારો હિંદમાં આવે છે અથવા ગમે તે દેશના વિચારો આખી દુનિયામાં ફરી વળે છે. ઑસ્ટ્રેલીયામાં જે આજે થયું તે હિંદમાં કાલે થશે થોડા વર્ષો પછી થશે; પણ થયા વિના નહિ રહે એ સમયના ચિન્હો અમારે અમારી પ્રાચીન જનતા (indigenous civilization) રાખવાનું જરૂર છે અને દેશીરાજ્યોને કાયમ રહેવાનો આધાર દેશી રાજ્યકર્તાઓના વર્ત

ઉપર રહેશે છે. અત્યાર સુધીનું તેઓનું વર્તન ગમે તેવું હતું તો ડગમગ રહીને પણ નબૂં. હવે નમે તેવી સ્થિતિ નથી. જેઓ સંસ્કારી રાજાઓ છે તેઓને જેમ અને તેમ પોતાની પ્રજાઓને આગળ વધારવા સમય મળે છે; ત્યારે જેઓ વહનજ અમળુત્વ રહેશે અને નહિ મુધરાવતો હાં રાખવા હશે તેઓને સમય શું મળે છે આપી શકે ?

દેશી રાજાઓ કઈ શરતોએ નહીં શકશે ?

નામદારે પ્રિન્સ ઓફ વેલ્સના સહકારના આ પ્રશ્ન ઉપરથી દેશી રાજા-કર્તાઓએ ચેતવણી લેવાની વાત તો મેં કહી, પરંતુ ચેતવણીની માથે કઈ શરતોથી તે નહીં શકશે તે ન હતું તે હતું. અમુક શરતો રાજાઓએ અદા કરવાની છે અને અમુક શરતો પ્રજાએ અદા કરવાની છે.

રાજાએ અદા કરવાની શરતો.

(૧) હું પ્રજાપર સત્તા બોગવવા અર્થે નહિ, પણ પ્રજાની સેવા કરવા અર્થે નિયત થયેલ છું.

(૨) રાજા પ્રજા માટે છે; પરંતુ રાજા માટે પ્રજા નથી.

(૩) મારી પ્રજા એ માફ કુટુંબ છે. એ કુટુંબના સિદ્ધાંત થવાનું પ્રભુએ અને સોંપ્યું છે, એટલે એ કુટુંબના મુખે મુખી અને કુખે કુખી હું રહીશ.

(૪) મારા પોતાના આત્મના દિવ્વ અર્થે અને પ્રજા માફ અનુકરણ કરનારી દોષ માફ અંગત અને જાહેર ચારિત્ર એક પવિત્રમાં પવિત્ર પુરુષ જેવું રાખીશ.

(૫) મહિકાઓ પુષ્પની છળોમાંથી જેવી દામનવાથી મુક્તિમાંથી લઈ મધ કરે છે તેમ સુખ કરે લઈ પ્રજાને તે કરે સદસ્વગતી કરીને પાંખ આપવાની પુલિયા નેનો ઉપયોગ કરીશ.

(૬) શુદ્ધ રાજ્યધર્મ અને કૃત્યધર્મ સંરીત.

(૭) શુદ્ધ સ્વદેશી રહીશ; વિદેશીઓના મંદારો માણમાંથી અને મારી પ્રજામાંથી દૂર કરીશ.

(૮) શુદ્ધ સ્વદેશીઓની રહી દેશીરાજ્યની સ્થિતિ ચિરંજીવ કરવા સમર્થ શૂન પ્રજાને કરીશ.

પ્રજાઓએ અદા કરવાની શરતો :

- (૧) દેશીરાજ્યની સંસ્થા એ મારા પૂર્વજોના પરાક્રમેનાં સ્મરણ છે. માટે તેને છવંત રાખવા માટે સદુપાયો લઇશ.
- (૨) ધર્મશાસ્ત્રમાં રાજ્યને કુટુંબ અને રાજને પિતા માનેલ છે તે પ્રમાણે અંતઃકરણથી માનીશ અને તે પ્રમાણે વિનય, વિવેક રાખીશ.
- (૩) રાજના સુખે સુખી અને રાજના દુઃખે દુઃખી મને માનીશ.
- (૪) રાજને સસ અને હિતકારક કહેતાં નિહર રહીશ.
- (૫) શુદ્ધ સ્વદેશી રહીશ.
- (૬) “ગમે તેવી તોય પોતાની કુંપડી” એ સૂત્ર સસ સમગ્ર દેશી-રાજ્યનું સંરક્ષણ કરવામાં મારો હિસ્સો આપીશ.
- (૭) દેશીરાજ્યથી દેશની સ્વાભાવિક અને સ્વદેશી જનતા રહેવાની એ વાત સતત આત્મામાં રાખી વર્તીશ.
- (૮) રાજ્યસુધારણા માટે પશ્ચિમની નીતિ નહિ, પણ પૂર્વની આર્થ-નીતિ અનુસરીશ.

ઉપરનીજ શરતો દેશીરાજ્યોને જરૂર નિવાની લેશે.

પ્રથમ બંધારણ કે પ્રથમ આત્મપ્રભ ?

કોઈ પણ સંસ્થાનું બંધારણ હોય એ એક આશિષદ છે. દેશીરાજ્યોને બંધારણ constitution નથી એ વાત સસ નથી, તેમ દેશીરાજ્યો પ્રથમ-થીજ પ્રગતે જ્યાંજાર નહેતાં એ વાત અસત્ય છે. દેશીરાજ્યોને બંધારણ હતાં અને હવું છે. વળી તે પ્રથમ પ્રગતે જ્યાંજાર પણ હતાં એની સાક્ષી ઇતિહાસ પૂરે છે. તર સી. વી. મેકેક્રેકે હવું છે કે, “The village communities are little republics, having nearly everything they can want within themselves, and almost independent of any foreign relations—” અર્થાત્ “ગ્રામ્યજનપદો એ નાની પ્રગતિપાત્ર સંસ્થાઓ છે. તેઓને તો તેઓને જે જેકંઈ તે જનજન તર છે અને પાંચવી પ્રગતિથી લગભગ સતત છે.” હવે મેકેક્રેકેની ભાવના અને ભાવપૂર્ણ નેતે. ઉત્કલપન (Evolution) એવાં ઉત્કલપન કે નિર્મિતિ કરવાં શક્ય છે કે, પાંચવી પ્રગતિ એ એકવારે જવા :

રના કોઈ અકસ્માતો નડે છે ત્યારે મૂળના ઉદ્દેશોમાં જડવા દાખલ થાય છે અને એ જડવાના પરિણામે ઉદ્દેશો ભૂલાઈ જતાં સંસ્થાને દોષ દાઢવામાં આવે છે. દેશોરાજ્યોના સંબંધમાં આજ પ્રમાણે બન્યું સંભવે છે. દેશોરાજ્યોની સંસ્થા મૂળ તો પ્રગતિ સંપૂર્ણ જવાબદાર રહી શકે તેવી રીતેજ સ્થાપવામાં આવી હતી પણ જવાબદારના અકસ્માતોથી ધીમે ધીમે મૂળ ઉદ્દેશો ભૂલાયા અને તેથી તે લેંછવા પ્રમાણમાં પ્રગતિ જવાબદાર રહી નથી. પ્રગતિ જવાબદાર એવી રીતના બંધારણો (constitutions) ધડવાને માટે આજે સર્વત્ર લાગણી છે. કદાચ આ લાગણી જવાબદાર મુદ્દામાં જે પ્રથમની વ્યક્તિઓ છે તેમાં આ લાગણી પણ પહેલો બીજો આવે, પરંતુ આ લાગણી માને છે કે, બંધારણ મેળવતાં પહેલાં આપણે આપણામાંથી ધણી નૈતિક ખામીઓ દૂર કરવાની છે અને ખામીઓ દૂર કરી નૈતિક સદ્ગુણો લાવવાની જરૂર છે. અસારે આપણા દિવાનો અને બેરિસ્ટરોથી માંડી સામાન્ય શહેરીઓમાં કેટલામાં રાજ્યને તેનું અને તેની પ્રગતિ જેમાં હિલ હોય એવા પ્રયત્નોમાં સસ અને સ્પષ્ટ કહેવાનું આત્મજન છે? સંસ્થાઓમાં રાજકીય બુદ્ધિ કે કથચિત્ત અસાચારોં થાય તો તેને માટે કેટલા પ્રયત્નો સ્પષ્ટ કહેવાને તૈયાર છે? કેટલા રાજ્યના મંત્રીસભા સદન કરવાને તૈયાર છે? કેટલા પ્રગતિ હિલને માટે ભોગ આપવા તૈયાર હોં આ તૈયારી ન હોવી એ નૈતિક ખામી છે અને તે હોવી એ સદ્ગુણ છે. ન્યાંમુખી આત્મજન નથી ન્યાંમુખી બંધારણ મળવાનું નથી અને કદાચ મને તો તે સાચી શકવાનું નથી. પ્રગતિને જેઓ પોતાની પાછળ દોરવા માંગતા હોય તેઓએ પોતામાં અને પ્રગતિમાં આત્મજન પડેલું લાવવું લેંછશે. તેની સાથે પ્રગતિ પોને ધર્મસેવક છે એનું સ્વરૂપ પોતાની વિશે ઉત્પન્ન કરવું પડશે, નહિ તો તે દોષ કેસણે બંધારણ (constitution) મળશે, તોપણ તે એક નવી આપજુદ સત્તા ઉત્પન્ન થયા સિવાય બીજું કંઈ નહિ થાય. અસારે રાજ્યકર્તાઓ અને અધિકારીઓ આપજુદ સત્તા ભોગવતા દરે, તો નવી પ્રતિષ્ઠા પ્રગતિમાં મોટા મજાતાં પોતાંક માણસો આપજુદ સત્તા ભોગવતાં થશે. ન્યાંમુખી સંપૂર્ણ સેવાબાવના થશે નહિ, ન્યાંમુખી રાજ્ય અને પ્રગતિ બધા માટે સર્વસ્વનો ભોગ આપવાની બુદ્ધિ થશે નહિ, ન્યાંમુખી સ્પષ્ટ કહેનાં અને કરાવતાં આવશે નહિ, ન્યાંમુખી બંધારણો નિષ્ફળ છે. કોઈ પણ રીતે આપણે આપણાં આત્મજન બીજરતુંજ લેંછએ. એ મનજનની ચાવી છે. જેમ આપણાં દાયરાઓ વડીકે મનુ મદ.રાજ ઘેટ છે તેમ મીક દાયરાઓ વડીકે સં.પ્રે.ન નાનના નરજાની ઘેટ નનુાય છે તે 'સ્વતંત્ર' ના

એકજ શબ્દમાં ખ્યાલ આપે છે. તેને ન્યારે એમ પ્રશ્નમાં આવ્યું હતું કે, "How men could be most effectually deterred from committing injustice?" અર્થાત્ "મનુષ્યોને અન્યાયો કરતાં અસરકારક રીતે કેમ અટકાવી શકાય?" તેના જવાબમાં તેણે કહ્યું હતું કે "If those who are not injured feel as much indignation as those who are" (જેઓને ઇજા નથી થતી તેઓને જે જેઓને ઇજા થઈ છે તેના જેટલોજ સંતાપ થાય તો.) વળી, "Freedom like health can be preserved by exercise-(સ્વતંત્રતા આરોગ્યની પેઠે કસરતથીજ સાચવી શકાય છે.) વળી, "Eternal vigilance is the price of liberty (નિરંતર જાગૃતિ એ સ્વાતંત્ર્યની કિંમત છે.) આ સઘળું આપણામાં આવવા માટે આપણે આત્મજાગૃતિ બીજવા વિના બીજા ઉપાય નથી.

નાનાં સંસ્થાનોનું જોડાણ શક્ય છે?

ધણાં અંવલોકનકારો એમ કહે છે કે, હિંદના કેળવાયેલા માણસોને પોતાની આંખેથી નહિ પણ પશ્ચિમની આંખેથી જોવાનું શીખડાવવામાં આવ્યું છે. આ વાત ધણી ગંભીર છે અને તે સંપૂર્ણ વિચારને પાત્ર છે. મારાં પોતાના અંગત મત એ અંવલોકનકારોની ટીકાને સમ્મત છે. જર્મનીએ પોતાના નાનાં નાનાં સંસ્થાનોને તોડી નાંખી એક રાજસભા કરી અથવા જપાને તેવી સભા કરી એ વાતો સાંભળીને તેવી નહિ તો તેને ગળતી રાજસભાઓને હિંદમાં દેશીરાજ્યોનું સંઘટન કરી કબી કરવા માટે અવારનવાર કેટલાક પરચમુધારીઓ જાહેરમાં લખે છે. મી. મોન્ટેગ્યુના આગમન વેળાએ આવી અનેક યોજનાઓ આવાં કળકૃપ બેઝંજોએ રજુ કરી હતી. હમણાં કાંડિયાવાડના સંસ્થાનોનું સંઘટન કરી એક રાજસભા પ્રજાકીય બંધારણ ઉપર કરવાના વિચારો બહાર આવ્યા કરે છે. રા. શુક્લે પણ આવી એક યોજના "દાદમ્સ ઓફ ઇન્ડિયા" માં પ્રગટ કરાવી છે. બીજી યોજનાઓના પ્રમાણમાં રા. શુક્લની યોજના વિચારવા જેવી છે. જે કે તે મને સ્વીકાર્ય નથી, છતાં મારે કહેવું જોઈએ કે તેનાં કેટલાક મુદ્દાઓ વિચારવા જેવા છે; એકંદરે આવી યોજનાઓ દલમાં અસ્થાને છે. તેમજ અપરિપક્વ કાલે છે. જપાન અને જર્મનીના દાખલો લેવામાં આવે છે પણ ત્યાં એમ સમજવાનું છે કે તેના સંઘટનકારો નાનકીય હોય એવું પગલું લઈ શક્યા; આપણી સર્વોપરી સભા પોતે પોતાના ત્ય-

નેની ખાતર તદનામાએને સીધી કે આડકતરી રીતે કામગીરી ચીથરા
 Scraps of papers ગળે તેમ નથી ; તેમજ તે તેમ કરે તો આપમે
 તેમ કરવા ન દેએ, કારણકે નાના સંસ્થાનો ઉપર એક વખતે પ્રયોગ થયો તો
 આવતી કાલે મોટા સંસ્થાનો ઉપર એ પ્રયોગ થશે. કદાચ તેની યોજનાઓમાંથી
 કોઈ કોઈ અંશો લેવા યોગ્ય હોય તો પણ ન્યાંમુખી સંગ્રહો અને પ્રત્યક્ષોને
 આપમે રાજકીય પરિસ્થિતિ અંતરમાં ઉતારી નથી લાંમુખી વગર કારણે રાજ
 અને પ્રત્યક્ષ વચ્ચે વિશેષ નાજવા જેવું થાય ; અને સ. શુદ્ધ અને બીજા જાહેર
 પ્રેરણા કરનારાઓ કે જેઓની શુદ્ધ નિષ્ઠા અખંડ છે તેઓ પોતે અકારણ થઈ
 મોટાની સાધના સાધી શકશે નહિ, આવી યોજના કરનારાઓએ એકાંત એમ
 માની લેવાનું નથી કે નાનાં રાજ્યો દ્વિતીયાં તુલ્યતાનકર્તા હોય છે. રાજદા-
 નીઓનો એવો મત છે કે પ્રજાનાં મુખને માટે મોટાં કરતાં નાનાં રાજ્યો
 વધારે સારાં છે. નાનામાંથી મોટાં રાજ્યો બનાવવામાં આવે છે તેમાં 'સ્ટેન-
 ટાદી' સત્તા વધારવાનેજ મુખ્ય હેતુ મુદ્દાપના રાજ્યોએ રાખેલો હોય છે.
 નાનાં રાજ્યો લાભકારક છે તેને માટે એક મુસદ્દી લખે છે કે "You
 must guard against the evil to which it (admi-
 nistration) is characteristically prone and for check-
 ing which the Native States possess some facilities
 which are wanting in British India. For instance;
 their areas are small, and can therefore, be super-
 vised more easily." અર્થાત્, "તમે કારણાર કે જે વિધર્મને પામ-
 વાને ખાસ પાત્ર છે તેના સંબંધમાં જાગૃત રહેજો, કારણકે તે, વિધર્મ અટકા-
 વવાને દેશીરાજ્યો, બ્રિટિશ દિલ્લા કરતાં વધારે સાનુકૂળતાઓ ધરાવે છે."
 દેશીરાજ્યને માટે બીજી સારી બાબત એ મુસદ્દીના સંદર્ભમાં કહેવું : "There
 the humblest subject can speak to the highest
 authority with a confidence and a certainty of
 being understood or at any rate of not being mis-
 understood." અર્થાત્ "હાં (દેશીરાજ્યોનાં) ગરીબમાં ગરીબ રાજ્યના
 સર્વોપરી સત્તા (રાજા) મુખી બની ગયા અને ખાતો સાથે પડેલી મુદ્દ
 છે તેને જાણ્યાર રાજ્યનામાં તો આવશે અત ઉચ્ચ ખાતી રીતે સંમતિમાં
 નહિ આવે. ન્યાંમુખી રાજ્યકર્તાઓ અને પ્રજાનાં રાજકીય પરિસ્થિતિથી
 વાકેફ થાય ત્યાંમુખી આપના ખ્યાલો રાજા ૧-૫૧ ઉપર લાગુ, વિચારે કે

હતો ત્યારે તે રાજનીતિ ચર હરી હતી; ત્યારે ખાલ્યા હરવાની રાજનીતિ સોલમતને અનુકૂળ હતી ત્યારે તે ચર હરી હતી; અને ત્યારે એ બંને રાજનીતિની વિરુદ્ધ પ્રભુત્વ દેખાપો ત્યારે તે બંને હરી હતી. બે પાંચે પ્રભુત્વ બદલે તો સરકારની રાજનીતિ ખજુ બાકે. અત્યારે કેળવણી પ્રભુત્વ દેશી રાજ્યકર્તાઓ પ્રત્યે કેવો છે તે દેશી રાજ્યકર્તાઓ સુધરવાનું જોઈએ હશે સ્વતંત્ર વર્તવાનો સમય નથી; સુધરવાની ના પાડતી એ માત્ર પોતાના રાજ્યની સ્થિતિને માટે અવરજ બચકારક માનતી જોઈએ.

ઉન્માર્ગે જતાં સંસ્થાનો:

પણ વર્ષો થયાં પ્રજાના મોટા ભાગમાં એક એવી ખોટી માન્યતા ચામી છે કે, સરકાર ઉન્માર્ગે જતાં સંસ્થાનોની પ્રવૃત્તિઓ માટે જાણીતી આંખ આડા કાન કરે છે, એવા લેખકો કે જે એ પ્રવૃત્તિઓ અનુકૂળ થાય તો પ્રજા એની મેજે દેશીરાજ્યો તરફ અભાવ પરાવતી થાય. બીજી આવીજ એક ખોટી માન્યતા એ ચામે છે કે, અંગ્રેજ સરકાર પ્રિયિય હિંદો પોતાનો ઠારાખાર, હિંદીપ્રજાને, પોતાના સ્વદેશી રાજ્યકારોનારના કરતાં વધારે સારો છે એવું બતાવી અંગ્રેજરાજ્યની સ્થિતિ વધારે સુદૃઢ રાખવા માટે, ઉન્માર્ગે જતાં સંસ્થાનોને તેઓની પ્રવૃત્તિઓ જાણી જોઈને કરવા દે છે. આવી સોલમાન્યતાઓ ખોટી છે એમ મારે કહેવું જોઈએ. સરકાર આવા કોઈ ઠારાધી આવી રાજનીતિ રાખે છે એ ખાતિ છે. સારા સારા મુત્સદીઓના કહેવા પ્રમાણે દેશીરાજ્યો પ્રત્યે અંગ્રેજ સરકારની રાજનીતિ અત્યારે “એક્ઝ અને સદકોર્પ” ની હોઈ તેઓને (દેશીરાજ્યોને) પોતાની મેજે સુધરવાનું કામ સુપ્રદ કર્યું છે. સર હોલારનેસ કહે છે કે, “This policy has been called the policy of ‘union and co-operation.’ The Native States were no longer regarded as nuisances meriting removal. They were guaranteed security of existence, invited and assisted to undertake the task of self-improvement.” વળી, આ જાતે સુધરવા દેવાની રાજનીતિ રાખવામાં એક બીજું કાલજુ એ ખજુ દોષા ઝંબવ છે કે ત્રણ અંગ્રેજ મુત્સદીઓનો એવો અભિપ્રાય છે કે, સહેનસાદવા દરેક જામના અથવા તો તેના મંત્ર્ય-વાળા મંત્ર્યોના આંતરવહિવટ (domestic affairs)માં પ્રિયિય રાજ્યના સક્તિ. અને સમય યુમાવવાને જરૂરે સહેનસાદવાની અધિવહિ અથ તો સક્તિઓ

અને સમગ્ર સંસ્થાનાં કાર્યો, આ વાત તેઓએ સિદ્ધાંત જેવી માનવા હોઈ
 ૩૨૨ જેવી સંસ્થાનાં સંબંધમાં વૈદ્યાર્થીન પ્રતિબંધ સંસ્થાની સમી દેવી
 ને એ સંસ્થાનાં જે જેવી સંસ્થાકર્તાઓ કરતાં હોય તેઓ સંસ્થાની સ્થા
 ને એ સંસ્થાનાં સંસ્થાકર્તાઓ કરતાં હોય તેઓ સંસ્થાની સ્થા
 ને એ સંસ્થાનાં સંસ્થાકર્તાઓ કરતાં હોય તેઓ સંસ્થાની સ્થા

સંસ્થાનાં સંસ્થાકર્તાઓ કરતાં હોય તેઓ સંસ્થાની સ્થા

પણ નુકસાનકારક છે. આશ્ચર્ય છે કે, રાજ્યોને સ્વતંત્ર દિવાનો મેળતા નથી, અને પોતાના સરમાનનો લાભ કરી છં પરવંતવા ધારણ કરનાર દિવાનો રાજ્યોને મળી રહે છે. પરવંતવા ધારણ કરનાર દિવાનો કે તેમાં અધિકારીઓમાંથી મંજૂના સામાજિક એજેન્સી જેવા હેતુ છે કે તેઓને આ દસા હમણ-અનિ-મહાએ પ્રદેશ કરવી પડે છે. આમ છતાં એ બચાવ નથી. બીજા કાંઈની ખાતર નહિ પણ કેળવણીના સારા નામની ખાતર જ્યાં જ્યાં રાજ્યો દિવાનપદ કે તેવા અધિકારીપદનું મહત્ત્વ ઓછું કરવા તથા લાં લાં મી. હમણામહીની પેઠે એ પદ છોડીને સાદ્યા જવાનું આત્મબળ દિવાનોમાં આવતું નેહમિ. હાલમાં રાજ્યો પોતાને બહુ કુશળ અને મુત્સદી માનવા લાગ્યા છે અને ધણાંખરા તો સરકારની સાથેના મંત્રેણે પણ પોતાની મેળે મંત્રણા લે છે, પરંતુ તેઓ જાણતા નથી કે આ સધાનું પરિણામ તેઓને માટે લાભદાયક નથી. દેશી શાલ્યકર્તાઓના રાજકીય દરજ્જા અને મોખાને માટે પણ દીક નથી. નાનાથી મોટા સર્વ અધિકારીઓમાં જ્યારે જાગૃત વિશ્વાસ રાખી તેઓમાં ખરી જવાબ-દારી મૂકવામાં આવશે ત્યારે જ રાજ્ય અને પ્રજાના હિતો વધારે જોવાશે.

દિવાનો અને તેવા મોટા અધિકારીઓના મંત્રણામાં માટે ચોક્કસ કડક ચલાવું છે. દિવાનો કે તેવા અધિકારીઓ જ્યાં મોજાને માટે પરવંતવા દેખે ત્યાં આ માટે રહે છે? તેઓને સત્તામાં વ્યાપાર થાય છે કે બીજા હવનપ્રાપ્તિ થઈ શકે એવું આત્મબળ નથી? જ્યાં દિવાનો કે જ્યાં અધિકારીઓ માટે હું કહેતો નથી, પણ હું ધણાંને માટે કહું કે, તેઓ પોતાની સ્થિતિવા દક્ષ-વવાને દાખને દાખ ઉપાય શોધી કાઢવા જણાય છે. અમારૂંના વખતમાં રાજ્યોને પોતાના તરફ ખેંચાયેલા રાખવા માટે અથવા પોતાને વસ રાખવા માટે રાજ્યોને વિલાસના સાધનો શોધી આપવાં હવિદાસકારો કહે છે, તો અત્યારે તે ઉપાયોને બદલે હાં તો રાજ્યની સત્તાની જાખવટ કરી આપવાના, હાં તો ઉપજત વધારવાના, હાં તો વ્યાપારના, હિતો ખિતાઓના અને હાં તો વર્ગ અદાવી દેવાના પ્રયોજનોને બતાવવાના ઉપાયો દિવાનો અને તેવા અધિકારીઓ લેવાં કેટલેક રથે જ જણાય છે. અમારા દિવાનો કે અધિકારીઓ અથવા નજાગા થા માટે નેહમિ? તેઓએ પોતાનામાં નમદ મૂલ્ય (Sterling worth) બતાવી પોતાની વિશેષ દક્ષતા વેદ્યે. હોજીમાં રાજ્યોના નિત્રો અને પ્રગતિ એવડા થવાની વાકાદ દોષ તેઓજ દિવાનપદને પાત્ર છે—રાજ્યની આ તાલીમ છે. જો રાજ્યો દિવાનપદ અધિકારીઓને વિશે મંજૂર જવાબદારીપાત્ર નહિ મૂકે, તો ધનું મૂલ્યની જોખમો મહત્ત્વ કરવાના પ્રયત્નો આવશે.

श्री सनातन कीर्तन विहिता प्रमाण-संग्रहः

દેશી રાજ્યોના પ્રશ્નો :

લાખનાર :—મનમુખલાલ રવજીભાઈ મેહતા.

પત્ર ૧૮ મો.

(દિ. ૬ સ્વામી, તા. ૫-૬-૧૯૨૭).

હંટર કમિટિની રિપોર્ટની દેશી રાજ્યોપર અસર :

બ્રિટિશ દિંદમાં બનતા બનાવો કે જેના મંત્રણમાં અખંડ દિંદને લાગતું વર્ગમાં હોય તેને માટે દેશીરાજ્યોએ લાગણીઓ બતાવવી એ કેવળ આવશ્યક ભેખાવું જોઈએ. હંટર કમિટિના રિપોર્ટથી અમારા બ્રિટિશ દિંદના દેશ-બાધીઓની લાગણીઓ જોટલી દુઃખાય છે તેના કરતાં એક અંશ પણ વધુ દેશીરાજ્યોની પ્રગતિ દુઃખાય છે એમ નથી. તેઓની પણ તેટલીજ દુઃખાય છે. ધર્મવિચારે કહે છે કે, આખા પોતાના કર્મોના દર્શનાં બરાબર દર્શાવેલી શકતો નથી એટલે કે પોતાના કર્મો વચ્ચે છે કે નહિ તેનો બહુમાર સાચો ખ્યાલ પોતે બાંધી શકતો નથી. આ ધર્મવિચારે જોતાં હંટર કમિટિના રિપોર્ટની વિંદ ઉપર શી અસર છે તે વાત સરકાર વડેજ દર્શાવી શકે તેમ જોઈ શકતું નથી. બ્રિટિશ દિંદના આપણા બાધીઓ બલે રાજકીય જાગૃતિ વધારે જતાં શકતા હોય, પણ એટલી વાત સત્ય છે કે દેશીરાજ્યોની પ્રગતિ, બ્રિટિશ દિંદની પ્રગતિ કરતાં રાજ્યપ્રકરણી કારીગરી વધારે સારી રીતે જોઈ શકે છે, કારણ કે બ્રિટિશ દિંદની પ્રગતિ સ્પષ્ટતાપૂર્વક પરિચય ધણે લાંબો સમય થતાં છૂટી ગયો છે. હંટર કમિટિના રિપોર્ટના બહાર

પડેલા સાર સંબંધી વાતચીતના પ્રસંગમાં મને એક અનુભવીએ કહ્યું કે, આવા પ્રસંગો જે દેશી રાજ્યોથી થઈ જતા તો તેઓની સાથે કેત્રી રીતે કામ લેવામાં આવતું તે તમે જાણતા નથી. આમ કહી તેઓએ મને જુનાગઢ રાજ્યે લાંબી લડાયક 'મૈયા' નામની બહાદૂર કોમ ઉપર લગભગ ૪૦-૫૦ વર્ષ ઉપર કરેલા અલાચારો માટે મુંબઈ સરકારે જે દરાવ બકાર પાડ્યો હતો તેની વાત કરી દેખાડી. તેઓએ મને હકીકત એવી જણાવી કે 'મૈયા' નામની જાત ધણી શરવીર અને શસ્ત્ર ધરાવતી હતી. પોતાના ગિરાસના હક્કોનું જુનાગઢ રાજ્ય ઉધ્ધન કરતું હોય તેઓની અને જુનાગઢના સરકારની વચ્ચે તકરાર ઉત્પન્ન થઈ. પરિણામે તેમાંથી ધીંગાણું થયું. એ મૈયા જાતના લોકો હથિયાર સાથે હતા, પણ તેઓના ઉપર રાજ્ય તરફથી તોપનો મારો ચલાવવામાં આવ્યાથી ૭૫ માણસો મરણ પામ્યાં. આ સંબંધમાં મુંબઈ સરકાર તરફથી તપાસ થઈ. જે કે મુંબઈ સરકારે જુનાગઢ રાજ્યનું કૃત્ર ઘણું ટુંપકા ભરેલું ગણ્યું હતું; પરંતુ એ સરકારથી જૂદા પડી એક અધિકારીએ એવો અભિપ્રાય જણાવ્યો હતો કે જુનાગઢના (તે વખતના) નવાબને પદબ્રજ કરવા જોઈએ. મેં આ બનાવની જે પ્રમાણે હકીકત સાંભળી તે પ્રમાણે મને તો મુંબઈ સરકારના કરતાં તે અધિકારીનો અભિપ્રાય વધારે યોગ્ય લાગેલો છે; પરંતુ એક દેશી રાજકર્તાને પદબ્રજ કરવાનો આ અભિપ્રાય જે ગૃહસ્થે મને વાત કરી તેણે એટલા માટે કહી દેખાડ્યો કે પંજાબના બનાવોને માટે જેઓ જવાબદાર હોય તેઓ પ્રત્યે બતાવવામાં આવેલું વલણ હું એ પદબ્રજ કરવાના વલણની સાથે સરખાવી શકું, અને જોઈ શકું કે, આ અધિકારીના જેવું હંટર કમિટિનો એક પણ સભાસદ વલણ બતાવવાની નિષ્પક્ષપાતતા દર્શાવી શક્યો નથી. જેઓ અંગ્રેજ અમલના રક્ષણને માટે જવાબદાર છે તેઓ પોતાના લાભો આપણા એટલે પ્રજાના કરતાં વધારે સારી રીતે જોઈ શકે એટલે તેઓએ હંટર કમિટિના સંબંધમાં પુખ્ત વિચારથીજ કામ લીધેલું આપણે માની લેવું જોઈએ. કારણકે જે તેમ ન હોય તો જરૂર તેઓ દેશની દુઃખી લાગણીને પૂર્ણ આશ્વાસન આપવા માટે જવાબદાર મનુષ્યોના સંબંધમાં અસારના કરતાં જૂદીજ રીતે કામ લેવું; અંગ્રેજઅમલને હું માત્ર દેશીરાજ્યોની પ્રજાની દૃષ્ટિએ એટલુંજ કહેવા ઇચ્છું કે, સરકારી અમલદારો સારી રીતે જાણે છે તેમ અમારા દેશીરાજ્યોની પ્રજાનો ઘણો ભાગ પોતાના રાજકીય સંકટોની મુક્તિનો ઘણો આધાર અંગ્રેજ સરકાર પર રાખે છે. આવો આધાર રાખનાર મનુષ્યો હમણાંના ચાર વર્ષના બનાવો પછી એવું વિચારતાં થયાં છે કે, દેશીરાજ્યો ગમે તેવા એકલાથુ સત્તાવાળા

હતી તેમાં આવી રીતે કામ ન લેવાય. દેશીમાં આજ વિનાયે બાનના કામમાં છે તેના પરિણામે દેશીની રાજનીતિ પ્રભાવિત ન થાય એવાં કેટલાંક દેશી રાજાઓને રક્ષણ મળ્યું છે, કેમકે દેશીની પ્રજામાં પરિવર્તન થવાના પ્રયત્નો તેઓને મળતા રહ્યા છે.

નામદાર રાદેનશાહ એડવર્ડનું મુદ્દમ અવલોકન :

મુદ્દમ રાદેનશાહ એડવર્ડ ૧૮૭૫-૭૬ ની સાલમાં ત્યારે પ્રવાસ કર્યો હતો તેમાં દલો સારે ખાસી દલો આ વેળાએ બ્રિટિશ હિંદ અને દેશી-રાજ્યોના મુદ્દમમાં તેઓએ દેશી એક મુદ્દમ આલોકન આપ્યું. આવાના રાષ્ટ્ર રાજદારીને કે કોઈ દેશી રાજકર્તાને કે કોઈ દેશી મુદ્દમીના મનુષ્યમાં દેશી પ્રિન્સ બોલ વેસ્ટ વરીકે તેઓએ એક જાહેર પ્રસંગે, પોતાના તે પ્રવાસકાળમાં જે કંઈ હતું તેના મુદ્દમ એક મંચકાર આ પ્રમાણે આપે છે:—

"This I believe, is the probable explanation of the spirited bearing which H. R. H. the Prince of Wales is said during his tour in India in 1875-76, to have observed in the people of the Native States as contrasted with those of British India; for being unconscious of the existence of any social distance or separation between themselves and their rulers. The subjects of the former would naturally feel more self-possessed than those of the latter."

"૧૮૭૫-૭૬ ની સાલમાં પોતાના પ્રવાસ દરમ્યાનમાં નામદાર પ્રિન્સ બોલ વેસ્ટ દેશીરાજ્યોની પ્રજા અને બ્રિટિશ હિંદની પ્રજામાં જે વિભક્તિ હતી એવાનું દેશીમાં આવે છે તે વાત આ જુરસાવાળા મુદ્દમો ખુલાસો કરે છે, કારણકે દેશીરાજ્યોની પ્રજા અને તેઓના રાજની વચ્ચે કોઈ જાતના સામાજિક વશવત કે જુદાઈ નેવામાં આવ્યો નહોતો. બ્રિટિશ હિંદના કરતાં દેશી-રાજ્યોની પ્રજા પોતાને વધારે સ્વસ્થ સ્વાભાવિક રીતે અનુભવે છે." ખરેખર, આ મુદ્દમમાં મુદ્દમ આલોકન છે. દેશીરાજ્યોની અનેક ઝીણી મોટી જૂસો અને કચાસો હતાં તેઓની પ્રજામાં વિશેષ એકાદી અમ્યથતા નેવામાં દેશીને પક્ષ આવી રહ્યો; કારણકે દેશીરાજ્યોમાં સામાજિક એકત્ર રહેલું છે; ત્યારે બ્રિટિશ હિંદમાં રાજ્ય અને પ્રજા વચ્ચે સામાજિક જુદાઈ છે.

બ્રિટિશ હિંદે ખોટે પોટે ચઢાવી દીધેલાં સંસ્થાનો :

હિંદના એક વખતના પ્રધાન લૉર્ડ મોલોએ પોતાના 'તોડ'—Com-
promise નામના બાણીવા પુસ્તકમાં એવા આશયમાં કહ્યું છે કે, એક
રાજ્ય બ્યારે સીધી કે આડકતરી રીતે વ્યાપારમાં પ્રેરાય છે ત્યારે તેની પ્રમાણિ-
કતા રહી શકે નહિ. લૉર્ડ મોલોના જેવા જાની અને ઉદારચિત્ત મુત્સદ્દીઓના
અભાવના કારણે આપણે સીધી અને આડકતરી રીતે બ્રિટિશ હિંદના રાજ-
વંદિયત્વમાં વ્યાપારનું વત્ત દાખલ થયેલું જોઈએ. ખોરાકની ચીજોપર
આંકુશ રાખી તે દ્વારાએ નફો થતો પ્રગ્નને દેખાય અથવા પ્રગ્નને સોનાના
વેચાણની પદ્ધતિથી નફો થતો દેખાય એથી પ્રગ્નની દૃષ્ટિમાં રાજકીયમાન અને
આંટ યોધી થવાથી લૉર્ડ મોલોનો સિદ્ધાંત સત્ય હરે છે. બ્રિટિશ હિંદપર
અમલ કરનારી સરકારને બ્યાંસુધી બ્રિટિશ હિંદનું રાજતંત્ર પ્રગ્નને જવાબદાર
નથી થયું ત્યાંસુધી તે વાત પોશાય શકે તેમ છે, કારણકે તે સર્વોપરી સત્તા
છે; પરંતુ બ્રિટિશ હિંદ ઉપર રાજ કરતી સત્તાને જે વાત પોશાય તેવું હોય
તે દેશીરાજ્યોને પોશાય શકે તેવું નથી, કારણકે દેશીરાજ્યો પોતે ખોટી રીતે
માની લે છે તેવી સ્થિતિમાં તેઓ ખરેખરા નથી, કારણ તેઓએ કરેલી અનેક
રાજકીય ભૂલોને લઈને અત્યારે તેવી સ્થિતિમાં તેઓ રહ્યા નથી, એટલે કે
તે બ્રિટિશ રાજ્યની પેઠે દરેક બાબતમાં ચાલવા જતાં પોતાને નરસી બાબ-
તોને ખોટે નુકશાન કરે તેમ છે. કંઈક પ્રાણી માત્રની આદત સારાં કરતાં
નરસાં અનુકરણો વરત કરી લેવાની કેમ ન હોય એમ દેખાય છે. બ્રિટિશ
હિંદના રાજઅમલના સારાં વર્ત્તો અને સિદ્ધાંતોનું જેટલા પ્રમાણમાં અનુકરણ
કાઠિયાવાડના થોડાંક સંસ્થાનોએ કર્યું હશે તેના કરતાં નરસાં વર્ત્તો અને
સિદ્ધાંતોનું વધારે કર્યું હશે એમ હું દેખી શકું છું. આ અનુકરણના પ્રતાપે તેઓ
એક રાજ્યને ન બોને એટલુંજ નહિ પણ જે રાજની સ્થિતિને ઘાતક થઈ પડે
એવો ખોટે પોટે ચઢી ગયા છે. કાઠિયાવાડમાં જે સંસ્થાનો વ્યાપાર કરે છે તેના
નામે હું મારા અનેક પત્રમાં આપી ગયો છું. આ સંસ્થાનો વ્યાપાર કરે છે
એને હું ખોટે પોટે ચઢી ગયેલા કહું છું. અમારા આ સંસ્થાનો બ્રિટિશ હિંદમાં
કોઈ પણ અન્ય માન્યતા વિના કોઈક વ્યાપાર કરવા ગય છે. રાજ્યકર્તાની નૈતિક
જવાબદારીને નિચ્છા કર્યા વિના એક સંસ્થાનનું અનુકરણ ચીજનું સંસ્થાન
કરે છે. વિતેલ ઉત્તરે તેની એક ઘટના આ થોડાંક સંસ્થાનોની દુરામાં જણાય
છે. મોરબાથી એક વત્ર શક થાય. મોરબાથી રેલ્વેમાં એસતાં પ્રથમ મુખ્ય

રોચન વાંકનેર આવે છે. જેમ કુદરતી હવા જેમ એક પાંખી એક ગામે જનમ તેમ રાજનીતી હવા પણ જતી હોય એમ જણાય છે. મોરબીની વ્યાપાર કરવાની રાજનીતિની હવા વાંકનેર સંસ્થાનને લાયક પડે છે. વાંકનેર જાંકશન રોચન છે. એક રેલ્વેનો ફોટો વડવાણુ વરસ જાય છે અને ખીજો રાજકોટ વરસ જાય છે. એજ ફોટા પ્રમાણે વડવાણુ કાંપ જતી લાઇનદ્વારાએ પ્રાંતપ્રાં અને હીમડીમાં એ વેપારી હવા જાય છે ; અને રાજકોટ લાઇનદ્વારાએ રાજકોટ, અને એ રિયાના કોઇ કોઇ સંસ્થાનોને પહોંચે છે. જામનગરની વ્યાપારની રાજનીતિ છે કે નહિ તે હું જાણતો નથી પણ ખીજી રાજનીતિએ તો આ લાઇનદ્વારાએ ત્યાં પણ જાય છે. આ સંસ્થાનોએ લોકમતને પ્રતિદૂષ્ણ એવા કેટલાય વ્યવસાયોનું પરસ્પર અતુકરણ કર્યું છે ; અહીં તેના દાખલાઓ આપી શકતો નથી. ખરેખર, આ સંસ્થાનો એટલાં જ્યાં નિર્ભય થઇ મર્યા છે કે લોકમતની તેઓને મુદત દરકારજ દબે રહી નથી. મુંબઇમાં તેઓને વેપાર કરતાં જોઇ ત્યાંના લોકમત શું કહેશે? જો આ રાજ્યકર્તાઓ પોતાને માટે મુંબઇમાં શું બોલાય છે તે સાંભળવાની દરકાર કરતા હોય તો તેઓની રાજ-વંશી પ્રતિદાને કેટલું ગંભીર તુકશાન થાય છે તે જોઇ શકે. તે રાજનીતી પ્રજા તો ખીચારી શું કરી શકે? પરંતુ અને વિચાર એ થાય છે કે, આ સંસ્થાનના રાજ્યકર્તાઓ લોકમતની અવગણના કરવામાં કાંઇ બાદ ગણવડ જણાવતા નથી, તો શું તેઓ રાજ્ય પ્રકરણી રીતે એટલાં જ્યાં પોતાને મજ-શુભ જોના દશે? હું નથી માનતો કે તેઓ પોતાને મજશુભ માનવા હોય, કારણકે તેઓ પોને જાણે છે કે તેઓનું યશતન માત્ર પોતાની પ્રજા ઉપરજ ચાલી શકે તેટલા પૂરતુંજ છે, ત્યારે તેઓ ક્યા કારણથી આ ખોટો પાટો બદલાવવા નહિ માગના હોય? લોકમત તો એવો છે કે તેઓની પ્રજા દગાઈ ગયેલી છે તેથી લોકમતનો ઇર નથી; અને સર્વોપરી સત્તાની દેશીરાજ્યો વર-ફની રાજનીતિ દીલી થઇ છે. એટલે એ દીલી રાજનીતિનો લાભ આ રીતે લેવામાં આવે છે. રમજનમાં રહેતું જોઇએ કે, આ અવગણના વહેલી મોંડી જો કોઇને ખબર બારે પડવાની હોય તો દેશીરાજ્યની સંસ્થાને બારે પડવાની છે; કારણકે જ્યારે દર ઉપરાંત આજ ખોટા માર્ગે લેવાશે ત્યારે સર્વોપરી સત્તાની રાજનીતિએ જરૂર જાણાવીજ જોઇએ.

ખેડુતવર્ગ ધનવાન થાય ?

કાઠિયાવાડના કેટલાક સંસ્થાનોની જમીનની મહેસુલાતની રાજનીતિ એ વ્યક્ત કરે છે કે કેમ જાણે ખેડુતવર્ગ ધનવાન થાય એ એ સંસ્થાનોને શકે તેમ ન હોય! છેલ્લાં પાંચ વર્ષ થયાં રૂના તથા અનાજના ભાવો વધેલા હોય ખેડુતોને સારા દામ મળે એ સ્વાભાવિક છે. સારા દામો આપી તેઓ દેવોના દેવ ઇશ્વરે તો ધનવાન બનાવવાની ઇચ્છા કરી, પરંતુ મનુષ્યોના દે રાજ્યકર્તાઓને એ દેવોના દેવની ઘટના ઠીક ન લાગી એટલે કે ખેડુતો તેમ ધનવાન થઈ જાય એ તેઓને ઠીક ન લાગ્યું તેથી તેઓએ પોતાની ઘટના ચાલુ કરવાનો વિચાર કર્યો. જામનગર, ડાંગ્રા, મોરબી, લીમડી, વાંકાનેર, રાજકોટ અને બીજાં કેટલાક નાનાં નાનાં સંસ્થાનોએ ખેતીની ઉપર સીધી આડકતરી રીતે કરો વધાર્યા. કેટલેક દેશો ભાગબટાઈનું ધોરણ ચાલુ હતું તેઓને એમ લાગ્યું કે વિદેશીનું ધોરણ દાખલ કરવાથી રાજને ઉપજ વધારે થશે એટલે તેઓએ એ ધોરણ દાખલ કર્યું. જ્યાં વિદેશી હતી સારા રાજને એમ લાગ્યું કે ભાગબટાઈથી વધારે ઉપજ થશે એટલે ત્યાં ધણું વર્ષની ચાલતી આવેલી વિદેશીની પદ્ધતિ અદલાવી ભાગબટાઈ દાખલ કરવામાં આવી છે. કાઠિયાવાડના સંસ્થાનોની નાણાવિપયક સ્થિતિ કેટલી સંગીન છે તે તો હું આંકડાઓથી બતાવી ગયો છું તેઓની ઉપજ કેટલી મોટી બનાવવામાં આવી છે તે પણ હું આંકડાઓથી બતાવી ગયો છું અને તેઓના અંગત ખર્ચો કેટલા મોટા અને પ્રજાકીય ખર્ચો કેટલા દયાજનક છે તે પણ હું આંકડાઓથી બતાવી ગયો છું. ચારથી છગણી ઉપજે વધારવા છતાં હજી વધારે મહેસુલાત ઉત્પન્ન કરવામાં આવે છે અને હજી જ્યારે આ સંસ્થાનોની તૃપ્તિ છીપતી નથી ત્યારે એનો અર્થ એટલોજ થઈ શકે કે નહિ કે એ સંસ્થાનોમાં અમીની નજર નથી કે જોઈ તેઓ પોતાના ખેડુતવર્ગને ધનવાન બેઠ શકે? બ્રિટિશ અમલની ગમે તેટલી ખામીઓ હોય, પરંતુ તેઓને કમ્ય છે કે તેઓ બંગાળાની જમીનદારીના હકનું બરાબર પાલન કરે છે. બંગાળના જમીનદારો તો એ જમીનની ખેતીદારોએ લક્ષ્યાધિપતિઓ થઈ ગયા છે, છતાં બ્રિટિશ રાજનીતિ પોતાના વચનની કિંમત ગણી તેમાં ફેરફાર કરી શકતી નથી; ત્યારે કાઠિયાવાડના ખેડુતોને અનેક ભવો પછી ચોક્કસ સંકડાઓવાળા ધનવાનો થવાનો દેવોના દેવ ઇશ્વરે પ્રસંગ આપ્યો ત્યારે મનુષ્યના દેવ રાજ્યોને તે ક્યું ન થયું! આ સવળું શા માટે? આ રાજ્યકર્તાઓને એમ કેમ નથી

ધ્યાનમાં આવતું કે અમે આરા પ્રયોગો કરી અમરા જેવાંને નજીક
ખાડીએ છીએ ? માન્યો ધ્યાનમાં ન હોતો રાજ્યોના જનજીવ, જન્મ પ્રાપ્ત્ય
આ વાત ચકાવી શેવાય તેરી મનુષ્યની નહીં. જેટલા આનંદગી રિહત
દિવના આપણા બાપડો રાજતંત્ર પ્રવર્તે વચાવતર 'બાપડોને મને છે
તેટલાજ આનંદગી રેમી મનુષ્યની પ્રાપ્તિએ પણ મનુષ્યને મેળે. પ્રજાનું
અધન દશે તો વિજય તેજોનો છે. "Democracy and Liberty"
એ નામના પુસ્તકમાં એક મનુષ્યના રાજ્યના મેળેલાં કાંઈ છે કે :-

"The protest against the concentration of all power
in the hands of one man is well-nigh universal, the aspi-
rations of humanity tend to find their impetuous ex-
pression in the republic."

"એક મનુષ્યના હાથમાં સર્વ શક્તિઓનો મેળવો કરી મોજવા રાજ્યોનો
વિરોધ સારી પેઠે વિશ્વાપી છે. મનુષ્યનાની અનિચ્છાઓ તેજોની (અપાર્થ)
સિદ્ધિ પ્રાપ્તતામાં દોવાનું શોધવાનું વજબ થરાવની જગ્યા છે"

હિન્દુસ્તાન અનુભવીઓના માન્યો હાથ અમંતર દેશી રાજ્યકર્તાઓ
ક્યારે કાઢી શકીએ તેજો પોને ક્યાં છે તે જોવાની પ્રજા તેજોને મારફત આપે
ને તેજો પોને બેઠાસપીય રીતે (constitutionally) ક્યાં છે અથવા
રાજ્યકર્તા રીતે (politically) ક્યાં છે એક તે સહે તો પોતાની પ્રજા
કે જેના પોતાની રાજ્યકર્તાઓનું જીવન છે તેને કેવી રીતે સહવાયથી રાજ્યો
જેહએ બિનું તેજોને બાન થશે. ક્યાં સુધી તેજો પોતાના અંતર ખડેમાં
જેહો અથવા જંગલ ખડાર શું થયા કરે છે તેનો વિચાર નહિ કરે ત્યાં સુધી
અને તો જરા પણ સંશય નથી કે તુરંતાન તેજોના પરાય છે. અમારા આ
રાજ્યોને આ સાદી આંખે દેખાય તેરી વાત દેખાતી નહિ દેખ કે શું ?

નવાં રાજ્યોને માટે ભોમીઆની જરૂર :

જુનાગઢના દિવાન મી. હમુસામદ જુનાગઢ જોડી જતાના જવારથી
આખા કાઠિયાવાડમાં જે ચર્ચાને જન્મ મળ્યો હતો તે ચર્ચા ના નવજન સાહેબો
જાહેર ખુલાસો કરવા છતાં જન્મ નરમ નહોતી પડી. હમુસામદ મી. હમુસામદ
જાહેર વર્ગમાનપત્રોમાં એવો ખુલાસો જ્ઞાત પ્રાપ્ત છે કે તેજો પોતાનો
નાદુરસ્ત વર્તીઓને લઈને પોતાની જેલે જુનાગઢથી રમ કાઢી ગયા છે. મી. હમુ-
સામદના આ ખુલાસો જોઈ ચર્ચા સર્વથા નહિ તો ફેટલીક સાંવ થઈ મઢ છે.

જુનાગઢના નવાજ વઢન વાજ હોઈ મી. જી. રામજીની ગોઠવણ કરવામાં આવી હતી તે સારી વાત હતી; પરંતુ સર્વ નવા રાજ્યોના બાબતમાં એક દિવાનની ગોઠવણ નવા રાજને યોગ્ય માર્ગે લઈ જવા પૂરતી ગણવી ન જોઈએ. તે કરતાં વધારે સારી ગોઠવણની જરૂર છે. રાજ્યકર્તા નવા હોય કે જૂના હોય, પણ તેના ભોમીઆનું કામ કરી શકે એવી કોઈ નિશ્ચિત ગોઠવણની જરૂર છે. કાયા અનુભવના બધા રાજ્યકર્તાના અંગેમાં આવી ગોઠવણની ખાસ વધારે જરૂર છે. નવા રાજ ગાદીએ આવે ત્યારે જૂના દિવાનો ઘણું કરી ચાલુ રાખવામાં આવે છે, પરંતુ ઘણા દાખલાઓમાં તો નવા રાજની સાથે નવા દિવાનની પણ ગોઠવણ થાય છે અને તે દિવાન પછી કેટલાક દાખલાઓમાં પોતાનો કાફલો સાથે પણ લાવે છે. જે નવો રાજ શુદ્ધિશાળી હોય તો તેની શુદ્ધિને અમૂક પ્રવાહમાં ખેંચી લઈ જવાનું બને છે અને મંદ હોય તો તેને પરવશ કરવામાં આવે છે. શુદ્ધિશાળી રાજમાં પાવરવાઈ આવી જાય તો પછી અધિકારીઓની પણ ગંજુના નથી કરતા, અને પોતાની શુદ્ધિએ કામ લે છે. આ સંઘનાતું પરિણામ રાજની નજાઈ થાય છે અને પ્રજાને સહન કરવું પડે છે. આ સ્થિતિમાં ફેરફાર થવા માટે સારામાં સારા ભોમીઆ—(guide) ની જરૂર છે. દિવાનો કે બીજા અધિકારીઓ ભને અમૂક અશે ભોમીઆનું કામ કરતા હોય, પરંતુ તેટલી વ્યવસ્થા બસ નથી. રાજની અંદર પ્રતિનિધિત્વવાળું પ્રજાતંત્ર દાખલ કરવું જોઈએ અને આ પ્રજાતંત્રથી ચુંટાએલા પ્રજાજનોની એક કાયમી “ખાનગી કમિટી” Privy Council અને એક “મંત્રમંડળ” Cabinet સ્થાયી બનાવવી જોઈએ. આ મંડળમાં રાજ કે બીજું કોઈ ફેરફાર કરી શકેજ નહિ. આવું સ્થાયી મંડળ હોય તો નવા રાજ ગાદીએ આવે ત્યારે તેના ભોમીયાનું કામ કરી શકે. સગિરવયના રાજ હોય ત્યારે તેનું હિત સાચવી શકે. આપણને જોઈને આશ્ચર્ય થાય છે કે, ભાવનગરમાં સર પટ્ટણી, મી. ટયુડર ઓવન અને બીજા બે રાજ અનુભવી ગૃહસ્થોની કાઉન્સિલ તે રાજ્યનો વહિવટ ચલાવવામાં જરૂરની મનાઈ છે અને બીજે સ્થળે વઢન કાયા અનુભવના એક રાજ્યકર્તા ઉપર લાખો પ્રાણીઓના જીવનનો વિચાર છોડી દેવામાં આવે છે.

આ બાબત એવી છે કે જે પ્રજાએ પોતાના સુખની ખાતર ઉપાડી લેવી જોઈએ. જે પ્રજા પોતાના સુખના મૂળ કારણો ક્યાં છે તે જાણીને પ્રાપ્ત કરવા માટે પ્રયત્ન નહિ કરે તો બહારથી આવીને કોઈ કાંઈ કરી દે તેમ નથી.

સંસ્થાનોએ પ્રભતંત્રથી ભટકવાનું શું છે ?

દૃ. દમજીભાઈ દહી ગણે કે, પ્રભતંત્રોએ બેઠારનું મેલવડને માટે જેટલી ખટપટ કરી છે, એટલે તેના દરનાં અનુભવશીલ પેલાની નૈતિક ખાતરીએ દર દરી, નૈતિક અનુભવો દિવસ દરી અનુભવ મેળવતું જોઈએ. મામાના રીતે દેશી રાજ્યકર્તાઓ સમરવડને અને ખામ દરી કાલિયાવાના અંતરંગોને ખારે પ્રભતંત્રીય બંધારણ અંગે પ્રત્યેકવચાન દેખેકે વધારે કરેનું જોઈએ. કેમકે રાજ્ય-કર્તાઓના મનમાં એક એવો બધ દાખલ થયો છે અથવા જુદામ મતવચાનોએ અને બીજાં મોકુલ લગાડનારા માણસોએ એવા બધ દિવસ કરેાં કે, પ્રભતંત્ર દાખલ કરવાથી રાજ્યોની સત્તા હાલ તેમ અનુચિત બોલી કરવા બગાડર છે. આ બધ સર્વથા અસત્ય છે. પ્રભતંત્ર દાખલ કરવામાં આવે તેથી રાજ્ય-ઓની સત્તા બોલી થાય એ ખાતરી છે. ખરી રીતે, રાજ્યોની સત્તા-વધારથી એ પ્રભતંત્ર દાખલ કરાવવામાં એક જાતસમનનું લેવું છે. અમારે દેશીરાજ્યો એક જાતની આગાથી આવે છે એરહે દેશીરાજ્યોને ખારે વધારે સત્તા મેળવવી એ કોઈને પસંદ આવે તેવી ચાલ નથી. જે પ્રભતંત્રીય ધોરણ ઉપર રાજકારભાર ચાલતો હોય તો એવી ઘણી બાબતો છે કે, સર્વોપરી સત્તા પામેથી દેશીરાજ્યો વધારે સત્તાઓ મેળવી શકે. કિંમિત્ પશુ બધ રાખવાનું કારણ નથી એમ દૃ આધારન આપુંકું એમ નથી. “પોલિટિકલ રેકમન્ડ”-રાજકારી સમાસી દહે છે કે :—

“All work of first instance—such is human weakness—is almost always liable to mistakes and errors, even when performed by men free from carelessness, or corrupt motives, and their mistakes and errors are more discernible to an onlooker. Hence arises the necessity and also the value of the provision for appeals. Now, king (Indian prince) being the highest court of appeal to the State, it is his privilege and his prerogative to detect and remove all errors and faults in its government, and thus advance the cause of right and justice and keep up the purity of the administration. To ensure that result, therefore you must on all occasions, and in all cases, which call for the exercise of that exalted prerogative, provide yourself with the most efficient helps available

and be surrounded by the best influences and carefully guard against any sinister or misleading factors entering into your deliberation or contributing to its results at any time."

"But under a constituted order of things, like one suggested above would not the Raja's occupation, like Othello's be gone or his prestige and authority weakened? I believe, on the contrary that, if as an old and shrewdly conceived maxim has it "obedience is the essence of rule," they will both be strengthened and therefore, the most ardent lover of the exercise of power among your brethren need entertain no misgiving on that point."

આ એક દેશી રાજ્યના સર્વોત્તમ મિત્રના વિચારો મેં ટાંક્યા છે. મને જોઈને આશ્ચર્ય થાય છે કે, યુદ્ધના વખતથી દરેક રાજા અને પ્રજાના સંસ્કારોમાં આકાશ પાતાળ જેટલો ફેર પડી ગયો છે, છતાં કાં કાઠિયાવાડનાં રાજ્યો કાંઈ મયદ દેવાં નથી? શું તેઓએ એવો નિર્ણય કર્યો છે કે દેશી રાજ્યની સંસ્થાને બને તેટલી નિર્જીવ પાડવી એ તેઓનું કર્તવ્ય છે? કાઠિયાવાડના યુવાન અને વરુણ રાજ્યકર્તાઓને વિનંતિ કરું છું કે, તમે "જે રાજ્યકર્તાઓ વંદન કો-ઓર્ડિનેટ-નૂના સંસ્કારી છે અને જેઓ મોન્શયર જોસેફ શેલીએ કહ્યું છે તે પ્રમાણે સુધરવા માંગતાજ નથી તે રાજાઓનું" અનુકરણ કરશો નહિ. જો તેઓનું અનુકરણ કરશો તો તમારે કામ નહિ આવે, કારણકે તમારી પાસે તમારી છાંદગીનો ખરો ભાગ નવા સમયમાં ગાળવાનો છે જો તમે મયદ નહિ દો તો તુકશાન તમને પોતાનેજ છે. કોઈ પણ કાલા રાજાને તો પ્રજા-વંત્રથી ભરકવાનું લાગતું નજ જોઈએ.

દેશી રાજ્યોના પ્ર. મો.

લખનાર:—મનમુખલાલ સ્વચ્છલાલ મેહતા.

પત્ર ૧૯ મો.

(હિંદુસ્થાન, ના. ૧૨-૧-૧૯૨૦).

નીચેનો પત્ર “૧૯” ની સહીથી અને “હિંદુસ્થાન” પત્રમાં બહાર રીતે લખવામાં આવ્યો હતો એટલે પ્રથમ એ પત્ર જોખને તેમ આપી પછી આશી ઉગર આપું છું:—

“કાઠિયાવાડનો પત્ર લખનાર મહાશયને પત્ર.”

“સાહેબ-આપનો પત્ર કાઠિયાવાડના મંત્ર્યમાં “હિંદુસ્થાન” પેપરમાં જે પ્રસિદ્ધ થાય છે તે હું સમગ્ર વાંચનો સ્વંત્ર્ય. કાઠિયાવાડ પ્રાંતના આપના સત્ત્વ પ્રેમની અને કાઠિયાવાડના રાજા પ્રમુખ બોની પ્રગતિ માટેની આપની નિખાલસ શ્રતિની પ્રતીતિ આપના પત્રો વાંચનારને થવા વિના રહે તેમ નથી. કાઠિયાવાડના કિર્દી ખરે સત્ત્વનિશ અને હિંમતથી કામ કરનારની જે ખોટ અભાવ સુધી હતી તે આપે પૂરી પાડી છે, જેની પૂરેપૂરી કલ્પ કદાચિત્ આગળના સ્વાર્થ-પૂર્ણ લગનામાં ન થાય. તોપણ અગત્યની પ્રજામાં તે થવા વિના દેશી નહિ, પરંતુ આપના કિર્દયથી અમકે જાગનામાં મ્હારી કંઈક મનઃખિન્ના છે અને તેનું સમ્પાદન આપના પત્રોથી નહિ થવું દોષથી આ પત્ર લખવા રતિ રાખ છે.

કાઠિયાવાડના રાજાઓની દરજી અત્યંતના ધોરણ મુજબ કાવન રાજ-
ના ના નાંચમાં આવે: ઉપરોચ્ચ અન્ય રાજાઓ આવે, તોપણ કાઠિયાવાડના

અનુભવ નાનપણથી તેમને થયો હોય તેટલો પ્રદેશીને હોવા સંભવિત. ખરો ? તોપણ અમારૂંના મગા જોડા અને કચ્છા ગાંધી તેમજ દાલના નામદાર પદ્ધતિ જેવા કારભારીઓની જરૂરત કાફિરી લક્ષ્યમાં રાખી કોઈ પણ દાલના રાજ્યે દેશવરમાં ખ્યાલિ પામેલ પોતાનાં મંત્રાનની સેવા અમરતા તક આપેલી જેવામાં આવી છે ?

આ સર્વે કાફિયાવાડની દાલની સ્થિતિ જેવાં કાફિયાવાડ પાસે કોઈ ખીલું લાભકારી બેમારનું ન થયેલ ત્યાંમુદી Non-intervention Policy કે જેનો ઉપયોગ-પોલિટિકલ આર્થિકસેના બનતી કાંઈ ઉપરજ અનાદે અરસેથી રહેલો છે અને જેનું મહત્ત્વ રીતે (In fact) પાછળ પડે થતું નથી, તેનો સર્વથા લાભ કરી દાલના જમાનાને અનુસરતું અમારું પારખ કાયદાપોથીમાં દાખલ કરાવવાની વિચારણા કાફિયાવાડ કરે તો તેમાં શું તુલ્યાન છે?—લી. “દક્ષ.”

આ ‘દક્ષ’ની સંઘાથી લખાએલા પત્રનો ઉગર નીચે આપું છું.

આંતરવિવટમાં વચ્ચે આવવાની રાજનીતિ ઇષ્ટ છે ?

તા. ૭ જી મેના ‘વિદુરધાન’ના અંકમાં ‘દક્ષ’ની સંઘાથી જે પત્ર છપાયો છે તેના સેખકે મારી ખાસેથી કેટલકે ખુલાસાએ કહ્યુંલા છે તે માટે અહીં કંઈક લખું છું. દેશીરાજ્યો અને તેથી કાફિયાવાડના રાજ્યોની સ્થિતિનો નાંકે નહિ કરતાં તેને કાયમ રાખી પ્રગતિ તો તેમાં દાખલ કરવાનો જે મારો અભિ-પ્રાય છે તે અભિપ્રાયને ‘દક્ષ’ જેમ કરીને સંમેલન કરવાં નથી કે, પશ્ચિમના મંત્રકારો પડી પ્રગ્નમાં “એક મનુષ્યના રાજ્ય” પ્રત્યે અદા રહેવી સંભવિત નથી. હું કયુલ કહું છું કે, જે “એક મનુષ્યનું રાજ્ય” ચાલતું હોય ત્યાં તે એક મનુષ્ય-રાજ્ય-પોતાનો ધર્મ-પ્રત્યક્ષેના-ચૂંટી જઈ માત્ર પોતાના ઉપયોગને અર્થે પ્રગ્નતા દુરપયોગ કરવા કહું જે તે “રાજ્ય” નથી એકે નહિ; પરંતુ જે તે રાજ્ય પોતાને પ્રગ્નતા “સ્વાભાવિક આગેવાન”-“natural leader” તરીકે ખાતી રાજ્ય અલાવે, તો તે “એક મનુષ્યના રાજ્ય” છતાં સુમેથી ચાલી શકે વળી, “એક મનુષ્યના રાજ્ય” માં “પ્રગતિવાદ” દાખલ ન થયે શકે એ વાત યોગ્ય નથી. મેં આ પત્રોમાં અનેક વાર જણાવ્યું છે કે, દેશી રાજ્ય એ એક “મંડળ રાજ્યદારી” કુટુંબ છે-જેવી રીતે વિદુર મંડળ કુટુંબ છે તેમ-જેને વિદુર કુટુંબમાં પિતા પડીલ. છતાં સંઘાનેની સકારક કાર્ય કુટુંબને

અનુભવ નાનપણથી તેમને થયો હોય તેટલો પરેશીને દોષ મંજૂર નથી. તોપણ અગાડિના ગમ્મા એટલા અને કાજા આંધી તેમજ દાકના નામના પરણી જેવા કારભારીઓની જાણવત કાઠિયો જમ્મમાં રાખી કાઠ પત્ર દાકના રામએ દેશવરમાં ખપવિ પામેલ પોવાનાજ ગરથાનની સેવા બાબત તક આપેલી દેશમાં આવી છે !

આ સર્વે કાઠિયાવાડની દાકની રિયલિટીને જોતાં કાઠિયાવાડ વાસ્તે કોઈ ખીજું લાભકારી ખંચારણ ન પણ લાંસુથી Non-intervention Policy કે જેનો ઉપયોગ-પોલિટિકલ ઓરિએન્ટેશન મનસ્વી કાંટા ઉપરજ અંચારે અવલંબી રહેશે છે અને જેનું મદદ રીતે (In fact) પાસત પત્ર થતું નથી, તેનો સર્વથા લાભ કરી દાકના જમાનાને અનુસરતું અગાડિનું ધોરણ કાપકાપોથીમાં દાખલ કરાવવાની દિલ્લમાલ કાઠિયાવાડ કરે તો તેમાં શું નુકસાન છે?—હી. “દક્ષ.”

આ ‘દક્ષ’ની સંગાથી લખાએલા પત્રનો ઉત્તર નીચે આપું છું.

આંતરલિવટમાં વચ્ચે આવવાની રાજનીતિ ઇષ્ટ છે ?

તા. ૩ ૭ જેના ‘હિંદુસ્થાન’ના અંકમાં ‘દક્ષ’ની સંગાથી જે પત્ર છપાયો છે તેના શેષકે મારી પાસેથી કેટલક ખુલાસાએ છપ્પયા છે તે મારે અતી કંઈક લખું છું. દેશીરાજ્યો અને તેથી કાઠિયાવાડના રાજ્યોની રિયલિટીના નાસ નહિ કરતાં તેને કાયમ રાખી પ્રગવંત્ર તેમાં દાખલ કરવાનો જે મારો અભિપ્રાય છે તે અભિપ્રાયને ‘દક્ષ’ એમ કહીને સંભવ કરવાં નથી કે, પશ્ચિમમાં મંરકારી પડી પ્રગમાં “એક મનુષ્યના રાજ્ય” પ્રત્યે શ્રદ્ધા રહેવી સંભવિત નથી. હું કબુલ કરું છું કે, જો “એક મનુષ્યનું રાજ્ય” ચાલતું હોય ત્યાં તે એક મનુષ્યનાજ-પોતાનો ધર્મ-પ્રજ્ઞાસેવા-ચૂકી જઈ માત્ર પોતાના ઉપરોગને અર્થે પ્રગનો દુરપયોગ કરવા દરેકે નો તે ‘રાજ્ય’ નથી રહે નહિ; પરંતુ જો તે રાજ્ય પોતાને પ્રગના “સ્વાભાવિક આગેવાન”-“natural leader” તરીકે માની રાજ્ય ચલાવે, તો તે “એક મનુષ્યના રાજ્ય” છતાં મુખેથી આંદો રહે. વળી, “એક મનુષ્યના રાજ્ય” માં “પ્રગઅવાજ” દાખલ ન થાય એ વાત ચોક્કસ નથી. મેં આ પત્રોમાં અનેક વાર જણાવ્યું છે કે, દેશી રાજ્ય એ એક “મંચુક્ત રાજ્યધારી” કુટુંબ છે-જેથી રીતે હિંદુ મંચુક્ત કુટુંબ છે તેમ-જે હિંદુ કુટુંબમાં પિતા વડીલ છતાં સંતાનોની સલાહ લઈ કુટુંબનો

કારભાર ચલાવી શકે છે અથવા સંતાનને વિષે કામતી વહેંચણી કરી નાખી કારભાર ચલાવી શકે છે તેવીજ રીતે આ “રાજ્યધારી કુટુંબ” માં પણ સરેલાઈથી થઈ શકે છે. રાજ્યપ્રકરણી ઇતિહાસના અભ્યાસીઓનો અભ્યાસ છે કે ચોક્કસ જનતાનું બંધારણ માત્રજ પ્રજાનું સર્વ હિત કરી શકે છે એમ નથી. એ બંધારણ ચલાવનારાઓ ઉપર મુખ્ય આધાર છે. અસારે આપણને પાઠ્યાલ્ય મંસ્કારો આપવામાં આવે છે તેથી આપણે આપણી જૂની મંસ્થાનો અનાદર કરી નવી મંસ્થા ઉભી કરવા ઇચ્છીએ છીએ, પણ નીચે એક ઉત્તરો આપું છું તેથી જણાશે કે પ્રજાસત્તાક રાજ્ય અથવા બહુમતવાદ પર ચચાએલાં બંધારણોથી આપણે એકાંત મોહી જવાનું નથી. “બહુમતવાદ અને શહેનશાહત” Democracy and Empire માં કહ્યું છે કે-

“We must not be led away by words and assume that because a particular state is nominally republican therefore its institution necessarily approximate more closely to the democratic ideal than do those of a limited monarchy or even a despotism. The form by no means always implies the reality. Only crass ignorance could suppose that the peon of the Republic of Venezuela is a freer man than the operative of the United Kingdom or the moujik of the Russian Empire. Nor is the corruption of Morocco more repulsive than that of Haiti. Nevertheless the predominance of the republican form of government does indicate the prevailing trend.”

ખીજ વાત રા. દક્ષ એ કહે છે કે, ઇતિહાસ જોતાં રાજ્યોએ સ્વતઃ પ્રજાઅવાજ ક્યાંય કોઈ કાળે આપ્યો નથી; એટલે કાંડિયાવાડના સંબંધમાં પણ એજ ધોરણે લેવું જોઈએ. વળી તેઓ કહે છે કે, પ્રજાઓએ ભોગ આપીનેજ પ્રજાનું મેળવ્યું છે. સામાન્ય રીતે રા. દક્ષ કહે છે તે વાત સચ છે કે, રાજ્ય-કર્તાઓમાં તો વીરક્કજ કોઈ એવા હશે કે જેઓએ પ્રજાને હક્કો સ્વતઃ આપ્યા હશે. પરંતુ સર્વથા તેમ નથી. રા. દક્ષ જે જોવાનનો દાખલો જોશે, તો જોવાનના રાજ્ય નીકરોએ જોવાની પ્રજાને હક્કો આપવા માટે જેટલું કયું છે તેટલું પ્રજાસત્તાક રાજ્યના પ્રમુખે અથવા પાર્લામેન્ટરી ગવર્નમેન્ટના મંત્રીઓએ કયું નથી. આમ જતાં રા. દક્ષ કહે છે તેમ હું પણ કહું છું કે, સામાન્ય નિયમ વરીકે એ વાત સચ છે, પરંતુ પ્રજાને હક્કો જોવાનો ખ્યાલ કરવો એ રાજ્યોનું

તેટલું કામ છે તેના કરતાં પ્રભુ ખુદનું વધારે કામ છે. આ સામાન્ય નિયમ છે. દેશીરાજ્યો અને તેથી કરી કાલિયાવાડના સંસ્થાનેત્રિ અંગે એના રાજ્યકર્તાઓએ તથા પ્રજાઓએ ખાસ નિયમ અવધારતા જોયું છે. બીજા દેશના કુલ અખલાસી (despotio) રાજ્યોની રાજકીય સ્થિતિના જેવી દેશીરાજ્યોની સ્થિતિ નથી. તેમ બીજા દેશના રાજ્યો જેમ સત્તામાં જગજગ છે; તેમ વળી; તેઓ સ્વતંત્ર (બીજા રાજ્યોથી પરાધીન નહિ) હોય વિશાળ સાધનસંપત્તિવાળાં છે; બ્યારે હિંદના દેશીરાજ્યો ખ્રિદિશ અખલાસી અમુક રીતે આધીન હોય સંપૂર્ણ સ્વતંત્ર નથી; તેમ તેઓ સાધનસંપત્તિ વિનાના છે; એટલે તેઓનું ઇતરવર પ્રમંડા અને પોતાના સ્વાર્થોની એકતામયતા (identity of interests) કરવામાં છે. દેશી રાજ્યોની પાસે જે કંઈ જમ હોય તો તે માત્ર પોતાની નિઃશસ્ત્ર અને નિર્બળ પ્રજાના નૈતિક ટેકાનું છે. દેશીરાજ્યો પોતાની પૂર્વની સત્તાની ભદ્રોગ્રહાસીની ખુમારીમાં પ્રજાજગની કિમ્મત કરી રહ્યા નથી તે તેઓની સ્થિતિ નજાણી પાડનારું કારણ છે, જે તેઓને સદેજ જમ વ્યાવહારિક અને કંઈક રાજકીય જ્ઞાન હોય તો તેઓ તરતજ સમજી શકે તેવી વાત છે કે, પ્રજાની ધમજા અને માંગણી વિના જમ પ્રજાને પોતાના રાજ્યકર્તાથી વાકેફ રાખી પોતાના પદખાતા પ્રજાનું નૈતિકજમ રાખનું જોઈએ અને તેજ તેઓ નથી શકે. અભારમુખી ખ્રિદિશ સરકારે દેશી રાજ્યોને કાચમ રહેવા દીધાં હોય તો તેનું કારણ કંઈ એ રાજ્યો કે રાજ્યકર્તાઓના જગને લીધે નહિ. એ રાજ્યો કાચમ રાખવાની આખા હિંદની માંગણીના કારણથી તેમજ દેશી-રાજ્યો સુરક્ષાની વખતે અંગ્રેજ સત્તાને ઉપયોગી થઈ શકે એવો વગ દેશી રાજ્યકર્તાઓ પોતાની પ્રજાપર ધરાવે છે એવી માન્યતાથી તેમજ દેશીરાજ્યોની સંસ્થા ધણી પ્રાચીન હોઈ તેની રાજનીતિએ ખ્રિદિશ હિંદના કારભારમાં કામ આવે તે કારણથી ટકાવી રાખ્યાં છે. માફ તો ચોક્કસ માનવું છે કે, જે દેશી રાજ્યકર્તાઓ પોતાની પ્રજાને અભાવ બંદોરી લેશે તો દેશીરાજ્યો હાલિ પણ ટકી શકશે નહિ અંગ્રેજ સત્તાની જે એવી યદા છે કે, દેશી રાજ્યકર્તાઓ પોતાની પ્રજાને ઉપર વગ ધરાવે છે તેથી તેઓની ખર્ચે તે પ્રજાઓનો ઉપયોગ નહીં પ્રયોજી શકે એ સદેજ કામ છે તેથી તે સવા દેશી રાજ્ય-કર્તાઓને કાચમ રાખે છે. બ્યારે તેથી ઉલટું દેખાય ત્યારે એવું કયા કારણથી દેશી રાજ્યકર્તાઓનો ચેરચદિત હોય જ્યાં તેને નિનાયા દેડ કહેવાનું વાલ્યવં છે કે, બ્યામુખી દેશી રાજ્યકર્તાઓ પોતાની પ્રજાને ચાલ મેળવી તેઓ ઉપર પોતાનો વગ રાખી શકશે ત્યાંમુખીજ તે કાચમ રહી શકશે.

જેમ રાજ્યોને આ વાત સમજવા જેવી છે; તેમ તેઓની પ્રજાઓએ પણ એક વાત ખાસ ગોખી રાખવા જેવી છે. દેશીરાજ્યો એ નાનાં નાનાં રાજકીય રાષ્ટ્રો—Small political nationalities—છે. યુરોપના મોન્ટ્રીનિઓ જેવાં નાનાં રાજ્યો અથવા હૅલેન્ડ જેવાં નાનાં રાજ્યો પોતાની ખાસ રાષ્ટ્રીયતા માની જીવવા મથે છે તેમ દેશી રાજ્યોએ પોતાની સ્થાનિક રાષ્ટ્રીયતા રાખવા માટે મથવું જોઈએ અને તે કામ સ્વદેશાભિમાનનું લેખવું જોઈએ. આ કારણથી દેશી રાજ્યોનો નાશ ઇચ્છીને નહિ, પણ તેઓની સેવા કરી તેઓને મજબૂત બનાવવામાં પોતાનું રાષ્ટ્રીય જીવતર માનવું જોઈએ.

રા. દક્ષીની ગ્રીજ વાત એ છે કે, કાઝિયાવાડના રાજ્યકર્તાઓએ બ્રિટિશ રક્ષણનો ખેદરકાર બની ગેરહિંસા કરી બહાર જુરસાનું નામ રહેવા દીધું નથી. રા. દક્ષ કહે છે તેમ બધાં રાજ્યોએ બ્રિટિશ રક્ષણનો ધરાદાપૂર્વક ગેરહિંસા કર્યો છે એવું હું માનતો નથી. કાઝિયાવાડના રાજ્યોનો મોટો ભાગ પ્રજાઓને પ્રજા તરીકે ગણી કામ લેવાને બદલે કારખાના અને કામદારોની મારફત ગણી કામ લેતાં હોય એવું પ્રથમ દષ્ટિએ તો લાગે છે; પરંતુ તેઓ ધરાદાપૂર્વક પ્રજાને દુઃખ આપવાની ખાતર બ્રિટિશ રક્ષણનો ગેરહિંસા કરે છે એવું હું માનતો નથી. રાજપ્રકરણી ગેરહિંસાપણથી પ્રજાને જોઈએ તેવી રીતે રાખવા નથી એ હું માનું છું. મને કડકમાં કડક અને નરમમાં નરમ રાજ્યકર્તાઓનાં અંગત અનુભવ છે. મેં તેઓની સાથે કલાકોના કલાક રાજકીય અનેક પ્રશ્નો ચર્ચા છે અને ખરી ખાતરી થઈ છે કે જોઈએ વન્તે અંશે તેઓ સઘળાં પોતાની પ્રજાને અંતરથી ચાહે છે, પણ કારખાના અને કામદારોની સ્થિતિ જોવો કાઝિયાવાડના રાજ્યનો જે દેખાવ નજરે પડે છે તેવું મૂળ કારણ શોધવા બેસીએ તો જે પ્રકારનું શિક્ષણ તેઓને કોલેજમાં અ.પવામાં આવે છે, મેડેલનું શિક્ષણ મળે છે, અધિકારીઓના અને નાણાં પ્રજાજનોનાં વાતાવરણથી જે શિક્ષણ મળે છે તેનેજ આમારી છે. રાજકુમારોને બ્યારે કોલેજમાં શિક્ષણ લેવા મોકલવામાં આવે છે ત્યાંથી તેઓ રાજ્યાધિકારમાં વર્ધા માળે છે ત્યાંમુથી તેઓને એવા સંસ્કારો મળે છે કે જેને લઈને તેઓની રાજનીતિ વળોડાઈ સઘળી પ્રજાધર્મોને માટે તેઓને જવાબદાર લેખવામાં આવે છે. હું દરદનાં ચિન્હો (Symptoms) પરથી સારવાર કરવાના સિદ્ધાંતને માન્ય કરતો નથી. મૂળ કારણો જોઈ સારવાર કરવાના સિદ્ધાંતને માનું છું અને તેથી કહું છું કે રાજ્યો સ્વયં જોડલા જવાબદાર હોય તેના કરતાં તેઓને સંસ્કાર આપનાર માણસો પરખરા જવાબદાર છે. કુટુંબનાં પિતા બંધી વ્યવસ્થા કરે તેટલા માટે

બીજા સંખ્યોએ બેદરકાર રહેવું એવું કાંઈ નથી. દેશીરાજ્યની પ્રજાઓ કુટુંબના સંખ્યો તરીકે સૈદ્ધાંતો થયાં બેદરકાર રહી છે અને એ બેદરકારીનું જ ફળ તેઓ અંતરે જોગવે છે એમ હું અનુકરણથી માનું છું. રાજ વડીલ તરીકે વધારે ચિંતા કરે, પરંતુ બીજા સંખ્યોએ કાંઈજ ન કરવું એ વાત કેમ ચલાવી શકાય?

ઉપર વધારવાની મૂલિમ રીતિઓ માટે ચોથી વાત સા. દશે કહી છે. આ પ્રાંતમાં મારા જોડેથી બાળ્યેજ કાંઈકે કાંઈકે પડેલેથી કહેતા આવ્યેજ છું કે, મૂલિમ ઉપર વધારવાનું પ્રિયુ નાની ઉંમરનાં સમયો માત્રીએ બેસે છે ત્યારે અંગ્રેજ અધિકારીઓ નિર્દોષ શુદ્ધિએ ઉપર વધારવાની જે વાત કરે છે તેને લઈને ગમતીમાં આવે છે. તેનું અનિષ્ટ ફળ આવ્યું છે અને આવશે. આવા વિચારો સાંભળે છે અને બીજા શૂન્ય સામ્યકર્તાઓની એ પ્રવૃત્તિઓ જુએ છે તેથી પણ આ માર્ગે ચલી જાય છે. તેની સાથે કેટલાંક અધિકારીઓ અને સ્વાર્થસાધુઓ આ સ્વાર્થ ચલાવી રે છે; પણ હમે હમે તેઓ તે વિષયમાં પારંગત થઈ જાય છે. આ સપ્તમું ન થયા માટે અટકાવવાના ઉપાયો (Preventive measures) લેવાય તો એ સામ્યકર્તાઓના હૃદયો અને કાંઈકે હું ખરેખર જાણું છું, પ્રાગ હિત અરે મહુ સાહે કામ આપે એમાં ફોપ છે.

હવે વાત રહી સાર્વભૌમ સત્તાની દેશીરાજ્યપર આંતરવિદ્યાર્થ દરમ્યાન-ગીરી કરવાની રાજનીતિ સંબંધી રા. દસુની પેઠે લગભગ આખો કાર્ટિયાગ્રાફ એ રાજનીતિની તરફેણ કરવારો છે. આ બીજા જોડેને મહા કુઃખ થાંપ છે. અદિશ્વર, યોગદત્ત અને બીજાં સંખ્યોની પ્રજાઓને આ રાજનીતિને પચાણ પણ નથી, એટલુંજ નહિ, પણ મી. જોન્સેપ્સ આમા ત્યારે અવિચરના પ્રેરણાત્મક અગ્રણીએ દરમ્યાનગીરીની રાજનીતિ તરફ તેઓને એક ચારી આપી હતી. કાર્ટિયાગ્રાફ કેટલાંક સંખ્યો દમનનાં કંદોયો આવે તેની રીતે મનવં પકડી મોતના બચાવો કરે છે અને તેથી પ્રાગ નાશજ રહે છે અને જોને નિર્બળ દેશ, બીજાની મદદને ચાહે એ રહ નહિ છે; પરંતુ આ માર્ગ છટ નથી. આ દરમ્યાનગીરીની રાજનીતિ (policy of intervention) થી દેશી સંખ્યોના રાજકર્તાઓનાં અને તેઓ પા પ્રજાઓનાં જોડે દેશે અને નિર્બળતાઓ આવી છે. રા. દસ કહે છે કે, બનલાંજ રાજ્યો, શૂન્ય રાજ્યો જેવા નથી. આ વાત જે પણ આ પદોમાં સ્પષ્ટ થઈ રહી છે. અમુક થાનાં કારણે દેશ એક એકવચ્ચ નહરે વધારા થયો છે? શૂન્ય રાજ્યો જેવા

જવા રાજ્યો ન હોય તો તેનું એક કારણ તો મેં ઉપર કહ્યું તેમ કોલેજ
 શિક્ષણનું છે. ખીજું કારણ હું માનું છું તે પ્રમાણે દેશી રાજ્યકર્તાઓ પ્રેમ અને
 પોતાપણના ઉપાયોને બદલે કડપ અને સખ્તાઈના ઉપાયો અભ્યાસના રાજકીય
 પોતાવરણથી અવ્યક્ત રીતે શીખે છે તે છે. વળી જે રાજ્યો ઉપર દરમ્યાન-
 ગીરીની રાજનીતિના પ્રયોગો થયેલા તે રાજ્યોએ એ પ્રયોગોથી જે સખ્તાઈ
 અનુભવેલી તે સખ્તાઈ પોતાની પ્રજા ઉપર કરતા શીખ્યા છે. દરમ્યાનગીરીની
 રાજનીતિથી ક્વચિત્ ક્વચિત્ કોઈ કોઈ બાબતમાં કોઈ કોઈ વ્યક્તિઓને લાભ
 થયો હશે; પરંતુ તુકશાનો ઘણાં થયાં છે. સરકારની ન્યારે એ રાજનીતિ
 ચાલતી હતી ત્યારે તેનો લાભ લેવા ભાયાતો અને ખીજા ગીરાસંદારો જતા
 અને એ વાતથીજ રાજ્યો ભાયાતો અને ગીરાસંદારો તરફ અભાવ અને
 કિનાની નજરે જોવા લાગ્યા અને સરવાળે પાયામાલી પામ્યા. વળી, દરમ્યાન-
 ગીરીની રાજનીતિનો લાભ કોઈ માથાશીર પ્રજાજનજ લઈ શકે છે; કારણકે
 સામાન્ય અનુભવ એવો છે કે એક શિરેસ્તદાર સામે એક કારકુન ઉપરી
 અધિકારી સામે ક્યારે કરવા બળ છે તેનું જેમ પરિણામ કારકુનને ક્વચિત્
 લાભ થાય છે અને શિરેસ્તદાર કીનાખોર બની પંછી વધારે વેર લે છે. આ
 રીતે રાજ્યકર્તાઓ પણ મનુષ્યો હોઈ એ પરિણામ આવતું. આવા દાખલાઓ
 મારી પાસે અનેક છે. એક આ રાજનીતિનો લાભ લેવા જનાર પાછો પડે
 અને પંછી રાજથી પગવણી પામે એટલે ખીજા કોઈ પંછી તે રસ્તે ચડે નહિ
 એવી એ રાજનીતિ ચાલતી હતી ત્યારે બનતું. વળી, ગાંધિજી કહે છે તેમ
 ધનવાન અને વગવાન આ જમાનાના ન્યાયમાં મુકાબલે વધારે ફાવે છે, તેમ
 રાજ્યોની સામે ભાયાતો સરકાર પાસે જતા ત્યારે રાજ્યો વધારે ફાવે અને આવ-
 વાનો સંભવ રહેતો. આ કારણથી હું નથી માનતો કે, એ રાજનીતિથી લાભ
 થયો હોય; ઉલટું તુકશાન થયું છે. આ સ્થાનિક તુકશાન છે. મોટું તુકશાન
 તો તે રાજનીતિએ પ્રજાનું પ્રજાપણું ખોવરાવ્યું તે છે. સરકાર માથાપ રાજ્યોની
 હીલચાલોની છૂપી ખબર રાખી રાજને બરાબર કાબૂમાં રાખશે એવી બ્રાંતિથી
 પરાવલંબન પ્રજામાં આવ્યું અને પ્રજાને પોતાને કાંઈ પણ પોતાનું બળ સ્ફૂરવાવું
 બાનજ ન રહ્યું. કાઠિયાવાડને નમ્મણ પડ્યું હોય તો તેનું કારણ આ પરાવલંબનનીજ
 આવડતનું છે. નિઃસશ્ત્ર પ્રજા છતાં રાજને વ્યવસ્થિત રાખી શકે છે. તેઓની
 પાસે ગાંધિજીના નિર્દોષ સત્યાગ્રહ, અસહકાર અને તેવા ખીજા બળવાન ઉપાયો
 છે. એ ઉપાયો અજમાવતાં રાજ્યોના ગમે તેવા હકને પ્રજા તોડી પાડી
 શકે છે. વળી, જે પ્રજામાં બળ હોય તો સરકારે Non-intervention

તો અર્થ એક જાય છે એ ને દેશચર્ય નેહ્યો. રાજના વર્તમાન જેમ સરકાર દરમ્યાનથી ન કરે તેમ પ્રજા અધી થ.વ ત્યારે રાજની મારે સરકારે ન જાય નેહ્યો એ હક પ્રજાને મદદનથી મારાં જાણે છે એ નેહ્યો. સરકાર કેમ જાયે રાજ એકલાની સાથે વડનામાંથી જાય હોય અને તેરવા ખરે તે એકજ જવાબદાર દોષ એમ મચી કામ છે એ ને જવાબ નથી. રાજને પ્રજાના પ્રતિનિધિ તરીકે મચી કામ મેં જાણવા ખરે મેં જાણી સમાને પ્રજાએ એકજ કરવો નેહ્યો. એક જાવ વધારે પ્રજાના અંગેઓએ પ્રજાના જાગે નાક કરવામાં દેરશે કામો આપ્યો છે તે જમ્ મૂલી જમ્ ન નેહ્યો. પ્રાંતમાં દાખલો થો. ત્યારે થોડાં વર્ષો પૂર્વે એ રાજની પ્રજાએ થઈ દની મારે તેને દાખાની દેખાની મચી કૂચીઓ કાળે જાગી દની / કાલિદાસના પ્રસિદ્ધ મગાવડા જાણો ને તે રાજની સમાને ન જાય દોષ તો પ્રજાને અસર વિચાર માત્ર આ ઉપરાંત રાજના અધિકારીઓ પોતાને પ્રજાના સમ્યો માનનાં નથી એ એક મોટું જાણ છે. કેટલાક પ્રજામાં પોલિસના કે બીજા આગામીના અધિકારીઓ પ્રજાને મગાવે અને તેને બોળે બીજા રાજને ચિર મુકામાં આવે છે. આ અધિકારીઓ ત્યારે પ્રજા પ્રત્યેની પોતાની કરતે અને જવાબદારીઓ મીખરે તથા તેઓ પોતે પણ પ્રજાના સમ્યો છે એવું તેઓને પ્રજાના નેતાઓ ચિંતાજી આપશે ત્યારે સરકારની વચમાં આવવાની રાજનીતિની કાંઈ જાગર નહિ રહે. એક ઉચ્ચની વાત. કર્નલ ટોરે કમ્પ્યુ કે, દેશીપ્રજાને પૂજ્યમાન (Reshoot) પોતાના નજીકના (immodiato) રાજ પ્રત્યે નહિ રહેતાં સર્વોપરીસત્તાના અધિકારીઓ પ્રત્યે રહે છે એવી આપણા વડનામાંની રચના છે. આ જાગવ પણ બૂલરી નેહ્યો નથી. સરકારે પ્રજાને બોમ આપવા તૈયાર થવું નેહ્યો. રાજને સત્તાચીતે નહિ, પણ સમાજીતે કામ મેવું નેહ્યો. આ ત્યારે પ્રજા કરતી થશે ત્યારેજ પ્રજાની મુક્તિ છે.

ખહારની રાજનીતિની દેશી રાજ્યોપર થતી અસર :

જર્મન મુદ્દ પછી દુનિયાની અનેક પ્રજાઓ પોતાના હકો સિદ્ધ કરવાના પ્રયત્નો કરી રહી છે અને તેથી પોતાના રાજ્યકર્તાઓની સાથે તેઓને અથામ મળીઓ થાય છે તેથી રાજ્યકર્તા સત્તા તેઓના પ્રત્યે જવાબદારી અને અંકુશની જે રાજનીતિઓ અપ્પીઆર કરે છે તે વાતથી દેશીરાજ્યો-રાજ્યો અને પ્રજાઓ દબે પાકે રજા કરે છે. ખહારની પ્રજા જે નૈવિક શૈલ્ય જતાવે છે તેથી દેશીરાજ્યોની પ્રજાના મન ઉપર અસર થાય છે અને પોતાની સમિતિ

પ્રમાણે તેવું શ્રીયં દેખાડવા ઇચ્છે છે. તેઓ લાંબા કાળથી દયામ્મ ગયેલી છે
 એટલે સક્રિય પ્રયત્નો હજી કરતી નથી થઈ, પરંતુ તેઓના મનમાં એવી
 ઇચ્છાઓ અને અભિલાષાઓ તો જરૂર ઉત્પન્ન થવા લાગી છે. બીજી તરફથી
 ભારત જે પ્રગતિ ઉપર રાજ્યકર્તા સત્તા જામાની અને અંકુશની રાજનીતિઓ
 ધારણ કરે છે તેઓની આસર દેશીરાજ્ય ઉપર અચક્ષત રીતે થવા કરે છે.
 આયર્લેન્ડમાં પ્રગ્ન અને સત્તાની વચ્ચેની અથગમણીઓ, ઇરાન અને ઇજીપ્તમાં
 પણ તેવીજ અથગમણીઓ, અને છેવટે બ્રિટિશ હિંદની અથગમણીઓ
 દેશીરાજ્યોની પ્રગ્ન અને રાજ્યો ઉપર આસર ધર્યાજ કરે છે. દેશીપ્રગ્ન, આ
 જગતની પ્રગ્નઓનું અનુકરણ કરતી થાય એવી આસર થાય છે અને રાજ્યો
 રાજ્યકર્તા સત્તાઓનું અનુકરણ કરે તેવી આસર થવા કરે છે. આ થવું એ
 અશક્યભાવિક નથી. તેમ થવુંજ જોઈએ. દમાણાં હમાણાં અમારા રાજ્યો ઉપર
 જે દેશ જામાની વધારે આસર થતી હોય તો તે બ્રિટિશ હિંદની રાજનીતિની
 આસર છે. બ્રિટિશ હિંદમાં લાલમાં પ્રગ્ન ગમે તેટલું માથું હિંચું કરે છે, તો
 પણ પ્રગ્નને મર્યાદ નહિ આપવાના કેટલાક પ્રસંગો બન્યા છે—જેવા કે રૌલેટ
 એક્ટ, કેસ એક્ટ, પબ્લિક પ્રકરણ—તેની આસર અમારા દેશી રાજ્યકર્તાઓ
 ઉપર ચોંટાળે વળે અંશે એ થવા લાગી છે કે, તેઓ પણ પ્રગ્નને એકાએક
 મર્યાદ વધારે એવું નથી જીવું. કાલિયાવાડનાજ રાજ્યોના દાખલાઓ આપું: જે
 રાજ્યો બહાર કરે છે તેઓને અંશે ટીકા થવામાં કાંઈ મળ્યા સરી નથી.
 તો પણ તેઓ ક્યાં જરાય નમ્ર પડે છે! જે રાજ્યો અનેક રીતે દુર્ગમ
 હિંદજ વધારે છે અને પ્રગ્ન અંશે નિર્બંધ બંધા કરે છે તેઓને માટે પ્રગ્ન
 હાથમે કમચાય છે, તો પણ તેઓ ક્યાં દરકાર કરે છે! પ્રગ્નને રાજ્યકર્તાઓ
 જાણે જાન આપવાની માંગણીએ. કમચામાં આવે છે, જત્રાં તે વાતને
 જાણે જાણુનાં નહોત્ય એક બધો રાજ્યો રાજ્ય દેખાડે છે. આ સમગ્ર થવામાં
 મનુષ્યને મનવું છે કે, તે અદ્યતનને અંશે આન કરી બ્રિટિશ હિંદની આસર
 છે. સોહાં રીતે કમચાનું કે, બ્રિટિશ હિંદને અનિકારી પણ દેશી રાજ્યોની
 પ્રગ્નથી દેશકર્તાની રાજનીતિ આનું કરે છે. પણ હવે બની તે માનવતામાં
 રીતરે એવું છે, કમચું કે અદ્યતનને અંશે મર્યાદ છે કે, દેશી રાજ્યોની
 પ્રગ્ન પણ એક રાજનીતિની રીતરે માનવતામાં છે. દેશકર્તાને અને રાજ્યકર્તા
 માનવતામાં રીતરે માનવતામાં રીતરે માનવતામાં રીતરે માનવતામાં રીતરે માનવતામાં
 રીતરે માનવતામાં રીતરે માનવતામાં રીતરે માનવતામાં રીતરે માનવતામાં રીતરે માનવતામાં
 રીતરે માનવતામાં રીતરે માનવતામાં રીતરે માનવતામાં રીતરે માનવતામાં રીતરે માનવતામાં

કારણ કે તેઓની રાજકીય સ્થિતિ કોઈકી છે એ વાત નિર્વિવાદ છે. વળી સ્થિતિશ સત્તા બડ નથી; પરંતુ વેતસહતિ-સ્થિતિ સ્થાપકશક્તિ (oligarchic) છે, એટલે કે બ્યારે પ્રજાનો આંવેશ મર્યાદા થકે તેવો લાગે ત્યાર પછી તે કડ હોડી દે છે. દેશી રાજ્યકર્તાઓએ વખતસર ચેતી જતું યોગ્ય છે કે, બજાવાન સત્તાઓનું અનુકરણ દરી નંતાની રાજનીતિ અથવા બેદરકાર રહેવાની રાજનીતિ તેઓને પોતાય તેવું નથી. જો તેઓ પોતાના પ્રયોગોને ઓળખે, તો તેઓએ પોતાના આગ્રહો અને મમતો હોડી દધ પ્રજાપ્રેમ મેળવવાના પોતાનું અસ્તિત્વ રહેલું જોવું જોઈએ.

કાર્ટિયાવાડના સંસ્થાનો માટે વડોદરા આદર્શ :

વડોદરા રાજ્યની પ્રગતિની પ્રયાસ કરનારો વર્ગ છે તેમ તેની બૂમો કાઢનારો વર્ગ પણ છે. પોતાની નાની અમરોડા માટે જાહેરમાં બીન વ્યાખ્યાની પૂર્વક લખનારાઓ કે બોલનારાઓ નામદાર ગાયકવાડના પ્રજાપ્રમતિના કાર્યો ઉવારી પાડે છે તેમ કોઈ કોઈ વેળા મુજબના વર્તમાન પત્રો પણ તે 'રાજ્યકર્તાની ખામીઓ મોટા આકારમાં દર્શાવવાની બૂલ કરે છે. જેઓ વડોદરા રાજ્યની રાજ અને પ્રજાની ગાયકવાડ સરકારની કાર્કિદી પહેલાંતી અને દમજાની સ્થિતિઓ ગુણનાત્મક અભ્યાસ (Comparative study) કરીને ગાયકવાડ સરકારની કાર્કિદીનો વિચાર કરી શકે છે તેઓ એ બધાં રાજ્યને માટે ધ્યેય ઉચો વિચાર બાંધી શકે છે. અમારા કાર્ટિયાવાડના સંસ્થાનો વડોદરા રાજ્યની નજીબી બાબત સાંભળી કાઈ કાઈ તો એમ ધારે છે કે, અમારો કાર્ટિયાવાડ વધારે સારો છે : અથવા કાઈ કાઈને મેં એવું બોલતાં સાંભળ્યા છે કે, વડોદરા રાજ્યની ગેરવ્યવસ્થા અમારા કરતાં ઘણી વધારે છે. આનું જોયું જોયું છે, તેઓ માત્ર ક્ષતિમાં જ છે. કાર્ટિયાવાડના સંસ્થાનોનું બાલ દરખાપ 'રેટ'નું છે, છતાં દરખાવ જાહેર વસ્તે અંશે મુજબની ખાનગી મીઠકનો દોષ એવું ધારીને આવે છે. બ્યારે વડોદરા રાજ્ય એક 'રેટ' દોષ તેવી રીતે પોતાનો કાર્ટિયાવાડ મજાવે છે. એમ દહેશમાં આવશે કે, વડોદરા રાજ્ય મોટું છે અને તે રીતસર 'રેટ'ના જેવું કામ લઈ શકે; પરંતુ આ દહેડું વળતરાનું નથી. કાર્ટિયાવાડના એકદમ અપ્રવશ સિદ્ધાંતો સરળતા રાજ્યો ઉપજાવી સરખામણીએ વડોદરાના રાજ્યને ચોથા બાગનાં સુખો છે. મારી દબળા વડોદરા રાજ્યનાં અને કાર્ટિયાવાડનાં ઉપજા અર્થની, દરખાવ કિસાને સરખામણી દરી કાર્ટિયાવાડના સંસ્થાનો ક્યાં છે તે બતાવવાની છે; પરંતુ તેનું જ્યાં સુધી ન કરી

શકું લાં સુધી રાજ્યોને આદર્શરૂપ થવા લાયક છે કે નહિ તે બતાવવા માટે એ ત્રણ ખાતાના ઉદાહરણો આપીશ. વડોદરા રાજ્યની ઉપજ ૧૯૧૭-૧૮ માં ૨,૦૨,૦૮૦૩૧ રૂપિયાની છે. તેમાંથી કેળવણીની પાછળ ૨૨,૮૨,૮૩૭ રૂપિયા અર્ચવામાં આવ્યા છે કાઠિયાવાડના સંસ્થાનો અને વડોદરાનો કેળવણીનો અર્થ ઉપજના પ્રમાણમાં સરેરાસ કેટલો છે તે નીચેના આંકડાઓથી જણાશે:—

રાજ્ય.	એકંદર ઉપજ.	કેળવણીનું અર્થ	ઉપજ કેટલામો ભાગ.
વડોદરા	૨,૦૨,૮૬૦૩૧	૨૨,૮૨,૮૩૭	લગભગ ૯ મો ભાગ.
ગુનાગઢ	૫૨,૭૨,૭૮૨	૨,૨૨,૦૧૦	લગભગ ૨૩ મો ભાગ.
જમનગર	૪૬,૬૦,૩૮૭	૧,૧૩,૪૦૦	લગભગ ૪૧ મો ભાગ.
ભાવનગર	૫૪,૭૮,૮૩૬	૧,૫૬,૯૫૦	લગભગ ૩૬ મો ભાગ.
કાંગ્રા	૪૬,૭૭,૯૭૬	૪૫,૭૦૩	લગભગ ૧૦૩ મો ભાગ.
ગોંડલ	૨૯,૬૧,૪૯૩	૭૪,૦૦૦	લગભગ ૪૦ મો ભાગ.
મોરબી	૫૦,૦૦,૦૦૦	૮૦૦૦	લગભગ ૬૦૦ મો ભાગ.
આશરે.		આશરે.	

આ છ મોટા રાજ્યોના આંકડાઓ પોતાની મેજે વડોદરા રાજ્યથી એ રાજ્યો કેટલા પછાત છે તે બતાવી આપે છે, તો પછી વડોદરા રાજ્ય તેઓને આદર્શરૂપ થવું જોઈએ. વડોદરા રાજ્યની જેમ ઉપજ વધારે છે; તેમ તે રાજ્ય મોટું રાજ્ય હોઈ દરેક ખાતાનાં અર્ચો પણ મોટાં હોય એ સ્વાભાવિક છે.

હવે કેળવણી ખાતાને જાજૂએ મૂકી મ્યુનિસિપાલિટી-અર્થાત્ શહેર સુધરાઈના ખાતાને લઈશું. વડોદરા રાજ્યમાં જેને સ્થાનિક સ્વરાજ્ય એટલે Local Self government કહેવામાં આવે છે તે લગભગ સંપૂર્ણપણે ખીલવવામાં આવ્યું છે. અતુલવીઓનું કહેવું એમ છે કે, બ્રિટિશ હિંદ કરતાં પણ વડોદરાનું “સ્થાનિક સ્વરાજ્ય” વધારે સારી રીતે ખીલવવામાં આવ્યું છે. કાઠિયાવાડમાં વડવાણના નવા રાજ્ય સિવાય કયાંય સ્થાનિક સ્વરાજ્યનું નામ નિશાન નથી. વડોદરા રાજ્યમાં ૨૩૧૦ ગ્રામ્ય પંચાયત (Village Boards). વિશિષ્ટ પંચાયત ૩૧ છે. દસ શહેરોમાં ગ્રામ્ય મ્યુનિસિપાલિટીઓ છે. આ સઘળી સંસ્થાઓ પ્રજાના ચુંટાયેલા પ્રતિનિધીઓના મુખ્ય તત્ત્વથી ચાલે છે. આ સુધરાઈ ખાતાની ઉપજ ૧૩,૨૧,૫૫૦ રૂપિયાની છે, અને તેટલો લગભગ અર્ચ કરવામાં આવે છે. આ સ્થાનિક સ્વરાજ્યના વહિવટનો અભ્યાસ તો ખાસ આનંદ આપે તેનો છે. હવે કાઠિયાવાડ તરફ નજર ફરીએ. ભાવનગર રાજ્યનું મ્યુનિસિપાલિટી ખાતું, (મને મળેલો આંકડો સસ હોય તો) લગભગ

એક લાખ અને ૬ દહાસર રૂપિયા ખર્ચ કરે છે. એટલે ઉપજનો લગભગ ૫૪ મો ભાગ ખર્ચ કરે છે. ગોંડળ, બાવનગર જેવા સારા મજાતાં રાજ્યમાં “રથાનિક સ્વરાજ્ય” નથી. ગોંડળમાં મ્યુનિસિપાલિટીના કરોનો ઉપજ ૪૦ દહાસરની છે અને તેમાંથી લગભગ ૨૩ દહાસર રૂપિયાનો ખર્ચ આખા રાજ્ય માટે કરે છે. ગોંડળનો એકોર ઉપજ લગભગ ૩૦ લાખની છે, તેમાં સરેરાસ ૨૫ દહાસર રૂપિયા મ્યુનિસિપાલિટી ખાતામાં વપરતા ગળીએ તો ૧૨૦ મો ભાગ આખા રાજ્યની સુધરાઈ માટે મળાય. પ્રાંતમાંની પચુ આજ સ્થિતિ છે. મોરબીનો આંકડો મારી પાસે નથી, પણ તેનું કેળવણીનું ખર્ચ જોતાં કેળવણીના ૮ દહાસર રૂપિયા હોય તો આ ખાતાના તો તેથી પચુ આંકડા હોવા જોઈએ એટલે પછી ઉપજનો કેટલામો ભાગ મળે! એમ કહેવાય છે કે, મોરબીમાં સહેર સુધરાઈ ખાતાની જતીઓ દરરો પચુ બંધ કરી છે.

કાર્મિકાવાડના જે રાજ્યકર્તાઓ ગાયકવાડના કરોબાર માટે ખોટી રીતે ટીકાઓ કરી પામર દિલાસો (poor consolation) લે છે તેઓ આ ટીકાક નમુનાઓ આપ્યા છે તે ઉપરથી નામદાર ગાયકવાડના કરોબારની અને પોતાના કરોબારની સરખામણી કરીને, જે તે અંતરમાં ઉતારશે, તો તેઓને લાગતું જોઈએ કે, ગાયકવાડને એક આદ્ય રાજ્ય મળી તેઓએ પોતાનો કરોબાર સુધારવો જોઈએ.

સંસ્થાનો દારૂનો ઉપયોગ સર્વથા બંધ કાં ન કરે ?

આ પત્રમાં કાર્મિકાવાડના સંસ્થાનોએ વડોદરા રાજ્યને પોતાના આદર્શ તરીકે સ્વીકારવા જોઈએ એવો ઉક્તિષ્ઠ કર્યો છે, અને હવે પછી મારી છત્ર પ્રખ્યાત સહિત એનું દેખાડવાની છે કે નામદાર ગાયકવાડ સરકારની પોતાની પ્રગતિ આગળ વધારવાની જોઈથી હોંસ છે તેટલીજ કાર્મિકાવાડના સંસ્થાનોની પ્રગતિઓ પ્રગતિ અવ્યક્ત રીતે પછાત રાખનારી છે. આ સ્થિતિ છતાં મારે વડોદરા રાજ્યે પચુ કાર્મિકાવાડના સંસ્થાનો પાસેથી કોઈ કોઈ વિષય શીખવાનો છે એનું જવાબનારી એક બાબત ઉપર અદિ બ્યાન ખેંચવાનું છે. કાર્મિકાવાડમાં બીજા બાબોના પ્રમાણમાં દિદ અને તેમાં પચુ જેન ધર્મને વિશેષ પ્રભાવ છે અને તેને પરિણામે દારૂ, માસ વગેરે વગર પદાર્થો તરફ મોટા હમેશા વિરુદ્ધરથીજ જુએ છે. અમને રેન્ડેના પરિચય અને કૌટક પાયાસ આચાર વિચારોના પરિચય થયો ત્યાંથી કાર્મિકાવાડમાં પદેલાના દરતાં મદ્યમાંસ વગેરે વગર પદાર્થોના કહક પરિચય થયો છે એ દુઃખદાયક વાત

અકટ નામે લખું છું. વળી એક કારણ મને એ મળ્યું છે કે સામાજિક વિપ્લવ
મારો નહિ હોવાથી હું તે સંબંધમાં હમેશાં મૌનજ રહું છું; છતાં હમણું કાઠિ-
યાવાડમાં બનેલા એ રાજવંશી સામાજિક બનાવોના સંબંધમાં વર્તમાનપત્રોએ
પોતાની રમુછ અને સામાન્ય ટીકાઓ લખી છે તે વાતની સાથે તેમજ વર્ત-
માનપત્રોમાં નામ આપ્યા વિનાના બીજા કેટલાક રાજકીય લેખો કે સમાચારો
આવે છે તેની સાથે નિષ્કારણ માફ નામ જોડવામાં આવતું સાંભળી મેં નિશ્ચય
કર્યો છે કે, મારે જે કાંઈ લખવું તે નિષ્કારણ ગેરસમજુતી થતી અટકાવવા
નામે લખવું.

દેશી રાજ્યોના પ્રશ્નો.

સાખનાર:—મનમુખસાહ સંવલ્લસાઈ મેહતા.

પત્ર ૨૦ મો.

(જિંદગીના, વા. ૧૯૧૧-૧૯૨૦).

કાઠિયાવાડનો મીઠાનો ઉદ્યોગ :

જાણીતા 'નેશન' પત્રમાં નીચે પ્રમાણે ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે:—

"It is an action almost without parallel, and it ought to be, but which will not be followed by the Governments of Japan, France and of Great Britain."

"આ પગલું-કાર્ય—જેનું છે કે જ્ઞાનો ખીલો સખસો ન મળી શકે, અને તે જાપાન, ફ્રાંસ અને ગ્રેટ બ્રિટનની મોકારોએ અનુસરેશે જોઈએ પણ તેઓ અનુસરશે નહિ."

જો કાંઈને મારે આ ઉલ્લેખ છે તે હમણાંની રાજાની સરકારને અંગે છે અને તે કાર્ય આ રીતનું છે. "પેટ્રોલના ના. ૨૬ મી માર્ચના સંદેશ સુજન જેમ જાણાય છે કે રાજાનાં ઝાસના સારવરિ અને લાંબી મુદ્દા-સંવાદમાં દોષોએએ નીન પ્રત્યે જે અસાધારો કયાં દોષ તે વરિ વિસ્તાર જાણ્યો છે. આદરેથી ન આદરતાં ઝાસની સંકારે નીન મળે દરેકી સુવેદ અને રાજાનાંથી નીનને મોકલું કર્યું છે. એ કિસ્સાં એ કુલેદના કારનાના પ્રમાણે અમારે નીન પાનથી જે હલ મેળવના દોષ તે પરથી તેને દોષ

ઉઠાવી લીધો. ચાઇનીઝ ઇસ્ટર્ન રેલ્વેની બાબતપર ફરીથી વિચાર કરવાને કહેવામાં આવ્યું છે અને જમીનની બાબતમાં રચનાને મળેલા ખાસ હક્કો રદ કરવાને કહેવામાં આવ્યું છે ; આટલેથીજ ન અટકતાં મોરોની સરકારે ચીનમાંની ખાણોપર મેળવેલા હક્કો, રશ્યન મીશનરીઓને ચીનમાં અપાયેલા ખાસ અધિકારો અને બોક્સર લગ્ગણના વખતની ચીનને જે ખંડણી રચનાને આપવાની બાકી છે તે, રદ કરવાનો ઈરાદો રાખે છે. હજુ પણ જાણે ચીનને યોગ્ય બદલો આપવાનો બાકી રહ્યો હોય તેમ હું કહી આગળ રચનાના કબજામાં ચાનાં જે મોટાં કારખાનાઓ છે તે ચીનને કંઈપણ ખર્ચ લીધા વગર પાછા આપી દેવા ઇચ્છે છે.”

બજવાન સત્તા નબળી સત્તાઓ પાસેથી હક્કો મેળવે એ નવી વાત નથી, અને તેથી રચનાએ તેની જૂની સરકારના કાળમાં હક્કો મેળવ્યા હોય એ કાંઈ વિલક્ષણ ન ગણાય. નવી અને વિલક્ષણ વાત એ ગણાય કે, કોઈપણ સરકાર મેળવેલા હક્કો પાછા આપી દેવાની ઉદારતા બતાવે. ઉપર બતાવવામાં આવ્યું તેમ યુદ્ધ પછીની નવી રશ્યન સરકારે આવી નથી એ વિલક્ષણ વાત લાગે એવી ઉદારતા બતાવી છે. ‘નેશન’ જેવા પત્રે ઈંગ્લંડને તેવી ઉદારતા અતુલ સન્માનું કહ્યું છે પણ તેની સાથે એમ પણ કહ્યું છે કે ઈંગ્લંડ તેવી ઉદારતા બતાવી શકશે નહિ. ‘નેશન’ નો આવો અભિપ્રાય છતાં બદલાયેલા સંયોગો જોઈને તેમજ હિંદમાં નવા યુગનો પ્રારંભ અંગ્રેજ સરકાર કરવાની હોધને દેશીરાજ્યની પ્રજાને તેવી ઉદારતા હિંદી-અંગ્રેજ-સરકાર પાસેથી મેળવવાની લાલચ થઈ આવે છે. થોડા દિવસ પહેલાં મેં દેશી રાજ્યોની ખાણોના ઉદ્યોગના સંબંધમાં લખ્યું હતું. ખાણોના ઉદ્યોગની જેમ મીઠાના ઉદ્યોગને માટે પણ અમારે નામદાર અંગ્રેજ સરકારની મેહેરબાની મેળવવાની છે. હકીકત એવી છે કે, જ્યારે હિંદમાં અંગ્રેજ અમલની ચોક્કસ રાજ્યનીતિઓ ધકાતી હતી ત્યારે, અને અમારા દેશી રાજ્યોની પરવશતાને કાળે અમારાં કાઠિયાવાડનાં રાજ્યોને, ચીનની પેઠે ફેટલાક હક્કો આપી દેવા પડ્યાં હતા. આમાંને એક હક્ક મીઠાનાં ઉદ્યોગ સંબંધી છે. કાઠિયાવાડના સંસ્થાનોએ અંગ્રેજ સરકારને મીઠાનાં સંબંધમાં અમુક ક્ષુલ્લોટો કરી આપી છે. આ ક્ષુલ્લોટો દેવા પ્રકારની છે તે કાઠિયાવાડના સૌથી મોટાં સંસ્થાન જુનાગઢે કરી આપેલી શરતેથી જાણીએ. સી. યુ. એસીસનના તહનામાંઓનાં સંપ્રદમાંથી જુનાગઢની શરતો લઈએ. જે આ પ્રમાણે છે :—

1. "That the production of salt in his state as hitherto carried on will continue, but the quantity produced or removed shall not exceed the quantity required to meet the demand for consumption thereof within the Province of Kathiawad.
2. That the salt manufactured within his state shall be salt only—that is salt made from sea-water or brine wells as heretofore. That no vadagra salt shall be manufactured within his state.
3. That salt may only be exported from his state by sea; to some other place in his own state, and then only under special arrangements made by his state, all removals of salt by sea by private individuals from one place to another being prohibited. That fishing boats belonging to his state may ship, when leaving a place in his state, a quantity of salt not exceeding 25 maunds, to be used for bona-fide fish-curing purposes. That no salt shall be imported into his state, by sea from places outside Kathiawad, except salt which has paid the salt tax of the British Government and is covered by a British Parvaan.
4. That his administration will be responsible for the observance of the above-mentioned conditions by all classes of his subjects. That he will prevent, to the best of his ability, the export of salt from Kathiawad by land, either into another foreign state or British India.
5. That he will not enlarge or make away material change in the existing salt works, nor open any new work or salt source in his state, nor permit any salt-work or source to be altered, enlarged or opened, without the previous consent of the Government of Bombay, obtained through the Political Agent in Kathiawad.

6. That the salt works and salt deposits within his state shall at all times be open to the inspection of the Political agent, or the Assistant Political Agent, and that full information on all subjects connected with the production and distribution of salt in his state shall be supplied to the above-mentioned officers when required.

(sd.) Bapalal Maneklal,

Naib Divan, Junagadh State.

Dated at Rajkot, 5th July, 1883. A. D.

આ સરતોનો તરજુમો આ પ્રમાણે છે:—

૧. જુનાગઢ રાજ્યમાં જનાવવામાં આવતું મીઠું અગાઉની પેઠે ઉપજવાશે, પણ ઉત્પન્ન નહિ કરાતો અગર ગીરો મોકલાતો જથ્થો સારાજી છત્રાની હમેશની વપરાસ કરાતાં વધશે નહિ.
૨. પોતાના રાજ્યમાં જનાતું કલકુ દરિયાના પાણીમાંથી અથવા મીઠાંના અગરમાંથીજ ઉપજવવામાં આવશે. રાજ્યમાં વધારાનું મીઠું બિલકુલ જનાવવામાં આવશે નહિ.
૩. પોતાના રાજ્યમાંથી ફક્ત પોતાનીજ સરદમાં દરિયામાં રહેતે મીઠાંની નિકાસ કરાશે અને તેણે રાજ્યની ખાસ મોકલવૃત્તી. ખાતમી રાખેલો, સમુદ્રમાંથી એક જગ્યાથી બીજી જગ્યાએ મીઠું લઈ જવાની મનાય છે. રાજ્યના નાજદાં પકડવાના નજવાઓ, રાજ્યનું અન્ય કથમ છોડતી વખતે પકડેલા નાજદાંઓ સહે નહિ તે નાજેજ ખાસ, રૂપ મળ્યુંથી વધારે મીઠું ભાગે કાઢી શકશે નહિ. દરિયાવાડાં અગરથી દરિયાઈ ભાગે, નજદારી કર મહેલ અને નજદારી પગલાંને મેળવેલ મીઠાં નિવાસ, પોતાના રાજ્યમાં જાગરુ મીઠું અચાત કરશે નહિ.
૪. ફક્ત એક જ તરજુમનની કાઢ પણ મેળવવાનું નહિ પોતે જાણનાર છે અથવા બિલકુલ કિલ્લાં મીઠાંની નિકાસ વતી અગરમાંથી પોતે જાણી રાખેલો વધારે જાણે તેવું કરશે.
૫. જે સરદા અગર મીઠાંની ઉત્પાદન બીજામાં નહિ વધારા ને તેમાં અગરમાં ફરકાં કરશે નહિ, કેલ પણ કથમ નહિતે નહિતે કરવાનું.

નેત્રિયે. ધ્રાંગધ્રા રાજ્ય ઘણું મોટા જગ્યામાં મીઠું પકવવાની સગવડ ધરાવે છે. પ્રથમના રાજસાહેબો અને તેઓના જૂના દિવાનો ધ્રાંગધ્રાનો મીઠા સંબંધીનો હક ખિટિશ સરકારને આપવા ખીલકુલ ના પાડતા હતા. અસારના રાજસાહેબ અને દિવાન મી. માનસિંહજીની કાર્કીદીમાં એ હક ખિટિશ સરકારને આપવો પડ્યો છે. પ્રજામાંથી નાણું એકત્ર કરવાના કામની પાછળ શક્તિઓ રોકવાના કરતાં આવી રીતે ગયેલા કિલોગે પુનઃ પ્રાપ્ત કરવા માટે કાં આ રાજ્યો મથતાં નથી? પણ એકલું મથું કામ આવવાનું નથી. પોતાની ખીલ પાછળ આપ્યા હિંદની પ્રજાના જગનો જગમગસ્ત ટેકા નેત્રિયે અને તે મેળવવા માટે રાજ્યોને કારખાનાઓને ગદ્ગદે ખરાં 'સ્ટેટ' જનાવવાં નેત્રિયે. આમ થાય ત્યારેજ આપણે પ-નો ખાય. રાજ્યકર્તાઓ હવે ખરા પાટે ચડે ત્યારેજ પ્રજાજનો આવું કામ હાથ ધરી શકે. આખી હિંદીપ્રજા ત્યારે કહી શકે કે હિંદને માટે મીઠું કરનારા પ્રદેશો હિંદમાંજ છે ત્યારે પરદેશનું મીઠું હિંદમાં શામાટે લાવવું નેત્રિયે? રાજ્ય-પ્રજાઓ હવે પોતાના સ્વરૂપોને નેતાં શીખે તોજ કાંઈ થઈ શકે.

પ્રજાએ પોતાનો અવાજ સંભળાતો કેમ કરવો ?

અનેક પ્રસંગે કહેવામાં આવ્યું છે કે, કોઈ પ્રજાએ પોતાના હક્કો સિદ્ધ કરવા માટે સૌથી પહેલું પોતાને વિશે આત્મગણ ખીલવવું નેત્રિયે. આત્મ-ગણ એટલેજ ખીલી શકવું નથી; પરંતુ તેને માટે પણ આત્મિકકસરત કરવાની જરૂર છે. કારણકાવાળી પ્રજાએ પોતાપોતાના સંસ્થાનોમાં પોતાનો અવાજ સંભળાતો કેમકે અને આત્મિકકસરત કેવા પ્રકારે કરવી નેત્રિયે તેને માટે એક કારણજી દેવુંજી. દેશીરાજ્યમાં શહેર-શહેર અને ગામે-ગામ નાનું મોટું મહાજન હોય છે. પ્રથમના રાજ્યમાં તે મહાજન કોઈ રાજ્યોએ નાણાંને માટે આપાર રાખવો પડેલા હતાં. પરંતુ અત્યારે-ખિટિશ અમલના પરિચય પછી મહાજનની મંદિરા નામ નાગરિક આપ પરોપકારના અવસરો કરે છે. દેશી રાજ્યકર્તાઓને કારણેજ અને આત્મિકકસરત વાદાસરવું વિશુદ્ધ એવું મળે છે કે, નેત્રિયે મહાજનની મંદિરા પ્રત્યે જવન. રાજ્યમાં જેટલું જાન ધરાવતા હતા તેટલું મહાજન. કોઈકેટલું નથી. આ મહાજનોમાં કેવાવેલા માનુષો જરૂર જવતા નથી; કેમકે તેમ કોઈને નો હમનું સંસ્કરણ. મહાજન મહાજન નરક કીટ પણ પડતી નાકતી કરે છે. આવી કીટ મૂકી જવન અથવા નેત્રિયે કીટ પડતાજ નો હમનું નેત્રિયે કે કોઈકે જવતા. કોઈકે હમન કેવાવેલા મહાજનો

મહાજનોની મર્યાદાને બાજુ આપતાં માટે પ્રજાના જરૂરિયામાં ભગતું જોઈએ. આ મહાજનોને ગમે તેવાં નમનાં પાટલામાં આવ્યાં છે તેાપણ તેઓની નિષિદ્ધિ (influence) પ્રજાની ઉપર ઘણી છે, તેમ થોડે અંશે રાજ્યકર્તાઓ ઉપર પણ છે. આ મહાજનોને જોઈતું બાજુ આપી રાજ્ય તેટલું આપવાને કેળવણીના મનુષ્યોએ બીજાકુલ સંકેત કરવો ન જોઈએ. આ મહાજન મારફતે પ્રજાએ આત્મિકકમરત લેવા માટે સરઆવના પગલાં વરીકે નીચે પ્રમાણે આરંભ કરવો જોઈએ:—

૧. રાજ્ય વરદથી નવા કાયદાઓ કે ધારધારણ બંધાવવાની દરખાસ્તો ધાર દોષ તે સંબંધી પ્રજાના વિચારો રાજ્યને આવેદનપત્ર (representation) થી જાણાવવા.
૨. જો કોઈ નવો કર રાજ્ય વરદથી પડવાનો હોય તો તે સંબંધી પ્રજામત, આવેદનપત્રથી રાજ્યને જાણાવવો.
૩. રાજ્યની ઉપજ અને ખર્ચના સંબંધમાં કે તેના ઉપયોગના સંબંધમાં પ્રજામત રાજ્યને જાણાવવો.
૪. રાજ્યના કોઈ કાયદાથી કે કોઈ ખાતાથી પ્રજાને અગત્યનો સહન કરવી પડે તેવું હોય અથવા પડતી હોય તો તે સંબંધી રાજ્યને આવેદન કરવું.
૫. કોઈ જાહેર દુઃખ કે અન્યાય પ્રજાને થતાં હોય તો તે સંબંધી રાજ્યને જાહેર કરવાં થવું.
૬. આ ઉપરાંત રાજ્યને રાજ અને પ્રજાના દિનઅર્થે કોઈ મુશ્કેલી કરવી હોય તે કરવી.

મહાજનોદ્વારાએ કામ લેવાની સરઆવ આ માર્ગે કરવાથી રાજ્ય વરદેનો કોઈ વિશેષ નફો નરે. આવેદનપત્રો સમ્ય અને વિચારપૂર્વક લેવાર કરતાં જાહેર અને તે રાજ્યને પડોચાગા પડી વર્તમાનપત્રોમાં પ્રમદ કરાવવાં જોઈએ.

રાજ્યોએ મહાજનોને આમંત્રવા જોઈએ :

પ્રજાએ પોતાને વિરે આનુમતગતી પ્રતિ માટે ઉપર કહી તે કમરનો કરવી જોઈએ, એ જોમ પ્રજાને માટે જરૂર છે તેમ જુદ રાજ્યોએ પોતાના દિવસે મહાજનો પાસેથી ઉપર કહ્યા તે વિરે પડતે પ્રજામત મોતે જોઈએ. રાજ્ય વરદથી નવા કાયદા બાંધવાના હોય અથવા દેશનો કરવાના

તો તેઓએ એમ સમજવું જોઈએ કે તે નાશને માર્ગે છે; કારણ કે અત્યંત રેના જેવો મારો સમય પ્રગતી પ્રગતિને માટે સંક્રાંતિ થયાં નહોતો. આ સમય ચૂકવા જેવું નથી. આ પ્રગતના દિવસો છે.

પ્રશ્ન અધઃ પતિત અને ઉચ્ચ કેમ થાય?

કોઈપણ સમયનો અને કોઈપણ દેશનો ઇતિહાસ જોવામાં આવશે તો સ્પષ્ટ જણાશે કે, જે જે રાજકર્તાઓ અતિ દબાણની રાજનીતિથી રાજ ચલાવે છે તેઓની પ્રજાઓ પ્રથમ અધઃપતિત થાય છે. તેઓમાં અસહ, ખુશામત આદિ નજાણાઈના દુર્ગુણો આવે છે; જે દુર્ગુણોથી પ્રજાને નિર્ધન થવું પડે છે. આથી નિર્ધનતા આવે છે ત્યારે પછી તેની પ્રજામાંથી મરણીયા થાય છે અને તેથી તે ઉચ્ચ સ્વરૂપ લીધા વિના રહેતી નથી અને આવું ઉચ્ચ સ્વરૂપ લીધા પછી પાણી પાણી વગેરે છે અને રાજ અને પ્રજાનો પુનરુદ્ધાર થાય છે. આ ઇતિહાસિક સિદ્ધાંત છે. કાદિયાવાડમાં સામાન્ય રીતે જ્યાં રાજ્યોની રાજનીતિ દબાણની છે, પરંતુ કોઈ કોઈની રાજનીતિ અતિ દબાણની છે. અતિ દબાણની રાજનીતિ જે જે રાજ્યોમાં છે તેઓની પ્રજાઓ અયોગ્યતાને માર્ગે જતી હોય એવા દાખલાઓ મેળવવા મુશ્કેલ નથી. મેં એવા દાખલાઓ નજરો નજર જોયા છે કે, વર્તમાન સિંધુના ઝરકારો પામેલા, સમાજમાં આગળ પડતો ભાગ ફેનારાઓ અને મારી થનક રિશ્તિવાળા પ્રજાઓ પોતાના રાજકર્તાઓની ખૂબીથી ગરાબર વાકેફ હોય છતાં કાં તો સ્વાર્થથી કે કાં તો માત્ર રાજ્યોને સારું લગાડી બહાણ થવાની ખાતર તેઓની ખુશામત કરે છે, એટલું જ નહિ. પણ જ્યારે તેઓના બૂલ બરેલાં કામેને માટે પ્રજામાં બહુ ક્ષામ્બી ઉન્દેરાઈ હોય ત્યારે રાજ્યોને રંગત કરવા વગરે ઉપાયો લે છે, અને કેમ જાણે પોતાને રાજ્યોના પરીણ વરંકે કામ કરવાનું હોય તેવી રીતે વર્તે છે. આ વાત રાજ્યોને મને છે-પ્રિય લાગે છે. જે સંસ્થાનો દબાણની રાજનીતિને વ્યાપ્તો નહિ તેનું કામ હવે એ આવશે કે પ્રજા ઉચ્ચ થવા વિના રહેશે નહિ. એ નિઃસંશય છે.

દેશકાંડ રાજ્યકર્તાઓ દિંદની પ્રજાની આંખે શા માટે ?

અંતર પ્રજાનો દિવસ જામ, પોતાના વાત્તાઓની પ્રજાઓમાંથી જે બળિયો પોતાના દેશને માટે સ્વદેશભિચાર થાય છે. પોતાના ધનને માટે અભિચાર રાખે છે, પોતાના આચાર વિચારને માટે દડ રહે છે તે બળિ-

જોને માટે ઘણું માન રાખે છે એટલુંજ નહિ પણ તેજોને ચાહે છે. કારણકે તેજોને તેજો man of character તરીકે માને છે મારા જાણવામાં એક પારસી વ્યાપારી ગૃહસ્થનો દાખલો છે. એક પારસી ગૃહસ્થ કે જેજો યુરોપની સાથે આયાત-નિકાસ (import and export) નો ધંધો કરવા હતો, તેજો ઈંગ્લંડમાં પોતાના આડલાઓને મળવાજીમટે ગયેલા. તેજો ઘણું ધર્મગૃસ્થ અને પોતાના પારસી આચારવિચારમાં ચલાવઢી રહેતા જેમ તેજોના આડલાઓએ એજોમાં એટલો જધો વિશ્વાસ મૂક્યો કે, તેજોની આંટ જે આમુક હમર પાઉંની હતી તેને જદલે લાખો પાઉંની આંટ (credit) તેજોને આપી. જેમ વપારી ક્ષેત્રમાં આવું માન રાખવામાં આવે છે તેમ ખીજી ક્ષેત્રમાં પણ છે. રાજકીય ક્ષેત્રમાં પણ આજ રીથિતિ છે. ગાંધિજીને માટે અંગ્રેજો ઉત્તમોત્તમ પુરુષ છે, એવું તેજોની સાથે ગમે તેવા અભિપ્રાયએક હતો માને છે, કારણકે તેજો માને છે કે તેજોના જેવા આચરવાળા પુરુષ (man of character) હિંદમાં કાઠ નજરે પડે તેવું નથી. મોન્સયર જેમેફ શેલીએ રાજ્યકર્તાઓના ત્રણ ભાગલા પાયા છે તેમાંથી ખીજી વર્ગને માટે જે શબ્દો રહે છે તેનો ભાવ (tone) જ બતાવે છે કે, સારા યુરોપીયનો આપણામાંથી આપણાપણું જાય તેને ખરાય ગણે છે. “The enthusiastic ‘Young India’ chiefs who discard their own Vernaculars for English, abandon their natural dress, forsake their religion and its consecrated practices, &c.” આ હું લખું છું સારે આવી કાંઈ સામાજિક જાગૃતોને અંગે બોલવા માંગતો નથી. હું રાજકીય જાગૃતો માટે બોલું છું. જેમ સામાજિક જાગૃતોમાં સ્વમાન રાખવાનું છે તેમ દેશ અને ધર્મના પ્રસંગોમાં પણ અંગત (personal) અને પ્રજાકીય (national) સ્વમાન રાખવાનું છે, તેથીજ આપણે સારા બ્રિટિશોની નજરમાં સદ્ગુણી લાગીયું. એથી કલહું અંગત અને પ્રજાકીય સ્વમાનને બદલે અંગ્રેજ સત્તાને જનાવરી રીતે રંગન કરવા પ્રયત્ન કરીયું, તો ભલે તેજો સમ્યક્તાની ખાતર આપણો ઉપકાર માને; પરંતુ અંતરમાં તો આપણે માટે હલકોજ અભિપ્રાય ગાંધશે એમાં અંશય નથી. કારણકે તેજો આવી આદતોને નજાહ ગણે તેવા છે. સારા બ્રિટિશોને આ રીતની ખરાય છાપ પડે તેવા દાખલાઓ અચિત્ત અચિત્ત કાઠ કાઠ દેશી રાજ્યકર્તાઓ પૂરા પાડે એ દુઃખદાયક વાત છે. ટકી એટલે ખીલાફતના સંબંધમાં હું ખરીરીતે આંતરિક સ્વરૂપો કાંઈ જાણતો નથી એટલે એ સંબંધમાં હું અભિપ્રાય આપવાને

નાલાયક હું. પણ મુસલમાનોનું રાજ્યોની વચ્ચે જે કંઈ કંઈક થયું તેમ ર
 હરી શાય તેનું દોષથી ને મારે કંઈક કંઈક. મુસલમાનો કંઈક નોંધે.
 રહીના મેળેપમાં કંઈક હરી શકે તેવી નિશ્ચિતમાં મુસલમાનો પ્રગત ન દોષનું
 ખારવા દોષ નો તેનું ખારવાનો તેમને કંઈક છે; પણ જ્યારે પુરુષ નિશ્ચિતમાં
 પોતાના રાજ્યમાં પોતાની દરમિયાનના કોઈને પોતાની જાતની જાતની રહી
 નાંખવાને અનિષ્ટનું ન કરેલી જાહેર વિચારમાં પણ દે છે; જ્યારે મુસ-
 લમાની રાજ્યમાં તે સામે અંતર મકાનનું જાહેર કરવામાં આવે જ્યારે જ્યાર
 ખમીરના ચિટિયા તો આપ રાજ્યોને મારે પર્માનિતમાં નેમલજરી નેમલ
 કાપિ પણ મારો અભિપ્રાય નાંખે નહિ પણ નિશ્ચિતમાં વાત જાતની
 રાખીએ અને ખાસ કરી મુસલમાન પ્રગતી અને સમુદાય કરી દિંદી પ્રગતી
 લાગતી આપ રાજ્ય વચ્ચે જે કંઈક મેં એ મારા મમાનર તેની વાત
 છે. મુસલમાનો કે કિંદુ દેશીરામજો અખંદ દિંદીને તમના પ્રગતના સંતોષમાં
 પોતાની પ્રગતિ અંદરથી મારે તેને ખાસ જો તે રાજ્યમાં પોતાની પ્રગતી
 લાગતીઓ ગરહાર પાસે જાહેર રીતે દિમ્મતથી મારે, અને પોતાની પ્રગતિ
 એમ મમાનરે કે તમારે મારે દુ મમાનર જાતનું કંઈક; તમે કરોરામ મારા
 અને ચિટિયા સરહારના મેળેપને ખલજ નહિ પડેંયાશે તો તમારે મારે સમા-
 રાય છે. તો તો પ્રગત કરોરામ નહિ. સોફા ઉમેરાય તેની જૂવનો વીજો દાખલ
 આપું. યોગ દિવસ મારેમાં વર્તમાનપત્રમાં એવી વાત જાહેર આવી હતી કે,
 પતિઆલાના મહારાજાએ આગળવર કંઈમાં વીસ દમર રૂપિયાની રકમ મરી
 છે. આ વાતમાં સત્ય કેટલું છે તે આપને જાણવાં નથી. પરંતુ જો આ વાત
 સાચી હોય તો એટલું ચોક્કસ છે કે, સાચા અને હિનમ ખમીરના ચિટિયાને
 અંતરાત્મામાંથી આપને મારે અગાવ થવું નેમલ, કારણકે તેઓ જાણે છે કે;
 પંજાબના જનાંવાથી જ્યારે દિંદીપ્રગત કંઈક છે ત્યારે દિંદીપ્રગતો સા ન કે
 રક એમ સત્ય દોષ એ જનાંવાની રાજીતિના એક આગેરાને માન
 આપવામાં ખાગીદાર થાય એ તે અક્ષિના ચાકિરી નજમાઈ છે. દિંદી
 પ્રગતી આંખે આવવાના આપના અખતરમાં કંઈ દેશીરાજ્યની મંરથાને
 જોવાવાનું તેઓ કરે છે એમાં સંશય નથી.

જમનગરની પ્રગત શાન્તિ કંઈ રીતે શોધી શકે ?

દાહિયાવાડના જનાંવાની મંરથાને વિશે મેં જાણ લખ્યું છે. તોયજી મારે
 તેઓને મારે કંઈક જોવાય કે ન રાજ્યોમાં રાજ્યપરથી કંઈક પ્રગતમાં તરી;

સિવાય મેં એક વખત કહ્યું હતું તેમ નાની નાની ખાખતો અને હુ-
લોભોથી પ્રગ્નતા હૃદયને ડાબે તેવી ભૂલો થતી હોય. તે રાજ્યો પ્રગ્નને ખીટી
રીતે પગવણી કરતા હોય એમ મેં સાંભળ્યું નથી, કાઠિયાવાડમાં અસારે એકજ
સંસ્થાનને માટે એવી વાતો કાને આવે છે કે, જે સ્થૂલ પગવણી દર્શાવતી
હોય. જનમસાહેબે જનમનગરમાં સિડી ઇમ્પ્રુવમેન્ટ ટ્રસ્ટ કર્યું છે તેને અંગે તથા
કોઈ અધિકારીના વર્તનને તે અંગે શંકા પડતાં તેના અંગ્રંથમાં આવેલા મનુ-
ષ્યોની વપાસને અંગે એક અધિકારી સખત રીતિએ કામ લે છે તેને અંગે
વાતો ઘણી સંભળાય છે. અમુક હક્કો આપવાનો પ્રલોભન આપી, ખેડૂતોની
અનિચ્છા છતાં ખેતી ઉપર કરનો બોળે વધારવામાં આવ્યો છે એ અંગ્રંથમાં
પણ તીક્ષ્ણ દ્રશ્યાદ આવે છે. આ અંગ્રંથમાં જનમનગરની પ્રગ્નતા આગેવાનો
ન્યાંમુધી સત્તાવાર દ્વારે અરજરૂપે જનમસાહેબને કરે નહિ અને ન્યાંમુધી તે
દ્વારે જાહેરમાં સત્તાવાર રીતે મૂકવામાં ન આવે ત્યાંમુધી જેમ જવારના માણસો
એ દ્વારે સત્ત માનવાં અચકાશે, તેમ તેઓ તે દ્વારે ટાળી નહિ શકે.
જનમનગરની પ્રગ્નને જે ખરેખરે દુઃખજ દોય તો તેણે મેં ઉપર કહ્યું તેમ
રીતસર અરજ એ રાજ્યને બેઠકની જાહેરમાં મૂકવી જોઈએ. ન્યાંમુધી તેઓ
આમ નહિ કરે ત્યાંમુધી તેઓ કલ્યાણ પણ તેઓની અસાધ્યતાનાં કારણે હરેક
રીતે ટાળી શાન્તિ શોધી શકશે નહિ.

જનમસાહેબ તો યુરોપ ગયા છે એટલે તેઓના જવાબદાર અધિકારી-
ઓની દરજ્જા છે કે પ્રગ્નતા પિતાની શાન્તિ કરવી જોઈએ. પ્રગ્ન તરફની દ્રષ્ટી-
કરતા સાંભળીએ છીએ ત્યારે કાંઈ પણ વાત તેમાંથી વધારે દુઃખદાયક તરી
આવતી હોય તો તે એકજ વાત છે. જનમનગરના જૂઠા જૂઠા મંત્રીઓ
અસારતું શિક્ષણ પામેલા ગુરુઓ છે, જ્યાં એ શિક્ષણનો તેઓ રાજ્યની
દુર્ગતિઓ તરફ કરતા માત્ર ઉપયોગ કરવાની વાત માનવાં કરે છે. આ મંત્રી-
ઓનું દાનવ્યર્થ છે કે, ખોળે કાઢવી ખાતર નહિ. પણ મેં અનંકવાર કહ્યું
છે તેમ કેળવણીના સાર, વાતનાં માનની ખાતર રાજ્યને સન્માનનાં બતાવે.
કેળવણેલા મનુષ્યોની બુદ્ધિશક્તિ (intelligence) તો ઉપયોગ રાજ્યના
ખેડા કામે તરફ કરવાનાં ન થયે જોઈએ. તેના ઉપયોગ રાજ અને પ્રગ્નતા
ઉત્થાપના વસ્તુવિદ નુમે. અને વિદેશ માત્ર થયે જોઈએ. વારો કે, જેમ વાતો
જાહેર આવે છે તેમ એ મંત્રીઓ કાંઈ રાજનીતિઓને અંગે જવાબદાર ન
હોય અને તેથી નિરોપ દેવ, અને કાંઈ નાન. અધિકારીઓ પગવણીઓ
કરતા હોય તો એ કેળવણેલા મંત્રીઓએ પિતાની નજર આપવા તેમ જાણવું

અધિકારવાનો પોતાનો ધર્મ સમજવાનો નથી? કહે છે કે, એક અધિકારી કાંચી તપાસો કરવામાં સારા સારા પ્રજાજનોને બંધ પીડે છે. જામસાહેબે અડી હતી તે વખતમાં પણ આ અધિકારીનું વર્તન આવું જ ચાલુ હતું. આ સપગી વાનો માનવાં અમો બહારના માણસો અધિકારીએ કીધે. મંત્રી-એની ફરજ છે કે તેઓએ આ ફર્યાદોને અંગે જાહેર તપાસ કરી પ્રજાને સંતોષતી જોઈએ અને પ્રજાને એ યોગ્ય છે કે પોતાના અંગત નાના નાના સ્વાર્થો તથા રાજભય જોડી રીતે ન રાખતાં પોતાની ફર્યાદો રીતસર જાહેરમાં મૂકવી. પ્રજાજન જ્યાંમુઠી પોતાના કુદ્ર સ્વાર્થોની ખાતર માન પકડીને એસી રહેશે, ત્યાંમુઠી બહારનું કાંઈ આવી મુશ્કિલ નહિં આપી શકે અને તેથી તેઓ શાન્તિ જોઈ શકશે નહિ.

એક વાત નામદાર જામસાહેબને કાને જવાની ખાસ જરૂર છે. જામસાહેબની જાહેર પ્રતિષ્ઠા આખા દિંદમાં નાનીમુની નથી; તે ધણી મોટી છે. આ મોટી પ્રતિષ્ઠાને ઇજા ન થવો જોઈએ. જામનગર રાજ્યમાં પ્રજાને કયારે હોય, જામનગરમાં ન્યાયના ધોરણે કચ્છિત કામ ન લેતાં પરચુરણ રાજનીતિએ કામ લેવાનું હોય, તેથી તેના પ્રસંગે પ્રીમે, પ્રીમે, આખા કાઠિયાવાડમાં પ્રચાર પામી જાય છે અને કાઠિયાવાડમાંથી કેમે, અર્ધમે, આખા દિંદમાં ફરી વળે છે. જેના પરિણામે તેઓની એ પ્રતિષ્ઠાને ઇજા થતી દેખાય છે. જામસાહેબે આ રીતે ટાળવી જોઈએ. કેળવણેલા રાજ્યો, જૂના વખતના રાજ્યો દરવાં દીક ગણાય. એથી જેમ રથાનિક હાનિ છે તેમ વિરોધ હાનિ કેળવણીના ઉત્તમ નામને છે. કેળવણેલા રાજ્યોની પાસેથી આખું દિંદ એવો આશા રાખે છે કે, તેઓ પોતાના રાજકારોઆરો યુગેપના સારાં રાજ્યોની પેઠે ચલાવી સ્વા-ભવિક સ્વરાજ્ય એ દેશીરાજ્યો છે એમ સિદ્ધ કરી બતાવે; કે જેથી દિંદને 'શાંતિનિયમ શ્રેષ્ઠ ગવર્નમેન્ટ' ની પદ્ધતિ હિપરતું સ્વારાજ્ય મેળવવાનું સદેહું થઈ પડે.

2011年11月11日

દેશી રાજ્યોના પ્રશ્નો.

સપ્તમારુ:—મનમુખસાલ રવચસાધ મેહના.

પત્ર ૨૧ મો.

(દિ. દુસ્તાન, તા. ૨૧-૬-૧૯૨૦).

હિંદના વાતાવરણની અસર થયાવિના રહેશે?

જે ત્રણ અઢવાડિયાં પહેલાં 'સપ્તમારુ દેશી રાજ્યકર્તાઓને સંદેશ' વિષયપર લખનાં મેં નામદાર પ્રિન્સ ઓફ વેલ્સને ઓસ્ટ્રેલીઆના કામ માનપત્ર આપવાની દિવસાલમાં બાબ ન સેવા વિષે રૂટે મોકલેલો તાર દેશી રાજ્યકર્તાઓનો લક્ષ્ય હોવાવા પ્રવલ્ન થયો હતો; એમ કહીને આજે ઓસ્ટ્રેલીઆમાં બન્યું છે તે કામે હિંદમાં બનશે. માટે બ્રિટિશ રો બનશે તે દેશીરાજ્યોમાં બનશે; અને તેથી સમય સંદેશ આપે રાજ્યઓએ પ્રભાને જગ્યાબદલ સર્વાં સીખવું જોઈએ. આ પ્રમાણે આપે મેં લખ્યું ત્યારે, અને કલ્પના પેનુ નરોલી કે, મારા લખ્યા પછી દિવસોમાં બ્રિટિશ હિંદમાં ઓસ્ટ્રેલીઆના જેવો પ્રયોગ થવાનાં ચિન્હો જણાશે; છતાં આશ્ચર્ય જેવું એ થયું છે કે બરાબર ઓસ્ટ્રેલીઆ જેવું દેન થવા ન બેઠું હોય તેમ ચિન્હો અગરથી જગ્યા છે. જાનબ સેનપમાં હંટર કમિટિએ બહાર થાડેલા રિપોર્ટ અને તેને અંગે બહુ વામાં આવેલા ખોળ દરવાજાઓ તેમજ ખીટાવવાના પ્રશ્નો દિ. અસલિદે લખેલી છે તેને અંગે "દરજા અંગ" ની મુજબની ચાખાની શી. ઝીબાએ નામદાર દિ. પ્રધાનને એક તાર કયો છે તેમાં તેઓએ

છે કે, "Welcome to the Prince is doubtful and people are likely to join the non-co-operation movement" અર્થાત્ "યુવરાજનો સત્કાર શંકાસ્પદ છે અને લોકો અસહકારની સાથે જોડાવાનો સંભવ છે." આપણે આશા રાખીયું કે બ્રિટિશ અમલ હિંદની પ્રગતને આટલી હદ સુધી જવા ન દેવા માટે યોગ્ય કરશે; પરંતુ આ પ્રશ્નની સાથે મારે અહિં પ્રયોજન નથી. આ પ્રશ્ન મારે એટલા માટે યતાયત્નો પડ્યો છે કે, જગતની રાજકીય હવા એવી છે કે, જે દુનિયાના ખીજા ભાગોમાં અને તે હિંદુસ્થાનમાં વહેંચે મોટું પણ અને એનું આ પ્રસક્ત દર્શાવ છે. વળી, બ્રિટિશ હિંદમાં જે અને તેની અસરમાંથી દેશીરાજ્યો અત્યંત નહિ રાજવાનાં. દેશી-રાજ્યોની પ્રગતિ, રાજ્ય અને પ્રગતિના ધણાં કાળથી એવપ્રેત થઈ ગયેલા સંબંધથી તેમજ કાંઈક સમ્મતીય એકતા હોવાથી હલુ બોલતી થઈ નથી; પરંતુ જે પહેલેથી પ્રગતને જવાબદાર થવાનો માર્ગ લેવારૂપી અટકાયતના કિપાઓ લેવામાં નહિ આવે, તો બ્રિટિશ હિંદમાં જે અને છે તે દેશીરાજ્યોમાં પણ અન્યાયના નહિ રહે. આ વાત હું સામાન્યરીતે જ્યાં દેશીરાજ્યોને કહું છું, પણ ખાસ કરીને કાઠિયાવાડના રાજ્યોને એટલા માટે કહું છું કે તેઓ બિલકુલ નિશ્ચિંત થઈને બેઠાં છે. એવો કાળ હવે રહ્યો નથી એ વાત તેઓ વેળાસર જોઈ શકે તો તેઓ આજ પ્રયોગોથી સંકેત રહી શકે. હિંદનું રાજકીય વાતાવરણ વિનિર્ણય પક્ષને હિંદ લાગશે, પણ ખરી રીતે તે જગતના થનું જન્ય છે એ વાત અસંશય વાચ્ય નથી. અમારા કાઠિયાવાડના રાજ્યો અત્યારે નહિ એને તો મારી ખાતરી છે કે, એક વખત એવો આશો કે જ્યારે તેઓ અને એમ કહી વાદ કરશે કે એ બિચારો તો આપનું ધણુંએ ચેતવણો દેતો, પરંતુ અને બિલકુલ તેની સ્વકાર કરવા માગતા નહોતા. આ વિષય પૂર્વ કરતાં પુનઃ આશા રાખું છું કે બ્રિટિશ સત્તાવાળાઓને એવી સદૃશ્યતા આવે કે જેથી નામદાર પ્રિન્સ બોલે, કેદારનો યોગ્ય સત્કાર કરવાને હિંદપ્રગતને કિસાદ મળે અને આપણે-દેશી-રાજ્યોની પ્રગતિ-સત્કારમાં હર્ષપૂર્વક જોડાઈ રાખીએ.

એક મનુષ્યનું સર્વોપરીયનું શા માટે ગોઠવાયું ?

અનુસંસ્કાર-Despotism-નો વિચારપત્ર અત્યારે મારે નરક પ્રકાર છે. એકસંસ્કાર-autocracy નો સિદ્ધાંત સંસ્કારી જગતમાં અગ્રિય થઈ પડ્યો છે. અનુસંસ્કારની અસર તમારે સર્વ કિપર થાય છે ત્યારે હું તેમાંથી મનો નહિ એમ જાણી ન શકું; હું જાણી શકું નથી; અને તેથીજ મેં દેશી

રાજ્યોમાં બહુમતવાદ, દેશી રાજ્યોમાં જ્યાં નીચે 'દાંખણ કરના માટે આમંત્રણ' રાખ્યો છે. આમ છતાં હું એકમતવાદની ખીણ જાણુ-સારી જાણુ-મૂલી ગયો નથી. દરેક વિષય પછી તે ગમે તેવો કૃત્ય હોય છતાં તે રૂબરૂ પામે છે ત્યારે તેનો મૂળ હેતુ બૂલાઈ જાય છે, અને મૂળ હેતુ બૂલાઈ જાય છે ત્યારે અનેક અનર્થો થાય છે. એકમતવાદ એટલે એક મનુષ્યનું રાજ્ય. આ એક મનુષ્યના રાજ્યનો હેતુ બૂલાઈ ગયો એટલે એ 'સંસ્થા પાત્રાલ પ્રદેશોમાં અપ્રિય થઈ પડી છે. રાજ્યદારી વત્તવત્તીઓ એમ કહે છે કે, લડાઈના અથવા કોઈ વિશેષ પ્રસંગોએ બહુમતવાદ કામ કરી રાકતો નથી; પરંતુ એકમતવાદ કામ કરી શકે છે; એટલે કે, જો એક મનુષ્યની આગળે અવસંખ્યાનું સમુદાય હોય છે તો, ધ્યેય પાર પડી શકે છે. રાજ્યદારી વત્તવત્તીઓના કથનમાં મને સત્ય લાગે છે. સામાન્ય પ્રસંગોમાં કદાચ એકમતવાદ હંમેશાં લાભદાયક ન હોય, પરંતુ આ સામાન્ય પ્રસંગોમાં તો એક મનુષ્યની આગા કેટલીક વખત લાભદાયક થઈ પડેલી આપણે ઇતિહાસથી જોઈ શકીએ તેવું છે.

દેશી રાજ્યોની સંસ્થા એકમતવાદ અથવા એક મનુષ્યના રાજ્યથી આલે છે. એ સંસ્થાની સ્થાપનામાં મોઢવાયસો મૂળ શુદ્ધ હેતુ બૂલાઈ જવાથી દેશી રાજ્યો અસારે અનિર્વાચિત સત્તાધારીઓ-*dictators* લાગે છે, જો તેઓમાં સારા હોય તો તેઓને માયાળુ અનિર્વાચિત સત્તાધારીઓ-*bonapartists* *dictators* મનુષ્યમાં આવે છે. બસે આ પ્રમાણે મૂળ શુદ્ધ હેતુ બૂલાઈ ગયો હોય તેથી કહેવામાં આવે, તથાપિ મૂળ યોગ્યતા કરતાં વધુને આ વ્યક્તિઓને અનિર્વાચિત સત્તાધારી બનાવી કેવળ રજાઈ કે રજાઈવારી બનાવવાની કલ્પના થઈ શકી નહિ હોય એમ માફ માનવું છે. રજાઈ કે રજાઈવારી નહિ પણ ધ્યેયતામક અનાવરણો હેતુ તે ધરના કરવામાં ગમેતો-હોવાતો સંભવ મને તો લાગે છે. આજ અનિર્વાચિત ઉપર હું કેમ આવું છું તે કહી દેવું જોઈએ. રાજ્યસત્તાના પ્રગ્નને ન જોઈતાં કાર્યો અટકાવવાને અથવા દૂર કરવાને માંધિય પોતાની પવિત્ર રક્તિયોદ્ધારણે સલામદ-Soul force, સૌંદ અવરોધ-passive resistance, સ્વિનય અનાદર-આજ્ઞા ભ્રમ-civil disobedience, અસહકાર-non-co-operation-ના સિદ્ધાંતો વિરુદ્ધ પ્રગ્નના હુકમમાં વિરુદ્ધપૂર્વક ઉદ્ધારના મંથન કરી રહ્યા છે તેથી હુદિવિકાસી-યમ બૂલે છે; અને તે સિદ્ધાંતોથી દેશમાં ચાલ્વિતમ; તોરે મુદેલીઓ દેશી થવાના બધો કાળી રહે છે. આ જોઈ નો એવી થયા થાય છે કે દિવસો અને નેથી દેશીરાજ્યોમાં જ્યારે એક મનુષ્યના રાજ્યની અવસાન-તેનાં

સર્વોપરીપણની ઘટના કરવામાં આવી હશે ત્યારે તે ઘટના કરનારા પુરૂષોએ ક્ષેત્ર રાખેલું હોવું જોઈએ કે, જગતના કસ્યાણના મુખ્યમાર્ગો તે વિના અર્થાત્ એક પુરૂષની આજ્ઞા કે શ્રદ્ધા વિના સ્થાપિત નહિ થાય. દરેક રાજસત્તા ગમે તેવી ડાહી અને પ્રગતને માન આપનારી હોય, છતાં તે સત્તા ભોગવનારાઓ છેવટે મનુષ્યોજ છે એટલે પ્રસંગે પ્રસંગે પ્રગતની ઇચ્છા વિરૂદ્ધતા વર્તતો કરે છે ત્યારે પ્રગતના હાથમાં ને વર્તતો અટકાવવાના અથવા દૂર કરવાના કાંઈ ઉપાયો ન હોય તો પ્રગતવાકાદ રહી ન શકે. કાળાંતર થયાં સક્રિય અવરોધ - active resistance ના ઉપાયો લેવાયા છે; પરંતુ જેઓ સર્વ જીવોના જીવનને ઇચ્છનારાઓ છે તેના જાનીપુરૂષોએ જેમાં અહિંસા રહેલી છે એવા હેતુસાધક ઉપાયો શોધી કાઢ્યા છે. ગાંધિજીના ઉપાયો અવા અહિંસક છે; છતાં એ ઉપાયો હિંદની પ્રગતમાં ઉતારવા બ્યારે બ્યારે ગાંધિજી પ્રયત્ન આદરે છે ત્યારે ત્યારે આજ્ઞા અને શ્રદ્ધાના તત્વોમાં નહિ માનનાર મનુષ્યો કકળાટ કરી મૂકે છે. આ કકળાટ જો રહ્યા કરશે તો હિંદની પ્રગતના ખરડ સ્વાતંત્ર્યનો રામળાણ ઉપાયનો લાભ હિંદી પ્રગત લઈ શકશે નહિ; આતું બ્યારે મને લાગ્યા કરે છે ત્યારે એક પુરૂષની આજ્ઞા અથવા એક પુરૂષમાં શ્રદ્ધા અથવા એક મનુષ્યના રાજ્યમાં રાખવામાં આવેલા મૂળ હેતુ માટે મને તો ઘણું માન ઉત્પન્ન થાય છે. દેશી રાજ્યની રચના આના શુદ્ધ હેતુ ઉપર અમારા પૂર્વજોએ કરી છે. પરંતુ મૂળ શુદ્ધ હેતુ વિસર્જન થવાથી અમારે એ મંસ્થા પ્રત્યે લોકરૂચી ઓછી થતી જાય છે. મૂળ હેતુને અમારા દેશી રાજ્યકર્તાઓ ક્યારે જોઈ શકશે?

બ્રિટિશ હિંદ અને દેશી રાજ્યોની પ્રતિરોધશક્તિ :

પ્રગતોમાં એ પ્રકારનાં શૌર્ય હોય છે. એક લડાયક શૌર્ય (martial spirit) અને બીજું નૈતિક શૌર્ય (moral spirit). લડાયક શૌર્ય જેમ બીજા પોતાને ઇગ્ન કરે તે સહન કરી લેતું નથી, તેમ નૈતિક શૌર્ય પણ સહન કરી લેતું નથી; બન્ને શૌર્યમાં પ્રતિરોધ-resistance કરવાની શક્તિ હોય છે. નૈતિક શૌર્ય જે પ્રગતમાં લડાયક શૌર્ય હોય તેમાંજ ઘટી શકે છે. એકલું શારીરિક લડાયક શૌર્ય જાડુ કાર્યકારી થઈ શકતું નથી, કારણકે તે શૌર્ય અજ્ઞાન હોઈ સત્તાની કળાઓને વાળે થઈ જઈ શકે છે; બ્યારે નૈતિક શૌર્ય હમેશાં રક્ષણ કરનાર-defensive-હોય છે, અને સત્તાની કળાને વાળે ન થતાં તેની સામે પ્રતિરોધ-resistance કરી શકે છે. આ નૈતિક પ્રતિ-

શામ-શક્તિ શિશિય દિવંતી પ્રજામાં જગત્સર છે કે દેશીસાન્યોની પ્રજામાં એવો વહી દમચું માંધિછના અસહકાર, સ્વચામદ, મનિનના, નિસહ, છાન્દ અવરોધ આદિ પ્રવત્તોની ચર્ચાથી થાય છે. પ્રથમ દૃષ્ટિએ તો એમનું જાગૃત્ત્વ જોઈએ કે દેશીસાન્યો; કરતાં શિશિય દિવંતી પ્રજામાં એ શક્તિ વધારે દેવી જોઈએ, કારણ કે એ પ્રજા દેશીસાન્યોની પ્રજા કરતાં રાષ્ટ્રીય વ્યક્તિ (politically outspoken) છે. જો સ્પષ્ટ દૃષ્ટિએ પૂરું અવલોકન કરી જોવામાં આવે તો આ વાત મધ્યમ નદિ જલમાળ દેશીસાન્યોની પ્રજા જોવાની અગવડો માટે કાંઈ બોક્ષની નથી, ખરી રીતે મુંઝી છે, તો તેનું કારણ તેમાં નૈતિક શૈલ્ય બોધું છે એમ નથી; પરંતુ તેઓ આર્થિક સિધ્ધિમાં શિશિય દિવંતી ધણી નબળી છે, તેમજ દેશીસાન્યોને સર્વોપરી સત્તાએ રક્ષણ આપેલું હોવાથી પ્રજાને એક તો પોતાના નચકના સામ્યકર્તાની સામે અને ખીન્નું સર્વોપરી સત્તાની સામે લડવાનું હોઈ તેઓ એવી મુશ્કેલીમાં છે. બાકી ખરી રીતે તેઓમાં પ્રતિરોધશક્તિ (power of resistance) શિશિય દિવંતી પ્રજા કરતાં વધારે છે અને વધારે હોવાનું કારણ દલુ અંગેને લગાયક શૈલ્ય (martial spirit) છે. જાને જેટલો કાળ શિશિય દિવંતે યવો છે તેટલો થયો નથી. અમારે સ્વં બહારવટીઆઓ છેક લમચુંના સમયસુધી દેખાઈ રહ્યા હતા. જે પ્રજામાંથી બહારવટીઆઓ ક્રમશઃ થાય અથવા જે પ્રજા બહારવટીઆઓનો તાસ સહન કરી શકે, તે પ્રજામાં લગાયક શૈલ્ય (martial spirit) હોય તોજ તેમ કરી શકે અને લગાયક શૈલ્ય હોય તો નૈતિક શૈલ્ય આવશ્યક રીતે હોવુંજ જોઈએ. ખુદ બહારવટીઆઓ ગમે તેવા તાસજનક હતા, છતાં તેઓ જે હેતુથી બહારવટે નીકળી પડતા હતા તે હેતુ નીતિના પાયા ઉપરજ રચાયેલો રહેતો હતો. તેઓને બ્યારે રાષ્ટ્રીય અન્યાય થતો ત્યારેજ બહારવટે નીકળી પડતા હતા. માંધિછની વંશજાસુત્રમાં કાઠિયાવાડમાં બહારવટાનો પ્રયોગ જન્યરસત્વ હતો. એવર, સધવાણીના એ વર્ગો હતાં. વળી માંધિછના પિંડા અને પિંડામદ પશુ એક એવા લગાયક જુસ્સાવાળા સામ્યકર્તાના દિવાનો હતા કે જેને લાખે તેઓમાં પશુ સ્વાભાવિક તે જુસ્સો તારસા હિવાર ઉતરી આવે. આવા લગાયક સમયના પ્રતિરોધો જેઓના જાનવંતુઓ ઉપર પડ્યા હોય તેઓમાં સ્વાભાવિક અને રાષ્ટ્રીય રીતે નૈતિક પ્રતિરોધ, શક્તિ વધારે દેવી જોઈએ. માંધિછની વાત બાજુએ મૂકી લાલબાઈ નરોજીજી, ન્યાયપુર્વિ રાવાડે અને નામદાર ગોખલેના સામ્યવાઓ લખ્યે તો તે વખતને અનુરૂપ પ્રતિરોધી રદવામાં તેઓ કૌણી પડેલા હતા, અને તેનું કારણ તેઓ દેશીસાન્યોના મન

વવનીઓ હતા અથવા સાં ઉઠરેલા હતા તે છે. હવે જ્યારે ઘણાં વર્ષો થયાં
 ખ્રિષ્ટિય હિંદમાં જોયો છે તેઓ વચ્ચે નજર કરીએ. ખ્રિષ્ટિય હિંદની પ્રજા
 પોતાની રાજકીય અગવડોને માટે વચનદ્વારા વિરોધો (verbal protests)
 દેશીરાજ્યોની પ્રજા કરતાં લક્ષગણ્ય વધારે ઉઠાવી શકે છે ; પરંતુ તેઓમાં પ્રતિ-
 રોધ શક્તિ મુક્ત રહી નથી. જ્યારે ગાંધિજી જેવા આધ્યાત્મિક પુરુષ જેમાં
 ધીમની સૂક્ષ્મ અથવા સ્થૂળ હિંસા થતી નથી ; એટલુંજ નહિ પણ જેમાં
 પોતાના સ્થૂળ અને આત્માનેજ હુમ્મ મેલવાનું હોય છે તેવા નિર્દોષ પ્રતિરોધો
 (innocent resistance) અત્યંતે તે કરવાની પણ તાકાત ધરાવતા દેખાતા
 નથી. કારણકે જે તેઓમાં તે તાકાત હોત તો જેમ કેટલાક વિનિવવાદીઓ કે
 તેઓ “ શેકેસો પાપર બાંગવાને ” સમર્થ નથી તેઓ આ નિર્દોષ પ્રતિરોધની
 વિલગતાથી બચ પામી રહ્યા છે તેમ પામત નહિ. અમારા કાઠિયાવાડમાં પણ
 એક ખ્રિષ્ટિય હિંદના વવનીએ પોતાનામાં તેવી તાકાતનો અભાવ અગોત્રે પ્રગટ
 કર્યો છે. ગોંડળના દિવાન સાહેબ મી. પટ્ટવારી કે જેઓનાં સામ્રાજ્યને માટે
 અને ઘણું માન છે, તેઓએ તમારા એક દૈનિક સંસ્થાપનામાં ખીસાદવને અંગે
 એક પત્ર લખ્યો છે તેમાં એવી સલાહ આપી છે કે, એ પ્રશ્નને અંગે પ્રયત્ન
 નહિ કરતાં પ્રભુ ઉપર છોડી દેવું, કારણ કે તે જગતિયતા છે. ખીસાદવના
 પ્રશ્નના મંતવ્યમાં હું તટસ્થ છું, કારણકે એ મારો વિષય નથી, તેમ હું માનું છું
 કે જે દેશ કે જગતમાં ખીસાદવાર સભ્યો હોય છે તે દેશમાં નિષ્કર્ષતાવજ
 પામે છે, એટલે ગાંધિજીની જેમ એ પ્રશ્નનો ઉલ્લેખ મથાથ થાય એવી મારી અસ્ત
 નથી. મારે અહિં જે કરવાનું છે તે માત્ર પ્રતિરોધશક્તિને ઉત્તરી છે. અરેબર,
 મી. પટ્ટવારીએ એ ચર્ચા લખી વિવિધ હિંદમાં ઉઠરેલા અમારા બાળકોઓ
 નૈતિક પ્રતિરોધશક્તિ નથી અથવા એટલી છે એમ અમારા નકલને નિદ્રા કરતાં
 છે. વિદિ પ્રશ્નમાં અહીં કોય નો તેમાં મી. પટ્ટવારીના વિચાર જેવા વિચાર પુર-
 વનના અમારા વકીલે તો પ્રશ્નને આંખીન સ્વયંજીવનની કમવજની ખાસઅવર્તી
 સામ્રાજ્યને લાગે રહ્યું છે. અને એટલે વકીલે કહ્યું તે એ અગર છે કે જે કો-
 નામાં પ્રતિરોધશક્તિના અભાવે તેઓ દાખ જેટલી એની સરેરાશ દેશ તેમ
 સરેરાશ પણ દેશનામાં તાકાત નહિ અને સામ્રાજ્ય નવરે જે કોઈ સ્થાપનાની
 ઉપર તે છે. હવે સ્વયંજીવન શક્તિના અભાવે અને તે સ્વયંજીવન શક્તિની
 સમુદાયના કમવજની નથી. એટલેજ કહી શકું તેમ અમારા અભાવે પ્રતિરો-
 ધન નથી. આ અભાવને દેશનામાં અમારા દેશ નૈતિક કરતાં મુખ્યત્વે તેમજ
 કારણકે અમારા દેશનામાં એક સમુદાય નૈતિક એ અમારા દેશનામાં એક સમુદાય

એટલું જ છે કે, જે વર્ક મેં સિદ્ધ કરવા માગ્યો હતો તે વર્કની વન્ડેજના માત્ર પ્રમાણો જો વાંચનારને યથાર્થ લાગશે; તો મને હિતરૂપ થશે.

હકુમતનો પ્રશ્ન:

નામદાર દિંદો પ્રધાનનું દિંદમાં જ્યારે આગમન થયેલું અને જ્યારે ખીકાનેરના મહારાજ સાહેબે વડનામાઓના સંબંધમાં કરેલી ફર્માને લખી નામદાર વાઇસરોયે દેશી સંસ્થાનો પાસે વડનામાઓ સંબંધી માગેલા ખુલાસા ઉપરથી દેશી સંસ્થાનોએ પોતા વરદની જે માંગણીઓ કરી હતી તે માંગણીઓના સંબંધમાં હેવટના નિર્ણયો શું થયા છે તે આપણે જાણવા નથી. કારણકે દેશસંયુક્ત આ વાત મૂકવામાં આવી નથી. દેશી સંસ્થાનોની જૂની જૂની માગણીઓમાં કાઠિયાવાડના સંસ્થાનોએ જે માંગણીઓ કરી હતી તેમાંની થોડીક નું જવાબ હતું; અને તેથી જે માગણીઓમાંથી થોડીની વપાસ કુંકમાં અદિ લેવા પડેલું.

કાઠિયાવાડના સંસ્થાનો અને બ્રિટિશ સત્તા વચ્ચેના સંબંધો કેવી રીતેના છે; તે નક્કી કરવા માટે જો કોઈ સાધન હોય તો તે માત્ર કર્નલ વોકરે ૧૮૦૭ અને ૧૮૧૨ની વચ્ચે કરેલા કોલકચરો (permanent engagements) છે. આ સિવાય વિશેષ કંઈ નથી. આ કોલકચરો માવજવાડના નામે કરવામાં આવ્યા હતા અને તે બે પ્રકારના છે. એક "સાએલ ઝામીન" કે જેનો હેતુ દેશમાં શાંતિ અને સુલેહ વગવડવાનો હતો અને બીજો કોલકચર ઉપજતો મોક્ષ ભાગ આપવાને અંગે હતો. કાઠિયાવાડના સંસ્થાનોનું એમ કહેવું છે કે, આ ઉપરાંત, રાજાઓ અને તાલુકદારોના ખીમ હકોની વચમાં આવવાનો કર્નલ વોકરેનું હેતુ નહોતો. ૧૮૩૦ ના મોર્ડ આર્ ડીરેક્ટરના ખરીવાથી અને ૧૮૩૧ ના મુજબ સરકારના પત્રથી આ કર્નલ વોકરના કોલકચરોના અર્થ જોવામાં આવ્યા છે. આ કોલકચરોનો આશરે લગ્ન કાઠિયાવાડના નીચલા વર્ગના સંસ્થાનો જે માંગણીઓ કરી છે તેમાં એક માગણી હકુમત-ગાંધીના (૧) ના સંબંધમાં છે. તેઓનું એવું કહેવું છે કે, કાઠિયાવાડના સંસ્થાનોના પાંચવામાં આવ્યા-એટલે કે ૧૮૬૬ માં જ્યારે કર્નલ વોકરે ૧૮૬૬ માં જ્યારે જવા રાજાઓ અને જમીનદારો સંપૂર્ણ સત્તાવાળા (sovereign or chiefs) હતા, અને તેઓ સર હકુમત (plenary) હોવાના હતા. જ્યારે વર્મીકરણ થયું ત્યારે આ સત્તાઓ આવ્યા પ્રમાણેની પોતાની

વતનીઓ હતા અથવા ત્યાં ઉછરેલા હતા તે છે. હવે જ્યારે ઘણાં વર્ગો થયાં
 બ્રિટિશ હિંદમાં જેઓ છે તેઓ વરફ નજર કરીએ. નુબ્રિટિશ હિંદની પ્રજા
 પોતાની રાજકીય અગવડોને માટે વચનદ્વારા વિરોધો (verbal protests)
 દેશીરાજ્યોની પ્રજા કરતાં લક્ષગણા વધારે ઉઠાવી શકે છે; પરંતુ તેઓમાં પ્રતિ-
 રોધ શક્તિ મુદ્દલ રહી નથી. જ્યારે ગાંધિજી જેવા આધ્યાત્મિક પુરુષ જેમાં
 ખીમતની સૂક્ષ્મ અથવા સ્થૂળ હિંસા થતી નથી; એટલુંજ નહિ પણ જેમાં
 પોતાના સ્થૂળ અને આત્માનેજ દુઃખ સેડવાનું હોય છે તેવા નિર્દોષ પ્રતિરોધો
 (innocent resistance) બતાવે તે કરવાની પણ તાકાદ ધરાવતા દેખાતા
 નથી, કારણકે જો તેઓમાં તે તાકાદ હોત તો જેમ કેટલાક વિનિવવાદીઓ કે
 જેઓ “ શેકેલો પાપડ ભાંગવાને ” સમર્થ નથી તેઓ આ નિર્દોષ પ્રતિરોધની
 હિલચાલથી ભય પામી રહ્યા છે તેમ પામત નહિ. અમારા કાર્યાવાડમાં પણ
 એક બ્રિટિશ હિંદના વતનીએ પોતાનામાં તેવી તાકાદનો અભાવ અમોને પ્રસન્ન
 કરાવ્યો છે. ગોંડળના દિવાન સાહેબ મી. પટવારી કે જેઓનાં સાંજન્યને માટે
 મને ઘણું માન છે, તેઓએ તમારા એક દૈનિક સહચારીમાં ખોલાફતને અંગે
 એક પત્ર લખ્યો છે તેમાં એવી સલાહ આપી છે કે, એ પ્રશ્નને અંગે પ્રયત્ન
 નહિ કરતાં પ્રભુ ઉપર છાડી દેવું, કારણ કે તે જગનિયંત્ર છે. ખીલાફતના
 પ્રશ્નના સંબંધમાં હું વટસ્થ છું, કારણકે એ મારો વિષય નથી, તેમ હું માનું છું
 કે જે કોમ કે જાતિમાં ખીનવશાદર સભ્યો હોય છે તે હંમેશાં નિષ્ફળતાજ
 પામે છે, એટલે ગાંધિજીની પેઠે એ પ્રશ્નનો ઉકેલ યથાર્થ થાય એવી મારી શકા
 નથી. મારે અહિં જે કહેવાનું છે તે માત્ર પ્રતિરોધશક્તિને ઉદ્દેશીને છે. ખરેખર,
 મી. પટવારીએ એ ચર્ચા લખી બ્રિટિશ હિંદમાં ઉછરેલા અમારા ભાઈઓમાં
 નૈતિક પ્રતિરોધશક્તિ નથી અથવા ઓછી છે એવા મારા વક્તને સિદ્ધ કર્યો
 છે. હિંદ પરવંત થયું હોય તો તેમાં મી. પટવારીના વિચાર જેવા વિચાર ધરા-
 વનારા અમારા વડીલોની પ્રભુને આધીન સઘળું મૂકવાની કર્મવાદની ખોટાચર્ચની
 માન્યતાને લખતે થયું છે. મને જોઈતે વધારે દયા તો એ આવે છે કે, પોતા-
 નામાં પ્રતિરોધશક્તિના અભાવે તેઓ હાથ જોડી બેસી રહેતા હોય તોય
 સ.કે. પણ પોતાનામાં તાકાદ નહિ, અને ખીમતજો જ્યારે પોતાની જવાબદારી
 ઉપર તેના કોઈ અવંત અહિંસક પ્રયત્ન કરે ત્યારે તે વટસ્થ રહી જોવાની
 મધ્ય તાકાદ ધરાવતા નથી. એટલુંજ નહિ પણ તેવા પ્રયત્નથી ચરથની વિરોધ
 દર્શાવે છે. મી. પટવારીને કાર્યાવાડનો વારસા ઉતાર પરિચય જતાં તેઓને તેના
 લગાવક ખમીરને સ્વેપ પણ ન લાગ્યો એ અમારું દુઃખ છે. અંતમાં મારે કહેવું

હદમાં હકુમત ચલાવવાનું રહ્યું. આ સંસ્થાનોનું વિશેષ કહેવું એવું હતું કે, એ હક્કો અને સત્તાઓમાં દરમ્યાનગીરી કરવામાં આવતી અને વસ્તુતઃ તે હક્કો લઈ લીધેલા જેવાજ રહ્યા છે. આ સંસ્થાનોની માગણી એવી હતી કે આ ધોરણુ ફરી વખાસનું નોંધણે અને સંપૂર્ણ હકુમત પાછી સુખત કરવી નોંધણે; અને રાજ્યોને રાજ્યોની વચ્ચે હકુમતના અંગે કાંઈ વદાવત રાખવો ન નોંધણે. આ સંસ્થાનો પોતાના વાદની પુષ્ટિમાં એવી દલીલ કરે છે કે, કર્નલ કીટીંગને જે કારણે આ પગલાંઓ લેવા પડ્યા હતા એટલે કે શાન્તિ અને સુલેહની ગેરવ્યવસ્થાથી લેવા પડ્યા હતા તે કારણો હવે દૂર થયાં છે, અને રાજ્યો કેળવણીપ્રાપ્ત થયેલા હોઈ પોતાનો રાજ્યવહિવટ સારી રીતે કરી શકે છે.

આ સંસ્થાનોની માગણી સ્વીકારાય છે? અથવા સ્વીકારવાનાં સંભવ છે? દેશીરાજ્યો અને બ્રિટિશ હિંદની સ્થિતિમાં એક અપેક્ષાએ દેશીરાજ્યો વધારે પ્રતિષ્ઠિત સ્થિતિમાં છે, કારણકે દેશીરાજ્યો જે સત્તાઓ ધરાવે છે તે 'દેશીમતુષ્યો' ના હાથમાં છે. બ્રિટિશ હિંદના રાજ્યવહિવટની લગામ દેશીઓના હાથમાં આવે તેટલા માટે 'સ્વરાજ્ય' ની ચળવળ ત્યાં ચાલે છે. આ સ્થિતિમાં દેશીરાજ્યોએ કંઈ પણ હક્કો કે સત્તાઓ કે હકુમતે ગુમાવ્યાં હોય તે તેઓને અથવા તેઓ-માંના એકને પણ પાછી મળે એવું નવાનં દરેક સ્વદેશાભિમાની આતુર હોવોજ નોંધણે; એ નિર્વિવાદ વાત છે. વળી, એક સ્વદેશાભિમાની તરીકે કોઈ પણ દેશીજન, જે રાજ્યોના રાજ્યકર્તાઓએ પોતાના હક્કો પાછા મેળવવાની નૈતિક હિમ્મત બતાવી હોય તેને માટે અવશ્ય મગરર પણ થયા વિના ન રહે. અને જે કોઈ પણ દેશીજન મગરર થયા વિના ન રહે, તો મારા જેવો માણસ કે જે દેશીરાજ્યોને પૂર્વજોના સ્મરણ ચિન્હો માને છે તે કેમ મગરર થયા વિના રહે? આવી રીતે મગરર થવા છતાં મારે કહેવું પડે છે કે, એ સંસ્થાનોએ પોતાના ગયેલા હક્કો મેળવવાની મુશ્કેલ જરૂર લાવવા માટે પ્રથમથી જે તૈયારીઓ કરી રાખતી નોંધતી હતી તે નહિ કરી રાખવાની દીલગીરી ઉપજે તેવી જૂલ કરી છે. આ તૈયારીઓ કઈ? પોતાની પ્રજાનો નૈતિક ટેકો એ એક તૈયારી છે. કમનસીબે, છેલ્લા પચાસ વર્ષ કે તેથી થોડાં વર્ષો વધારે થયાં કાઠિયાવાડના સંસ્થાનોએ પોતાની પ્રજાને પ્રજા તરીકે ગણી નથી; પરંતુ પોતાની ઈચ્છાને વૃમ કરનારી ઉપજર્જિદ ઉત્પન્ન કરનાર કારખાનાના મજૂરો જેવી ગણી પોતાની પ્રજાઓને જોળખી છે. વળી તેઓએ સમ્પ્રદાય અને જાતની રાજનીતિથી પણ પ્રજા પ્રત્યે ઘણી વાર કામ લીધેલું છે. આવું બન્યું છે એટલે પછી પ્રજાપ્રગતિનો તો સવાલજ ક્યાં રહે છે? પ્રજાની નેડે

આવી વર્ણબુદ્ધિ રાખ્યાથી પ્રજાજનનો નૈતિક દેહ, આવા દેહો પાછા મેળ-
વવામાં જોઈએ તે ક્યાંથી મળે! જો દેશીરાજ્યોને સેકમન્ટ બંધુવાની
કમ્પા હોય તો તેઓ જોઈ શકે તેવું છે કે કાલિયાવાદનો જે શુદ્ધિવાન વર્ગ
(intelligent class) હતો, તે તો પહેલા અને બીજા વર્ગની સત્તાઓ
પણ અપારિત્ય કરવાની હિમાયત કરનારો છે અને એમ છે તો પછી નીચેના
વર્ગોના રાજ્યોના હાથમાં અંતર્ણ સત્તા મૂકવાની તેઓ વરસેજી કેમ કરે? દેશી
રાજ્યકર્તાઓ વર્તમાનપત્રોથી જોઈ શકતા હશે કે નાનાં નાનાં સંસ્થાનનું
સંકલન (consolation) કરવાની હિમાયત ધણું મોટો કરે છે અને
તે માટે કેટલાકોએ પોતાની યોગજનાઓ પણ બહાર પાડી છે. નાનાં સંસ્થા-
નોની વાત બાબતોએ મૂઠી, મોટાં સંસ્થાનોની વાત કરીએ, તો મોટા સંસ્થાનો
મણુ પ્રજા પ્રેમ મેળવવામાં બેદરકાર રહ્યા હોઈને વચમાં જ્યારે એવી વાત
બહાર આવેલી કે પહેલા અને બીજા વર્ગના તાગાઓમાં જે નાનાં નાનાં
વાલુકદારો અત્યારે એજન્સિના વાગામાં છે તેઓને સોંપી દેવાના છે ત્યારે
તે વાલુકદારોએ વિરોધ ઉઠાવ્યો હતો અને તેને માટે એજન્સિને “ગેઝિટ”
કારાએ ખુલાસો કરવો પડ્યો હતો કે તેવું કાંઈ થવાનું નથી. વળી, પહેલા
અને બીજા વર્ગનાં સંસ્થાનો પ્રજાને પોતાના જોઈતા વિશ્વાસમાં નહિ લઈ
શકેલા હોવાના કારણે તેઓને હિંદી સરકારની સાથે જોડવાની જે યોગજના
છે તેની વિરૂદ્ધ અભિપ્રાય પણ કેટલાકો ધરાવતા હોઈ નજીકનો અંકુશ પ્રાંતિક
સરકારનો મણી તેની હિમાયત કરે છે, અને આન. મી. ગોકળદાસ કદાનું
દાસ પારખ જેવા યશ રાજ્યકારીને મુખે પણ તેઓ અભિપ્રાય વ્યક્ત થયો
હતો. પ્રજાના નૈતિક દેહના દેહો પાછા મેળવવાની વગતીજ વખતે જ્યારે
બહાર છે ત્યારે રિયલિ ઉપર વર્ણુવી તે પ્રકારે છે એટલે દેહો પાછા મેળવવાની
સુરાહ બર આવવાનો સંભવ હી રીતે ધારી શકાય!

જો અમારા દેશી સંસ્થાનો પોતાના હક્ક પાછા મેળવવાની ખરેખરીજ
કમ્પા ધરાવતા હોય તો તેઓએ પોતાની પ્રજાઓને વિશે પ્રેમાળ થવા માટે
વગર વિલંબે પ્રજાનું દાખલ કરી પ્રજાને જવાબદાર (Responsible
to the people) રાજત્વનું મોહવતું જોઈએ અને તેમ ક્યાંથી જેમ
માર્ગ સ્વચ્છ થશે તેમ કુંકો પણ થઈ જશે બીજી માંગણીઓ માટે દોષે પડી.

હદમાં હકુમત ચલાવવાનું રહ્યું. આ સંસ્થાનોનું વિશેષ કહેવું એવું હતું કે, એ હક્કો અને સત્તાઓમાં દરમ્યાનગીરી કરવામાં આવતી અને વસ્તુતઃ; તે હક્કો લઈ લીધેલા જેવાજ રહ્યા છે. આ સંસ્થાનોની માગણી એવી હતી કે આ ધોરણુ ફરી વપાસવું જોઈએ અને સંપૂર્ણ હકુમત પાછી મુખત્વ કરવી જોઈએ; અને રાજ્યોને રાજ્યોની વચ્ચે હકુમતના અંગે કાંઈ વફાવત રાખવો ન જોઈએ. આ સંસ્થાનો પોતાના વાદની પુષ્ટિમાં એવી દલીલ કરે છે કે, કર્નલ કીટીંગને જે કારણે આ પગલાંઓ લેવા પડ્યા હતા એટલે કે શાન્તિ અને સુએડની ગેરવ્યવસ્થાથી લેવા પડ્યા હતા તે કારણો હવે દૂર થયાં છે, અને રાજ્યો કેળવણીપ્રાપ્ત થયેલા હોઈ પોતાનો રાજ્યવહિવટ સારી રીતે કરી શકે છે.

આ સંસ્થાનોની માગણી સ્વીકારાય છે? અથવા સ્વીકારવાનાં સંભવ છે? દેશીરાજ્યો અને બ્રિટિશ હિંદની સ્થિતિમાં એક અપેક્ષાએ દેશીરાજ્યો વધારે પ્રવિષ્ટિત સ્થિતિમાં છે, કારણકે દેશીરાજ્યો જે સત્તાઓ ધરાવે છે તે 'દેશીમનુષ્યો' ના હાથમાં છે. બ્રિટિશ હિંદના રાજ્યવહિવટની લગામ દેશીઓના હાથમાં આવે તેટલા માટે 'સ્વરાજ્ય' ની અગવળ લાં ચાલે છે. આ સ્થિતિમાં દેશીરાજ્યોએ કંઈ પણ હક્કો કે સત્તાઓ કે હકુમતે ગુમાવ્યાં હોય ને તેઓને અથવા તેઓ-માંના એકને પણ પાછી મળે એવું જનતાને દરેક સ્વદેશાભિમાની આતુર હોવાજ જોઈએ; એ નિર્વિવાદ વાત છે. વળી, એક સ્વદેશાભિમાની તરીકે કોઈ પણ દેશીજન, જે રાજ્યોના રાજ્યકર્તાઓએ પોતાના હક્કો પાછા મેળવવાની નૈતિક હિમ્મત બતાવી હોય તેને માટે અવશ્ય મગરર પણ થયા વિના ન રહે. અને જે કોઈ પણ દેશીજન મગરર થયા વિના ન રહે, તો મારા જેવો માણસ કે જે દેશીરાજ્યોને પૂર્વજોના સ્મરણ ચિન્હો માને છે તે કેમ મગરર થયા વિના રહે? આવી રીતે મગરર થવા છતાં મારે કહેવું પડે છે કે, એ સંસ્થાનોએ પોતાના ગયેલા હક્કો મેળવવાની મુશ્કેલ યત્ન લાવવા માટે પ્રથમથી જે તૈયારીઓ કરી રાખવી જોઈતી હતી તે નહિ કરી રાખવાની દીલગીરી ઉપજે તેવી ભૂલ કરી છે. આ તૈયારીઓ કઈ? પોતાની પ્રજાનો નૈતિક ટેકો એ એક તૈયારી છે. કમનસીબે, છેલ્લા પચાસ વર્ષ કે તેથી થોડાં વર્ષો વધારે થયાં કાઢ્યાવાડના સંસ્થાનોએ પોતાની પ્રજાને પ્રજા તરીકે ગણી નથી; પરંતુ પોતાની ઈચ્છાને તૃપ્ત કરનારી ઉપજ્ઞત્વિદ્ધ ઉત્પન્ન કરનાર કારખાનાના મજૂરો જેવી ગણી પોતાની પ્રજાઓને ઝાળખી છે. વળી તેઓએ સખ્તપણ અને જામનાની રાજનીતિથી પણ પ્રજા પ્રત્યે ઘણી વાર કામ લીધેલું છે. આવું બન્યું છે એટલે પછી પ્રજાપ્રગતિનો તો સવાલજ ક્યાં રહે છે? પ્રજાની જોડે

આવી વર્ણબુદ્ધિ સમ્પાદી પ્રજાજનો નૈતિક દેશ, આવા દેશ પાછા મેળ-
વવામાં નોંધે તે ક્યાંથી મળે? જો દેશરાજ્યોને-લોકમત જાગૃત્તાની
કમજો હોય તો તેઓ નોંધ રહે તેવું છે કે કાર્યાવાદનો જે શુદ્ધિવાન વર્ગ
(intelligent class) કહીએ, તે તો પહેલા અને બીજા વર્ગની સત્તાઓ
પણ મર્યાદિત કરવાની હિમાયત કરનારો છે અને એમ છે તો પછી નીચેના
વર્ગોના રાજ્યોના હાથમાં અપૂર્ણ સત્તા મૂકવાની તેઓ વરદેશ કેમ કરે? દેશી
રાજ્યકર્તાઓ વર્તમાનપત્રોથી નોંધ રાહતા હશે કે નાનાં નાનાં સંસ્થાનનું
સંધન (confederation) કરવાની હિમાયત ધણું લેકો કરે છે અને
તે માટે કેટલાકોએ પોતાની યોજનાઓ પણ જલ્દાર પાડી છે. નાનાં સંસ્થા-
નોની વાત બાજુએ મૂકી, મોટાં સંસ્થાનોની વાત કરીએ, તો મોટાં સંસ્થાનો
મધ્ય પ્રજા પ્રેમ મેળવવામાં બેદરકાર રહ્યા હોઈને પ્રથમ જગ્યાએ એવી વાત
જલ્દાર આવેલી કે પહેલા અને બીજા વર્ગના વાજાઓમાં જે નાનાં નાનાં
વાજાકદારો અભારે એજન્સિના વાજામાં છે તેઓને સોંપી દેવાના છે. સારે
તે વાજાકદારોએ વિરોધ ઉઠાવ્યો હતો અને તેને માટે એજન્સિને “ગેઝિટ”
કારાએ ખુલાસો કરવો પડ્યો હતો કે તેવું કંઈ થવાનું નથી. વળી, પહેલા
અને બીજા વર્ગનાં સંસ્થાનો પ્રજાને પોતાના નોંધવા વિચારમાં નહિ લઈ
ચકેલા હોવાના કારણે તેઓને હિંદી સરકારની સાથે બેઠવાની જે યોજના
છે તેની વિરુદ્ધ અભિપ્રાય પણ કેટલાકો ધરાવવા હોઈ નજીકનો અંદાજ પ્રાંતિક
સરકારનો ગણી તેની હિમાયત કરે છે, અને જ્ઞાન. મી. ગોકળદાસ કલ્યાણ-
દાસ પારંપર જેવા ડાહ્યા રાજ્યકારીને મુખે પણ તેઓ અભિપ્રાય જણાવ્યો
હતો. પ્રજાના નૈતિક દેશના હક્કો પાછા મેળવવાની વગતીજ વખતે જ્યારે
જરૂર છે ત્યારે સિધ્ધિ ઉપર વર્ણુવી તે પ્રકારે છે એટલે હક્કો પાછા મેળવવાની
સુરાહ જરૂર આવવાનો મંજવ શી રીતે ધારી રહાય?

જો અમારા દેશી સંસ્થાનો પોતાના હક્કો પાછા મેળવવાની ખરેખરીજ
કમજો ધરાવતા હોય તો તેઓએ પોતાની પ્રજાઓને વિશે પ્રેમાળ થવા માટે
વગર વિચારે પ્રજાવંત દાખલ કરી પ્રજાને જવાબદાર (Responsible
to the people) ગણવંત બેઠવાનું નોંધે અને તેમ ક્યાંથી જેમ
નામ સ્વંત્ર ધર્મ તેમ હુંકો પણ આ બીજી આંગણીઓ માટે દાવે પડી.

હર્યાં હકમત ગયા ત્યાં રહે. આ સંસ્થાનોનું વિશેષ કાર્ય એનું હતું કે, જે હક્કો અને સત્તાઓમાં હરજાનગીરી કરવામાં આવતી અને વસતવ ; તે હક્કો લઈ લીધેલા જેવાજ રહ્યા છે. આ સંસ્થાનોની માગણી એવી હતી કે આ શોરણ કરી વગાસાં જોમએ અને ગંભીર હકમત પાછી સમ્રત કરવી જોઈએ; અને રાજ્યોને રાજ્યોની પૂર્વે હકમતના બંધે કાંઈ વધારત રાખવો ન જોઈએ. આ સંસ્થાનો પોતાના પાછી પુઠિયાં એવી હતીજ કરે છે કે, કર્નલ ખીમજીને નં કરણે આ પગલાંઓ લેવા પગા લવા અરસે કે શાન્તિ અને સુખની મેરજાપદ્ધતી લેવા પગા લવા તે કરણે! હવે હર થયાં છે, અને રાજ્યો દેશરજીયામ થવેલા હોઈ પોતાના રાજ્યવિવિધ સારી રીતે કરી શકે છે.

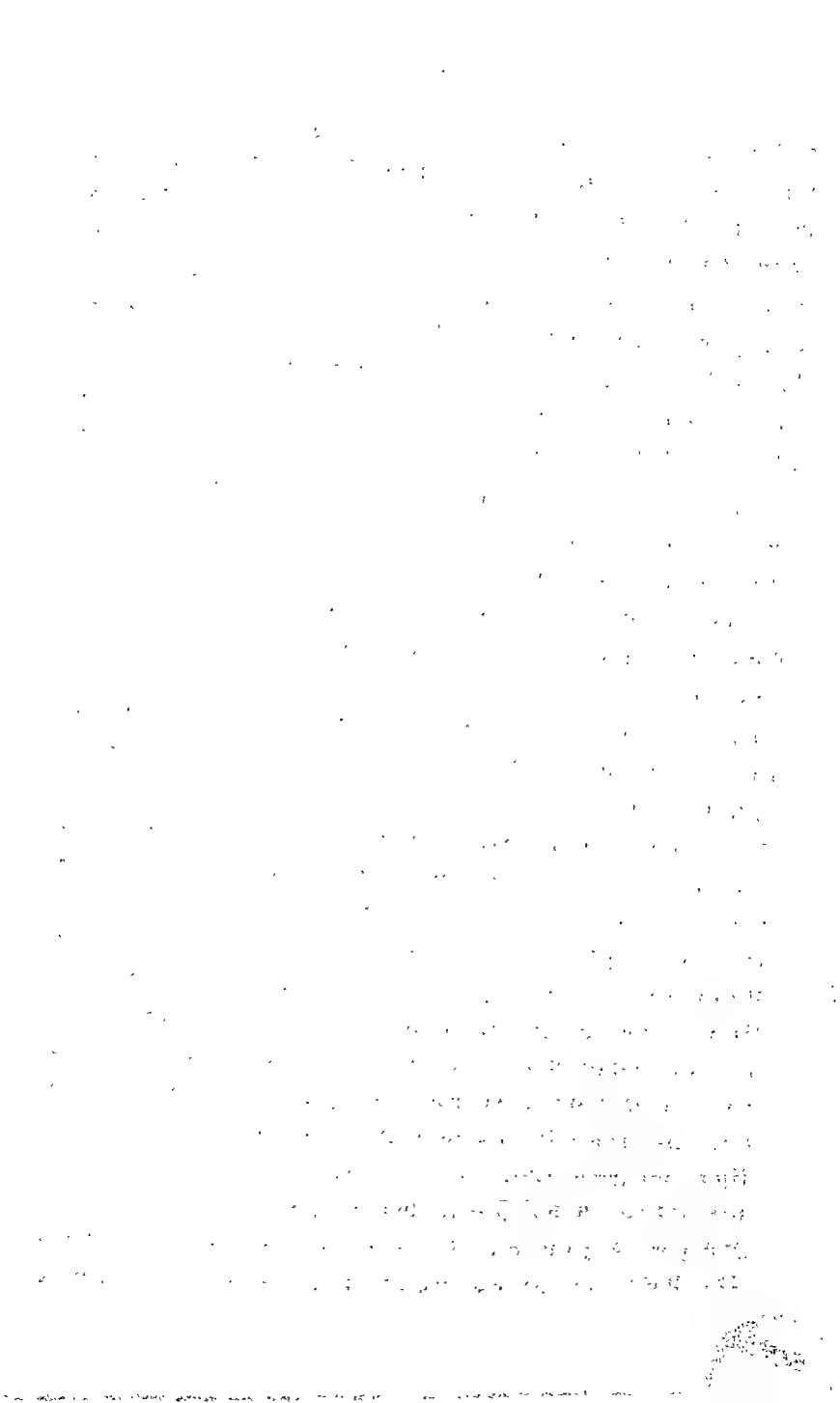
આ સંસ્થાનોની માગણી સીકારાપ છે? અથવા સીકારવાનાં સંભવ છે? દેશીરાજ્યો અને બ્રિટિશ બિંદની સ્થિતિમાં એક અપેક્ષાએ દેશીરાજ્યો વધારે પ્રતિષ્ઠિત સ્થિતિમાં છે, કારણકે દેશીરાજ્યો જે સત્તાઓ ધરાવે છે તે દેશીમતુઓ' ના હાથમાં છે. બ્રિટિશ બિંદના રાજ્યવિવિધની લગામ દેશીઓના હાથમાં આવે તેટલા માટે 'સ્વરાજ્ય' ની સળગાવ લાં આવે છે. આ સ્થિતિમાં દેશીરાજ્યોએ કંઈ પણ હક્કો કે સત્તાઓ કે હકમતે ગમાવ્યાં હોય તે નેજાને અથવા તેઓ- માંના એકને પણ પાછી મળે એનું જવાબ દરેક સ્વદેશાભિમાની આતુર હોવોજ જોઈએ; જે નિર્વિવાદ વાત છે. વળી, એક સ્વદેશાભિમાની તરીકે કોઈ પણ દેશીજન, જે રાજ્યોના રાજ્યકર્તાઓએ પોતાના હક્કો પાછા મેળવવાની નૈતિક હિન્મત બતાવી હોય તેને માટે અવશ્ય મગરર પણ થયા વિના ન રહે. અને જો કોઈ પણ દેશીજન મગરર થયા વિના ન રહે, તો મારા જેવો માણસ કે જે દેશીરાજ્યોને પૂર્વજોના સ્મરણ ચિન્હો માને છે તે કેમ મગરર થયા વિના રહે? આવી રીતે મગરર થયા છતાં મારે કહેવું પડે છે કે, જે સંસ્થાનોએ પોતાના ગયેલા હક્કો મેળવવાની મુસદ્દા જર લાવવા માટે પ્રથમથી જે તૈયારીઓ કરી રાખવી જોઈતી હતી તે નહિ કરી રાખવાની દીલગીરી ઉપજે તેવી ભૂલ કરી છે. આ તૈયારીઓ કઈ? પોતાની પ્રજાને નૈતિક ટેકો જે એક તૈયારી છે. કમનસીબે, છેલ્લા પચાસ વર્ષ કે તેથી થોડાં વર્ષો વધારે થયાં કાઢ્યાવાડના સંસ્થાનોએ પોતાની પ્રજાને પ્રજા તરીકે ગણી નથી; પરંતુ પોતાની ઈચ્છાને તૃપ્ત કરનારી ઉપજઞ્ઞિદ્ધ ઉત્પન્ન કરનાર કારખાનાના મજુરો જેવી ગણી પોતાની પ્રજાઓને જાળખી છે. વળી તેઓએ સખ્તાઈ અને જામ્નાની રાજનીતિથી પણ પ્રજા પ્રત્યે ઘણી વાર-કામ લીધેલું છે. આવું બન્યું છે એટલે પછી પ્રજાપ્રગતિનો તો સવાલજ કયાં રહે છે? પ્રજાની જોડે

આવી પર્વણ રાખ્યાથી પ્રજાગતનો નૈતિક ટેકો, આવા દોકો પાછા મેળવવામાં જોઈએ તે ક્યાંથી મળે? જો દેશીસમજીને એકમત મળવાની ઇચ્છા હોય તો તેઓ જોઈ શકે તેવું છે કે કાર્યાવાદનો જે સુદ્ધિવાન વર્ગ (intelligent class) દલીલે, તે તો પહેલા અને બીજા વર્ગની સત્તાઓ પર મર્યાદિત કરવાની હિમાયત કરનારો છે અને એમ છે તો પછી નીચેના વર્ગોના રાજ્યોના હાથમાં સંપૂર્ણ સત્તા મૂકવાની તેઓ વરદેશ્ય કેમ કરે? દેશી રાજ્યકર્તાઓ વર્તમાનપરોથી જોઈ શકવા હશે કે નાનાં નાનાં સંસ્થાનનું સંપત્તિ (confederation) કરવાની હિમાયત વધુમાં મોકો કરે છે અને તે માટે કેટલાકોએ પોતાની યોજનાઓ પણ બહાર પાડી છે. નાનાં સંસ્થાનોની વાત બાબુજી મૂકી, મોટાં સંસ્થાનોની વાત કરીએ, તો મોટા સંસ્થાનો પણ પ્રજા પ્રેમ મેળવવામાં બેરહાસ રહ્યા હોઈને વચમાં જ્યારે એવી વાત બહાર આવેલી કે પહેલા અને બીજા વર્ગના વાળાઓમાં જે નાનાં નાનાં વાહુકદારો અસારે એજન્ડિસના વાળામાં છે તેઓને સોંપી દેવાના છે. સારે તે વાહુકદારોએ વિરોધ ઉઠાવ્યો હતો અને તેને માટે એજન્ડિસને "એન્ટિડ" કારણે ખુલાસો કરવો પડ્યો હતો કે તેવું કંઈ થવાનું નથી. વળી, પહેલા અને બીજા વર્ગનાં સંસ્થાનો પ્રજાને પોતાના જોઈવા વિશ્વાસમાં નહિ લઈ શકેલા હોવાના કારણે તેઓને હિંદી સરકારની સાથે જોડાવાની જે યોજના છે તેની વિરૂદ્ધ અભિપ્રાય પણ કેટલાકો ધરાવવા હોઈ નજીકનો અંદાજ પ્રાવેક સરકારનો ગણી તેની હિમાયત કરે છે, અને જ્ઞાન. મી. ગોખલદાસ કહાન દાસ પારેખ જેવા કલા રાજ્યદારીને મુજે પણ તેઓ અભિપ્રાય બ્યક્ત થયો હતો. પ્રજાના નૈતિક ટેકાના હોકા પાછા મેળવવાની વગ્ગીજ વખતે જ્યારે જરૂર છે સારે રિથિત ઉપર વર્ગીય તે પ્રકારે છે એટલે હોકા પાછા મેળવવાની સુરાહ બર આવવાનો સંભવ થી રીને ધારી રાખાય!

જો અમારા દેશી સંસ્થાનો પોતાના હોકા પાછા મેળવવાની ખરેખરીજ ઇચ્છા ધરાવતા હોય તો તેઓએ પોતાની પ્રજાઓને વિશે પ્રેમાળ થવા માટે વધાર વિશ્વને પ્રજાવંત દાખલ કરી પ્રજાને જવાબદાર (Responsible to the people) રાજ્યવંત જોડાવવાનું જોઈએ અને તેમ ક્યાંથી જેમ આર્થ ૨૨૦૭ યદ્યે તેમ હુંકો પણ સહ જાગે બીજી માંગણીઓ માટે દરે પછી.

આવી વર્ગીયુક્ત રાષ્ટ્રવાદી પ્રજાજનને નનિક દેશે, આવા દેશે જાન દેના
વચમાં નેપથ્યે તે ક્યાંથી મને! એ દેશજનને મેદાન જાણતી
દેશ દેવ તો તેઓ નેપ થકે તેનું છે કે ક્ષત્રિયજાતો ને ક્ષત્રિય વર્ગ
(intelligent class) દેશે, તે તો જરૂર છે અને જીવન વર્ગની સ્થાવિત
પણ મર્ણાદિવ દેશની દિમાવત કરનારો છે અને જીવ છે તો જાતી નીચેના
વર્ગોના રાજ્યોના હાથમાં મર્ણ સગા મરણની તેઓ વર્ગેણ કેમ કરે! તેઓ
રાજ્યકર્તાઓ વર્તમાનપત્રોથી નેપ થકા દશે કે નાનાં નાનાં મંદચાતુર્ય
મંપદ (consideration) કરનારો દિમાવત પાનાં મોઢા કરે છે અને
તે માટે કેટલાકોએ પોતાની પોતાનાઓ પશુ બદલ પાત્ર છે. નાનાં મંદચા-
તોની વાત બાજુએ મૂકી, મોટાં મંદચાતોની વાત કરીએ, તો મોટા મંદચાતો
પણ પ્રજા પ્રેમ મેળવવામાં બેરકાર રવા દેખને વચમાં જવારે એવી વાંચુ
બદલ આવેલી કે પડેલા અને ખીજ વર્ગના તાજાઓમાં જે નાનાં નાનાં
વાંચુકદારો અમારે એજન્ડાના વાજામાં છે તેઓને સોંપી દેવાનું છે ત્યારે
તે વાંચુકદારોએ વિરોધ ઉઠાવ્યો હતો અને તેને માટે એજન્ડાને "એન્ટ્રી"
હારાએ ખુલાશો કરવો પડ્યો હતો કે તેનું કાંઈ થવાનું નથી. વળી, પડેલા
અને ખીજ વર્ગનાં મંદચાતો પ્રજાને પોતાના નેપથ્ય વિશ્વાસમાં નહિ લઈ
શકેલા હોવાના કારણે તેઓને હિંદી સરકારની સાથે નેપથ્યની જે પોતાના
જે તેની વિરુદ્ધ અભિપ્રાય પણ કેટલાકો ધરાવતા હોઈ નજીકનો અંદાજ પ્રાપ્તિક
સરકારનો ગણી તેની દિમાવત કરે છે, અને જાન. મી. એકગદાસ કેદાર-
દાસ પારેખ જેવા ઘણા રાજ્યકારીને મુજે પણ તેઓ અભિપ્રાય વ્યક્ત થયો
હતો. પ્રજાના નૈવિક દેશના હકો પાછા મેળવવાની વચ્ચેના વખતે જ્યારે
જરૂર છે ત્યારે નિયતિ ઉપર વર્ણવી તે પ્રકારે છે એટલે હકો પાછા મેળવવાની
સુરાહ બર આવવાનો સંભવ થી રીતે ધારી રાકાય?

એ અમારા દેશી મંદચાતો પોતાના હકો પાછા મેળવવાની ખરેખરીજ
મુજા ધરાવતા હોય તો તેઓએ પોતાની પ્રજાઓને વિશે પ્રેમાળ થવા માટે
વગર વિલંબે પ્રજાવંદન દાખલ કરી પ્રજાને જવાબદાર (Responsible
to the people) રાજવંદન જોડવુંજ નેપથ્યે અને તેમ ક્યાંથી જેમ
માર્ગ સ્વચ્છ થશે તેમ હુંકે પણ થઈ જશે. ખીજ માંગણીઓ માટે હવે પડી.

આથી વર્તણૂક સમજાવી પ્રત્યક્ષને નૈતિક દેખા, આવા હકો પાછા મેળ-
વવામાં જોઈએ તે ક્યાંથી મળે? જે દેશીરામજીને લોકમત જાણવાની
છાછ હોય તો તેઓ જોઈ શકે તેવું છે કે કાલિયાવાડનો જે શુદ્ધિવાન વર્ગ
(intelligent class) હતીએ, તે તો પહેલા અને ખીજા વર્ગની સત્તાઓ
પણ મર્યાદિત કરવાની હિમાયત કરનારો છે અને એમ છે તો પછી નીચેના
વર્ગોના રાજ્યોના હાથમાં સંપૂર્ણ સત્તા મૂકવાની તેઓ તરફેણ કેમ કરે? દેશી
રાજ્યકર્તાઓ વર્તમાનપત્રોથી જોઈ શકતા હશે કે નાનાં નાનાં સંસ્થાનનું
સંધાન (confederation) કરવાની હિમાયત પણાં લોકો કરે છે અને
તે માટે કેટલાકોએ ચોટાની ચોળનાઓ પણ બહાર પાડી છે. નાનાં સંસ્થા-
નોની વાત બાબુએ મૂકી, મોટાં સંસ્થાનોની વાત કરીએ, તો મોટાં સંસ્થાનો
પણ પ્રતાપ પ્રેમ મેળવવામાં બેરકાર રહ્યા હોઈને વચમાં જ્યારે એવી વાત
બહાર આવેલી કે પહેલા અને ખીજા વર્ગના તાબાઓમાં જે નાનાં નાનાં
વાલુકદારો અસારે એમનિસના તાબામાં છે તેઓને કોંપી દેવાના છે ત્યારે
તે વાલુકદારોએ વિરોધ ઉઠાવ્યો હતો અને તેને માટે એમનિસને “ગેટ્રિડ”
કારાએ ખુલાસો કરવો પડ્યો હતો કે તેવું કંઈ થવાનું નથી. વળી, પહેલા
અને ખીજા વર્ગનાં સંસ્થાનો પ્રખરે પોતાના જોડવા વિધેયમાં નિષ્ફળ
શોધના હોવાના કારણે તેઓને દિલિ સરકારની સાથે બેઠવાની જે ચોળના
છે તેની વિરુદ્ધ અભિપ્રાય પણ કેટલાકો ધરાવતા હોઈ નજીકનો અંદાજ પ્રાંતિક
સરકારનો ગણી તેની હિમાયત કરે છે, અને આન. મી. ગોકળદાસ કદાચ
દાસ પારખ જેવા ઘણા રાજ્યકર્તાને સુખે પણ તેજ અભિપ્રાય બતાવ્યો
હતો. પ્રજાના નૈતિક દેખાના હકો પાછા મેળવવાની વચ્ચેના વખતે જ્યારે
બહાર છે ત્યારે રિશ્તિ ઉપર વર્ગીય તે પ્રકારે છે એટલે હકો પાછા મેળવવાની
સુરાદ બર આવવાનો મંજવ થી રીતે પારી શકાય ?

જો અમારા દેશી સંસ્થાનો પોતાના હકો પાછા મેળવવાની ખરેખરીજ
છાછ ધરાવતા હોય તો તેઓએ પોતાની પ્રજાઓને વિશે પ્રેમાળ થવા માટે
બગર વિલંબે પ્રજાનું દાખલ કરી પ્રજાને જવાબદાર (Responsible
to the people) સરકાર બનાવવાનું જોઈએ અને તેમ કર્યાથી જેન
માર્ગ ૨૨-૭ થઈ તેમ દુકો પણ હજી ખીજા સંસ્થાનોમાં માટે કરે પછી.

રાજવંશી લક્ષ્મીના કરો-એક આર્થિક અભ્યાસ :

અધાં દેશીરાજ્યોમાં રાજવંશી સામાજિક પ્રગ્રોએ પ્રજા ઉપર કરે નાંખવાનું ધોરણ છે કે નહિ તે હું જાણતો નથી, પણ કાઠિયાવાડના સંસ્થાનોમાં તો તે ધોરણ ચાલે છે એવી મારી માહિતી છે. કુંવરનો રાજને લાંબા સમય થાય ત્યારે એક કર નાંખવામાં આવે છે; અને તેને “કુંવર પછેડો” કહેવામાં આવે છે. કુંવર પરણે ત્યારે એક કર નાંખવામાં આવે છે તેને “વિવાહ વધાવો” કહેવામાં આવે છે. રાજગાદીએ બેસે ત્યારે લેવામાં આવતા કરને “નગરાણું” કહેવામાં આવે છે. પુત્રીના લગ્ન વખતે નાંખવામાં આવતા કરને “કન્યા ચોળી” કહેવામાં આવે છે. આ કરો ધણાં કાગ થયાં લેવાયાં કરે છે, પણ કાઠિયાવાડની પ્રજાને હમણાં તે કરો સંબંધી વિચાર કરવાનાં સાધનો મળ્યાં છે. કાઠિયાવાડમાં હમણાં ધણાંય રાજવંશી લગ્નો થયાં છે, જેમાં મુખ્ય પોરબંદરના રાણા, પાલિતાણાના ઠાકોર સાહેબ, વડવાણના ઠાકોર સાહેબ, મોરબીના ઠાકોર સાહેબ, અને મુળીના ઠાકોર સાહેબના છે. એક પક્ષે જેમ આ રાજ્યોના લગ્ન થયાં છે, તેમ બીજા પક્ષે તેટલીજ કુંવરીઓનાં લગ્ન થયાં છે. આ નિમિત્તે એ સંસ્થાનોએ વરવધાવાનો કર લીધો છે. આ કરથી કાંઈ અમૂક સૈકડાઓ કે અમૂક હજાર રૂપિયાઓ લેવામાં આવે છે એમ નથી. એ રકમો લાખ રૂપિયા ઉપરાંતની પણ થાય છે, પોરબંદરના રાણા સાહેબે આ કર તો લેવાનું ઠરાવ્યું છે, પણ તે પ્રજાના હિત અર્થે વાપરવાનું જાહેર કર્યું છે. આ નિયમને અપવાદરૂપ દાખલો માત્ર ગોંડળના ઠાકોર સાહેબે પૂરો પાડ્યો છે. તેઓએ તેમના યુવરાજ કુમાર ભોજરાજજીના લગ્ન પ્રસંગે ‘વિવાહ વધાવું’ લીધું નહોતું. રાજવંશી સામાજિક કરો એ એક પ્રકારનો પ્રજાપર આર્થિક અભ્યાસ અભ્યાસના સમયે તો હું માનું છું; કારણ કે જે રાજ્યો પાસે લાખો અને કરોડોની દોલત છે તેઓ બેઠેલ વર્ગના અભ્યાસોની યોગ્ય અચૂત રહેવા ન દેવાનું એવું કારણ ઉત્પન્ન કરે તેને આર્થિક અભ્યાસ સિવાય બીજા કંઈ સંસ્થા આપી શકાય? ઇતિહાસ જોઈએ છીએ ત્યારે વસ્તુસ્થિતિ એવી જણાય છે કે, જૂનાં વખતમાં રાજ્યો અભ્યાસે સ્વેચ્છાએ કરી નાંખી પોતાની તીજેરીઓમાં જોડલી દોલત એકઠી કરી શકે છે તેટલી દોલત તે વખતના રાજ્યોને પ્રજા કરવા દેતી નહિ; એટલે રાજ્યોને પોતાના અંગત અને રાજ્યના ખાસ ખર્ચોને માટે જ્યારે ચેસાની જરૂર પડતી હતી ત્યારે પ્રજા પાસે તેઓ માંગણી કરતા હતા. અને પ્રજા તે પ્રમાણે સગવડ કરી આપતી હતી, અને

આજ રીતે હવે જાન્યારી ને રોજ જવા છે. "વિચાર વધારો" કહેતો હવે
 અમમનો આંદોલ આ આંદોલ કરવો જવું કરવું છે તેમ કહે નહિ. એ યુદ્ધ
 ખુલાસા મેળા છે. આ અર્થે અવગત હવે મેળાઓએ. એ રૂઠું
 જોઈએ અને પ્રભાઓએ હવે કથારો નિર્માણ પેટરસના કથા મારેને પ્રભા
 દિવસે વાપરવાનું મારે કથું છે તે કાઢી જાવ છે. જરૂર જાતી મારી જાત
 તો એ છે કે અભિનયના કાર્યોએ વાપરવાના જવાને આ રૂઠું નિર્માણ મારે
 તે સર્વથા કાઢી નાંખવો કે જોઈ પેટરસની પ્રભાવ અવગત મનો આરો
 અને ખીલ મંદાઓને જોઈ મને.

૧૯૪૬-૪૭

શ્રી સનાતન જૈન પ્રિન્ટિંગ વર્ક્સ—રાજકોટ,

દેશી રાજ્યોના પ્રશ્નો.

લખનાર:—મનસુખલાલ રવજીભાઈ મેડના.

પત્ર ૨૨ મો.

(હિંદુસ્થાન તા. ૩-૭-૧૯૨૦).

કાઠિયાવાડ રાજ્યીય પરિપદ્ધતિ

“હિંદુસ્થાન” પત્રના વ્યવસ્થાપકો લખે છે કે, મારા આ પત્રોથી તેના પ્રાદેશ વધ્યા છે, અને પ્રશંસાના પત્રોનો પ્રોત્સાહ થયો છે. એક લખનારે (“દક્ષે”) “હિંદુસ્થાન” માં એમ લખ્યું હતું કે, “મારી કાઠિયાવાડની સેવાની કદર અસાધની સ્વાર્થપૂર્ણ પ્રજા દ્વારા નહિ કરે, પણ બલિષ્ઠની પ્રજા તો જરૂર કરશે!” શ્રી ૦ બેચરલાલ પટેલે લખ્યું હતું કે મારા પત્રોએ અદિતીય જાગૃતિ કાઠિયાવાડમાં કરી છે. શ. ચંદુલાલ પટેલ આગ્રેજ મને લખે છે કે “તમેજ કાઠિયાવાડના લેન્ટુકીના ચરો ઉખેળા છે અને કાઠિયાવાડને વર્તમાનપત્રોમાં સ્થાન આપ્યું છે.” આ સ્વચ્છ વાતો મને છે કે નહિ તેની વ્યવસ્થા ખાતરી કેમ થઈ શકે તેનો ઉપાય ચોધરા મેં પ્રયત્ન કરી લેવો અને મને એનું લાગ્યું કે, જે કાઠિયાવાડના જૂના જૂના મંદિરોની પ્રજાઓએ એક મંદિર-પરિષદ-મંદિરની યોજના જાહેર મુકે” અને જે પ્રજા તેના નાશ કરે, તે ખરી જાગૃતિ આવી છે કે નહિ તેની મને ખાતરી થાય. આ ઉપરાંત “કાઠિયાવાડ રાજ્યીય પરિષદ” બંધાવવા વિચારને અંગે એક વારી તૈયાર કરી બંધારમાં મેં મૂકી છે. એ વારીમાં મેં ૭ પ્રશ્નો સહકારે પાડ્યા

છે. ને આ પ્રશ્નોનો સત્કાર અને મંતોપકારક ઉત્તરો કાઢ્યાવાડની પ્રજામાંથી
 મને મળશે, તો નળવૃત્તિ આવેલી માનીશ, તેમ મારો અસાર સુધીનો પ્રયત્ન
 સફળ થયો માનીશ; અને આ પરિપદ્ ભરવા, મુંબંધે કરવા ઘટતા સવળા યત્નો
 કરીશ. આવી પરિપદ્ કાઢ્યાવાડમાં ભરવી એ જેમ કાઢ્યાવાડના ૨૫ લાખ
 માણસને અશક્ય લાગે છે તેમ મને અસારના મંયોગો નેતાં લાગતું નથી.
 જેઓને અશક્ય લાગે છે તેને વિષે એક એવી ભીતિ છે કે, એજન્સિ વખતે
 પ્રતિકૂળ થાય. મને આ ભીતિ નથી, કારણ કે એજન્સિના મુખ્ય અધિ-
 કારી એટલે કે કાઢ્યાવાડ ખાતેના મુંબઈના ગવર્નરના એજન્ટ પોતે પ્રજાને
 રાજતંત્રમાં હિસ્સો આપાવવાની હિમાયત કરનારા, તેઓના પોરખંદરના નાન્ય-
 ભિષેક વેળાના ઉદ્ગારો નેતાં, લાગે છે; એટલે એજન્સિની ભીતિ મને લાગતી
 નથી. બીજી ભીતિ કાઢ્યાવાડના રાજ્યકર્તાઓની, પ્રજાને લાગે છે. પ્રજા એમ
 માને છે કે રાજ્યકર્તાઓ આવી હિલચાલથી પ્રતિકૂળ રહેશે અને તેથી પ્રજા-
 નો પરિપદ્માં ભાગ લેવાની હિમ્મત નહિ કરી શકે. મારા આજ સુધીના
 પત્રો જે રાજ્યકર્તાઓએ મનનપૂર્વક વિચાર્યા હશે, તેઓના આત્માઓને જરૂર
 લાગતું નેહએ કે, દેશીરાજ્યોની મંસ્થાના હિત અર્થે મારું લોહી ડેટકું બળે
 છે. ને તેઓની દેશી રાજ્યો પ્રત્યેના મારા સદ્ભાવ અને ઉપાસનાની ખાત્રી
 થઈ હશે; તો તે તેઓ કદાપી પણ મારી આ હિલચાલને દેશીરાજ્યોની
 વિરુદ્ધની ન માનતાં દેશીરાજ્યોને બળ વાળા કરનારી માનવી નેહએ. સર્વે
 તેમ માને એમ હું ન કહી શકું; પરંતુ સર્વ રાજ્યકર્તાઓ મારી નિશામાં
 વિશ્વાસ ન મૂકે તેવું નથી, કારણ કે જે પ્રમાણે હું સાંભળું છું તે પ્રમાણે તો
 ભાવનગર, ગોંડલ, વાંકાનેર, રાજ્યો તો મારા પ્રયત્નો દેશી રાજ્યોના હિત
 અર્થે છે એવી કદર કરે છે. પરિપદ્ ભરાય તેટલા વખતમાં જે હું આ પત્રો
 લખવાનું ચાલુ રાખી શકું તો જે રાજ્યકર્તાઓને મારી નિશાની પ્રતિ નહિ
 થઈ હોય તેઓને થવી નેહએ એવી મારી આશા છે. જે યારી મારા વર-
 ધથી બહાર પાડવામાં આવી છે તે ઉપરથી સર્વ કોઈ જોઈ શક્યું હશે કે,
 આ પરિપદ્માં રાજ્યકર્તાઓ તથા એજન્ટ સાહેબ અને બીજા અધિકારીઓ
 હાજરી આપવાનો અનુવ્રદ કરે એ તો હું ઇચ્છું છું; કારણ કે તોજ તેઓને
 પ્રતીતિ થશે કે આ પ્રયત્ન એ રાજ્યોને બળ વાળા કરવાનો છે કે, સામા-
 યવાનો છે. આ મારો નિર્ણય છે; છતાં જે રાજ્યકર્તાઓને સંદેહ રહે, તો
 પ્રજાએ હાજરી આપવી કે નહિ? હું તેઓને મારા સર્વ બળપૂર્વક કહે છું
 કે, પ્રજાએ હાજરી આપવા દિયિને ૨૨ રાખવાનું પ્રયોજન નથી, કારણ કે

ત્યાં દેશી સંસ્થાનોનું આદેશ્ય એવાજ સંવિચારો અને સંકલ્પનો દરવાજો નિર્ણય છે ત્યાં આપણાં દરવાજાં દમ પ્રવેશન નથી. વળી, કોઈ વાત વધારે : સત્ય સમજાયેન સમજ્યો, મને તેવી ખાતી આપવા છતાં ચિદ્રસમય બતાવે, તોપણ પ્રવેશનોએ ત્યાં નિવિરુદ્ધતા બતાવતું જોઈએ; કારણ કે તેમ કર્યા વિના પ્રવેશી પ્રવિષ્ટ નથી. પ્રવેશનોએ પોતાના સમજની અને પોતાની પ્રગતિ અર્થે આદ્યમાર્ગથી ડર કાઢી નાંખવો જોઈએ, તેમ કર્યા વિના ખોળે કાઢી આશે નથી. દેશી સંસ્થાનોની પ્રવેશને આદ્યમાર્ગથી ડર કાઢી નાંખી સત્ય કહેવાં શીખે, તો તો તેઓને બધું પ્રવાનો પણ દરવાજો જરૂર નથી. કારણ કે જેમ સત્યકર્તાઓ સમજીય છે તેમ તેઓનાં અને પ્રવેશના દિને મોટે ભાગે એકસરખાં છે.

પરમ પૂજ્યથી ગાંધિજી આ આદ્યાર્થમાં દિંદની પ્રવેશને જે મદદ મૂકે છે તેથી આપણે છે તેનો લાભ આપણે તો પડેલો લેવા જોઈએ, કેમ કે, જે પરમ પુરુષનો આપણા વિષય સૌથી વધારે હક છે; કારણ કે તેઓ જે પ્રદેશને વિશે જાણ્યા છે, અને હજારો છે તે આપણી કૌની જાણ છે. ગાંધિજી આ આદ્યાર્થે દિંદને “સદન કરવાનો કાર્યો” (Law of purification) શીખવ્યો છે. જે દિંદ કે કેટલાય નાનાં મોટાં સત્યનો પ્રવેશ સ્વતંત્રતા અને પ્રગતિને મોંઘતી હોય તો તેમને આ સદન કરવાના કાર્યોને વાંચે ધર્મ જોઈશે. તેઓથીએ મને એક વખત એવું વચન મળ્યું આપણું હતું કે, જ્યારે દિંદુરવાજામાં સદન કરવાની, અને જોગ આપવાની પ્રવેશનોમાં હરિદાસ આશરો અને જ્યારે દરેકના મનને એમ થશે કે, પડેલો હું જોગ આપું, સારેજ સ્વતંત્રતા મળશે; તે પડેલાં તે સર્વથા અસંભવિત છે. ગાંધિજીનો આ સદ્યોષ ધ્યાનમાં લઈને, કારિયાવાડના પ્રવેશનો ડર મૂકી દેશે, અને કદાચ ખોટી સમજણથી સંસ્થાનો દુઃખ દે-જે દેવાનો વીરદુઃખ સંભવ નથી તો પણ તે દુઃખ સદન કરવાનો નિર્ણય કરી પરિણામ આવવાની જો પાંધા લેશે, તોજ કારિયાવાડમાં જીવન આવેલું દૂ માનીશ.

મારો માર્ગ સાંચો છે, પણ પવિત્ર અને નિશ્ચિત છે :

આપણા માનુષિ સંકટો દર કનવવાનો માર્ગ જેમ આજે કર્મસાધનો ખોટો અર્થ કરી. હવે જોઈ હવે પાસે સદાયતા મોંઘવાનો માન્યો છે, તેમ કારિયાવાડની પ્રવેશ પોતાનો સમજીય સંકટો દર કરાવવાનો માર્ગ હવે ન્યાયેજર (સંવાપરીક્ષણ) પાસે સદાયતા મેળવવામાં આવ્યો છે. માનવ

સંકટો દૂર કરવા માટે ઉચ્ચે ધૃશ્વર વરદ નજર ન કરતાં નીચે એટલે પોતા
 વરદ-પોતાના આત્મપુરુષાર્થ વરદ દષ્ટિ કરવાની છે ; તેમ રાજકીય સંકટો
 માટે પણ પ્રજાઓએ સર્વોપરીસત્તા વરદ નહિ, પણ પોતાના આત્મમગ્ન ઉપર
 રહેવાનું છે. પ્રજાના મુખ વરીકે કામ કરતા ધારાશાસ્ત્રીઓ પોતાના અસી-
 લોતી ચતી ત્યારે સર્વોપરીસત્તાને અરજીઓ કરે છે ત્યારે પોતાના અસીલોતો
 મુકરદ્દમો સમજા હોય કે નજાનો તો પણ તે અરજીઓમાં કહે છે કે, આ
 મુકરદ્દમો એવો છે કે, જેમાં દેશીરાજ્યોના આંતર્વહિવટમાં સરકાર દરમ્યાનગિરિ
 કરી શકે. પ્રજાના આ મુખોએ પાડેલી દેવને પરિણામે પ્રજાકીય જાહેર આખતોમાં
 પણ એવા પ્રકારની માંગણીઓ હોય છે કે, કાંતો સરકારે દરમ્યાનગીરીની
 રાજનીતિ શરૂ કરવી, કાંતો સરકારે દેશીરાજ્યોને અમૂક રીતે કારોબાર ચલા-
 વવા સલાહ આપવી. શુદ્ધ સ્વદેશાભિમાન તો કાઠિયાવાડે વર્ષો થયાં સાગી
 દીધું છે એટલે તેને વિષે ઉપર્યુક્ત માંગણીઓ કરવાનોજ અભ્યાસ પડી ગયો
 છે. હું આવો અભિપ્રાય ધરાવું છું તેથી કાઠિયાવાડના હુંક્રી દષ્ટિવાળા રાજ્ય-
 દારી વાતાવરણમાં ઉછરેલા પ્રજાજનો મારા પ્રત્યે ગુસ્સાની દષ્ટિએ જુએ
 છે, અને કેમ જાણે હું કાઠિયાવાડની અસેવા કરતો હોઉં તેમ તેઓ ઓલે છે,
 પણ મારા પોતાના હિસાબે આવી માંગણીઓ કરવાનો અભ્યાસ સ્વદેશ-
 અભિમાનનો ઘાતક હોઈ અપવિત્ર છે. મારો પોતાનો તો માર્ગ એ છે કે, દેશી-
 રાજ્યોની પ્રજાઓનો ધર્મ છે કે, નજીકના (mimmediate) રાજ્ય એટલે
 પોતાના દેશીરાજ્યની સામે કાંઈ ફરિયાદનું કારણ અથવા કારણો હોય ત્યારે
 નજીકના એટલે પોતાના દેશીરાજ્યકર્તાની સન્મુખ જવું જોઈએ. તે રાજહકને
 લઈને ન માને તો શાંત અવરોધ (passive-resistance), સલામત
 (Soul force) આદિના ઉપાયો લેવા; અથવા આપણી જૂની રીતિ પ્રમાણે
 ઉચાળા બરવા, પરંતુ પોતાના દેશી સામે આડી કરવા જવા જેવું આ કામ કરવું
 નહિ, એટલે ર્યાદ કરવા જવું નહિ, કારણકે, ઉચ્ચ અંગ્રેજ આત્મા એવું માન-
 નારો છે કે, આવી પ્રજામાં નજાજા દોતી તે પ્રજાપણનો દુર્ગુણ છે. પ્રજાએ
 પોતાનામાં આત્મમગ્ન ખીલવવું જોઈએ અને આત્મમગ્ન હસરવથી ખીલવી
 સકાય છે. જેઓ કાઠિયાવાડની પ્રજાના હિત અર્થે જાહેર ચર્ચાઓ કરે છે
 તેઓની પ્રજાની સેવા કરવાની હમ્મજ ગમે તેવી પ્રમાણિક અને તીવ્ર હોય,
 છતાં તેઓ જે ઉચ્ચે જોવાનો માર્ગ લે છે તે મારી દષ્ટિમાં અનેક પ્રજાકીય
 દુર્ગુણો લાવનારો છે. તેમ પ્રજાકીય નજાજા લાવનારો છે. સર્વોપરીસત્તા
 પ્રત્યે માનહુદ્ધિ અને મદ્દનાયથી, આપણા દેશીરાજ્યોનાં મંત્રિઓ નેતા,

રહેતું એ આપણો ધર્મ છે, પરંતુ તેની જાણે ક્યાંદે જનું એ મને પ્રત્યક્ષ
દુર્ગુણ લાગે છે. પ્રગંભો રાત્રીએને કહેવાનું, સલાહ આપવાનું અને પોકડી
કરવાં અટકાવવાનું બધા આવડું અથવા લાવડું એ મારો માર્ગ છે. તે બધે
લખી હો, પરંતુ તે પવિત્ર અને નિષિદ્ધ છે.

દેશી રાજ્યોની આણેપરના અંકુશો દૂર કેમ કરાવાય ?

પણીઓની જોઈ મારૂં પણ એમ માનવું હતું કે, જેમ જર્મની જૂતા
વહનામાંએને કામગીરા કરાઓ (Scraps of paper) ગળી કામ લેવાં
માંગવું હતું તેમ બધી સત્તાઓ અને તેથી બ્રિટિશ સત્તા પણ જરૂર પડે
તહનામાંએને મળી લીધા વિના રહે નહિ. આવી મારી માન્યતા સર લિયોનરે
લખેલા "હિંદના ગ્રંથિત રાજ્યો" નું પુસ્તક વાંચીને વધા કેટલાક અધિ-
કારીઓએ વહનામાંએની મર્યાદાઓની પડેલી વાર જઈને કરેલા વ્યવસાયોને
લઈને પ્રથમ બીધાઈ હતી; પરંતુ મારી આ માન્યતા ખોટી દેવાવું મારા
જાણવામાં આવ્યું છે; કારણ કે જ્યારે હિંદી પ્રધાન મી. મોન્ટેગુ હિંદમાં આવ્યા
તે અરમાંમાં રાજ્યકર્તાઓની પંચાઈના પ્રયત્નો ખીજાનેરના મહારાજ સાહેબે વહ-
નામાંના અર્થો ખેડીને કરવાની ક્યોદ કરી હતી. એ ઉપરથી નામદાર વાઈસરોયે
તે પ્રયત્નો ખાતરી આપી હતી કે હિંદી સરકાર એ જાળવમાં આવેદનપત્રો
(representation) લઈ આવ્ય કરવા તૈયાર છે. નામદાર વાઈસરોયે
આપેલી ખાતરી પછી હિંદી સરકારે પોલિટિકલ ઓફિસરોની મારફત રેડોને
પોતાના આ સંબંધીના દાવાઓ રજુ કરવાનું કહેવરાવ્યું હતું અને તે પ્રમાણે
દેશી રેડોએ પોતાની માહિતી રજુ કરી હતી. પહેલાં હુકમમાં અને પછીથી
વિગતથી પોતાના દાવાઓ રજુ કરવાનું હિંદી સરકાર તરફથી જાણવામાં
આવ્યું હતું અને તે પ્રમાણે મેરથાનોએ પોતાના દાવાઓ રજુ કર્યા હતાં. આ
દાવાઓમાં એક દાવો ખાણીના ઉદ્યોગપર સર્વોપરી સત્તા તરીકે બ્રિટિશ
રાજ્ય તરફથી મુકાયેલા અંકુશો મંજૂરી હતા. આ દાવાના મંજૂરમાં હજી કોઈ
કંઈ થયો છે કે નહિ તે હું નિશ્ચિતપણે જાણતો નથી, પણ ઘણું કરી કંઈ
કંઈ થયો નથી. દેશીરાજ્યો આ અથવા બીજા દાવાઓના સંબંધમાં મંજૂર
પત્રો કંઈ રીતે મેળવી શકે તે મંજૂરી મારા વિચારો બતાવું તે પહેલાં
આણેનાં ઉદ્યોગપર કેવા અંકુશો દેશીરાજ્યોપર મુકાયેલા છે તે મંજૂરમાં કંઈક
જાણવું યોગ્ય થઈ પડશે. ૧૮૬૧ માં સર્વોપરીસત્તાએ એક હુકમ કાઢેલો
હતો. આ હુકમ મને આ લખાણ હું લાંબામાં મળ્યો નથી. બીજો હુકમ
૧૨ નવેમ્બર ૧૯૦૨ નો છે, જેની નકલ નીચે પ્રમાણે છે:—

- ૨ ખાખુના ઉદ્યોગ અને પરચારને લગતી જુદી જુદી પ્રવૃત્તિઓ ૧૯૫૨ના માર્ચ ૨ ૧૯૫૨ ના દરવાજા પાસે રૂ. ૧૦૦ ૩ માં જુદા-જુદા પ્રવૃત્તિઓ કરવા માટે દરબો મલ નદિ બેરી અને મલ નદી પરચારનીની ગણતરી કરવામાં છે તેના ખર્ચ આપમેળે મલ નદી બેરીના પાસેથી ૧૯૫૨ના માર્ચમાં જે આમની રાષ્ટ્રીય મુદ્દા દોષ તેની અંદર ખર્ચ રાષ્ટ્રીય માર્ચ દોષ દરબો મલ નદી બેરીની મંજૂરી ઉપર આવશે.
- ૩ ખાખુના પદાધિકારીના ખર્ચમાં ૧૯૫૨ ના માર્ચ ૧૫ ના રાજ્ય, અને સ્થાનિક સરકારે જરૂરી મોટા મોટા ખર્ચમાં લાગતાં વિતી માર્ચ મલ નદી બેરીની મંજૂરી માટે મોટા છે.

૧૯૫૨ ની માસમાં દરવાજા આવેલા રૂ. ૧૦૦ આપમેળે જેને નથી એટલે આપમેળે પાડીના એટલે ૧૯૫૨ ના દુકમ પંચાયતી અને સમગ્ર રાજ્યની લીમિટ આપમેળે જેથી તેની મના થતી નથી. તે મને તે દો, ૧૯૫૨ ના માર્ચ વાલસરમાં વહનામાના બંગ મંત્રી માંનેલા ખુલાસાની પાસે દેશીરાજ્યોની આ ખાખુના મંત્રીમાં જે દરબો મુદ્દા તે વહનામાના બંગ મુદ્દા એક દરબો મુદ્દા મુદ્દા નથી. નામદાર વાલસરમાં ખુલાસા માંની દેશીરાજ્યોને પોતાના દરબો મેળવવાને પાલું મોટામાં આપમેળે હતું અને તેને પશ્ચિમ આપમેળે જે વાલ નીચેના વર્ગના રાજ્યો પોતાના વહનામાના રજૂ કરે માટે રિમ્બર્સમેન્ટ દરબો રાજ્ય છે; તે વાલ પહેલાં મોટાં મોટાં રાજ્યો પણ મોટાં ૩૨ ખાલો હતો. ખાખુના ઉદ્યોગના મંત્રીમાં દેશીરાજ્યોપર અંદર મુદ્દાના દરબોને ન્યારે દેશીરાજ્યો વહનામાનો બંગ ખતાવે છે ત્યારે આપમેળે સરકારે પ્રમ થાય છે કે, ક્યા સિદ્ધાંત ઉપર આ અંદર મુદ્દામાં આવ્યા છે? એક દેશીરાજ્યના ગામમાં પોલિટિકલ ખાલો થાલું સ્થાપતું હોય તો તે રાજ્યને રીવર બાદ સર્વોપરી સમા આવે છે, અથવા દેશીરાજ્યમાં તાર આર્થિક કરવા દેરી કે નદિ તે દેશીરાજ્યની મુનસીબ ઉપર રહે છે, અથવા રહેતી હકમત jurisdiction સર્વોપરીસત્તાના આકાશમાં મોંપવા માટે કરાર કરવા પડે છે. ત્યારે સ્પષ્ટ સિદ્ધ થાય છે કે, દેશીરાજ્યોનું સંપૂર્ણ સ્વામિત્વ પોતાની હદમાં છે, અને એમ છે તો પ્રમ થાય છે કે ક્યા કારણથી સર્વોપરીસત્તાને ખાખુના મંત્રીમાં અંદર મુદ્દા છે? રહેતી રાજ્યની Imperial policy થી તે અંદર મુદ્દા મંત્રીમાં.

આ અંદરો દર કરવાના મંત્રીમાં વિતી મરકાર સી રીને વર્તન કરે છે તે બેવાલ છે. વિદિય અમલ મંત્રી છે કે, આ દર ન્યાયપૂર્વક આપમેળે:

મુત્સદ્દી વિવેક વિના પોતાને નબળાં પાડતાં સંસ્થાનો

દેશીરાજ્યો-સામાન્ય રીતે અને ખાસ કરી કાર્લિયાવાડના સંસ્થાનો-સાંજીય રીતે (politically) નબળાં થયાં હોય તો તેનાં કારણો અનેક છે. આમાં એ મુખ્ય કારણો છે. એક એ સંસ્થાનોનો રાજદાન અને બીજું મુત્સદ્દી વિવેકની ગેરહાજરી. સમજીને તેના બચાવ અર્થમાં હું 'આદિ' નથી વાપરતો; જેને અંગ્રેજીમાં રાજકીય હકાપણ (political wisdom) કહે છે તે અર્થમાં લગભગ આ રાજદાન વાપરું છું. રાજકીય હકાપણ કરતાં જેમાં વિશેષ થયું રહ્યું છે તે "મુત્સદ્દી વિવેક" કાર્લિયાવાડના સંસ્થાનોમાં હજી બાંધેલા પહેલા લઘાયક અવાસના અંશો રહેલા છે. એ જો કે, મને થયું પ્રિય લાગે છે; પરંતુ એ અંશો અત્યંત મિશ્રિત ન હોય તો તે કામ અપૂર્વ કામ આવે. અત્યંત મિશ્રિત હોવાથી એ અંશો રાજદાન સ્વરૂપ લે છે. આ રાજદાનથી નેચો કલ્યાણશીલ (littigatim) માં પોતાનું વીર્ય અને દ્રવ્ય ગુમાવે છે. આદલુંજ નુકસાન હોય, તો કદાચ જાતું કરવું; પણ આના કરતાંય ઘણું મોટું નુકસાન તેઓ પોતાને કરે છે. આંતરવિદ્યમાં સર્વોપરી સત્તાએ વચમાં ન આવવાનો જે રાજકીય સિદ્ધાંત સ્વીકાર્યો છે તે સિદ્ધાંત નોકાલવાનું તેઓ પોતેજ કરે છે. પરસ્પર સંસ્થાનોની વચ્ચેના નાના મોટા કલેશો, રાજ અને પ્રજા વચ્ચેના કલેશોમાં પોતાનો પણ સાથો ફેરાવવામાં તેઓ એકલો બળકેર રાજદાન પકડે છે કે જેના પરિણામે સર્વોપરી સત્તાને આંતરવિદ્યામાં દરમ્યાનગીરી કરવાની ફરજ પડે છે. દેશીરાજ્યોના આંતરવિદ્યામાં દરમ્યાનગીરી થાય એ તો મને સર્વથા હજી નથી એમ મેં હંમેશાં જણાવ્યું છે; પરંતુ સર્વોપરી સત્તા "સલાહ" (advice) ના આકારે આંતરવિદ્યામાં રહે તે પણ મને હજી નથી, કારણ કે હિન્દીસના અનુભવોથી સ્પષ્ટ જણાય છે કે "સલાહ" અંગ્રેજી "દરમ્યાનગીરી" હોય એવી. આ વાત સ્વયં જેની પ્રમાણ આવનારી છે; પરંતુ દેશી સંસ્થાનો પોતાને વિશે ગુન્મતી વિવેકની ગેરહાજરીએ આ વાત બેધ સકર્ષા નથી અને તેને પરિણામેજ તેઓ રાજકીય રીતે નબળાં થયાં છે, પડે છે અને પડે.

આ વાતને સિદ્ધ કરનારા લખનારા લાગેલોના પાશ્વિનાશનું સંજ્ઞા પૂરે પડે છે. ને સજ્જત વાર પાશ્વિનાશને કેદીને લખ્યું હતું કે તે સંજ્ઞાના સંજ્ઞાની બાત સંજ્જતની આથી છે એકદુર જલ્દિ પણ સંજ્જતની બીજી બાત છે. સંજ્જત તરફને એક વાત જુઓને-તેની આવડ આવડા-

આવનાં હોય, એટલે આ પણ વાટે દૂર ને ઉદ્યારો કાઢી શું ને તેઓને કાઠે
જશે કે નહિ, એની મો ખાતો નથી; પરંતુ ને જ્ય તો એક જોન તરીકે
નહિ, પણ દેશીરાજ્યની મંદિરાના ઉપાસક તરીકે તેઓને કહ્યું કે, પાલિતાણા
રાજ્યમાં યાત્રાશુભો પાસેથી એ ત્રણ દાનર રૂપિયાની ઉપજાની ખાતર રાખું
લેવાના જે દાનરો યાત્રાશુભોને પાત્રવણી કરનાર કર છે તે કાચમ રાખવા
એ પણ રાજ્યદારી કુનેહ નથી, કેમકે તે યાત્રાશુભો આખા દિંદુરધાનમાંથી
આવે છે અને પોતાને નાહી પાત્રવણીથી એ રાજ્યને મારે આખા દિંદુર-
ધાનમાં પાત્રવણીના મંદિરાઓ લઈ જાય છે. ને મને જોન તરીકે ન
ઓળખવાં દેશી મંદિરાના એક ઉપાસક તરીકે સીકાગદામાં આવે તો દૂર નો
રાજ્યને એજ સહાય આપું કે, પહેલી ઠાંત્રે આ અને તેજા પાત્રવણીના પ્રશ્નો
તરતર દર કરવા અને જોન જેવી ધનાઢ્ય કામને પોતાના રાજ્યમાં કુતર
ઉદ્યોગ કરવા બધી આકર્ષવા. પાલિતાણા રાજ્યને સર્વોપરીસત્તાએ દરમ્યાન-
ગીરી દર્શાવે તે અનુભવ મળ્યો છે તે ઉપરથી તેણે અને ખીજાં મંદિરાનોએ
પોતાનો રાજ્યક કોડવાનું કીખવું એમાંજ દેશી મંદિરાનું જીવર છે. એક
વધારે વાત: ગાંધિજી યાત્રાશુભોની સેવા મારે કુંબ મેળામાં જાને પંધાપો
હતા અને પોતાની મેરાનું માર્પણ કર્યું હતું. પાલિતાણામાં પણ દાનરો
યાત્રાશુભો આવે છે; તેને પાત્રવણીઓ થતી અટકાવવાને, સેવાધર્મ તંત્ર
હોતે, મારેજ હાં ગાંધિજીપરથી ન કીમે?

કાઠિયાવાડના ખેડૂતો ઉપરની વેડોનો પ્રશ્ન :-

નામદાર મરમદે મિથમાં રસધ, આદિ વેડોની વપાસ કરનાર જે કમીશન
નીમું હતું તેનો રિપોર્ટ હાથમાં બધાર પડ્યો છે જે વાંચીને અત્યંત મેદ
થા આવે છે. પરંતુ તેની કાચેજ અમેને કાઠિયાવાડના ખેડૂતો ઉપરની વેડોનો
પિચર ઉઠાવે છે. આવનમર જેવું રાજ્ય પણ હજુ વેડોની પાત્રવણી કરતું
અરમું નથી એ ખોતી વાત છે. મોટાં રાજ્યો કરતાં કાઠિયાવાડનાં નાનાં
મંદિરાઓ અને તેમાં પણ વાલુકદારો વેડો કરતી ખેડૂતોને અતિ પાત્રવણી કરે
છે. મોંઢમાં ખેડૂતોની મહેલી પરિવરને અતિ ગાંધિજીએ આ ગામડામાં પ્રત-
કાચ વપાસ કરવા મારે જે મદદરેનું કમીશન સુચનું હતું તેને પોતાનો રિપોર્ટ
બધાર મૂક્યો છે કે નહિ તે દૂર જાણું નથી. એ મુક્યો ન હોય તો વરતમાં
જાતર મુક્યો અવગણ્ય છે. કાઠિયાવાડના એક મંદિરાના મુદિમિત ખાતરોનો
ધર્મ છે કે, જે ન રાજ્યમાં જે જે વેડો લેવાની દેશ તેવી લીકન નહિ-

મંત્રેષુમાં જે કહેવામાં આવ્યું છે તે કહેવાં પડેલાં લખનારે વિચાર કરવો
 ચોખ્ખો હતો કે, નવા રાજ્યકર્તાઓ જે કાંઈ રાજકીય બૂલો પોતાને વસ્તુમાં
 પ્રાપ્ત થયેલ સત્તાની ધુનમાં કરે તો ખીલું શું પરિણામ આવી શકે? જે
 કાચા અનુભવના અને વાળ રાજ્યકર્તાઓ અગત્યના દિવાનોનો મોભો સાચ-
 વચા જેટલો વિનય ન બતાવી શકે તો બધાય પરિણામો શોધવાં પડે. આ
 વાત અહીં મુકું છું; કારણ કે આ અર્થાં કરનારાઓને પ્રગટિત હૈંડે હોય
 તેના કરતાં પદાપક્ષ હૈંડે હોય એવું તેઓનાં લખાણો જોતાં કહી શકાય
 શકે છે. આ અર્થાં ઉપરથી પ્રશ્ન એ અર્થાય છે કે, દિવાનોની પદ્ધતિ સ્થા-
 નિક પ્રજામાંથી કરવી કે બહારથી કરવી? લુનો અનુભવ તો એવો હતો કે
 સ્થાનિક પ્રજામાંથી કરવી એ પણ લાભદાયક થઈ પડતું. ગંગા યોગા,
 ગોકુલજી જાલા, ગાંધિજીના પિતામહ, ગાંધિજીના પિતા, કાળાગાંધી, ગોરખીના
 દિવાન અમરચંદભાઈ વગેરે સ્થાનિક પ્રજામાંથી લેવાયેલા દિવાનોએ જે રાજ
 અને પ્રજાની સેવાઓ કરી છે તે કાલિયાવાડના કતિલાસમાં હંમેશાં ચિરંજીવજી
 રહેશે. અત્યારે સ્થાનિક પ્રજામાંથી કે બહારથી આવતા દિવાનોમાંથી કયા વધારે
 સારા હોય છે તે નહીં કરવું મુશ્કેલ છે. સ્થાનિક પ્રજામાંથી લેવાયેલા દિવાનો
 અત્યારે અકારા થયેલા છે છતાં સર પટ્ટણી જેવા પ્રજાપ્રેમ પ્રાપ્ત કરનાર દિવાન પણ
 ખની શક્યા છે એ આપણે નગરે જોઈ શકીએ છીએ. હા, એટલું ખરું કે,
 સામાન્ય રીતે વધારે પ્રમાણમાં બહારના દિવાનો નિષ્ફળ નીવડેલા જોઈ
 શકાય છે. કચ્છની પ્રજા બહારના દિવાનોથી કંટાળેલી સાંભળાએ છીએ.
 કાલિયાવાડમાં પણ એ કપાઈ સાંભળાએ છીએ. સ્થાનિક હો કે બહારના હો,
 પણ ઉચ્ચ ધર્મ સંસ્કારી દિવાનની પદ્ધતિ થવી જોઈએ એટલી વાત સત્ય
 છે. કેટલાક રાજ્યોમાં સરકારની નોકરીથી શરૂ થયેલા અથવા યાજી
 ગણેલા અધિકારીઓની પદ્ધતિ કરવાનું જે કેટલેક સ્થળે ચાલે છે તે મારી
 નગરે ખીલકુલ કચ્છના ચોખ્ખો નથી. એ ચાકેલા કરવાં ખીનઅનુભવી વાળ
 ખાણે વધારે સારા નીવડી શકે છે.

